

ISSN 2217-4338

БЕОГРАДСКИ
ИСТОРИЈСКИ
ГЛАСНИК

2

BELGRADE
HISTORICAL
REVIEW

2011

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ИСТОРИЈУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

DEPARTMENT OF HISTORY
FACULTY OF PHILOSOPHY
UNIVERSITY OF BELGRADE

БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

BELGRADE HISTORICAL REVIEW

Vol. II (2011)

Филозофски факултет, Универзитет у Београду

БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК
BELGRADE HISTORICAL REVIEW

Издавач:

Одељење за Историју
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

Publisher:

Department of History
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

Адреса Редакције:

Чика Љубина 18–20/V
11000 Београд, Србија
Електронска пошта:
bel.hist.rev2010@gmail.com

Address:

Čika Ljubina 18–20/V
11000 Belgrade, Serbia
E-mail:
bel.hist.rev2010@gmail.com

Главни уредник:

Др Никола Самарџић, редовни професор

Извршни уредник:

Др Сениша Мишић, редовни професор

Секретар редакције:

Др Јелена Мргић, доцент

Технички секретар:

Мр Јелена Пауновић-Штерменски,
секретар Одељења за Историју
is@f.bg.ac.rs

Editor-in-Chief:

Prof. Dr. Nikola Samardžić, nsamardz@f.bg.ac.rs

Executive editor:

Prof. Dr. Siniša Mišić, simisic@f.bg.ac.rs

Editorial secretary:

Dr. Jelena Mrgić, jmrgic@f.bg.ac.rs

Technical secretary:

Jelena Paunović-Štermenski, MA
secretary of the Department of History
is@f.bg.ac.rs

Редакција

Editorial board

Чланови Одељења за Историју (Београд):

Др Андрија Веселиновић, Др Радош Љушић, Др Маријана Рицл, Др Влада Станковић,
Др Сениша Мишић, Др Никола Самарџић, Др Јелена Мргић,
Мр Јелена Пауновић-Штерменски

Members of the Department of History (Belgrade):

Одељење за Историју (Нови Сад):

Др Ненад Лемајић, редовни професор

Department of History (Novi Sad):

Prof. Dr. Nenad Lemajić

Одељење за Историју (Ниш)

Др Ема Миљковић, ванредни професор

Department of History (Niš)

Prof. Dr. Ema Miljković

Историјски институт (Београд)

Др Славенко Терзић, научни саветник

Institute of History (Belgrade)

Slavenko Terzić, Dr., Research Fellow

Инострани чланови:

Foreign members:

Prof. Dr. Oliver Jens Schmitt (Institut für Osteuropäische Geschichte, University of Vienna, Austria), Prof. Dr. Ivo Goldstein (Odsjek za povijest, Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu), Prof. Dr. Egidio Ivetić (Dipartimento di Storia, Università di Padova, Italy), Prof. Dr. Selcuk Aksin Somel (Sabanci University, Istanbul, Turkey), Dr. Konstantin Vladimirovič Nikiforov (Institute for Slavic Studies, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian Federation), Prof. Dr. Hans-Michael Miedlig (Seminar für Mittlere und Neuere Geschichte, Georg-August Universität, Göttingen, Germany), Prof. Dr. Christos Stavrakos (Department for History and Archaeology, Faculty of Philosophy, University of Ioannina, Greece)

Редакција се не сматра одговорном за ставове и мишљење аутора текстова / Editorial board holds no responsibility over attitudes and opinions expressed by the authors. Часопис БИГ се штампа један број годишње / Journal BHR is published annually.

Сву преписку упутити на / All correspondance should be directed to:
bel.hist.rev2010@gmail.com

БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

BELGRADE HISTORICAL REVIEW

Vol. II (2011)

Одељење за Историју, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Department of History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Београд • Belgrade

2011

CIP — Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

93/94

БЕОГРАДСКИ историјски гласник = Belgrade Historical Review / главни уредник Никола Самарџић. — Vol. 1 (2010)– . — Београд (Чика Љубина 18–20/V) : Филозофски факултет, Одељење за историју, 2010– Београд : Sarpient Graphics). — 24 cm

Годишње

ISSN 2217-4338 = Београдски историјски гласник

COBISS.SR-ID 180455692

Прихваћено за штампу на седници Редакције 21. октобра 2011. године

Издавање овог часописа финансијски су помогли Филозофски факултет у Београду
и Министарство просвете и науке Владе Републике Србије

Publishing of this issue was financially aided by the Faculty of Philosophy in Belgrade
and the Ministry of Education and Science of the Government of the Republic of Serbia.

Садржај / Content

Чланци / Papers

Marijana Ricl, <i>Neokoroi in the Greek world</i>	7
Маријана Ричл, <i>Неокори у грчком свету</i>	25
Snežana Ferjančić, <i>A Note on the History of the Legion IV Flavia</i>	27
Снежана Ферјанчић, <i>Белешка о историји легије IV Flavia</i>	34
Драгиша Бојовић, <i>Зашто је плакао Свети Сава</i>	37
Dragiša Bojović, <i>Why Saint Sava of Serbia Cried</i>	44
Vlada Stanković, <i>Comnenian Monastic Foundations in Constantinople: Questions of Method and Context</i>	47
Влада Станковић, <i>Задужбине Комнина у Цариграду: питања методе и историјског контекста</i>	72
Марија Копривица, <i>Протопоп Прохор, свештеник и властеличић на дечанском властелинству у XIV веку</i>	75
Marija Koprivica, <i>Protopriest Prohor, a Clergyman and Aristocrat at Dečani Manor in 14th Century</i>	88
Зорица Ђоковић, <i>Разлози побуне Андроника IV Палеолога 1373. године</i>	91
Zorica Đoković, <i>Reasons for the Andronicus IV Palaiologos' Rebellion in 1373</i>	104
Vladimir Aleksić, <i>Medieval Vlach Soldiers and the Beginnings of Ottoman Voynuks</i>	105
Владимир Алексић, <i>Средњовековни власи и почеци османских војнука</i>	128
Ема Миљковић, <i>Who was rich and who was poor? Creation of the new Serbian "elite" in the Serbian 15th century society</i>	129
Ема Миљковић, <i>Ко је био богат, а ко сиромашан? Стварање нове „елите“ у српском друштву 15. века</i>	142
Катарина Митровић, <i>Сремски викар Лука Наталис (1681–1720)</i>	143
Katarina Mitrović, <i>The Vicar of Syrmia Luka Natalis (1681–1720)</i>	162
Jelena Mrgić, <i>Criss-crossing the Danube with Marsigli</i>	165
Јелена Мргић, <i>Прелазећи Дунав са Марсиљјем</i>	175
Jovan Pešalj, <i>Nadzor i kontrola stranaca u 18. veku. Slučaj Habzburške monarhije</i>	177
Jovan Pešalj, <i>Supervision and Control of Foreigners in Eighteenth Century. The Case of Habsburg Monarchy</i>	189

Jelena Raunović-Štermenski, <i>British Diplomacy and the Celebration of the Fiftieth Anniversary of the Second Serbian Uprising</i>	191
Јелена Пауновић-Штерменски, <i>Британска дипломатија и прослава Педесетогодишњице Другог српског устанка</i>	203
Danko Leovac, <i>Serbia and Russia During the Second Rule of Prince Miloš Obrenović (1858–1860)</i>	205
Данко Леовац, <i>Србија и Русија током друге владавине кнеза Милоша Обреновића (1858–1860)</i>	218
Aleksandar Rastović, <i>The Married Couple Dickinson–Berry on Serbia</i>	221
Александар Растовић, <i>Брачни пар Дикинсон–Бери о Србији</i>	230

Прилози / Contributions

Olga Zirojević, <i>Prilozi za istoriju privrede. I. Šta je boranija (buranija)? II. Putevi krompira</i>	231
---	-----

Критике / Critics

Nikola Samardžić, <i>Kontroverze kontroverzi: Suočavanje s jugoslovenskim kontroverzama. Inicijativa naučnika</i>	251
---	-----

Прикази / Reviews

Nemanja Vujčić: Adrian Goldsworthy, <i>The Fall of the West. The Death of the Roman Superpower</i> , Phoenix publisher, London, 2010, pp. X+531; Peter Heather, <i>The Fall of the Roman Empire</i> , Oxford University Press, Oxford, 2005, XVI+576; Bryan Ward-Perkins, <i>The Fall of Rome and the End of Civilization</i> , Oxford University Press, Oxford, 2006, pp. VI+239	265
Nemanja Vujčić: Arjan Zuiderhoek, <i>The Politics of Munificence in the Roman Empire: Citizens, Elites and Benefactors in Asia Minor</i> , Cambridge University Press, Cambridge 2009, pp. XVII + 186	273
Лариса Орлов: Ј. Кодер, <i>Византијски свет. Увод у историјску географију источног Медитерана током византијске епохе</i> , превео са грчког и приредио Влада Станковић, Београд — Утопија 2011, 303 стр.	278
Владета Петровић: Десанка Ковачевић-Којић, <i>Средњовјековна Сребреница : XIV–XV вијек</i> , Посебна издања САНУ, књ. 668, Одељење историјских наука, књ. 29, Београд 2010, 312 стр.	281
Naris Dajč: Charles Ingraо, Nikola Samardžić, Jovan Pešalj, eds., <i>The Peace of Passarowitz, 1718</i> , West Lafayette: Purdue University Press, 2011, 310 pp (ISBN 978–1–55753–594–8). (srpski i engleski tekst)	285
Марија Вушковић: Ђорђе Микић, <i>Аустроугарска ратна политика у Босни и Херцеговини 1914–1918</i> , Бања Лука : Независни универзитет 2011, 566 стр.	290
Јелена Пауновић-Штерменски: Радош Љушић, <i>Вујкина врата: хроника подгорског села Исток, Део 1</i> , Београд – Фреска 2011, 184 стр., илустр.	292

Библиографија / Bibliography

Мирослав Поповић, <i>Библиографија Србије за 2010. годину</i>	295
---	-----

Marijana Ricl, Ph.D.
Professor, Department of History, Faculty of Philosophy
Čika Ljubina 18–20, Belgrade
mricl@f.bg.ac.rs

NEOKOROI IN THE GREEK WORLD*

The paper offers a comprehensive account and analysis of all the available literary and documentary sources on the office of *neokoroi* in the Greek world from the Classical to the Late Roman period. While some literary sources, especially Late Roman and Byzantine ones, give ambivalent and conflicting definitions of the essence of their duties and obligations, more trustworthy evidence found in numerous Greek inscriptions permits us to grasp just how important they were for the smooth functioning of all major and minor sanctuaries throughout the Greek world. An integral part of the study is a discussion on the place of *zakoroi* in the Greek cult.

Key words: *neokoros, zakoros, cult, priest, sanctuary, neokoria, official, temple administration*

Кључне речи: *неокор, закор, култ, свештеник, светилиште, неокорија, службеник, храмовна администрација*

Concluding his analysis of public offices in Greek democracies, Aristotle makes the following remark in his *Politics*: *This more or less completes the number of the offices of a political nature; but another kind of superintendence is that concerned with divine worship; in this class are priests and superintendents of matters connected with the temples (ἱερεῖς τε καὶ ἐπιμελεταὶ τῶν περὶ τὰ ἱερά),*

* This study was conducted within the framework of the project „Градски живот у антици: експанзија урбане цивилизације на централном Балкану од хеленистичког до позноримског доба” (*City Life in Antiquity: The Expansion of Urban Civilization in the Central Balkans from the Hellenistic to the Late Roman Period*) (No. 177005) supported by the Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia.

*the preservation of existing buildings and the restoration of those that are ruinous, and the other duties relating to the gods. In practice this superintendence in some places forms a single office, for instance in the small cities, but in others it belongs to a number of officials who are not members of the priesthood, for example sacrificial officers (ιεροποιοί) and temple-guardians (ναοφύλακες) and stewards of sacred funds (ταμίαι τῶν ἱερῶν χρημάτων).*¹ Although Aristotle never mentions either *neokoro*² or *zakoroi*, we have sufficient evidence from other authors and documentary sources to appreciate just how significant this office was for the daily functioning of Greek cults.³

Greek and Byzantine lexicographers define *neokoros* as a temple warden (curator, caretaker, attendant) (ἐπιμελετής⁴, πρόπολος⁵) charged with the maintenance and daily running of a sanctuary.⁶ His main responsibilities are to maintain the temple beautiful, ready for service and safe from all outside intrusion.⁷ Early Christian and later Byzantine sources occasionally equate (confuse?) *neokoroi* with priests.⁸ They are aware of the word's etymology and the precise meaning of its second composite part κορέω, namely, *to sweep out, clean*,⁹ but they generally maintain that it was not the task of a *neokoros* to sweep

¹ Loeb ed. 1944 (transl. by H. Rackham), 1322b, 17–25: αἱ μὲν οὖν πολιτικάι τῶν ἀρχῶν σχεδὸν τοσαυταὶ τινές εἰσιν· ἄλλο δ' εἶδος ἐπιμελείας ἢ περὶ τοὺς θεοὺς, οἷον ἱερεῖς τε καὶ ἐπιμελεταὶ τῶν περὶ τὰ ἱερὰ τοῦ σφῆζεσθαί τε τὰ ὑπάρχοντα καὶ ἀνορθοῦσθαι τὰ πίπτοντα τῶν οἰκοδομημάτων καὶ τῶν ἄλλων ὅσα τέτακται πρὸς τοὺς θεοὺς. Συμβαίνει δὲ τὴν ἐπιμέλειαν ταύτην ἔνιαχοῦ μὲν εἶναι μίαν, οἷον ἐν ταῖς μικραῖς πόλεσιν, ἔνιαχοῦ δὲ πολλὰς καὶ κεχωρισμένας τῆς ἱεροσύνης, οἷον ἱεροποιοὺς καὶ ναοφύλακας καὶ ταμίαις τῶν ἱερῶν χρημάτων.

² The common form is νεωκόρος, and the attested variants νεοκόρος, νεοκόρος, νακόρος, ναοκόρος, νηοκόρος.

³ Bibliography on *neokoroi*: Büchner 1888, 2–21; DAGR IV, 55–56, s.v. Neocorus (Beurlier); *ibid.* V, 1032–1034, s.v. Zacorus (Glotz); Roussel 1915; Rostovtzeff 1923, 385–390; RE XVI 2, 1935, 2422–2428, s.v. Neokoroi (Hanell); Pollitt 1965; Bruneau 1970, 497–506; Thompson 1971; Walker 1979; Debord 1982, 435–436; Savelkoul 1988; Elliger 1992, 126–127; Bricault 1996; Amandry 2000, 18–19; Dignas 2002, 188; 209–210; Burrell 2004, 3–6; Georgoudi 2005.

⁴ Hdn. *Epim.* p. 90: νεωκόρος, ὁ τοῦ ναοῦ ἐπιμελετής; EM 600, 53: νεωκόρος παρὰ τὸ κορῶ, τὸ καθαίρω καὶ ἐπιμελείας ἀξίω, καὶ τὸ νεῶς, Ἀττικῶς, ὁ τοῦ νεῶ ἐπιμελούμενος.

⁵ E. Abel, *Scholia Recentia in Pindari. Epinicia*. Volumen Prius: *Scholia in Olympia et Pythia*, Budapest and Berlin, 1891: O. 13, 54: κυρίως δὲ πρόπολος ὁ νεωκόρος.

⁶ Suid. s.v. νεωκόρος· ὁ τὸν ναὸν κοσμῶν καὶ εὐτρεπίζων, ἀλλ' οὐχ ὁ σαρῶν; Hsch. s.v. νεωκόρος· ὁ τὸν ναὸν κοσμῶν.

⁷ Suid. s.v. θαλαμηπόλος· ἢ περὶ τὸν θάλαμον ἀναστρεφομένη, καὶ φυλάττουσα, ἢ νεωκόρος.

⁸ Gregory of Nyssa, *De vita Gregorii Thaumaturgi* pp. 916–917 [G. Heil et al. (edd.), *Gregorii Nysseni opera*, vol. x, pt ii, bk 1: *Sermones*, Leiden, 1990]: in the morning, the neokoros performs the usual service to the gods, including sacrifices and cathartic rituals; Suid., s.v. ἱερὸν τι νεωκορήσας· ἀντὶ τοῦ εὐφημότερον ἱερατεύσας.

⁹ Cf. Burrell 2004, 4 on the possibility that κορέω means *one who nourishes, maintains*.

the temple he served.¹⁰ This correct definition is confirmed by the remaining literary and documentary sources for the office of *neokoros* commencing in the Vth century BC and continuing (in the case of literary sources) well into the Byzantine period, while the documentary sources cease around 300 AD.

Another related group of sacred officials are *zakoroi*.¹¹ Hesychios and Suidas offer contradicting definitions. Hesychios assimilates *hypozakoroi* and *zakoroi* both to *neokoroi* (s.vv.) and to priests,¹² and Suidas follows him by giving the word *zakoros* three meanings: 1. *neokoros*; 2. (temple) servant; 3. priest.¹³

There can be no doubt that the responsibilities and the social standing of ancient *neokoroi/zakoroi* (and, incidentally, of other sacred officials/members of cult personnel) varied significantly in different periods, regions and sanctuaries, so that we should avoid oversimplification;¹⁴ for the same reason, it is difficult to provide a homogenous description of their functions. What follows are the results of a preliminary study on the subject. *Neokoroi* active in the Emperor cult are not included in this presentation.

CLASSICAL PERIOD

Nearly all the epigraphical attestations of the word *neokoros* in the classical period stem from official inscriptions – (sacred) accounts and inventories,¹⁵

¹⁰ Suid. s.v. κόρη... νεωκόρος δὲ οὐχ ὁ σαρῶν τὸν νεῶν, ἀλλ' ὁ ἐπιμελούμενος αὐτοῦ. Cf. also note 6.

¹¹ As Hanell points out (*RE XVI 2, 2422–2423*), *zakoros* is a parallel form to *neokoros*, but seems not to have been a complete synonym, according to the grammarian Philemon (Roman Imperial period) [Reitzenstein 1897, 394; *Cohn* 1898]: ζάκορον, ἐπεὶ τι σεμνότερον νεωκόρου; cf. also Ritschl 1832, 168: ζάκορος· ζάκορος καὶ νεωκόρος διαφέρει· ὁ γὰρ ζάκορος σεμνότερόν τι ἦν νεωκόρου. A parallel word is Lakonian σιοκόρος (Hsch. s.v. σιοκόρος· νεωκόρος, θεοκόρος, θεραπευτῆς θεῶν). Cf. Büchner 1888, 4: in a temple with *neokoroi*, there are no *zakoroi* and vice versa, and the use of both terms depended on the preferences of the users, as seen from their interchangeability for the same sanctuary; Georgoudi 2005, 58–59.

¹² Hsch. s.v. ζάκοροι·νεωκόροι. (?)ἱερεῖς, παρὰ <τὸ> τὸν ναὸν σαροῦν; s.v. ζακόρων·νεωκόρων, ἱερέων; he also has the word ζακόρια· θυσία Ἀφροδίτης.

¹³ Suid. s.v. ζάκορος· νεωκόρος ... καὶ ὁ ὑπηρετῆς ... ἢ ὁ ἱερεύς, ὁ τὸν ναὸν σαρῶν.

¹⁴ Cf. Büchner 1888, 2.

¹⁵ Sacred accounts and inventories come from Delos [*IG II² 1460=ID 93, 410/9 BC*: amphiktyonic period *neokoroi*, at least three in number and defined as συνάρχοντες, all from the sanctuaries of Apollo and Artemis (καὶ νεωκόρων Δηλίων Φίλλ[ι]δος καὶ συναρχόντων ἐν τ[ῶ] ἱερ]ῶι καὶ τῶι Ἀρτεμισίῳ), hand over the monetary funds to the Athenian *amphiktyones*; *ibid.* 1649=*ID 104, 342–340 BC*] and Athens [*IG II² 1672, Eleusis, 329/8 BC*: a list of expenses for the cult and the building operations; *IG II² 1528, Parthenon(?)*: a list of private dedications with a *neokoros* featuring among the dedicators; *IG I³ 405, sanctuary of Poseidon Hippios, 413/12–406/5 BC*: a report of four(?) *neokoroi* of Poseidon Hippios from his shrine in the deme Kolonos on the

(sacred) laws¹⁶ and decrees.¹⁷ Particularly informative is a *lex sacra* from Amphiaraos' sanctuary at Oropos instructing the priest to “constrain” the *neokoros* to look after the sanctuary and its visitors in accordance with the law¹⁸: he is expected to witness the payment of a fee for incubation, to inscribe the name of the patient and his city of origin on a wooden tablet and to expose it in the sanctuary. It seems that he was authorized to substitute the priest during his absence. In the IVth century BC, if not earlier, the sanctuaries of Delos¹⁹ and Eleusis²⁰ boasted buildings assigned to *neokoroi* as their offices (and possibly residences during their term of service) – τὸ νεωκόριον.

In the early part of the IVth century BC Xenophon provides evidence that the Persian personal name Megabyzos served as the title of eunuch *neokoroi* of Ephesian Artemis. We are well informed about the Megabyzos whom Xenophon in 394 BC entrusted with the part of the *dekate* of the booty reserved for Artemis Ephesia and given over to him for safekeeping.²¹ In Plato's works we come across three references to *neokoroi*:²² they have their place in his ideal city, and

ἰερὰ σκευή they had received from the former *neokoroi* whose term of office stretched through several archonships].

¹⁶ Oropos (Petraikos 1997, no. 277=IG VII 235, 411–377 BC); Paros (IG XII 5, 108: *neokoroi* protect the sacred territory); Ephesos (Büyükkolancı-Engelmann 1991, 138 no. 2=SEG 41, 458, Vth/IVth century BC: a *lex sacra* passed by the boule (and the demos?) of Ephesos and seemingly restricting the remunerations of the sacred personnel to food(?) and unspecified monthly allowances(?); excepted from this regulation is the *neokoros* Artemidoros); Sardis [Robert 1975; 367/6 BC: *neokoroi* of Zeus Baradates (=Ahura Mazda Baradata or “Law-Giver”), νεωκόροι θεραπευταὶ αὐτοῦ καὶ στεφανοῦντες τὸν θεόν, authorized to enter the inner sanctum of the temple, are barred from participating in the local cults of Sabazios, Angdistis and Ma].

¹⁷ Petraikos 1997, no. 290, 369/8 BC, regulating the construction of a fountain and bath-houses in the sanctuary of Amphiaraos.

¹⁸ Petraikos 1997, no. 277=IG VII 235, frg. a, lines 6–8, 411–377 BC: καὶ ἐπαναγκάζειν τὸν νεωκόρον τοῦ τε ἱεροῦ ἐπιμελεῖσθαι κατὰ τὸν νόμον καὶ τῶν ἀφικνεομένων εἰς τὸ ἱερόν.

¹⁹ IG II² 1649=ID 104, 342–340 BC.

²⁰ IG II² 1672, 329/8 BC.

²¹ *An.* V 3, 6–7. The money was returned by Megabyzos when Xenophon was already settled at Skillous. For a comparable case of an ordinary personal name used as a title of a priest, in addition to Pythia, cf. the life-long priestess Galato from Pednelissos(?) (Sokolowski 1955, no. 79, 1st century BC). A Megabyzos son of Megabyzos (son of Xenophon's Megabyzos?), is on record in c. 334/3 BC in Priene (*IPriene* 231). This proves that the use of a Persian proper name (*Bagabuxsa* “Who serves the god”) for the manager of Artemis' temple at Ephesus remained alive ever since Xenophon, probably even after Alexander. Reporting an anecdote involving the painter Apelles and the contemporary Megabyzos, Plutarch (*Mor.* 58d) depicts the latter as dressed in a *porphyra* and covered in gold jewelry. Ἱερεῖς of Ephesian Artemis seem not be epigraphically attested prior to the late-Hellenistic period (*IEphesos* 900-1); in the Roman period, only priestesses of Artemis are known. On Megabyzos, cf. Smith 1996; LiDonnici 1999; Dignas 2002, 189–190; Bremmer 2008, 2–7.

²² *R.* 574d; *Lg.* 759a-b (*neokoroi* and *hierois* as *epimeletai* of sanctuaries, either hereditary or appointed by vote or lot); 953b.

in one passage he even uses the phrase *ἱερόν τι νεωκορήσει* metaphorically, to mean “sweep clean, clean out, plunder a temple”. In his *Laws*, the term *neokoros* designates priests and priestesses who, acting as *νεωκόροι τοῖς θεοῖς*, will be taking care of their shrines;²³ in another passage,²⁴ its meaning coincides with the one noted in epigraphical sources, since it defines priests’ assistants charged with providing lodgings in shrines for visiting foreigners.

In classical Athens and the territories under its control, *neokoroi* were elected officials eligible for re-election, who served either alone or as a collective body. Their status was that of priests’ assistants assigned to the management and protection of the sanctuary and its possessions.²⁵ Their duties and privileges were frequently defined by laws; it is presently unknown if they had any strictly ritual duties at this time. In this last respect, the situation in Anatolian cults may have been different. Megabyzos, called by Xenophon “*neokoros of Ephesian Artemis*”, is given by Menander²⁶ the title of *zakoros*, and by Strabo and Appian²⁷ that of priest. Persian *neokoroi* (and *therapeutai*) in Sardis, allowed into the *adyton* of a sanctuary dedicated to Ahura Mazda Baradata to crown the god’s statue, also come close to “regular” priests.²⁸

In the classical period we also come upon the term *zakoros* in two Attic *leges sacrae*: the earlier one, passed by the Athenian people in order to secure the protection for the temples and the treasuries on the Acropolis, dates from 485/4 BC²⁹: it couples priestesses of Athena with female *zakoroi* and regulates some aspects of their service. The later one, dating from 450–430 BC³⁰, passed by the *demotai* of Paiania, defines the rights of the priestess and the *zakoros* of Hekate to certain remunerations (*apometra*). The earliest literary reference, found in Herodotos (VI 134), refers to an *ὑποζάκορος* of *Chthonioi theoi* in Paros. Next in line is Hyperides, who (according to Athen. XIII 509e) in his speech

²³ Lg. 759b: καταστατέον ἱερέας τε καὶ ἱερείας νεωκόρους γίγνεσθαι τοῖς θεοῖς.

²⁴ Ibid. 953a.

²⁵ Dedications, sacred utensils, income and expenditure (cf. Petrakos 1997, no. 290, 369/8 BC, showing a *neokoros* receiving the money due to him), land, building activities, order in the sanctuary, were some of the items on their daily agenda.

²⁶ *Dis exapaton* 84.

²⁷ Strabo, *Geogr.* XIV 641: ἱερέας δ’ εὐνούχους εἶχον οὓς ἐκάλουν Μεγαβύζους; Appian, *BC* V 1, 9: ὁ ἐν Ἐφέσῳ δὲ τῆς Ἀρτέμιδος ἱερεύς, ὃν Μεγάβυζον ἠγοῦνται. Burrell 2004, 4–5 deems it possible that “*neokoros* was the title that the chief priest used in his practical or financial functions”.

²⁸ Cf. note 16. On the same cult groups in the Hellenistic and Roman Sardis, cf. Herrmann 1996, 321–323; 328–335.

²⁹ *IG I³* 4=Sokolowski 1969, no. 3.

³⁰ *IG I³* 250=Sokolowski 1962, no. 18.

Περὶ Φρόνης referred to the defendant as *expounder and zakoros of Aphrodite* (ὑποφήτις καὶ ζάκορος Ἀφροδίτης).

Interestingly enough, all four classical attestations of the term *zakoros/hypozakoros* designate female officials active in cults devoted almost exclusively to goddesses, while all the attested *neokoroi* from the same period are male, including those serving in the cults of female deities (Eleusis, Delos, and Ephesos). The evidence presently available suggests that in the official documents *zakoros* might be synonymous with *neokoros*; Herodotos and Hyperides, on the other hand, use it almost as a synonym for *hiereus/hyphiereus*.

HELLENISTIC AND IMPERIAL PERIODS

In the Hellenistic period *neokoroi* were either elected³¹ (at times by lot³²) or nominated by the kings,³³ officiating priests³⁴ or the gods themselves.³⁵ In the Roman period, we come across cases of *neokoroi* put up for sale.³⁶ A long inscription from Thasos recording honours for Epie, daughter of Dionysios,³⁷ demonstrates how by the early Imperial period, if not before, the office of *neokoros* was transformed into a costly liturgy.³⁸ In contrast to the Roman period, when

³¹ Korope in Thessaly (Sokolowski 1969, no. 84, 100 BC), Delphi (SGDI 1701), Thera (IG XII 3 Suppl. 514, 1st century BC).

³² Delos [IG XI 4, 1032, 181 BC, cult of Sarapis: τῶι λαχόντι νεωκόρωι, who is to be elected by three successive κληροί, of which the first one includes all the citizens(?) not younger than 40(?)]. In Delos, during the independence period (315/14–167/6 BC), we have at least five *neokoroi* (cf. Bruneau 1970, 501): of the Archegeion, of the Asklepieion, of “the Island” (=Artemis), καθ’ ἱερόν/εις τὸ ἱερόν, of the Sarapieion (since 181 BC). Moreover, there are two isolated mentions of a *neokoros* of Mykonians, and of a female *neokoros* of Karystians. After 166 BC, *neokoroi* disappear from documentary evidence, to be replaced by *zakoroi*.

³³ Sardis (ISardis 4, c. 155 BC, Sardian Artemis: καὶ νομίζων εὐθετον εἶναι πρὸς τὴν θεραπείαν καὶ εὐκοσμίαν τῶν κατὰ τὸ ἱερόν τῆς παρ’ ἡμῖν Ἀρτέμιδος). Timarchos, the new *neokoros* of Sardian Artemis, had previously served as a ρισκοφύλαξ in Pergamon or as the private treasurer of the Attalid king (cf. Rostovtzeff 1923, 388–389: *The fact that the new νεωκόρος of Sardes was the former treasurer of the king speaks for itself. The appointment was not only a high honour for the man, but also a post of confidence. The wealth of the temple had to be well managed to prevent the interests of the rulers from suffering*).

³⁴ Kos (Sokolowski 1969, no. 167, 1nd century BC: νεωκόρον δεῖ ἀποδειξάτω αὐτῶι ὁ πριάμενος τὰν ἱερουσῶναν ὅ[γ] κα τῶν ἀστῶν δεῖ ἡληται).

³⁵ Asklepieion at Lebena (IC I: XVII 21, 1st century BC: father and son *naokoroi*); Amyzon [Amyzon 2, 4th year of Philip III(?), 320/19(?) BC: Bagadates, *neokoros* of Artemis, was appointed by the Pythian oracle: πυθόχρηστον αὐτῶι γενόμενον].

³⁶ Ptolemais (SB 9016, AD 160: the *neokoria* of the sanctuary of Soter in Koptos is auctioned by the *boule* of the city for the price of four talents).

³⁷ Salviat 1959=SEG 18, 343, 1st century BC or AD.

³⁸ Lines 48–49: διὰ δὲ τὸ δαπανηρὰν εἶναι ταύτην τὴν λειτουργίαν δυσκόλως βούλονται νεωκορεῖν αἱ γυναῖκες.

life-long (and hereditary) *neokoroi* were comparatively common,³⁹ we find no such cases in the Hellenistic period (except, perhaps, in Delphi); moreover, there are no attested cases of Hellenistic *neokoroi* re-elected to the same post.⁴⁰

In the Imperial period, next to the life-long *neokoroi* and priests and *neokoroi* originating from the same families,⁴¹ we come upon some yearly *neokoroi* as well.⁴² Considered as attendants of a deity or a priest,⁴³ they discharged their duties in accordance with the laws regulating their office (τὸ περὶ τῆς νεωκορίας ψήφισμα vel sim.).⁴⁴ Two or more *neokoroi*,⁴⁵ headed by an ἀρχινεωκόρος (vel sim.), managed the more noteworthy sanctuaries.⁴⁶ *Hyponakoroi* are currently attested only in Lindos.⁴⁷ In the same period, the gods seem to have interfered more frequently in the election procedure, as seen from a prophecy about the *neokoria* of Artemis in Lykian Sidyma that altered the custom of selecting women-priestesses of Artemis to appointing virgin-*neokoroi* of her temple.⁴⁸

³⁹ Thasos (Salviat 1959=SEG 18, 343: εἶναι δὲ αὐτὴν διὰ βίου νεωκόρον τῆς Ἀθηνᾶς ὅταν μηδεμία ὑπόσχηται ἑτέρα); Chalkis [IG XII 9, 906, after AD 212: in accordance with the decrees of the *synhedria* and the people, in return for his important constructions around the temple of Chalkis (*peribolos* around the temenos, *stoa*, dining room with three couches, fruit trees, a grove), the present *neokoros* is granted a life-long and hereditary *neokoria*]; Aizanoi (MAMA IX 33; 88); Ancyra (SEG 27, 841); Xanthos (*Fouilles de Xanthos* VII no. 15: a female διὰ βίου νεακόρος of Leto and her children); Patara (SEG 44, 1210, Ist/IInd century AD: *archineokoros* of Leto, Apollo, Artemis); Seleukia Pieria (IGLS 1185, AD 121/2: Zeus Keraunios).

⁴⁰ Contrasting with, e.g., a *neokoros* elected for the tenth time in Imperial Aizanoi (MAMA IX 416, AD 150–175).

⁴¹ Keramos [IKeramos 42: a son and a daughter(?) of the serving priest are both *neokoroi*; ibid. 43: *neokoroi*(?) seem to have been the sons of the priest]; Panamara and Lagina (*IStratonikeia* passim). See also the interesting case of a *neokoros* married to a (free) *hierodoule* from Imperial Termessos (TAM III 567).

⁴² Epidauros [IG IV (1), 393–402: together with the ἱερεύς, πυροφόρος, ζάκορος, ναυφύλακες, *neokoroi* are included in the group of ἱερωσάμενοι ζ' ἔτει]; Thasos (Salviat 1959=SEG 18, 343: τῆι δὲ Ἀθηνᾶι τρίτον ἤδη νεωκορεῖ).

⁴³ Panamara (*IStratonikeia* 179, IInd century AD: καὶ ὁ θεῖος αὐτοῦ Φλ. Φαῖδρο[ς], ὃς καὶ ἐνεωκόρησεν αὐτῷ; ibid. 272, IInd/IIIrd century AD).

⁴⁴ Panamara (*IStratonikeia* 172, Ist/IInd century AD: νεωκόρος [-]ῶν πρώτος με[τὰ τὸ κυρωθῆν ἐπὶ τῆς νεωκορίας ψήφισμα]).

⁴⁵ Aristid. *Hieroi logoi*, passim, on two *neokoroi* (Asklepiaktos and Philadelphos) in Pergamon's Asklepieion; they seem to have had their abode in the sanctuary; Polyrenia, Diktynnaion (IC 2: xi 3, end of Ist century BC); Aizanoi (SEG 47, 1719, AD 53/4).

⁴⁶ Thessalonike (IG X 2, 1, 37; 60, AD 155/6; 65, IIIrd century AD; 114; 115; 118; 220; 244; 272); Beroia (Goumaropoulou, Hatzopoulos 1998, no. 125); Aizanoi (MAMA IX 10; SEG 47, 1719, AD 53/4); Rome (IGUR 240, c. AD 200: ὁ πρεσβύτατος τῶν νεωκόρων τοῦ μεγάλου Σαράπιδος; 241; IG XIV 921); Patara (SEG 44, 1210, Ist/IInd century AD: ἀρχινεωκόρος of Leto, Apollo and Artemis); Seleukia Pieria (IGLS 1118, Imperial: ἀρχινεωκόρω διὰ βίου); Syrian Laodikeia (IGLS 1263, AD 115/6: an ἀρχινακόρος of Sarapis).

⁴⁷ Blinkenberg 1941, nos. 295; 301: Athana Lindia, Ist century BC.

⁴⁸ TAM II 174 D=SEG 50, 1356, set up in the reign of Commodus, but referring to a prophecy received 129 years ago. Σεμναὶ νεωκορεῖαι featuring in this text could stand for the priest-

In the Hellenistic and Imperial periods, the responsibilities of *neokoroi* were many and varied. Their basic responsibility was to reside at or near the sanctuary at all times.⁴⁹ The activities they performed there fall under the following headings: 1. financial management (income and expenditure);⁵⁰ 2. policing activities for the protection of the sacred property and the inviolability of the shrine;⁵¹ 3. administrative and secretarial duties;⁵² 4. organization of

hood of Artemis, not necessarily the cult's *neokoria*. A reverse case, of married but temporarily celibate *neokoroi* and yearly virgin-priestesses in Sikyon, is recorded by Pausanias (II, 10, 4): μετὰ τοῦτο ἤδη τὸ τῆς Ἀφροδίτης ἐστὶν ἱερόν· ἐσίαισι μὲν δὴ ἐς αὐτὸ γυνή τε νεωκόρος, ἢ μηκέτι θέμις παρ' ἄνδρα φοιτῆσαι, καὶ παρθένος ἱερωσύνην ἐπέτειον ἔχουσα· λουτροφόρον τὴν παρθένον ὀνομάζουσι. On virgin *neokoroi*, cf. the following note. Plato's scholiast mentions a case of a eunuch *neokoros* (Scholia in Platonem, *Phlb.* 48c): παροιμία γνῶθι σαυτόν, ἐπὶ τῶν ὑπὲρ δύναμιν κομπαζόντων· λέγουσι δὲ οἱ μὲν Χίλωνος εἶναι τὸ ἀπόφθεγμα, οἱ δὲ Λάβυος εὐνούχου τινὸς νεωκόρου), and, as we have already seen, Ephesian Megabyzos belongs to the same category.

⁴⁹ Delos (*IG XI 2*, 159, 280 BC: τοῦ οἰκήματος ἐν Ἀσκληπιεῖοι οὐδ' ὁ νεωκόρος οἰκεῖ). In Pergamon (Sokolowski 1955, no. 12, after 133 BC: Athena Nikephoros), *neokoroi* formed a constituent part of the corpus of οἱ περὶ τὸ ἱερόν διάτριβοντες. Imperial period: Aristid. *Hieroi logoi*, passim; NE Lydia (*TAM V 1*, 269). An unpublished inscription from the Lydian sanctuary of Meter Larmene on Mt. Toma, kept in the Manisa Museum, records a virgin *neokoros* who was also the *kleidouchos* of the shrine (information kindly supplied by H. Malay): Θεᾶς Λαρμηνῆς· Ἰουλία Μανίου Σαιττηνῆ, κλειδοῦχος καὶ νεωκόρος Μητρὸς Λαρμηνῆς, παρθένος γηράσασα. Julia calls the goddess her θρέψασα, “foster-mother”, suggesting that she lived in the sanctuary since her childhood and grew up there, perhaps consecrated to the service by her parents.

⁵⁰ Labraunda (*ILabraunda 45*, c. 220 BC); Asklepieion at Lebena (*IC I*: xvii 2, IInd century BC: *neokoros* pays out their salary to various craftsmen employed by the sanctuary); Olymos (*SEG 39*, 1135, 150–100 BC); Polyrenia, Diktynnaion (*IC 2*: xi 3, end of Ist century BC: funds are given by the goddess to her *neokoroi* to purchase wine and oil: ὑπὲρ οἴνου νεωκόροις δι(νάρια) ὕ', [ὑπὲρ ἔλαι]οῦ [νεωκ]όροις δι(νάρια) οε'); Sardis (Malay 1999, 119–120 no. 131, AD 188/9: *neokoros* of Men Askenos expects a yearly contribution from the city for the sacrifices and *spoudai* to the amount of 600 *denarii* and turns for help to the Roman governor when the civic authorities withhold the yearly payment).

⁵¹ Including the physical protection of the sanctuary and its belongings (sacred groves, utensils), keeping order within its boundaries, etc. Attestations: Korope in Thessaly (Sokolowski 1969, no. 84, 100 BC); Paros (ibid., no. 112, IInd century BC); Asklepieion at Lebena (*IC I*: xvii 2, IInd century BC); Amphiarraion in Oropos (*IG VII 3498*, c. 200 BC); Arkesine on Amorgos (Sokolowski 1969, no. 101, IIIrd century BC: *neokoros* is to prohibit access to the Heraion to the foreigners); Kos (Segre 1993, ED 112, c. 200 BC); Dmeir in Syria (*SEG 43*, 1028, AD 245: a protocol recording the interrogation of Dositheos, *naokoros* of Zeus Hypsistos, by the Roman authorities about the whereabouts of some *xoana*); Lagina (*IStratonikeia 513*, c. AD 250).

⁵² Such as inscribing documents of importance for the sanctuary on stone, setting up statues, keeping copies of documents, etc. Attestations: Magnesia on the Maiandros (*IMagn.* 93, c. 190–140 BC); Amyzon (*Amyzon 18*, reign of Antiochos III); Olymos (*SEG 39*, 1135–1136, 150–100 BC); Panamara [*IStratonikeia 20*, IInd century BC(?)]; Delphi (passim: *neokoroi*, named probably for life, witness manumissions and keep a copy of the manumission act); NE Lydia (*TAM V 1*, 179, AD 172/3: *neokoros* sets up a *bomos* out of the funds provided by the δοῦμος); Iasos (*Iiasos 242*, Imperial: *neokoros* to make public the sacred law on the ritual purity in the shrine of Sarapis, Isis and Anubis).

external manifestations of the cult.⁵³ We also see them making sacrifices,⁵⁴ and in at least three inscriptions their service is subsumed under the general term of “priesthood”.⁵⁵ Lastly, it comes as no surprise to find *neokoroi* of pagan cults involved in the prosecution of Christians, at times as leading figures.⁵⁶

In some Greek cities of the Hellenistic and Imperial periods neokorial activities took place in separate edifices allotted to *neokoroi* as their offices, depots for dedications and archives.⁵⁷

In return for their services, Hellenistic and Roman *neokoroi* were granted *ateleia*,⁵⁸ compensations in both cash and kind (parts of sacrificial animals⁵⁹)

⁵³ The *neokoros* in the sanctuary of Artemis Leukophryene in Magnesia on the Maiandros is expected to help the priestess install the goddess in the new Parthenon and set up a choir of virgins to sing hymns to Artemis (*IMagn.* 100, c. 150–100 BC); Loukopoulou 2005, no. 183 (Mareneia; IInd century AD, cult of Sarapis): ... ἀναθεῖναι τε τὴν εἰκόνα [ἐν] τῷ ἐπιφανεστάτῳ τόπῳ τοῦ ἱεροῦ, [στεφ]ανοῦσθαί τε αὐτὸν κατ’ ἐνιαυτὸν [ἐν τα]ῖς συνόδοις πάσαις χρυσῶι στε[φά]νῳ, τὴν ἀναγγελίαν ποιουμένου [τ]οῦ νεωκόρου κατὰ τάδε· οἱ θεραπεύται τοῦ θεοῦ στεφανοῦσιν Σωκλιῆν Θεοξενίδου [τε]ρητεύσαντα κα[λῶς] καὶ φιλαγάθως. In other localities and periods there are officials who performed the same or similar duties as *neokoroi* and who were known under different titles: *hieropoioi*, *hierothytai*, *hieromnemes*, *hieronomoi*, *hierarchai*, *epimeletai*, *epimenioi*, *naopoioi*, etc.

⁵⁴ Athen. VIII 18 (quoting the mid-IIIrd century BC New comedy poet Machon); Mylasa (*IMyl.* 308, no date: [- θυέσ]θω διὰ τοῦ νεωκόρου); *IMagn.* 100, c. 150–100 BC, ll. 21–24: the *neokoros* and the priestess of Artemis Leukophryene are to συντελεῖσαι τὴν ἀποκατάστασιν τῆς θεοῦ εἰς τὸν Παρθενῶνα μετὰ θυσίας τῆς ἐπιφανέστατης; Origenes, *Contra Celsum* VIII 73.

⁵⁵ Epidauros (*IG IV* 1, 393, AD 183: ἱερεύς, νακός, πυροφόρος, ζάκορος, ναυφύλακες appear as joint dedicants referred to as ἱερωσάμενοι ξ’ ἔτει); Amblada in Lykaonia (Sterrett 1888, 185 no. 303: [ὁ δέ]ναι]νος ἱερασάμενος νεωκόρος [Ἄ]σκληπιοῦ (unless we understand this as a *cursus* embracing the priesthood and the *neokoria* of Asklepios); Kibyra (unpublished inscription in which it is stated that three ἱερεῖς, including Ἐρμαῖος νεω[κ]όρος, built a temple to Herakles, Hosios kai Dikaïos and the “Golden Virgin”; information kindly supplied by Th. Corsten). At times, the term *neokoros* functions almost as an epithet of *hierous*, as in the above-adduced passage in Plato’s *Laws* (cf. note 23).

⁵⁶ *Mart. Pionii* 15 (composed c. AD 250): *neokoros* Polemon (attached to the temple of Imperial cult or Nemeses) and *hipparchos* Theophilus try to persuade Pionios to sacrifice to the Emperor; *Mart. Cononis* 2; Gregory of Nyssa, *De vita Gregorii Thaumaturgi* pp. 915 ss. (the term *neokoros* is here possibly used for priests).

⁵⁷ Delos (*IG IX* 2, 144–6, 302/1 BC); Epidauros (*IG IV*² 1, 109 B, early IIIrd century BC; *IAEpid* 52 A, IIIrd century BC); Korope (Sokolowski 1969, no. 84, 100 BC); Kos (Segre 1993, ED 215, Ist century BC); Lindos (Blinkenberg 1941, no. 419, AD 22); Phanagoreia (Sokolowski 1969, no. 89, IInd century AD).

⁵⁸ *Neokoros* of Artemis in Amyzon and his son are granted citizenship, *ateleia* and *prohedria* in accordance with the advice of the Delphic oracle [*Amyzon* 2, 4th year of Philip III(?), 320/19 BC(?)]; Skepsis (*SEG* 26, 1334, IInd century BC?: *ateleia* for the *nekoros* of Dionysos Bamylietos).

⁵⁹ Delos (*IG XI* 4, 1032, 181 BC: for the *neokoros* of Sarapis a thigh bone with flesh from every sacrifice and - - -, six *oboloi* and a portion of meat contributed by every person sleeping(?) in the *stoa* of the shrine, in addition to 120 *drachmai* for each year of service; on the situation in Delos in general, cf. Bruneau 1970, 503); Pergamon [Sokolowski 1955, no. 12, after 133 BC: *hier-*

and access to the inner sanctum of the temple.⁶⁰ On the other hand, as all other public officials, they were held accountable for their actions.⁶¹

There is no doubt that Hellenistic and Roman *neokoroi* were people of influence and good repute in their communities,⁶² frequently receiving honorific inscriptions.⁶³ With this in mind, it comes as no surprise to find a Magnesian *neokoros* of Artemis Leukophryene sent as a judge, together with seventeen other citizens, to settle a dispute between two Cretan towns.⁶⁴ Moreover, in some cults former *neokoroi* (regularly) advanced to the position of priests, and vice versa.⁶⁵ In the Roman period, the cases of *neokoroi*-holders of other offices in their cities and provinces are not rare.⁶⁶ Furthermore, *neokoroi* emerge as dedicators (at

onomoi sell the hides of the sacrificial victims and the *neokoros* is entitled to two(?) *oboloi* from each swine hide and half an *obolos* from a sheep's hide]; Ephesos (*IEphesos* 27B, AD 104); Sozom., *Hist. eccl.* V 3: καὶ τὰ ἀφαιρεθέντα τῶν νεωκόρων σιτηρέσια ἀπέδωκε (sc. Emperor Julian).

⁶⁰ Labraunda [*ILabraunda* 60, IInd century BC: only the priest, the *neokoroi* (former and present) and the *demosioi* serving in the temple of Zeus Labraundeus are allowed access to its secluded part: προσωτέρω τοῦ τρυφάκτου τοῦ μεταξύ τοῦ τε ἀρ[γ]υροῦ θυμιατηρίου βωμοῦ καὶ τῆς τραπέζης τοῦ θεοῦ].

⁶¹ Arkesine on Amorgos (Sokolowski 1969, no. 101, IIIrd century BC: fined ten *drachmai* per day); Kos (Segre 1993, ED 112, c. 200 BC); Lebena (*IC* I: xvii 2, IInd century BC).

⁶² Cf. the cases of *neokoroi* dating documents involving shrines and dedications: Paros (*IG* XII 5, 186, IIIrd century BC); Lebena [*IC* I: xvii 8, IInd century BC; *ibid.* 38, after IInd century BC(?)]; Thessalonike (*IG* X 2, 1, 37; 109, 39/8 BC; 220; 272); NE Lydia (*TAM* V 1, 1411: together with the prophet of Apollo Pandenos); Mylasa (*IMyl.* 374, Ist/IInd century AD); Ephesos (*IEphesos* 1271, no date); Amaseia (*Studia Pontica* III 141, AD 98/9).

⁶³ Thasos (Salviat 1959=SEG 18, 343, Ist century BC or AD: Epie and the *neokoroi* she willingly assumed); Thera (*IG* XII 3 Suppl. 514, Ist century BC: a *neokoros* is honoured by the priest as his *tropheus*); Smyrna (*ISmyrna* 515, IInd century AD: *neokoros* of Dionysos); Aizanoi (SEG 45, 1713, Severan); Augusta Traiana (*IGBulg.* III 2, 1572, IIIrd century AD: νεωκόρον ἐν παιδί καὶ ἀρχιερέα δι' ὄπλων). Georgoudi 2005, 57 discusses the false premise of *neokoroi* as servants of low order who sweep the temples, based on Euripides's *Ion* (who is never called a *neokoros*!). She rightly rejects the so-called "evolutionist" theory, according to which the title *neokoros* originally designated an official of low status, and only later evolved into an important public office.

⁶⁴ *IC* III: iv no. 9, 112/1 BC.

⁶⁵ Panamara [*IStratonikeia* 112, Ist century BC(?)]; Thasos (*IG* XII Suppl. 427, IInd century AD, Kybele: priestess and (twice) *neokoros*); Assos (*IAssos* 14, Ist century AD, Athena Polias); Ankyra (SEG 27, 841); Aizanoi (*MAMA* IX 34: *neokoros* of Zeus and priest of Dionysos); Panamara (*IStratonikeia* 171; 174, second half of IInd century AD: *neokoros* and former priest; *ibid.* 272, IInd/IIIrd century AD).

⁶⁶ E.g. Athens (*IG* II² 3681, early IIIrd century AD: *neokoros* and eponymous *archon*); Thessalonike (*IG* X 1, 199, c. AD 250: βουλευτής, *neokoros* of Kabeiros, ἐφηβάρχης, πολιτάρχης); Odessos (*IGBulg.* I, 230: *agoranomos*, *archon*, *neokoros* of Derzala); Smyrna (*ISmyrna* 641, Ist/IInd century AD: *neokoros* of Nemeseis and *strategos*, *hipparchos*, *grammatophylax*, *prytanis*, *agoranomos*, *tamias*, etc.); Panamara (*IStratonikeia* 317, second half of IIIrd century AD: *neokoros* and *asiarch*); Prusias ad Hypium (*IPrusHyp.* 53: *Bithyniarches*, *Pontarches* and *neokoros* of Demeter, and his wife *archiereia* and *neokoros* of the same goddess); Magnesia on the Maiandros (*IMagn.* 156,

times, of important constructions in the sanctuaries they served), with much more frequency in the Imperial period.⁶⁷

The majority of all the literary sources on *neokoroi* stem from the Roman period.⁶⁸ In Plutarch⁶⁹ we find the word νεωκορία coupled with “purity/chastity” (ἀγνεΐα) and approaching the sense of “priesthood/worship”, and the same author offers a vivid picture of a *neokoros* in Chaironeia proclaiming the prohibition for slaves and Aitolians to enter the shrine of Ino-Leukothea.⁷⁰ Athenaios informs us that some Delians were called *neokoroi* on account of their service to Apollo.⁷¹ An anonymous manual of rhetoric shows *neokoroi* apprehending a thief in the sanctuary they served,⁷² while Heliodoros depicts a *neokoros* of Isis implementing the sacred laws on the correct procedure in the case of death of a prophet.⁷³ In the *Greek Anthology* *neokoroi* are depicted whilst selecting victims

AD 37–41: *neokoros* of Artemis Leukophryene and ἀρχιπρεσβευτής; Termessos (*TAM* III 526: *neokoros* and γραμματεὺς χρ(εοφυλάκων); 552: *neokoros* and γραμματεὺς δήμου; 680: *neokoros* and γραμματεὺς χρεοφυλάκων); Termessos, area of Neapolis (*SEG* 49, 1871: ἀρχιπρόβουλος and *neokoros*); Sidyma (*TAM* II 189–90, IInd century AD: ὑποφύλαξ of Lykia and *neokoros* of Hekate); Patara (*SEG* 44, 1210, Ist/IInd century AD: *archineokoros* of Leto, Apollo and Artemis, Λυκιάρχης, λογιστής); Leukoideis in Karia (*SEG* 51, 1501, 50 BC–50 AD): ὑπὲρ Εὐφράνορος Ἀντιμάχου Ῥο(δίου) τὸ κοινὸν τὸ Λευκοειδέων [i]ερατεύσαντος καὶ νεωκορήσαντος καὶ οἰνοταμιεύσαντος καὶ κωμαρχήσαντος καὶ διορθωσαμένου τὰ τοῦ κοινοῦ πάντα εὐνοίας ἕνεκα θεοῖς); Oxyrhynchos (*POxy.* III 507, AD 169: *agoranomos*, *gymnasiarches*, *neokoros* of Tyche); Egyptian Thebes (*SEG* 43, 1136, AD 223: *neokoros* and ἱεροκῆρυξ of Apollo).

⁶⁷ Sardis (*ISardis* 89, c. 175–150 BC); Philippi (Pilhofer 2000, 5 no. 5: IInd/Ist century BC: *neokoros* dedicates τὸ χρεοφυλάκιον); Thasos (*IG* XII Suppl. p. 164, Ist century BC; Salviat 1959=*SEG* 18, 343); Rhodes (*Clara Rhodos* II, nos. 9–10; Blinkenberg 1941, nos. 295; 301; 306; 318; 335, Ist century BC: dedications made by *neokoroi* at the end of their term or as χριστήρια); Kos (Maiuri 1925, no. 449, Ist century BC); Lebena (*ASAA* 70–71, 1992–3 [1998], 275–290, IInd/Ist century BC); Herakleia Latmia (*CIG* 2897); Priene (*IPriene* 194, no date); Ankara (Bosch 1967, 184–185, reign of M. Aurelius and Commodus); Corinth [*SEG* 40, 303, c. AD 200(?): Ὀκτάβιος Ἀγαθόπουρος νεωκόρος ἐψηφοθέτησε]; Macedonian Edessa (*SEG* 45, 750, AD 211/2: τὰ ὑπεπίοικια καὶ τὰς στοὰς τῆ θεῶ); Chalkis (*IG* XII 9, 906, after AD 212); Egyptian Thebes (*SEG* 43, 1136, AD 223); Philippopolis (*IGBulg.* III 1, 1454, Imperial); Italy (*IG* XIV 915; 917; 920; *IGUR* 193, end of IIIrd century AD).

⁶⁸ For the Hellenistic period we have Herodas’ fourth mime *Women Making a Dedication and Sacrifice to Asklepios* (ed. I.C. Cunningham, *Herodae Mimiambi*, Leipzig, 1987), where one of the three speaking parts is a *neokoros* of the (probably Koan) temple of Asklepios, who greets the visitors to the temple and receives a leg of the sacrificial victim (a cock) as his part (vv. 89–90). As Hanell justly remarks (*RE* XVI 2, 2423) he is representing the (absent?) priest. In Athenaios we find an excerpt from the New comedy poet Machon (c. BC 250) depicting a *neokoros* in the process of making a sacrifice (Aten. VIII 18: ἰδὼν τ’ ἐκεῖ θύοντα τὸν νεωκόρον).

⁶⁹ *Mor.* (*De Iside et Osiride*) 351e.

⁷⁰ *Mor.* (*Aetia romana et graeca*) 267d.

⁷¹ Athen. IV 73.

⁷² *Rhet. Anon.* 616 in: Walz 1832, pp. 597–648 (cap. VII: Κοινὸς τόπος κατὰ ἱεροσούλου).

⁷³ Hld., *Aethiop.* VII 11.

for sacrifice, dedicating temples, statues and altars and receiving honours from their cities.⁷⁴ Particularly interesting is an imaginary dialogue between Apollo and his worshipper (AG XI 324, Automedon, Ist century BC): at some stage the god warns his devotee that the *neokoros* Arrios (ἀκνίσου βωμοῖο νεωκόρος) allows only bloodless offerings. Pausanias mentions a shrine of Aphrodite in Sikyon where entry was allowed only to a celibate female *neokoros* and a virgin priestess serving for a year.⁷⁵ Suffering from a range of ailments and spending a great deal of time at the Asklepieion of Pergamon, Ailios Aristides in his *Sacred Discourses* (*Hieroi logoi*) has much to report on his daily communication with the two *neokoroi* of the sanctuary – Philadelphos and Asklepiakos. In time, they became his close friends, always ready to support him in his efforts to get well. Asklepiakos, in whose house Aristides sometimes stayed, seems to have been a doctor by profession⁷⁶. They kept the keys to the temple and locked it in the evening (276).⁷⁷

As for the office of *zakoros*, it is well documented in the Hellenistic period, in Athens⁷⁸ and elsewhere. Five attestations of this office in Athens stem from the Egyptian cults:⁷⁹ in one case reiteration of office is forbidden (μη̄ ἐξέστω ζακορεύιν δ[ις τῷ αὐτῷ]).⁸⁰ Athenian *zakoroi* serving in non-Egyptian cults

⁷⁴ AG IX 22 (Philip of Thessalonica, Neronian period); 290; XI 324; XV 5; *App. Anth.* 198; 302, 320; 379b.

⁷⁵ Paus. II 10; cf. C. Lang, *Cornuti theologiae Graecae compendium*, Leipzig, 1881 (L. Annaeus Cornutus, *De natura deorum*) 52 (on Vestal virgins): παρεισάγεται τε ἡ μὲν Ἑστία παρθένος διὰ τὴν ἀκνησίαν μηδενὸς εἶναι γεννητικὴν, καὶ τούτου χάριν καὶ ὑπὸ παρθένων νεωκορεῖται.

⁷⁶ The same was the situation in Epidaurus (Ael. NA IX 33).

⁷⁷ Astrologer Manetho says in his *Apotelesmata* IV 425ff (ed. H. Koechly, *Manethonis Apotelesmaticorum qui feruntur libri VI. Accedunt Dorothei et Annubionis fragmenta astrologica*, Leipzig, 1858): νηοπόλους ἱερῆας, ζακόρους θεολήπτους, γραμματέας, τεμενῶν τε προφήτορας ἄνδρας αὐτεῖ μυστιπόλους, ἱερῶν τε προϊσταμένους στεφανηδὸν ἔσσεσθαι σηκῶν τε νεωκορήσι μέλοντας), and in another passage (IV 216): Κυπρογενῆς δ' ἀκτίνας ἐς ἡέρα πυρσοβολοῦσα ἄμμιγα φωτὶ Κρόνου τεύχει μεροπῆια ἔργα δοῦλα θεῶν ἱερῶν τε νεωκόρα λυσσομανοῦντα, νοῦν τε σεληνάζοντα προφητάζοντά τε θνητοῖς.

⁷⁸ One attestation comes from Piraeus, from a cult of the *orgeones* (Sokolowski 1969, no. 48, 183/2 BC): *zakoroi* were originally selected by the officiating priestess from the ranks of the former priestesses, to serve one term ὥστε ζακορεῦσαι καὶ συνδιεξαγαγεῖν μετ' αὐτῆς (sc. the present priestess) τὸν ἐνιαυτὸν (συνδιεξήγαγεν τὴν ἱερωσύνην καλῶς καὶ εὐσχημόνως καὶ εὐσεβῶς τὰ τε πρὸς τὴν θεὸν καὶ τὰς ἱερέας καὶ τ[ο]ῦς ὀργεῶνας). We notice that the office of *zakoros* is termed ἱερωσύνη. When one Metrodora served as a *zakoros* for two terms to everyone's satisfaction, it was decreed κατασταθῆναι αὐτῆ[ν] διὰ βίου ζάκορον τεῖ θεῶι ... καὶ λειτουργεῖν αὐτ[ήν] ἄει ταῖς γινομέναις ἱερείαις παρεχομένην τὴν χρεῖαν καλῶς καὶ εὐσχημόνως καὶ φροντίζουσαν ὅπως εὐσεβῶς ἔχη τὰ κατὰ θεὸν. Georgoudi 2005, 58 stresses that in this case *zakoros* clearly cannot be not an official of lower order, but someone whose expertise is sought out and valued.

⁷⁹ SEG 24, 225, after 134/3 BC; Keil 1864, 255–256, IInd century BC; IG II² 4692, IInd century BC; *ibid.* 4702, beginning of Ist century BC; Sokolowski 1969, no. 50, after 37 BC.

⁸⁰ Sokolowski 1969, no. 50.

appear from the end of the IInd century BC.⁸¹ Noticeable is a number of foreign *zakoroi* in both groups.⁸² Could they have been specialists, advisors to the local men who held the priesthoods? Details on the nature of their service are lacking.⁸³

Hellenistic literary sources do not offer plentiful attestations of the same term, only Menander and Nicander briefly mention them. Menander has three references to *zakoroi*⁸⁴ assisting at sacrifices and decorating a temple; it is perhaps noteworthy that the term *neokoros* is presently not attested in this author. Nicander employs the term *zakoros* for Rhea's/Kybele's Asiatic priestesses.⁸⁵

In the Roman period, the majority of epigraphically attested *zakoroi* served in Athens,⁸⁶ while others appear in inscriptions from Epidauros⁸⁷,

⁸¹ IG II² 840: the cult of “Hero the Healer in the City”, where a certain Zobios from Miletos assists the priest Dionysios; *ibid.* 4466 (Asklepios), SEG 21, 795 (Demeter and Kore).

⁸² IG II² 840; 4466; 4702; Keil 1864, 255–256; SEG 24, 225.

⁸³ Other attestations of Hellenistic *zakoroi* come from Delos [Zeus Kynthios and Athena Kynthia, 113/2 to c. 50 BC: some of the *zakoroi* in this shrine held this office on several occasions (*ID* 1882: 11 times; *ibid.* 1894: 37 times); their names feature in the dating formula, either next to the names of the priests, *epimeletai* of Delos, οἱ ἐπὶ τὰ ἱερά, *demosioi*, or alone (*ibid.* 1894; 1913); we rarely come upon *zakoroi* dedicators (*ibid.* 1896, 111 BC); Dea Syria-Atargatis-Aphrodite and Zeus-Hadad (*ibid.* 2243–2244, after 118/7 BC), Apollo (*ibid.* 2364, 100/99 BC), Helios (*ibid.* 2414)], several island states (Imbros: IG XII 8, 131; Eretria: IG XII Suppl. 571, Egyptian cult, IIIrd century BC; Rhodes?: IG XII 1, 33=TAM II 33, IIIrd/IInd century BC, Egyptian cult; Kos: Maiuri 1925, no. 509), Peloponnese (Epidauros: IG IV² 711), Alipheira (SEG 25, 425, 250–200 BC) and Thrace (IGBulg I² 21, Dionysopolis, IIIrd century BC).

⁸⁴ *Dis exapaton* frg. 5; *Leukadia* frg. 311; unknown play frg. 686.

⁸⁵ *Alexipharmaca* 217 (edd. O. Schneider, H. Keil, *Nicandrea: Theriaca et Alexipharmaca. Accedunt Scholia in Theriaca*, Leipzig, 1856): Κερνοφόρος ζάκορος βωμίστρια Πείης.

⁸⁶ IG II² 2953 (Ares from Acharnai: priest and two *zakoroi*); 3187 (upon finishing the term of his office, a former *zakoros* leveled the area around the *propylaion*); 3189 (during his term of his office a *zakoros* dedicated τὰ ζώδια ... καὶ τὴν τράπεζαν); 3550; 3564 (Egyptian gods); 3639 (Demeter); 3654; 3664 (priest of Hermes, Ge, Pothos, previously *zakoros* of Asklepios); 3722; 3728; 3798–3799 (two doctors serve as *zakoroi*, one being simultaneously the *kleidouchos* of the shrine); 3804–3805; 3815; 3962–3964; 4479 (dedication made by a *zakoros* together with the priests, *kleidouchoi*, *kanephoroi* and ὑποζάκοροι); 4481; 4486–4487; 4514=*App. Anth.* 52; 4769–4772 (Aphrodite); 4821; Oliver, Dow, 1935, 55 no. 18; SEG 18, 81 (ζάκορος τῶν θεῶν εἰκόνων who also served as *epistates* of the prytans); SEG 39, 189; 194; 209; 234 [Athena Parthenos(?), with *zakoros* in the dating formula]. In Athens we also find *zakoroi* and *hypozaforoi* among the life-long officials entrusted with the ephobic education (SEG 33, 158, AD 267; IG II² 2236–2237; 2243; 2245, 4073; other officials featuring in the same lists are *paidotribes*, *grammateus*, *hoplomachos*, *prostates*, *hegemon*, *hypopaidotribes*, *didaskalos*, *iatros*, *kestrophylax*, *kapsarios*, *lentiarios*, *keryx*, *gymnasiarchoi*); at times, *zakoroi* are found as recipients of honorific inscriptions (IG II² 3550; 3639; 3664; 3815; 3962).

⁸⁷ IG IV² 393, AD 183; 711; 742, IInd/IIIrd century AD: yearly *zakoroi*, listed together with priests, *nakoroi*, *pyrophoroi*, *naophylakes*; ἡ ζάκο]ρος καθέξεται ἐπὶ θρονου during the evening

Thespiai⁸⁸, Mytilene⁸⁹ and Rome, where a verse inscription⁹⁰ shows that the word *zakoros* was occasionally used as a poetical synonym of *neokoros*. The same seems to have been the case in some inscriptions from Roman Asia Minor.⁹¹

When we pass to the narrative sources, we find Plutarch using the word *zakoros* for priests' assistants⁹² and depicting some catching mice in a sanctuary,⁹³ others guarding a sanctuary at night,⁹⁴ and all as generally having too much spare time on their hands.⁹⁵ Hierokles, a stoic philosopher from Hadrian's time,⁹⁶ used the metaphor of *zakoroi* and *hiereis* for children serving their parents as deities. The Christian apologist Athenagoras,⁹⁷ writing under M. Aurelius and Commodus, defined *zakoroi* as those who worship idols (οἱ σεμνοποιοῦντες τὰ εἰδωλα), Themistios pairs them, in a metaphor, with priests,⁹⁸ Synesios lists priests, prophets and *zakoroi* as dwellers of *temene*,⁹⁹ and John of Damascus joins them with *neokoroi* in his description of paganism-revival under Emperor Julian.¹⁰⁰

spondai attested in the *lex sacra* no. 742 entitled ἡμερείσια [ἱερά]; Ael. NA IX 33 (*zakoroi* try to cure a woman in the absence of the god).

⁸⁸ IG VII 1883–4, verse epitaphs of a *zakoros*' daughter; 2523: an *hypozakoros* is honoured by the council and the people.

⁸⁹ IG XII 2, 484: in his 40 years of service, in addition to public offices, the man who was honoured performed many religious offices, among them that of *zakoros* of Aklepios.

⁹⁰ IGUR 191, AD 299. The second attestation of the term *zakoros* from Rome also appears in a verse inscription (IGUR 168).

⁹¹ Miletos (Herrmann 1971, a verse inscription from the late IInd/early IIIrd century AD featuring a priestess of Athena Polias designated for the post by Apollo; from the verse part of her inscription, which pretends to quote Apollo's words, we see that the term ζάκορος is used as a synonym for ἱερεία), Lagina (*IStratonikeia* 542, verse inscription; SEG 52, 1088), Panamara (*IStratonikeia* 42; 206, verse inscriptions); Perge (SEG 50, 1345, AD 275, verse inscription).

⁹² *Cam.* 30.

⁹³ *Sulla* 7.3.

⁹⁴ *De soll. anim.* 969e.

⁹⁵ *Aetia rom. et gr.* 272f.

⁹⁶ Preserved in Stobaios' *Anthologia* (edd. C. Wachsmuth, O. Hense, *Ioannis Stobaei Anthologium* I–V, Berlin, 1884–1912) IV 25: Πῶς χρηστέον τοῖς γονεῦσιν-καὶ νομιστέον ἑαυτοῦς καθάπερ ἐν ἱερῷ τῇ οἰκίᾳ ζακόρους τινὰς καὶ ἱερέας, ὑπ' αὐτῆς κεχειροτονημένους καὶ καθιερωμένους τῆς φύσεως, ἐγκεχειρίσθαι τὴν τῶν γονέων θεραπείαν.

⁹⁷ *Legatio pro Christianos* (ed. M. Markovich, *Athenagoras, Legatio pro Christianos*, Berlin, 1989), 2, 28, 5.

⁹⁸ *Εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντίον* 53b; *Πρεσβευτικὸς εἰς Θεοδοσίον αὐτοκράτορα* 180c (ed. W. Dindorf, *Themistii Orationes*, Leipzig, 1832): a *zakoros* sent him letters informing him of Theodosios' return from the war; *Ἐπιτάφιος ἐπὶ τῷ πατρὶ* 234a: Themistios as a *zakoros* of philosophy.

⁹⁹ *Φαλάκρας ἐγκώμιον* 23, 6 (ed. N. Terzaghi, *Calvitii encomium*, in *Synesii Cyrenensis opuscula*, Rome, 1944): as paragons of intellectuals.

¹⁰⁰ *Passio Sancti Artemii* (*Patrologia Graeca* vol. 96, 1272).

To sum up, *neokoroi* were an essential part of the logistics of Greek cults. Far from executing servile duties in shrines, they were central for the smooth operation of all sacred places. From the Classical period onwards, their election, responsibilities and privileges were often defined by laws. As able administrators, they were entrusted with many aspects of daily life in sanctuaries, such as possessions, expenditure, archives, constructions, discipline ... The gods themselves, and many Hellenistic kings as well, considered the post important enough to put forward their own candidates. In numerous minor local shrines the same office is often attested, and when it is not, we can hardly doubt that it existed under some other name (e.g. ἐπιμελετής, ἱερονόμος, ἐπιμήνιος vel sim.). We would not miss the mark if we were to say that *neokoroi* were the “unsung heroes of the Greek cult”.

List of Abbreviations

AC	<i>Antiquité classique.</i>
Ael. NA	Claudius Aelianus, <i>De natura animalium</i> , ed. R. Hercher, <i>Claudii Aeliani de natura animalium libri xvii, varia historia, epistolae, fragmenta</i> , Leipzig, 1864 (reprint 1971).
AG	<i>Anthologia Graeca</i> , ed. H. Beckby, <i>Anthologia Graeca</i> , I–IV, Munich, 1965; 19682.
Amyzon	J. and L. Robert, <i>Fouilles d’Amyzon en Carie, I. Exploration, histoire, monnaies et inscriptions</i> , Paris, 1983.
App. Anth.	<i>Anthologiae Graecae Appendix</i> , ed. E. Cougny, <i>Epigrammatum anthologia Palatina cum Planudeis et appendice nova</i> , I–III, Paris, 1890.
Aristid.	P. Aelius Aristides, <i>Hieroi logoi</i> , ed. B. Keil, <i>Aelii Aristidis Smyrnaei quae supersunt omnia (Orr. XVII–LIII)</i> , Berlin, 1898 (reprint 1958).
AS	<i>Anatolian Studies.</i>
ASAA	<i>Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente.</i>
Athen.	Athenaios, <i>Deipnosophistai</i> , ed. G. Kaibel, <i>Deipnosophistai von Athenaios von Naukratis</i> , I–III, Leipzig, 1887–1890.
BCH	<i>Bulletin de correspondance hellénique.</i>
BSA	<i>The Annual of the British School at Athens.</i>
CIG	A. Boeckh et al. (edd.), <i>Corpus Inscriptionum Graecarum</i> , I–IV, Berlin, 1828–1877.
Clara Rhodos	<i>Clara Rhodos. Studi e materiali pubblicati a cura dell’ Istituto storico-archeologico di Rodi</i> , I–X, Rhodes, 1928–1941.
CRAI	<i>Comptes-rendus de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres.</i>
DAGR	Ch. Daremberg, Edm. Saglio (edd.), <i>Dictionnaire des antiquités grecques et romaines</i> , I–V, Paris, 1877–1919.
EM	<i>Etymologicum Magnum</i> , ed. T. Gaisford, Oxford, 1848 (reprint 1965).

- Fouilles de Xanthos VII* A. Balland, *Inscriptions d'époque impériale du Létôn. Fouilles de Xanthos VII*, Paris, 1981.
- Hdn. Epim.* Herodianus, *Epimerismoï*, ed. J.F. Boissonade, *Herodiani Partitiones*, London, 1819 (reprint 1963).
- Hld., Aethiop.* Heliodorus, *Aethiopica*, edd. T.W. Lumb, J. Maillon, R.M. Rattenbury, *Héliodore, Les Éthiopiennes (Théagène et Chariclée)*, I–III, Paris, 19602.
- Hsch.* Hesychius, *Lexicon*, ed. K. Latte, *Hesychii Alexandrini Lexicon*, Volumen II (E–O), Copenhagen, 1966.
- IAEpid* W. Peek, *Inschriften aus dem Asklepieion von Epidauros, Abhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philologisch-Historische Klasse*, Band 60, Heft 2, Berlin, 1969.
- IAssos* R. Merkelbach, *Die Inschriften von Assos (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, 4)*, Bonn, 1976.
- IC* M. Guarducci, *Inscriptiones Creticae*, I–IV, Rome, 1935–1950.
- ID* *Inscriptions de Délos.*
- IEphesos* *Die Inschriften von Ephesos (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, 11–17)*, Bonn, 1979–1984.
- IG* *Inscriptiones Graecae.*
- IGBulg.* G. Mihailov, *Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae*, I–V, Sofia, 1958–1970, 1997.
- IGLS* *Inscriptions grecques et latines de la Syrie.*
- IGUR* L. Moretti, *Inscriptiones graecae urbis Romae*, I–IV, Rome, 1968–1990.
- Iiasos* W. Blümel, *Die Inschriften von Iasos I–II (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, 28, 1–2)*, Bonn, 1985.
- IKeramos* E. Varinlioglu, *Die Inschriften von Keramos (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, 20)*, Bonn, 1986.
- ILabraunda* J. Crampa, *Labraunda. Swedish Excavations and Researches, III, 1–2: Greek Inscriptions*, Lund 1969 and Stockholm, 1972.
- IMagn.* O. Kern, *Die Inschriften von Magnesia am Maeander*, Berlin, 1900.
- IMyl.* W. Blümel, *Die Inschriften von Mylasa I–II (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, 34–35)*, Bonn, 1987–1988.
- IPriene* F.H. von Gaertringen, *Inschriften von Priene*, Berlin, 1906.
- IPrusHyp.* W. Ameling, *Die Inschriften von Prusias ad Hypium (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, 27)*, Bonn, 1985.
- ISardis* B.W. Hepburn, D.M. Robinson, *Sardis, VII. Greek and Latin Inscriptions*, Part I, Leiden, 1932.
- ISmyrna* G. Petzl, *Die Inschriften von Smyrna I–II (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien, 23–24, 1–2)*, Bonn, 1982, 1987 and 1990.
- IStratonikeia* M. Çetin Şahin, *Die Inschriften von Stratonikeia. Vol. II, 1: Lagina, Stratonikeia und Umgebung; II, 2: Neue Inschriften und Indices (Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien 22, 1–2)*, Bonn, 1982, 1990.
- MAMA* *Monumenta Asiae Minoris Antiqua.*

- Mart. Cononis* *Martyrium Cononis*, in: R. Knopf et al. (edd.), *Ausgewählte Märtyrerakten*, Tübingen, 19654, pp. 64–67.
- Mart. Pionii* *Martyrium Pionii*, ed. L. Robert, *Le martyre de Pionios, prêtre de Smyrne*, Washington D.C., 1994.
- POxy.* *The Oxyrhynchus Papyri*, I–LXXV, London, 1898–2010.
- RE* G. Wissowa, W. Kroll et al. (edd.), *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, 1894–1978.
- RhM* *Rhenisches Museum für Philologie*.
- SB* *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten*.
- SEG* *Supplementum Epigraphicum Graecum*.
- SGDI* H. Collitz et al. (edd.), *Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften*, I–IV, Göttingen, 1884–1915.
- Sozom., Hist. eccl.* Sozomenos, *Historia Ecclesiastica*, ed. G.Chr. Hansen, *Sozomenos. Historia Ecclesiastica – Kirchengeschichte (Fontes Christiani Bd. 73)*, Turnhout, 2004.
- Studia Pontica III* J.G.C. Anderson, F. Cumont, H. Grégoire, *Studia Pontica, III. Recueil des inscriptions grecques et latines du Pont et de l'Arménie. Fasc. 1*, Brussels, 1910.
- Suid.* Suidas, *Lexicon*, ed. A. Adler, *Sudae Lexicon*, I–V, Leipzig, 1928–1938 (reprint 1967–1971).
- TAM* *Tituli Asiae Minoris*.
- ZPE* *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*.

List of References

- Amandry 2000 P. Amandry, “La vie religieuse à Delphes: bilan d’un siècle de fouilles”, in: A. Jacquemin (ed.), *Delphes. Cent ans après la Grande fouille: Essai de bilan*, *BCH Suppl.* 36, Paris, 2000, 9–21.
- Blinkenberg 1941 Chr. Blinkenberg, *Lindos. Fouilles et recherches, 1902–1914*. Vol. II, *Inscriptions*, 1–2, Copenhagen – Berlin, 1941.
- Bosch 1967 E. Bosch, *Quellen zur Geschichte der Stadt Ankara im Altertum*, Ankara, 1967.
- Bremmer 2008 J.N. Bremmer, “Priestly Personnel of the Ephesian Artemision: Anatolian, Persian, Greek and Roman Aspects”, online edition: <http://irs.ub.rug.nl/dbi/49d0901c9a243>.
- Bricault 1996 L. Bricault, “Les prêtres du Sarapieion C de Délos”, *BCH* 120, 1996, 597–616.
- Bruneau 1970 Ph. Bruneau, *Recherches sur les cultes de Délos à l’époque hellénistique et à l’époque impériale*, *Bibliothèques de l’Ecole française d’Athènes et de Rome – Série Athènes*, 217, Paris, 1970.
- Burrell 2004 B. Burrell, *Neokoroi: Greek Cities and Roman Emperors*, Leiden, 2004.
- Büchner 1888 W. Büchner, *De neocoria* (diss.), Giessen, 1888.

- Büyükkolancı, Engelmann 1991 M. Büyükkolancı, H. Engelmann, “Inscripfen aus Ephesos”, *ZPE* 86, 1991, 137–144.
- Cohn 1898 L. Cohn, „Der Atticist. Philemon“, *Philologus* 57, 1898, 353–367.
- Debord 1982 P. Debord, *Aspects sociaux et économiques de la vie religieuse dans l’Anatolie gréco-romaine (ÉPRO 88)*, Leiden, 1982.
- Dignas 2002 B. Dignas, *Economy of the Sacred in Hellenistic and Roman Asia Minor*, Oxford, 2002.
- Elliger 1992 W. Elliger, *Ephesos. Geschichte einer antiken Weltstadt*, Stuttgart – Berlin – Köln, 1992².
- Georgoudi 2005 S. Georgoudi, “III. Magistrats, fonctionnaires, agents au service des dieux”, in: J. Boardman et al. (edd.), *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum (ThesCRA)* V, Los Angeles, 2005, 31–60.
- Gounaropoulou, Hatzopoulos 1998 L. Gounaropoulou, M.B. Hatzopoulos, *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας I: Επιγραφές Βεροίας*, Athens, 1998.
- Herrmann 1971 P. Herrmann, “Athena Polias in Milet”, *Chiron* 1, 1971, 291–298.
- Herrmann 1996 P. Herrmann, “Mysterienvereine in Sardeis”, *Chiron* 26, 1996, 315–368.
- Keil 1864 K. Keil, “Zum Corpus Inscriptionum Graecarum III”, *RhM* 19, 1864, 255–269.
- LiDonnici 1999 L. LiDonnici, “The Ephesian Megabyzos Priesthood and Religious Diplomacy at the End of the Classical Period”, *Religion* 29, 1999, 201–214.
- Loukopoulou 2005 L.D. Loukopoulou et al. (edd.), *Επιγραφές της Θράκης του Αιγαίου: μεταξύ των ποταμών Νέστου και Έβρου (νόμοι Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου)*, Athens, 2005.
- Maiuri 1925 A. Maiuri, *Nuova silloge epigrafica di Rodi e Cos*, Florence, 1925.
- Malay 1999 H. Malay, *Researches in Lydia, Mysia and Aiolis*, DAW 279 (ETAM 23), Vienna, 1999.
- Oliver, Dow 1935 J.H. Oliver, S. Dow, “The American Excavations in the Athenian Agora: Sixth Report (1935): Greek Inscriptions”, *Hesperia* 4, 1935, 5–90.
- Petrakos 1997 V. Petrakos, *Οι επιγραφές του Οροπού*, Athens, 1997.
- Pilhofer 2000 P. Pilhofer, *Philippi* Bd. II: *Katalog der Inschriften von Philippi*, Tübingen, 2000.
- Pollitt 1965 J.J. Pollitt, “The Egyptian Gods in Attica: Some Epigraphical Evidence”, *Hesperia* 34, 1965, 125–130.
- Robert 1975 L. Robert, “Une nouvelle inscription de Sardes: Règlement de l’authorité perse relatif à un culte de Zeus”, *CRAI* 1975, 306–330.
- Roussel 1915 P. Roussel, *Les cultes égyptiens à Délos du IIIe au Ier siècle av. J.-C.*, Paris-Nancy, 1915–1916.

- Reitzenstein 1897 R. Reitzenstein, *Geschichte der griechischen Etymologika: ein Beitrag zur Geschichte der Philologie in Alexandria und Byzanz*, Leipzig, 1897 (reprinted 1964).
- Ritschl 1832 F. Ritschl, *Thomas Magister, Ecloga vocum Atticarum*, Halle, 1832.
- Rostovtzeff 1923 M. Rostovtzeff, "Notes on the Economic Policy of the Pergamene Kings" in: W.H. Buckler, W.M. Calder (edd.), *Anatolian Studies Presented to Sir William Mitchell Ramsay*, Manchester, 1923, 359–390.
- Salviat 1959 F. Salviat, "Décrets pour Épié, fille de Dionysios: déesses et sanctuaires thasiens", *BCH* 83, 1959, 362–397.
- Savelkoul 1988 A. Savelkoul, "Un néocore de Zénoposéidon à Mylasa. Machon, Fr. 8 Gow (= Ath., VIII, 337 C)", *AC* 57, 1988, 274–279.
- Segre 1993 M. Segre, *Iscrizioni di Cos. I. Testo; II. Tavole*, Rome, 1993.
- Smith 1996 J.O. Smith, "The High Priest of the Temple of Artemis at Ephesus", in E.N. Lane (ed.), *Cybele, Attis and Related Cults*, Leiden, 1996, 323–335.
- Sokolowski 1955 F. Sokolowski, *Lois sacrées de l'Asie Mineure*, Paris, 1955.
- Sokolowski 1962 F. Sokolowski, *Lois sacrées des cités grecques. Supplément*, Paris, 1962.
- Sokolowski 1969 F. Sokolowski, *Lois sacrées des cités grecques*, Paris, 1969.
- Sterrett 1888 J.R. Sterrett, *The Wolfe Expedition to Asia Minor [during the summer of 1885], Papers of The American School of Classical Studies at Athens* 3, 1884/85, Boston, 1888.
- Thompson 1971 W.E. Thompson, "The Neokoroi of Poseidon Hippios", *Hesperia* 40, 1971, 232–234.
- Walker 1979 S. Walker, "A Sanctuary of Isis on the Southern Slope of Acropolis", *BSA* 74, 1979, 243–258.
- Waltz 1832 C. Walz, *Rhetores Graeci*, vol. I, Stuttgart, 1832 (reprinted 1968).

Маријана Рицл

НЕОКОРИ У ГРЧКОМ СВЕТУ

Рад је посвећен питању статуса и улоге коју су у паганским култовима грчког света имали службеници звани неокори. Сакупљени су и анализирани сви постојећи наративни и документарни извори у којима се помињу они сами и, поред њих, особе обележене као закори, а чије су обавезе често биле идентичне или веома сличне онима које су обављали неокори. У науци је, као последица површног посматрања изолованих података античких и византијских писаца,

дуго владало погрешно мишљење да је друштвени статус неокора био низак и да су у светилиштима у којима су потврђени углавном обављали робовске послове чишћења или чувања храмова и њихове покретне и непокретне имовине. Само се увидом у комплетан расположив изворни материјал, посебно натписе и, у мањој мери, папирусе, може омогућити извођење поузданих закључака о пореклу неокора, модалитетима њиховог избора и ступања на дужност, трајању мандата, реизборности или њеном одсуству, обавезама, плати и другим наградама, угледу у друштву и сл. Нема никакве сумње да су, без обзира на величину и значај светилишта за које су били задужени, жене и мушкарци неокори и закори играли огромну улогу у свакодневном функционисању светих места широм грчког света. Већ у класичном периоду помињу се полисни закони који су регулисали службу неокора – начин избора, обавезе и привилегије током мандата и по његовом окончању. У хеленистичком периоду положај неокора у великим светилиштима био је толико значајан да су на та места често долазили кандидати предложени од краљева, искусни администратори са богатим искуством. Могло би се савременим речником рећи да су неокори обављали менаџерске послове везане за приходе и расходе храмова, администраторске послове архивирања и чувања докумената, постављања натписа и других врста објава, и полицијске послове обезбеђивања неповредивости храмовне територије и њених становника. У свим поменутих ситуацијама имали су помоћ у личности свештеника и чланова нижег персонала, како слободних грађана тако и робова. Већа светилишта су могла имати више од једног неокора и архинеокора на челу колегија. У случају потребе, замењивали су одсутног свештеника, а једна од важних обавеза која им је припадала било је становање у светилишту или његовој непосредној близини. На неки начин, они су били присутнији у храму од самог свештеника коме су свакодневно асистирали. Не чуди зато појава, посебно код познијих писаца, да се термин неокор користи за означавање свештеника.

Snežana Ferjančić, Ph.D.

Assist. Professor, Department of History, Faculty of Philosophy

Čika Ljubina 18–20, Beograd

sferjanc@f.bg.ac.rs

A NOTE ON THE HISTORY OF THE LEGION IV FLAVIA*

The legion IV Flavia, created by Vespasian, was transferred from Dalmatia to Moesia Superior in 86 A.D., in the wake of Domitian's war against the Dacians. Upon its arrival on the Danube, it was based in Viminacium, sharing the camp with VII Claudia. When Domitian forbade the practice of uniting two legions in one fortress, IV Flavia was moved to another camp on the Danube. Modern scholars have considered Aquincum and Margum as potential locations. One other possibility is the early earth-and-timber fortress at Singidunum.

Key words: *Moesia Superior, legion IV Flavia, legionary fortresses, Viminacium, Singidunum*

Кључне речи: *Горња Мезија, легија IV Flavia, легијски логори, Виминацијум, Сингидунум*

The legion IV Flavia garrisoned Moesia Superior since the last decades of the first century A.D. to the late antiquity, with a brief break under Trajan. After participating in the Dacian campaigns, it stayed in the new province, in the camp of Berzobis. When Hadrian undertook the reorganization of Dacia in 118 A.D. the legion IV Flavia returned to Moesia Superior.¹ As an attempt at

* This study was conducted within the framework of the project „Градски живот у антици: експанзија урбане цивилизације на централном Балкану од хеленистичког до позноримског доба” (*City Life in Antiquity: The Expansion of Urban Civilization in the Central Balkans from the Hellenistic to the Late Roman Period*) (No. 177005) supported by the Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia.

The following abbreviations were used in the text and in the list of references:

CAH = *The Cambridge Ancient History*

IMS = *Inscriptions de la Mésie Supérieure*

RE = *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*

¹ Strobel 1984, 89 sq.; idem 1986, 926.

reexamination of the legion's early history, this paper is focused on the problem of its Danubian fortresses at the end of the first century A.D.

The legion IV Flavia was created in 70 A.D. by the emperor Vespasian. It was immediately sent to Dalmatia, to the fortress of Burnum, as a replacement for the legion XI Claudia, which was moved to the Rhine to join in suppressing the revolt of the Batavian leader Iulius Civilis.² The legion IV Flavia garrisoned Burnum until the reign of Domitian. Its transfer to the east is related to Domitian's wars on the Danube and the division of Moesia. In the first years of his reign, Vespasian's younger son faced a serious crisis on the middle and lower Danube. The Dacian kingdom, once again reunited under the rule of Diurpaneus, threatened the province of Moesia. In the summer of 85 A.D., the king's army crossed the Danube downstream from the legionary fortress of Novae. It defeated the governor Oppius Sabinus and plundered the territory of Moesia. These events prompted Domitian to undertake measures necessary for the more effective defense of the province. In 86 A.D., the emperor divided Moesia and created two provinces – Moesia Superior and Moesia Inferior. Furthermore, he strengthened the moesian garrisons by transferring available troops from various parts of the empire (e.g. detachments of Pannonian legions XV Apollinaris and XIII Gemina, auxiliary units from Britain, Rhine and eastern provinces).³ The legion IV Flavia must have been among the units moved to Moesia in 86 A.D.⁴

The location of its first fortress in Moesia Superior has been attracting the attention of modern scholars since the first decades of the XX century. According to Filow, IV Flavia was stationed in Ratiaria since its arrival on the Danubian limes. This conclusion is based on the strategic importance of the town in the first century A.D.⁵ Archaeological excavations in Ratiaria have revealed vestiges of fortifications, dated to end of the first or the beginning of the second century A.D. It has not been ascertained, however, whether these are the remains of an early legionary fortress or of the city's defensive walls, built when Ratiaria was granted colonial status.⁶ The hypothesis that the legion IV Flavia was stationed in Ratiaria since 86 A.D. is not corroborated by epigraphic evidence. To the best of our knowledge, the town has yielded no inscriptions of active soldiers of IV Flavia

² Ritterling 1924, 1541 sq.; Wilkes 1969, 97.

³ On the Dacian raid and Domitian's measures cf. Strobel 1989, 42 sqq.

⁴ Ritterling 1924, 1541; Strobel 1989, 44; Wilkes 1969, 97; Mirković 1986, 35. Jones 1974, 49 presumes that IV Flavia might have been transferred to Moesia as early as the beginning of Domitian's reign.

⁵ Filow 1906, 63. Cf. Mócsy 1974, 50; Mann 1983, 37. Wilkes 2005, 211 cites two possibilities: Ratiaria or Bononia on its territory.

⁶ Atanassova-Georgieva 1986, 437 sqq.

that could be dated to the last decades of the first century A.D. The only monument pertaining to our unit is an altar dedicated to Diana by the veteran Herennius Germanus. It was discovered in Sinagovci, on the territory of Ratiaria.⁷ The altar is dated to the first decades of the second century A.D.⁸ Herennius Germanus has probably been one of Trajan's colonists. The emperor founded a veteran colony in Ratiaria after the second Dacian campaign. Epigraphic evidence suggests that the Trajanic *deductio* comprised soldiers discharged from the two legions of Moesia Superior – IV Flavia and VII Claudia.⁹

According to Patsch, the first moesian fortress of IV Flavia was Durostorum, on the lower Danube. Our unit replaced the legion V Alaudae, annihilated by the Dacians in 86 A.D.¹⁰ However, the presence of IV Flavia or its legionaries in Durostorum is not attested by epigraphic evidence. The fort, built during the reign of Domitian, was garrisoned by the cohort II Flavia Brittonum equitata.¹¹

Epigraphic evidence strongly suggests that the legion IV Flavia was stationed in Viminacium upon its arrival on the Danubian limes. Its presence is attested by three funerary monuments discovered in the legionary fortress or its vicinity (the sites of Pećine, Rit and Čair). Judging by the typological features and formulas in the text, they should be dated to the last decades of the first century A.D. The simple shape of the monuments and minimalistic decorations imply an early dating. The epitaph of Q. Sicinius Maximus, tribune of IV Flavia, was carved on a plain tombstone, almost devoid of any ornaments.¹² The *stelae* of the two cavalrymen are adorned by simple triangular gables.¹³ All these traits are common to the early military monuments, dated to first century A.D.¹⁴ The brevity of the epitaphs and their formulas – onomastic formulas containing *tria nomina*, filiation, tribe and *origo*, as well as the absence of the dedication *Dis Manibus* – also suggest an early dating. The invocation of *Dii Manes* appears at the end of the first and at the beginning of the second century A.D.¹⁵ Fully developed onomastic formulas are common until the first decades of the second century A.D.¹⁶ Furthermore, the name of the legion is given as *IIII F(lavia) F(elix)*, an abbreviation used until Hadrian's reign.¹⁷

⁷ Геров 1949, n° 32.

⁸ Геров 1949, 76 ad n° 32.

⁹ Ферјанчић 2002, 80 sq.

¹⁰ Patsch 1937, 47.

¹¹ Wilkes 2005, 215.

¹² *IMS* II 86.

¹³ *IMS* II 87, 88.

¹⁴ On the typological features cf. Mirković 1976, 29; eadem, 1986, 37.

¹⁵ Петровић 1975, 82.

¹⁶ Schober 1923, 9 sq.; Alföldy 1969, 27 sq.; Петровић 1975, 73 sq.

¹⁷ Ritterling 1924, 1541 and 1548.

The legion IV Flavia shared the camp of Viminacium with VII Claudia, which has been transferred from Dalmatia two decades earlier, *ca.* 63–66 A.D.¹⁸ In 91 A.D. Domitian abandoned the practice of uniting two legions in the same fortress. His decision was a direct consequence of the revolt of Antonius Saturninus, governor of Germania Superior. He was proclaimed emperor by XIV Gemina and XXII Primigenia based in Moguntiacum. Domitian consequently forbade the uniting of two legions in a single camp.¹⁹ In accordance with the emperor's decision, IV Flavia was relocated to another fortress on the Danube. According to Alföldy, it was transferred to Aquincum. His conclusion is based on stamped bricks and two altars dedicated by a *praefectus castrorum* of IV Flavia. Bricks bearing the stamp of IV Flavia were discovered in the fortress of Aquincum and its canabae, in the layers dated to the end of the first or the beginning of the second century A.D. The altars, dedicated to *Maiores Sancti* and *Silvanus* respectively, belong to approximately the same period.²⁰ The palaeographic features of the second monument, similar to the inscription related to the building of the first fortress in Aquincum in 89–92 A.D. prompted Alföldy to date the two altars to the end of the first century A.D.²¹

Epigraphic sources adduced by Alföldy do not provide solid evidence for the presence of IV Flavia in Aquincum at the end of the first century A.D. Bricks discovered in the camp and canabae of Aquincum bear the stamp *leg(ionis) IIII F(laviae)*.²² Although the precise dating is not possible, the abbreviation implies a date after Hadrian's reign. During the first century A.D. and in the first decades of the second century A.D. the commonly used form was *leg(io) IIII F(lavia) F(elix)*.²³ One must point out that that stamped bricks should not be taken as an absolute proof of the presence of IV Flavia in Aquincum. They could have been transported from some other camp, even in another province, and used as building material for the fortress. For instance, stamped bricks of the legion II Italica, based in Noricum since its creation under Marcus Aurelius,²⁴ have been discovered in Carnuntum and Vindobona in Pannonia Superior.²⁵ The dating of two altars, dedicated by L. Naevius Campanus, *praefectus castrorum* of the IV Flavia, to the end of the first century A.D. is not certain. They could belong to a later period, as is implied by the abbreviated name of the legion, given as *IIII*

¹⁸ On the date and circumstances of its transfer to Moesia cf. Mirković 1986, 36.

¹⁹ On the Saturninus' revolt cf. Griffin 2000, 65 sqq.

²⁰ Kovács–Szabó 2009, n° 209, 333.

²¹ Alföldy 1959, 128–136. Cf. Mócsy 1974, 86; Fitz 1993, 332 sq.

²² Alföldy 1959, 131.

²³ Ritterling 1924, 1541 and 1548.

²⁴ Lórinz 2000, 147 sq.

²⁵ *CIL* III 11350, a–i (Carnuntum), k–n (Vindobona).

Fl(avia). The whole legion or its detachments replaced II Adiutrix in Aquincum during the Parthian campaign of Marcus Aurelius and under Septimius Severus, 205–208 A.D.²⁶ The sojourn of Naevius Campanus in Aquincum might be related to one of those two occasions.²⁷

The premise, formulated by Alföldy and accepted by other Hungarian scholars, that IV Flavia garrisoned Aquincum from 89 or 92 to 101 A.D. seems implausible. Consequently, the camp of IV Flavia should be sought elsewhere along the Danube, primarily in Moesia Superior.²⁸ One possible site is Margum, at the confluence of the rivers Margus and Danube. According to Mirković, IV Flavia was moved there upon leaving Viminacium in 89 A.D. This hypothesis is based on two pieces of epigraphic evidence mentioning the legion IV Flavia. A tombstone of its centurion, discovered in Smederevo,²⁹ has been transported from Kovin on the left bank of the Danube. Mirković presumes that the original findspot of the monument was Margum, situated right across from Kovin. According to her opinion, certain elements of the epitaph (the absence of the formula *Dis Manibus*, the abbreviated name of the legion *IIII F(lavia) F(elix)*, as well as the origin of the centurion) place the text before Hadrian's reign. An inscription from Margum, mentioning a soldier of IV Flavia and a *curator civium Romanorum Margi consistentium*,³⁰ implies a connection between the town and the legion.³¹ Although the notion of Margum as the fortress of IV Flavia seems plausible considering the strategic importance of the site, it must be accepted with a certain amount of caution. The tombstone of L. Valerius Seranus, centurion of IV Flavia, could have been transported to Kovin from Viminacium or some other location. Judging by the name *Aelius*, the fragmentary inscription mentioning a soldier of the same legion in Margum should be dated to Hadrian's reign at the earliest.³² Finally, archaeological excavations on the site of Margum have revealed no traces of an early fortress.³³

Reflecting on the location of the camp of IV Flavia at the end of the first century A.D. one should consider the possibility that it was stationed in its latter fortress of Singidunum. Archaeological excavations in Beograd have revealed

²⁶ Ritterling 1924, 1544 sq.; Fitz 1962, 55; Mócsy 1968, 72.

²⁷ A. Szabó 2009, n° 209 and 333 tentatively dates the altars to 92–101 or 162–166 A.D. Strobel 1988, 207 states that Campanus and IV Flavia were in Aquincum in 162–166 A.D.

²⁸ Strobel 1984, 89, n. 30.

²⁹ *IMS* II 325*.

³⁰ *IMS* II 319.

³¹ Mirković 1976, 29.

³² Von Premerstein – Vulić 1903, Bbl. 23 sq. ad n° 30 dated the inscription to the middle of the second century A.D.

³³ According to Wilkes 2005, 208 a campaign fortress might have been built at Margum in the late first century A.D.

traces of an early camp on the top of the Beograd ridge. The timber-and-earth fortress, measuring approximately 400 x 200 meters, was built at the end of the first or the beginning of the second century A.D.³⁴ Its estimated size of 8 ha shows that it was large enough to house a legion. Early legionary camps varied in size from 8 to 25 ha.³⁵ The presence of IV Flavia in the fortress of Singidunum in the last decade of the first century A.D. is yet to be corroborated by epigraphic evidence.

Modern scholars have expressed various opinions concerning the locations of early Danubian fortresses of the legion IV Flavia. Epigraphic sources strongly suggest that it was based in Viminacium, sharing the camp with VII Claudia. When Domitian abandoned the practice of uniting two legions in the same fortress, IV Flavia was transferred to another location on the Danube. It might have been moved to Singidunum, where recent archaeological excavations have revealed traces of an early camp.

List of References

- Alföldy, Geza (1959): Die Truppenverteilung der Donaulegionen am Ende des 1. Jahrhunderts, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 11, 113–141.
- Alföldy, Geza (1969): *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg: Carl Winter – Universitätsverlag.
- Atanassova-Georgieva, Jordana (1986): *Résultats des fouilles de la ville antique de Ratiaria au cours des années 1976 à 1982*, in: *Studien zu den Militärgrenzen roms III. 13. Internationaler Limeskongress, Aalen 1983, Vorträge*, Stuttgart: Landesdenkmalamt Baden–Württemberg, 437–440.
- Ферјанчић, Снежана (2002): *Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама (I–III век н.е.)* [Settlement of Legionary Veterans in Balkan Provinces (I–III century A.D.)], Београд: САНУ, Балканолошки институт.
- Filow, Bogdan (1906): *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*, Leipzig.
- Fitz, Jenő (1962): A Military History of Pannonia from the Marcomann Wars to the Death of Alexander Severus (180–235), *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 14, 25–112.
- Fitz, Jenő (1993): *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I*, Budapest: Encyclopedia Pbs.
- Геров, Борис (1949): Романизмът между Дунава и Балкана, Част I: От Август до Хадриан, *Годишник на Софийския Университет, Историко-филологически факултет* 45, 4–91.

³⁴ Ivanišević – Nikolić-Đorđević 1997, 71 sq.

³⁵ Kardulias 1992, 283.

- Griffin, Miriam (2000): *The Flavians*, in: *CAH XI: The High Empire, A.D. 70–192*, edd. A. K. Bowman–P. Garnsey–D. Rathbone, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ivanišević, Vujadin – Nikolić-Dorđević, Snežana (1997): Novi tragovi antičkih fortifikacija u Singidunumu – lokalitet Knez Mihailova 30 [New Traces of Roman Fortifications in Singidunum: 30 Knez Mihailova Street Site], *Singidunum* 1, 65–150.
- Jones, Brian W. (1974): The Status of Dalmatia under Domitian, *Classical Philology* 69/1, 48–50.
- Kardulias, Nick P. (1992): Estimating Population at Ancient Military Sites: The Use of Historical and Contemporary Analogy, *American Antiquity* 57/2, 276–287.
- Kovács, Péter – Szabó, Ádám (2009): *Tituli Aquincenses, vol. I: Tituli operum publicorum et honorarii et sacri*, Budapest: Pytheas.
- Lőrincz, Barnabás (2000): *Legio II Italica*, in: *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998)* I, edd. Y. le Bohec–C. Wolff, Lyon: Diffusion De Boccard.
- Mann, J. C. (1983): *Legionary Recruitment and Veteran Settlement During the Principate*, London: University of London, Institute of Archaeology.
- Mirković, Miroslava (1976): *Inscriptions de la Mésie Supérieure, vol. I: Singidunum et le nord-ouest de la province*, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.
- Mirković, Miroslava (1986): *Inscriptions de la Mésie Supérieure, vol. II: Viminacium et Margum*, Beograd: Centre d'études épigraphiques et numismatiques de la Faculté de philosophie de l'Université de Beograd.
- Mócsy, András (1968): *Aquincum*, in: *RE Suppl. XI*, Stuttgart 1968.
- Mócsy, András (1974): *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London and Boston: Routledge and Kegan Paul.
- Patsch, Carl (1937): *Der Kampf um den Donaauraum unter Domitian und Trajan (Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V/2)*, Wien und Leipzig.
- Петровић, Петар (1975): *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији* [Paléographie des inscriptions Romaines en Mésie Supérieure], Beograd: Археолошки институт.
- Von Premerstein, Anton – Vulić, Nikola (1903): Antike Denkmäler in Serbien und Macedonien, *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes* 6, Beiblatt 1–60.
- Ritterling, Emil (1924): *Legio*, in: *RE XII*, Stuttgart, 1186–1829.
- Schober, Arnold (1923): *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien.
- Strobel, Karl (1984): *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donaauraumes in der Hohen Kaiserzeit*, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Strobel, Karl (1986): *Die Jahre 117 bis 119 n. Chr. Eine Krisenphase der römischen Herrschaft an der Mittleren und Unteren Donau*, in: *Studien zur Alten Geschichte. Siegfried Lauffer zum 70. Geburtstag am 4. August 1981 dargebracht von Freunden, Kollegen und Schülern* III, edd. J. Kalcyk–B. Gullath–A. Graeber, Roma: G. Bretschneider, 905–967.

Strobel, Karl (1988): Zur Dislozierung der römischen Legionen in Pannonien zwischen 89 und 118 n. Chr., *Tyche* 3, 193–222.

Strobel, Karl (1989): *Die Donaukriege Domitians*, Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.

Wilkes, John J. (1969): *Dalmatia*, London: Routledge and Kegan Paul.

Wilkes, John J. (2005): The Roman Danube: An Archaeological Survey, *Journal of Roman Studies* 95, 124–225.

Снежана Ферјанчић

БЕЛЕШКА О ИСТОРИЈИ ЛЕГИЈЕ IV FLAVIA

Легија IV Flavia је од последњих деценија I века до позне антике била стационирана у Горњој Мезији, са краћим прекидом за време Трајанових дачких ратова и после њих. На средњи ток Дунава је дошла 86. године, у оквиру припрема за Домицијанов поход против Дачана. Мере за ојачавање мезијског лимеса подразумевале су и довођење војних јединица из других области Римског царства. Међу њима је свакако била и легија IV Flavia, која је прекомандована из Далмације.

У модерној историографији се од почетка XX века расправљало о локацији првог логора легије IV Flavia у Горњој Мезији. Старији истраживачи су сматрали да је реч о Рацијарији или Дуросторуму. Епиграфски и археолошки извори не потврђују ниједну од ове две претпоставке. Ни у Рацијарији ни у Дуросторуму није епиграфски посведочено присуство активних војника легије IV Flavia. Археолошка истраживања у Рацијарији су открила остатке фортификација с краја I или почетка II века. Није, међутим, јасно да ли је реч о легијском логору или одбрамбеним зидинама Трајанове колоније. У утврђењу у Дуросторуму, које је изграђено под Домицијаном, била је стационирана кохорта II Flavia Brittonum equitata.

Епиграфски материјал из Виминацијума указује да је легија IV Flavia по свом доласку у Горњу Мезију била стационирана у овом утврђењу, делећи га са легијом VII Claudia. Ова претпоставка почива на надгробним споменицима који су, због једноставног облика и формула у тексту (развијене именске формуле са филијацијом и подацима о пореклу, одсуство посвете *Dis Manibus*) датоване у последње деценије I века. Предложеном датовању одговара и назив јединице — *leg(io) III F(lavia) F(elix)*, карактеристичан за време пре Хадријанове владе.

Домицијан је 89. године забранио да две легије деле исти логор, па је IV Flavia напустила Виминацијум. Мађарски истраживачи су сматрали да је прекомандована у Аквинкум у Панонији. У легијском логору и канабама посведочене су опеке с печатом легије IV Flavia. Два жртвеника, чији је дедикант Луције Невије Кампан, *praefectus castrorum* наше јединице, датована су, на основу сличности слова са једним грађевинским натписом из Домицијановог времена, у раздобље између 89. и 92. године. Наведени епиграфски извори, међутим, не пружају поуздана сведочанства о присуству легије IV Flavia у Аквинкуму крајем

I века. Опеке с њеним печатом могле су настати и у каснијем периоду, на шта указује назив јединице *leg(io) III F(lavia)*. Налаз опека с печатом неке јединице не може се узети као поуздан доказ њеног присуства на одређеном локалитету, јер су опеке, као грађевински материјал, могле бити транспортоване са другог места. Жртвеници које је посветио Луције Невије Кампан могли би се повезати са двома приликама у којима је легија IV Flavia у Аквинкуму замењивала легију II *Adiutrix* – током парћанског похода Луција Вера (162–166. године) и под Септимијем Севером (205–208. године). Стога се претпоставка према којој је легија IV Flavia била стационарана у Аквинкуму крајем I века чини мало вероватном.

Логор легије IV Flavia из последње деценије I века требало би тражити у Горњој Мезији. М. Мирковић је помишљала на Маргум, на ушћу Маргуса у Дунав. Њена претпоставка почива на надгробном споменику једног центуриона наше легије који је нађен у Смедереву, где је пренет из Ковина. Првобитно место налаза споменика могао је бити Маргум, прекопута Ковина. Чини се да би ову хипотезу требало прихватити са извесном дозом резерве, јер је поменути надгробни споменик могао бити донет у Ковин и са неког другог локалитета.

Легија IV Flavia је по напуштању Виминацијума лако могла бити премештена и у Сингидунум. У Београду су откривени остаци земљано-палисадног утврђења с краја I или почетка II века. Његова површина, процењена на око 8 хектара, одговара величини раних легијских логора, која варира од 8 до 25 хектара. Остаје да епиграфски налази потврде претпоставку о присуству легије IV Flavia у Сингидунуму крајем I века.

Проф. др Драгиша Бојовић

Департман за српску и компаративну књижевност
Филозофски факултет, Тирила и Методија 2, Ниш
bodra@ptt.rs

ЗАШТО ЈЕ ПЛАКАО СВЕТИ САВА*

У раду се говори о оним моментима из живота Светога Саве који су обележени плачем и проливањем суза. Савин плач најчешће има духовну димензију и таква места доминирају у житијима. Има, међутим, и примера где Сава плаче сузама обичног човека: када жали за најближима, када се растаје или кад, за неке поступке, нема разумевање свог оца Симеона. Осветљавањем ове димензије његовог живота, Светом Сави не одузимамо ништа од његове историјске личности. Напротив, плач га чини реалнијим, јер га истовремено приближава и подвижницима и обичним људима. Историја Савиног плача почиње његовим сусретом са руским старцем на Немањиним двору, а завршава се плачним растанком са јерусалимским духовницима, пре повратка са другог путовања по Светој Земљи. Различити су поводи плакању. Најмање је плач последица жалости, а најчешће је израз духовне радости. Често је и израз сећања на подвиге или страдања, али и пратећа појава молитвеног обраћања Богу.

Кључне речи: *Свети Сава, плач, сузе, радост, болест, смрт, житија, Света Гора, Света Земља, Свети Симеон*

Key words: *Saint Sava of Serbia, crying, tears you, disease, death, biographies of Saints, Mount Athos, Holy Land, Saint Simeon*

Српској историји плача није посвећено много пажње у савременој историографији. Једну страницу овом питању посвећује Миодраг Пурковић у књизи *Српска култура средњег века*.¹ Ђорђе Трифуновић указује на најзначајније примере присуства плача као поджанра у српским средњовековним списима,² а Смиља Марјановић-Душанић, говорећи о

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за просвету и науку *Насеља и становништво српских земаља у позном средњем веку (XIV–XV век)*, (ев. бр. 177010).

¹ Пурковић 1985, 94. Види и: Бојовић 2010, 88.

смрти владара, указује и на неке историјске сцене плача.³ Сматрали смо да је веома важно позабавити се и историјом плакања у српском средњем веку. Посебно занимљивим учинило нам се питање зашто је плакао Свети Сава?

Историја је одредила достојно место Светоме Сави, првом српском архиепископу и просветитељу отачаства. Огромна позорница, којом се кретао, од Раса до Цариграда и од Свете Горе до Јерусалима, пружала му је бројне могућности за историјско потврђивање и за реализацију националних црквених и државних интереса. Али путања којом је као монах и српски првојерарх ходао била је орошена и његовим плачом. Зато је историја његове делатности и монашког подвига једним делом и историја плача. На тој путањи један га је плач, доста ређе, приближавао свакодневном човеку, док га је други издвајао и потврђивао као великог подвижника. Носећи у души и у срцу своје два извора плача, скрбни и радосни, Свети Сава нам се открива као човек који жали, али, пре свега, као подвижник препун суза и умиљења. За упознавање оваквог Светог Саве, скоро непознатог науци, служе нам три извора: Савино *Житије Светог Симеона*, као и Доментијаново и Теодосијево *Житије Светог Саве*.

У историјском и хронолошком следу Светог Саву први пут затичемо како плаче на очевом двору, пре одласка на Свету Гору. Поука руског монаха који се затекао на Немањином двору управо апострофира значај плача у истинском подвигу. Насупрот родитељској љубави, „Владика заповеда да се и ово лако презре, и крст узме на раме, и да се за њим усрдно иде, и све лако поднесе, на страдање његово за нас угледајући се. Заповеда да не благујемо у меком, да не тражимо телесни покој, него да више прионемо за наготу и глад, бдење и молитву, и да се обрати пажња на умиљење и плач са уздисањем и скрушеношћу срца“.⁴ На ове старчеве речи млади Растко „ридање к ридању додаваше“, што је искусни духовник протумачио као израз његове вреле љубави према Богу. Теодосије овим, аналогно поетици житија, представља младог Растка као достојног у опиту духовног плача, који ће преовладати у Савином животу. Није реално очекивати да затекнемо дечака Растка како плаче, писац нас већ у почетној портретизацији његовог лика суочава са ридањем богољубивог младића.

Следећи догађај у којем се испољава духовни плач јесте Савин постриг у Манастиру Светог Пантелејмона. Сава тада плаче у олтару цркве, а цео догађај Доментијан пореди са догађајем Васкрсења Христовог:

² Трифуновић 1990, 250–252.

³ Марјановић-Душанић 2004, 598–599.

⁴ Теодосије 1988, 106.

„А премилосрдни Бог који је близу свију који га призивају истином и који твори вољу свима који га се боје, посла му богоразумни савет у срце. И призва једнога од слугу својих и обуче га у своје одело, рекавши му да стоји на његову месту до свршетка службе. А он уђе у свети олтар по првом прошењу, и ту принесе жртву Господу своме, горким и великим сузама омочи свето светилиште, и уподоби се Господу своме, када су у гробу војници чували његово пречисто тело, и његовом невидљивом силом покривен изиђе другим ликом посред војника који су га чували. И тако прошавши посред њих и ушавши у пирг, ту се затвори и прослави избавитеља свога, који је толику милост сатворио са њиме, и сави пред Господом своја душевна и телесна колена, сатворивши молитву, и закле се Господу своме, и постриже власи главе своје, и обуче се у монашке ризе“.⁵ Теодосије додаје да се јереј који га је постригао постидео од толиког Савиног плача.⁶

Као што је познато, потеря се вратила необављена посла, након чега родитељи пишу Сави писмо, желећи да га виде, након чега би му дозволили повратак у пустињу. Љубав родитељска је у њему изазвала плач, који, у овом случају, нема духовну димензију, већ је резултат међусобних осећања. Такав плач обузеће Симеона када се, после много година, срео са Савом на Светој Гори, обливајући многим сузама „жељену свету главу љубљенога сина“.⁷ На другој страни, Сава ће плакати због тога што му отац није дозволио да хода босоног приликом посете светогорским манастирима.⁸ Овај плач употпуњава слику Савиног непостојећег дечјег плача. На неки начин он је компензација оне природне празнине у штуром опису Растковог детињства.

Доласком Светога Симеона на Свету Гору настаје раздобље заједничког подвижничког живота у Ватопеду и Хиландару. Доментијан и Теодосије остављају податке и о њиховим заједничким посетама другим светогорским светињама (Светој Богородици у Кареји и Лаври Светог Атанасија Атонитског), које су „светилници Божји облили топлим сузама“. Теодосије опширније говори о самосталној Савиној посети врху Атона, пре доласка Симеона у Свету Гору, као и о његовом сусрету са светогорским подвижницима. Дар суза је неодвојив од молитвеног дара, што се потврдило и приликом Савине посете врху Атона: „Одавде се попе на давно жељени му Атон, где принесе Богу коленоклањање и ноћно стојање и многе молитве из дубине срца, и радосним и топлим сузама довољно тај

⁵ Доментијан 1988, 60.

⁶ Теодосије 1988, 112.

⁷ Теодосије 1988, 130.

⁸ Теодосије 1988, 131.

свети врх одаждивши, која ли благодарења не говораше Богу, који га је удостојио да се попне на њега“.⁹ На овај догађај наслања се Савин сусрет са светогорским пустињацима, који су се бестелесним у пустињи показали. Он је истовремено задивљен њиховим подвигом и разочаран сопственим закашњењем у испуњавању монашких завета. У сплету тих осећања настаје његов покајнички плач и падање пред ноге овим подвижницима: „Видевши да су сви ови једном засвагда оставили свет и оно што је у свету, нити се више брину за светско, и живот њихов беспорочан и безметежан, бесплотан и бестелесан, скоро анђелски, задиви се, и насликавши у души својој њихове напоре и бриге и њихову блажену обузетост Богом, и написавши на хартији срца, дубоко уздахнувши, и јадајући се због својих закашњења, заплака, и к ногама преподобних падаше“.¹⁰

Смена родитељског и синовљевског плача настаје током болести и упокојења монаха Симеона. Када је „у седми дан месеца фебруара почела часна старост његова нешто мало слабити“ прво Симеон „жалосно плаче“, загрливши обема рукама Саву око врата. А онда Сава, по сопственом сведочанству, пада на његове ноге, изговоривши са сузама први плач у српској књижевности:

„Многих и великих дарова насладих се од тебе, блажени господине мој, Симеоне! Заборавих све, ја јадни и неблагодетни, помешах се са несмисленом стоком и уподобих се њима, бивајући убог добрим делима, а богат страстима, пун срама, лишен слободе у Бога, оплакани од анђела, на смех бивајући бесима, обличаван од своје савести, злим делима својим посрамљен. И пре смрти мртав сам, и пре суда сам себе осуђујем, пре бесконачне муке сам себе мучим очајањем. Због тога, припадам ка пречасним ногама твојим клањајући се, не бих ли ја, неисправљени, због твојих пречасних молитава, неко мало олакшање добио у страшни онај долазак Господа нашег Исуса Христа!“¹¹

И сам крај болести односно упокојење Симеоново у знаку је Савиног плача: „А ја павши на лице његово плаках горко и дуго, и уставши благодарих Бога, видевши овакав крај овога преподобног мужа“.¹² Доментијан доноси опис колективне сцене, „збора светих чрноризаца“, који проливају сузе над „добрим пастиром“ и „добромисаоним учитељем“. Из тог збора издваја се лик Светога Саве, који, по први пут истовремено, точи два различита извора суза: „А чудоносни и богосветли пак кир Сава,

⁹ Теодосије 1988, 117.

¹⁰ Теодосије 1988, 118.

¹¹ Свети Сава 1986, 111.

¹² Свети Сава 1986, 114.

непрестано точаше различне, радосне и скрбне, изворе суза: радосне, јер виде родитеља свога тако пресавршена сваким врлинама, и гледаше топла молитвеника и великога чудотворца где иде пред њиме у сва спремљена добра, и где хоће да горе, у пребогатога Оца небескога испуни његове недостатке, а скрбан због лишења доброга саподвижника и лаког тркача и богоумнога учитеља¹³.

Теодосије доста простора посвећује болести и смрти Симеоновој. Његов опис је ближи Савином опису него Доментијанов. Поред тога што лије сузе над постељом очевом, Сава је за ноћ прочитао цео псалтир над њим. Када се Симеон упокојио, син је његово тело умио сузама: „А љубљени син припаде на свечасно лице очево, и место топлим водом врућим сузама ово уми, а тако исто и преподобне му руке уми многим сузама. На главу их своју и очи полагајући целиваше, и уподобивши их крстообразно, на прса његова положи. И тако са свом братијом ужеже многе свеће са часним кандилима, и одаде почаст часном и светом телу преподобнога оца са подобним надгробним песама у довољним сузама“¹⁴.

Смрт ближњег још једном ће код Саве изазвати плач. Вест о болести брата Стефана затекла га је изван отачаства. На путу према Србији примиће вест о његовој смрти. У том тренутку Сава почиње да се моли да анђели врате душу Стефанову. Молитва његова праћена је сузама и ридањем. Када је пристигао, Сава је Стефана нашао оживела и тада „сатвори на њему сву вољу Божју, целивајући његова свељубазна уста, и квасећи топлим сузама богољубиво лице његово, узашиљући из дубине срца свога душевно ридање ка вишњему, и својим светим рукама обуче га у велики анђеоски образ“¹⁵. У Теодосијевом опису овог догађаја јасно је истакнута дистинкција између плача и галаме Стефановог окружења, са једне стране, и Савиног молитвеног плача са друге стране.¹⁶

Свети Сава увек плаче када се нађе у улози чудотворца или сведока пројављених чуда. Након мироточења из гроба и фреске Светога Симеона у Хиландару, Сава је топлим сузама облио његову раку и, како каже Теодосије, „многе своје сузе са миром његовим раствараше“¹⁷. Када су мошти Симеонове пренете у Студеницу, Сава се поново моли да оне промироточе, што ће се десити на светитељевом гробу у Студеници. Док је Сава служио литургију и док је „свету божаствену службу за свога оца с вапајем крепко и сузама принео“, почео је да мироточи гроб Светог

¹³ Доментијан 1988, 99.

¹⁴ Доментијан 1988, 144.

¹⁵ Доментијан 1988, 167.

¹⁶ Види: Теодосије 1988, 221–222.

¹⁷ Теодосије 1988, 156.

Симеона. У цркви је због духовне радости и узбуђења настао метеж и плач. Теодосије каже да су Стефан и његови благородни „плачем плач подизали“. И сам Свети Сава у олтару „од многих суза није могао да узгласи народу оно што треба“. Зато је запретио „брату самодршцу и свима који су плакали да уђуте“.¹⁸ При изласку је окропио многим сузама раку преподобног оца. За Студеницу у том тренутку можемо рећи да је била испуњена химнама, миром и плачем. Захваљујући миру из гроба Симеоновог радосни плач се уздигао изнад литургијске химне.

За Симеона је везан још један Савин плач. Након очевог упокојења, у једној од молитвених ноћи јавио му се Симеон, украшен неисказаним лепотама и са пресветлим венцем светлијим од сунца, проричући Савину светост. Савин одговор на ово виђење били су молитва и плач: „Када је свети дошао к себи од виђења, нађе срце своје сваким весељем и радошћу стишано, па му се чињаше да је на небу, а не на земљи. Небески је и говорио ово са њим у облику очеве појаве. Одмах са рогозине устаде и светло к Вишњему високо руке подиже, и громким плачем и даждом суза земљу напајаше“.¹⁹

Многа чуда која је чинио Свети Сава праћена су молитвом и изливањем суза. Тако Сава плаче у Жичи, молећи се целе ноћи за ослабљеног. Када је, пре тога, видео ослабљеног „испуни се сузама и плакаше, размишљајући о човечјој пропадљивости“.²⁰ То значи да Сава не плаче само због удеса једног човека, већ плаче, пре свега, због човекове грешности и пролазности. Свети Сава се уз сузе моли и на двору угарског краља, прво да падне, а онда да престане град. Утишавши буру на мору, молитву своју и благодарност Богу оросио је сузама.

Неки од Савиних плачева узроковани су његовим људским саосећањем, јер је имао благо и незлобиво срце. Зато Сава плаче због невоља монаха светогорског манастира Каракал. Он плаче и због побуњеника Стреза – „са многим ридањем оплака његово непокајање“. У поукама изреченим Србима приликом обиласка „целе земље народа свога“, посебно се обраћа монасима, велможама, војницима. Теодосије каже да је Сава свима био закон добродетељи. Плакао је и поучавајући Србе да се клоне „разврата, мужелоства и скотолоства, и свакога блуда“.²¹

Посебну страницу Савине историје плача чине његови плачеви у Светој Земљи. Узрок плача овде није само у духовном узбуђењу због посете светим местима, већ и у Савином саображавању са Христовим

¹⁸ Теодосије 1988, 166.

¹⁹ Теодосије 1988, 148.

²⁰ Теодосије 1988, 173.

²¹ Теодосије 1988, 231.

подвизима и страдањем. Прва црква коју је Свети Сава посетио након доласка у Јерусалим била је Црква гроба Христовог. Посебан доживљај сусрета са местом Христовог страдања праћен је Савиним изливањем суза: „И ушавши у свету и божаствену цркву преклонивши својом превеликом смерношћу своја срдачна и душевна и телесна колена, обилно изли два извора чистих и топлих суза, и целова животворећи гроб Владике свога, добротвора Христа, својим богољубивим срдачним и душевним устима, слатко милујући и гледајући самога љубитеља свога као да је ту. И добро насладивши срце своје бесмртним животом који је у гробу лежао, и обишавши сва света места по реду, и све свештене храмове и часну Голготу, на којој човекољубиви наш Бог изврши истинито спасење, раширивши своје пречисте руке на часном крсту, и од пречистих својих ребара изли своју божаствену крв и воду, којом нас искупи од поробоћења свелукавога ђавола. И што Владика окропи својом пречистом крвљу, ту верни његов слуга обриси срдачним ридањем и омочи прегорким сузама, не као жалећи за другом, но као насићавајући се Владичњег бестрасног извора од животворећих ребара, као нашавши самог траженога, и постигавши гоњенога и насладивши се жељенога“.²²

Сава плаче и у Цркви Васкрсења Лазаревог у Витанији, као и у цркви „свога саликостојника“, Светога Саве Освећеног. Доментијан обавештава да је Сава посетивши све пустиње и цркве витлејемске и јорданске, као и сву Палестину, напунио их све „сузним изворима“. Теодосије наставља са описивањем Савиног плача у појединим црквама приликом његовог другог путовања у Свету Земљу – у Цркви Васкрсења Христовог, у Цркви Светог апостола и јеванђелисте Марка у Александрији и у Манастиру Светог Симеона Дивногорца. При томе наглашава да је Сава увек имао сузе дароване од Бога.

Последњи Савин плач везан је за је за његов други повратак из Јерусалима. Тада, „жалосно растрзујући се, сузни растанак сатвори Свети са свим светим Јерусалимљанима“.²³ Ово је један од оних Савиних плачева који носи две димензије, људску и подвижничку. Људска туга га обузима због растанка са пријатељима, а духовни плач настаје због сећања на велике светиње светога града, које је последњи пут посетио.

Први и последњи забележени Савин плач тако поприма необичну симболику. Након првог плача он, остављајући све овоземаљско, одлази

²² Доментијан 1988, 171. И Теодосије говори о Савином плачу у Цркви Христовог Васкрсења, али је његов опис нешто оскуднији.

²³ Доментијан 1988, 218.

из Србије, а након последњег он креће у Србију у коју, због упокојења у Трнову, неће стићи.

Извори

- Доментијан (1988): *Житије Светога Саве*, у: *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, прев. Л. Мирковић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 4, СКЗ – Просвета, Београд.
- Свети Сава (1986): *Житије Светог Симеона*, у: *Сабрани списи*, Д. Богдановић (ур.), Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 2, СКЗ – Просвета, Београд.
- Теодосије Хиландарац (1988): *Житије Светога Саве*, у: *Житија*, прев. Л. Мирковић, ред. Д. Богдановић, Стара српска књижевност у 24 књиге, књ. 5, СКЗ – Београд 1988.

Литература

- Бојовић, Драгиша (2010): *Миодраг Пурковић као историчар средњовековне културе*, у: *Миодраг Ал. Пурковић – живот и дело*, Зборник радова са научног скупа одржаног 26. септембра 2009. године у Пожаревцу, С. Мишић (ур.), Удружење историчара Браничева и Тимочке крајине – Центар за културу, Пожаревац, 87—92.
- Марјановић-Душанић, Смиља (2004): *Смрт и светост*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, приредиле Смиља Марјановић-Душанић и Даница Поповић, Слио – Београд, 586—615.
- Пурковић, Миодраг Ал. (1985): *Српска култура средњег века*, предговор Љ. Видаковић, Српска православна епархија за Западну Европу – Химелстир.
- Трифунковић, Ђорђе (1990): *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Нолит – Београд, 2. допуњено издање.

Dragiša Bojović

WHY SAINT SAVA OF SERBIA CRIED?

The Serbian historiography didn't pay much attention to the history of crying. Some moments of the subject were mentioned only fragmentary in essays of few scholars (Miodrag Al. Purković, Djordje Trifunović, Smilja Marjanović-Dušanić). It seemed quite logical to us to begin this subject by the survey of crying in the life of Saint Sava of Serbia. Actually, our intention was to respond to the question: Why Saint Sava of Serbia cried? In the research we used the following sources: "The Life of Saint Simeon" by Saint Sava, "The Life of Saint Sava" by Domentijan and "The Life of Saint Sava" by Teodosije.

The essay depicts those moments from the life of Saint Sava, which were marked by crying or shedding the tears. Saint Sava's crying very often has spiritual dimension and this is the most common literary context in biographies of the saints. There are also

examples that present Saint Sava crying as an ordinary human being: when he mourns his beloved persons, when he departs his friends or when his father Simeon doesn't understand him. Shedding some light to this dimension of his life makes Saint Sava not a historical character to a lesser degree. On the contrary, crying presents him more realistic, since it depicts him very close not only to the hermits but to the common people also.

The history of Saint Sava's crying starts with his meeting the Russian monk on the court of Nemanja, his father and ends in the departure with the monks of Jerusalem, before his return from the second journey to the Holy Land. There are different reasons for crying. Very seldom crying is the expression of sorrow, and often a manifestation of the spiritual joy. It can also be rooted in the memory of spiritual feats or passions, but it can also be a companion to fervent prayer.

Vlada Stanković, Ph.D.
Associate Prof., Department of History
Faculty of Philosophy
Čika Ljubina 18–20, Belgrade
vstankov@f.bg.ac.rs

COMNENIAN MONASTIC FOUNDATIONS IN CONSTANTINOPLE: QUESTIONS OF METHOD AND HISTORICAL CONTEXT*

Many members of the imperial family of the Komnenoi were prolific builders and founders of monasteries and charitable establishments, especially in Byzantine capital, Constantinople. Their buildings were always, nevertheless, marked by the strong personal mark of the founder, designed to convey political and ideological message, as well. The paper examines the approaches modern scholarship had adopted when studying Comnenian foundations, underscores some of the most distinctive features of the erected complexes, and argues for a more appropriate methodology that should be applied, in order to understand better the general historical context in which these important structures should be placed.

Key words: *Komnenoi, Constantinople, monasteries, founder, methodology, historical context*

Кључне речи: *Комнини, Цариград, манастири, оснивач, методологија, историјски контекст*

Misconceptions about Byzantine monastic foundations, particularly imperial and those built by the members of the imperial family are significantly present in contemporary studies devoted to this topic, often accompanied by oversimplifications, in a measure intolerable, and unacceptable for serious scholarly research.¹ Although imperial foundations in Byzantium were by

* The paper presents results from the project "Christian culture in the Balkans in the Middle Ages: Byzantine Empire, the Serbs and the Bulgarians from the 9th to the 15th century" (no. 177015), supported by the Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia.

¹ Cases in point are the introduction remarks preceding the translations of Byzantine Typika in Thomas – Hero 2000. Concentrating almost exclusively on the developments within

their very substance the complex structures with emphasized political and ideological, as well as spiritual and charitable function, the contemporary scholarship fails to recognize their multifaceted character, and, consequently, leaves aside the entirety of those significant undertakings, especially their political, and in general, cultural setting. Paired with the aforementioned and equally significant is an absence of postulating the correct historical context in which monastic foundations, especially those imperial ones, were conceived and constructed.² Historical context and correct political circumstances which should be determined for every particular case seem to fade away in the wake of modern mixture of eloquence and wrongly understood erudition.³ Pure

the monastic “society” in Byzantium, and devising peculiar line of reasoning that presumes a straight-line evolution of Byzantine monasticism, the editors of the five-volume project have in that manner artificially isolated Byzantine monastic foundations from their historical, political and cultural surroundings. More adequate approach has been adopted in the Theotokos Evergetis project, headed by Margaret Mullet, which has resulted in a series of collective studies, although the case of the Evergetis monastery differs significantly from the imperial foundations of the 11th and the following century. The best example how far various misconceptions could go is doubtlessly Congdon 1996, whose assumptions are not only problematic as far as methodology is concerned, but also strongly unhistorical.

² The question posed by Dimitropoulou 2007, 87 (“Should we perceive the motivation of these patrons [imperial women] as purely religious or is there a more public aspect to those religious foundations”) resounds, therefore, as a false and non-existent dilemma: the imperial, and the foundations of the Byzantine aristocrats (including those of the semi dependant rulers from the Byzantine sphere of dominance, too) were first and foremost the expression of their political self-awareness or of the pretensions they were harboring. The piety of the ktetors, it goes without saying, should not be doubted, but their intentions were too broad and too complex to be comprehended as the “simple” pious acts.

³ Kaplan 2007 is an adequate example of this procedure: selecting at random various examples from the mid-Byzantine period in a quite careless manner, the author simply paraphrases various data from the typika or similar founding documents, completely ignoring the difference between the status and the intentions of the founders, deeming the geographical positioning of the monasteries or the historical context in which, and for which they were built as irrelevant, thus disabling a clearer comprehension of the very question put in the title of his paper. The question “why were monasteries founded?” should be, anyhow, posed in a different way, with taking into account at least some of the distinctions between the founders, the time and political climate at which the monasteries were built, etc., ramifying the basic question into a series of sub questions. In a very similar vain also Mullet 2007b, esp. 204, who analyses with the same “measurement” completely different foundations of Pantokrator, Nea Ekklesia of Basil I, Orphanotropheion of Alexios I and Justinian’s St Sophia, devising a connection between those buildings which never really existed in reality. Although much more comprehensive, an attempt to present an overview of the problem of patronage in Byzantium (Mullet 2007a), suffers from similar inconsistencies, with so many inconceivable mistakes, such as the mention that Irene Piroshka’s entered a monastery or a statement that “sanctity was expected of a Hungarian princess [sic!] at that time”, when commenting on the sanctity of the abovementioned Byzantine empress, the wife of John II (Mullet 2007a, 21). Under the same category falls the mention of “Sava Nemanja” (Mullet 2007a, 27), a person one will certainly not encounter in the paper cited by the author in reference 132.

topographical analysis, on the other hand, does not take into account the multidimensionality that pervaded the construction of the magnificent, rich and vast complexes that were built in the middle Byzantine period, in the so-called medieval Constantinople.

It should be self-evident that the imperial buildings were never mere buildings, simple constructions with sometime evident public aim, but that they always bore a significant political and ideological weight, which was of the same importance as the external features and the visual impact they were impressing on the landscape of Constantinople, the capital of the Christian world and New Jerusalem of the new chosen people. Recent studies, which combine all the relevant elements mentioned above, underline precisely the multifaceted character of the imperial foundations in Constantinople, under the rule of the Comnenian dynasty.⁴

The argument presented above calls for the methodology and approach that will encompass all the available sources for every particular case studied. The source base could appear somewhat unusual, consisting of a necessary mixture of narrative sources, histories in the first place, but not exclusively, different poems (dedicatory, ceremonial, private), founders' *typika* and wills, geographical features and topography of Constantinople, architecture, ornaments or remaining traces of art and ornaments, taking into account also the *hierotopy* of concrete neighborhoods in which foundation was placed. This line of reasoning finds its best confirmation in the documents and narratives from the Comnenian time: one has only to glance over some parts of the preserved *typika*, or to read the corresponding passages of Anna Komnene's *Alexiad* to be reassured that it was them, the Byzantines – in this case the Komnenoi, and, for that matter, the elite of the Komnenoi – who put together all those elements in an attempt to create consistent personal, familial or dynastic ideology, which was to serve the practical political purpose. One of the main functions of the Comnenian foundations, it will be argued, was to demonstrate the predominance of the particular Komnenos/Komnene, who was the founder, or more often of a particular family branch (or dynasty in making) over all rivals within the all-powerful ruling family. The described methodology, and the argument it engenders, examine the Comnenian monastic foundations in Constantinople primarily as the expressions of rivalry within the narrow circle of close relatives, as an evidence of the continuing political struggle for prevalence in the Comnenian clan, and, last but not least, as a confirmation of the self-awareness and aspirations – political or other – of their founders. In what follows, an analysis of the broader historical context in which Comnenian foundations in the capital should be placed will be offered in order to

⁴ See especially Ousterhout 2001, and Ousterhout 2010.

substantiate the argument described above, examining the specific foundations, too, their character and purpose.

* * *

The rise of Alexios Komnenos to power and the establishment of his entire lineage in Constantinople, coupled with the creation of a system of rule based on the family, chronologically coincided with the beginning of the period in which the Empire was facing a serious external threat from the Normans, particularly perilous since Robert Guiscard wanted directly to engage in the struggle for supremacy in Byzantium. Because of a previously agreed family alliance with the emperor Michael VII Doukas, he believed that, as a relative, he had the right to take part in ruling the empire.⁵ Thus, Robert Guiscard attempted to join in the apparently endless spiral of civil wars that shook the Empire in the period from the death of Constantine X Doukas till the rise to power of the Komnenoi. Each new emperor attempted to wipe out the supporters of his rivals and, first of all, undermine the power of their relatives, who had always been the mainstay of the usurpers in this period. Guided by similar considerations, Emperor Nikephoros III Botaniates had attempted by means of a law, to separate the emperor (or usurper) from the rest of his family in order to spare them at least from persecution.⁶ Alliances were made and unmade, while strength essentially lay in familial solidarity, as the example of Alexios Komnenos was to show, who had behind him the most closely knit family of that time, whose unity enabled it to win over members of other families in order to strengthen its own power.

Assistance in fighting against rivals was welcome from any side, but it was always conditioned by mutual agreement and compromise. Like in any other situation in life, so in the attempts to seize power, the Romaioi especially relied on *help from above*, thus underlining the legitimacy of their aspirations. While seeking assistance from their protectors, the Byzantines gave thanks in different ways, emphasizing their attachment to their heavenly patrons. In return, they made gifts of votive icons, dedicated verses or entire churches and monastery complexes to the saints, the Mother of God and to Christ himself, for their help in their time of need and for their support in the fulfillment of their life's ambitions.

In this context, too, the activities of the family of the Komnenoi represented the epitome of this concept and behavior of the Byzantine elite. The development

⁵ Psellos *Orationes* 1994, Actum 5; Alexias 2001, 34 ff (I, 10, 2 ff). Much of the following is based on Stanković 2006, 270 ff.

⁶ Jus 1 1931, XII, 283–288; Burgmann 1994. Cf. Stolte 2007, for interesting remarks regarding some legal aspects of the Byzantine monastic foundations and accompanying acts, from a law-historian perspective.

of the family on the one hand, like the changes and progress in imperial ideology, on the other, were clearly expressed in the religious buildings of the members of this family, through which one can also observe how they comprehended their own position within the ruling clan, parallel with the desired and expressed self-image they, as ktetors, created and presented to the outside world.

The specific features of the Komnenian way of thinking, which was also reflected in their dedicated but also multifaceted building activities, became all the more obvious when compared with the acts of their contemporaries or, more precisely, in the absence of a concept of establishing private, familial and, at the same time, religious and ideological endowments outside of the Komnenian line. Even the emperor Isaac I Komnenos, perhaps due to the brevity of his reign, was not guided by the idea of building a family endowment, a kind of family monastery or refuge that would forever mark his winning the imperial crown, just as no member of the imperial line of the Doukai had felt the need for this kind of self-affirmation or self-promotion, which was so characteristic of the Komnenian epoch. The only endowment of Isaac Komnenos, dedicated to St Thekla, bore a strong personal hallmark, and was located within the imperial palace of Blachernae. The emperor built it as the expression of his gratitude to this saint, who miraculously saved him from a bolt of lightning during the campaign against the Petchenegs, on her feast day.⁷

Regardless of the minor significance of the chapel of St Thekla in the Blachernae palace, it had its role in the creation of the idea of Komnenian unity in the attempts to link the reign of later generations of this family with the rule of its first representative. As a person deeply aware of the idea of the *family* of the Komnenoi and of the problem of its legitimacy, in her historic work, Anna Komnene linked Isaac's chapel in the Blachernae palace directly with Anna Dalassene, the real founder of Komnenian imperial authority. Unlike the rich monastery built by the mother of the Komnenoi in the centre of the capital, which is barely mentioned in the *Alexiad*, since it was attributed to the personal and private sphere of Anna Dalassene's activities, Isaac's chapel of St Thekla bore the political and ideological significance of the return of the line of the Komnenoi to the imperial throne. Anna Dalassene was portrayed in this context as the heir and successor of Isaac Komnenos, in a position similar to the one in which she is depicted in Bryennios's invented story about the refusal of her husband, kouropalates John Komnenos, to take over imperial authority from his brother.⁸

⁷ Psellos 1984 II, 262–270.

⁸ For Anna Komnene, this was good reason to convey the entire tale about Isaac I's campaign against the Petchenegs from Psellos' historical work, and about his reasons for building the Chapel of St Thekla in Blacherna, Alexias 2001, 106–108 (III, 8, 5–7); Bryennios 1975, 81, 1–83, 13; see, Stanković 2006, 12–16; 65–73.

All the Komnenian monasteries in Constantinople were grouped in the north-western part of the city, and were located between the aqueduct of Valence in the south and the Blachernae palace in the north, almost completely covering the tenth region of the capital, and the wide space between Constantine and Theodosios's walls, north of the main street, Mese.⁹ The only exception was the Orphanotropheion of Alexios Komnenos, which was otherwise distinguished from other buildings by its predominantly nonreligious character, positioned on the site of the old acropolis of Byzantium, and leaning on the already existing complex of St George Tropeophoros, a large part of which was also dedicated to charitable and educational activities.¹⁰ The concentration of buildings erected by several Comnenian generations in this, not so large but, beyond doubt, symbolically important region of the capital, testifies to its increasing significance as the city's centre, which had gained the advantage over what was once a more prestigious part of the city, between the old imperial palace and the Golden Gate in the west. More precisely, these better protected and somewhat more peaceful quarters of Constantinople became particularly important for the Komnenian family, which found in it the most favorable space to express their private, imperial and religious intentions, coupled with the possibility to build luxurious palaces in this area that in their splendor, according to the testimony of contemporaries, resembled the imperial palaces.¹¹

Anna Dalassene inspired the main direction of Komnenian donor activities in the capital, with her monastery dedicated to Christ Pantepoptes (All-Seeing), situated in the very centre of this part of the city, which, after two generations, was to become the true ideological centre of Comnenian Constantinople, encompassing, in a monumental way, the entire imperial ideology of the ruling dynasty. The private endowment of the mother of the Komnenoi, equipped with lavish gifts,¹² conceived both as the possible political refuge of this belligerent nun and as the church where her tomb was to be, was located not far from the most famous mausoleum church of the Byzantine emperors, the Holy Apostles, the significance of which marked the development of this entire quarter of the capital, not only in Byzantine times but after the Ottoman conquest, as well. At about the same time when Anna Dalassene was building the monastery of Christ Pantepoptes, most probably after 1081 and the rise to power of her son Alexios, her σύμμενθερά Maria of Bulgaria, the mother of the empress Irene

⁹ Magdalino 2007, 77–84; Mullet 2007c, 374.

¹⁰ Alexias 2001, 482–485 (XV, 7, 3–9); Magdalino 1996, 156–164; Magdalino 2007, 84–86.

¹¹ Gautier 1970, here, 41 ff.; Müller–Wiener 1977, 25 (map of Constantinople from the 8th to the 12th century); cf. Magdalino 1993, 240–242.

¹² See Vranousi 1980, no. 47.

Doukaina, reconstructed the church of Christ in Chora.¹³ These two influential women, important for the further development of the Komnenian genos and its ideology, who were part of the same highest circle of Byzantine aristocracy and had similar personal and family destinies, represented the establishment of the model of Komnenian private and ideological endowment, which bore the impressive hallmark of its female donors.

As the independent, but also more significant of these two endeavors in terms of her family, Anna Dalassene's monastery of Christ Pantepoptes was testimony of the achievement of her lifelong efforts to firmly entrench her family in power. By emphasizing her own bond with Christ himself, whose icon she always wore beneath her clothes, according to the testimony of Nikephoros Bryennios who mentions this detail of family history,¹⁴ Anna Dalassene at the same time justified her stands, intentions and ambitions, the firmest guarantee of which she found in the constant help of the All-Seeing Christ, who made sure that the decades of torment and injustices she had endured while tending to her own and the success of her children, did not remain unrewarded.

In selecting the epithet All-Seeing to describe *her* Christ, which she perceived as the most important characteristic in the dedication of the church she was building, Anna Dalassene expressed her own character, which her granddaughter much later described picturesquely in the *Alexiad*. Belligerence, austerity, but also a deep conviction of the rectitude of her stands were the characteristics of the mother of Alexios Komnenos during her entire life, which was fraught with obstacles and difficulties. Christ Pantepoptes was the guarantor of the final earthly, but also heavenly justice that Anna Dalassene courageously anticipated, never doubting that she would be among those standing to the right of Christ. The All-Seeing Christ also conveyed a somewhat threatening message to all her opponents, intimating with his stern look that no sinner would evade scrutiny. This epithet of the Son of God was most ordinarily used in this context: as a reminder of the imminent justice that awaits every mortal at the end of his / hers life on this Earth and a warning to sinners to repent because their sins will not remain hidden.¹⁵ No other church in the Byzantine capital was dedicated to

¹³ Underwood 1966, 8–10, presumed that Maria of Bulgaria reconstructed the church of Christ in Chora between 1077 and 1081, i.e. in the period between the wedding of Alexios Komnenos and her daughter Irene Doukaina, and Alexios' rise to power. However, this dating cannot be substantiated by solid arguments and it remains only an assumption. Nicephorus Gregoras is the only source who mentions Maria of Bulgaria as the new donor of Chora, although without the name and only briefly mentioning that she was the mother-in-law of Alexios Komnenos, Gregoras 1829, 458–459.

¹⁴ Bryennios 1975, 131, 4–10.

¹⁵ A recent search of the TLG[®] Online showed that this epithet can be found in Septuaginta, in Clemens Alexandrinus', Paedagogus 3.4/ 44. 1, in Romanus Melodos' Hymn 18/ 21.1, and that

this Christ, which testifies at another level to the specific personality of Anna Dalassene and her uncompromising, both religious and political stands. Just as she had fiercely fought for her son to win the imperial crown, and after that ruled energetically together with Alexios, in a similar, somewhat quarrelsome vein, the famous kouropalatisa Anna subsequently withdrew to her endowment in Constantinople, obviously not consenting to anything less than the top level of hierarchy.¹⁶

Although the Christ Pantepoptes of Anna Dalassene was the only church of that name in the Byzantine capital, this epithet of Christ was frequently used by the first imperial generations of the Komnenoi, presumably because of the example set by the mother of the Komnenoi. The imperial endowments of her son Alexios, and then of her grandson John, were to be dedicated to Christ in his various divine epithets, but it was in the text, which was written at the turn of their consecutive reigns, that the All-Seeing Logos was to appear as a motif once again, in a way similar to that of the time of Anna Dalassene. In the preserved text of the *Muses*, which aspires to represent the final instructions and advices of the founder of the Komnenian dynasty to his son and heir John, the aging emperor points out the importance of fair judgment to the heir to the throne, reminding him that Christ is *all-seeing* and that an emperor must emulate him, and take good care of what decisions he makes.¹⁷

The influence of this epithet of Christ, this characteristic of his that Anna Dalassene introduced with full strength into the spiritual life of Constantinople, is even more striking in a slightly later example from the mid-twelfth century. The term All-Seeing represents one of the key words of the typikon of the monastery of the Mother of God Kosmosoteira near Vira in Thrace, the endowment of the learned younger brother of Emperor John II, the Sebastokrator Isaac. The way in which Isaac used this epithet, as well as the entire context it was placed in, dispels all doubt as to the conscious bond between Isaac and his grandmother on his father's side, Anna Dalassene. With his earlier reconstruction of the church of Christ the Saviour in Chora – rebuilt by his grandmother on his mother's side, Maria of Bulgaria – Sebastokrator Isaac already proved that he was fully aware of the family tradition and its importance in expressing one's own

it was also used by John Damascenus, Symeon the New Theologian, Michael Psellos, Gregory Akyndinos, and Theodore II Doukas Laskaris among others.

¹⁶ In the typikon of Pantokrator, John Komnenos mentions in identical terms both his mother Irene Doukaina, who was crowned empress, and his grandmother Anna Dalassene, who was never *de facto* crowned empress, Pantokrator 1974, 79.

¹⁷ Musen 1913, here, 352. Constantine Manasses, as well, in the mid-12th century used this resounding epithet in his report, Hodoiporikon 1904, here, 333, 286, and also in his verse chronicle, Manasses 1996, 130, 2367; 243, 4461.

aspirations, so his choice of the term *Pantepoptes* could by no means have been accidental.¹⁸ Also, when one considers the special tone in which Isaac, who had unsuccessfully rebelled for years against the authority of his elder brother John, prays to the All-Seeing God for the realization of his religious intentions and for his building to be completed, his choice becomes clearer and its meaning more obvious. At the end of the first half of the twelfth century, Isaac was obliged to abandon the idea of turning the church of Christ in Chora into his mausoleum, for reasons that are not known well enough although they would have to be sought in the disapproval of his brother John or nephew Manuel, who had become emperor in the meantime. For this reason, in a somewhat vengeful tone (reminiscent of his grandmother Anna Dalassene), he stated sufficiently clear in his typikon that his new endowment was representing in the same time a clear political program, and that Isaac, as its ktetor, was relying on the heavenly justice not only of Christ, but also of his mother, the Theotokos Kosmosoteira, whom he also called the All-Seeing.

Anna Dalassene, just like both her mentioned grandsons (Emperor John II Komnenos and his brother Isaac) were to do at a later date, prepared her tomb within the monastery she was building, creating an inseparable bond with the Christ Pantepoptes, in this way subjecting herself to his eternally wakeful and judging eye. The architecturally modest and not very large church of Anna Dalassene represented only a prelude to the extensive Komnenian building activities, which began to truly flourish not many years after her death. It carried more significance as testimony to establishing the authority of a new genos in the capital and heralding the new ideology that they brought, the most significant part of which was reflected in the (over)emphasis on the bond between the *basileus* and Christ.

A little to the north of Anna Dalassene's monastery of Christ Pantepoptes,¹⁹ there stood, one next to the other, separated, or rather connected by a wall,²⁰

¹⁸ Kosmosotira 1908, 20, 3; 53, 18–19; 75, 18. Kosmosotira 1994, 35, 15–16; 99, 1294–1295; 154, 2177.

¹⁹ Janin 1953, 527–529; Müller–Wiener 1977, 120–122, Abb. 105–107; Mathews 1976, 59–70 with important photographs of the interior of the Eski Imaret Atik mosque, which was, until recently, unanimously recognized as the former church of Christ Pantepoptes, see, Ousterhout 1991–1992, and Mango 1998, who was the first to renounce such identification, placing Anna Dalassene's monastery in vicinity of the Sultan Selim Mosque (I am grateful to Professor Ivan Stevović, Belgrade, for this reference). Mango's view was in the meantime overwhelmingly accepted, most notably by Kotzabassi 2005 (who argued that the Eski Imaret Atik mosque should be identified with the 11th century church of Christ Akataleptos), and by Berger 2007, who analyzed in more detail the topography of the regions of Constantinople where Comnenian building activity was concentrated.

²⁰ Kecharitomene 1985, here: 139, 2115–2117; 139, 2123–2124.

the monasteries dedicated to Christ Philanthropos and to the Theotokos Kecharitomene, endowments of the imperial couple Alexios Komnenos and Irene Doukaina. These two monasteries were the first real endowments of the Komnenian emperors and represented, in their entire essence, an obvious political programme: the men's monastery dedicated to Christ the *Man-Loving* was the endowment of the emperor, who in this way was connected with his heavenly prototype, which is additionally underlined by the fact that the monastery was at the same time the final resting place of its founder;²¹ the women's monastery whose patron was the Mother of God *Full of Grace*, was built by his wife, the *augusta* Irene Doukaina, and the basic purpose of her endowment was to care for the female members of the ruling house, the princesses born in the purple, who might be left for some reason without the appropriate earthly protection of their husbands or the family, in general. For the first time in Byzantine history, the symbolism of the emperor and empress as a parallel earthly reflection of Christ and the Mother of God was highlighted in such a clear fashion, and, for the first time, the protective role of the Mother of God was so obviously bound exclusively to the female offspring of the imperial family, in spite of the significance the Virgin Mary undoubtedly had in this respect, in the wider context of Byzantine society.²²

The fact that only the typikon of the women's monastery of the Kecharitomene has survived, led to certain dilemmas regarding whether the true founder of the neighboring monastery of Christ Philanthropos was not Empress Irene Doukaina herself, as well, and that Alexios was only buried there. It seems that cooperation between the emperor and empress in the building of two religious and, more importantly, political centers, must have been at least equal to that of the subsequent joint endeavor of John II and Irene Piroshka. Confirmation of the unified endowment activities of Alexios and Irene Doukaina could be the fact that they were building simultaneously, perhaps already initiating works at the end of the eleventh, and certainly completing them by the end of the first decade of the following century. The hegoumenos of the monastery of Christ Philanthropos appears already in an act from 1107, while the initial typikon of Irene's monastery of the Kecharitomene originates from almost the same period: Paul Gautier dates it in the period between 1108 and 1111.²³ Therefore, the time of construction of the imperial couple's two monasteries, notably, coincides with the withdrawal of Anna Dalassene from the

²¹ Choniates 1975, 8, 86.

²² Sebastokratorissa Irene also had a special bond with the Mother of God, cf. Magdalino 1993, Appendix 1, 494–500 for Manganeios's poems nos. 67–74, 89–94.

²³ Lambros 1895, 176 (no. 2058, Hegoumenos Sophronios); Kecharitomene (1985), 13; cf. Janin 1953, 539–541.

public political life of Constantinople into her nearby, from the perspective of the new endowments, monastery of Pantepoptes after 1095, or perhaps with the time after her death at the very beginning of the twelfth century. The departure of Anna Dalassene symbolically marked the final and complete takeover of power by her son Alexios, but it also paved the way for his wife Irene Doukaina to fully express her imperial and maternal ambitions. More than that, Irene Doukaina had her little revenge over her mother-in-law by omitting *only* her name in the typikon of the Kecharitomene, and referring to then late Anna Dalassene simply as her mother-in-law (πενθερά).²⁴

Irene's typikon of the monastery of the Kecharitomene is one of the clearest testimonies of the complete authority of the family, family solidarity and the ideology built on these foundations in the Byzantine society of the early and middle Komnenian period. The extensive introduction of the typikon abounds in mystical, philosophical ideas, which indicates that its author had to be one of the capital's leading scholars of that time. The basic idea in the introductory part of the typikon is to accentuate the numerous connections of the foundress with the Mother of God. Irene Doukaina points out her own, and the closeness of the entire genos of the Doukai with the Mother of God, at the same time thanking her patron for her fertility, for living long enough to see the children of her sons and daughters, but also for always standing by the imperial dynasty in the numerous conflicts with the barbarians and with those enemies within the state who had plotted against Alexios.²⁵

The second, practical part of Irene's typikon, is dedicated in its entirety to the interests of the family and dynasty, which is reflected both in the foundress's heightened concern for her daughters and in the detailed list of the gifts and procedures for the memorial services for all the members of the imperial family the document ends with. Empress Irene defined her endowment as a secure refuge for her and her daughters, and she made a clear distinction in status and discipline between them and the other members of the monastery's sisterhood, who must also have belonged to the Byzantine aristocracy. Imperial daughters and relatives were even permitted to have two nuns each, as maidservants, while some of them, like Eudokia, who was briefly married to Michael Iasites, even owned separate buildings within the monastery complex – and thus, their mother provided them with a comfortable sanctuary in the heart of the capital, not far from the Blachernae palace. Anna Komnene herself, who was to become the sole heir to her mother's monastery after Eudokia's death (in the third decade of the twelfth century), lived within the monastery even before she became a

²⁴ Kecharitomene 1985, 125, 1857–1858.

²⁵ Kecharitomene 1985, 19–29.

widow in 1136/1137, and looked over the wall into the neighbouring garden of Christ Philantropos.²⁶

After the death of Alexios Komnenos, Empress Irene thus created her parallel imperial palace out of the Kecharitomene, which preserved its secular character in a much greater measure than one may conclude solely on the basis of the information from her *typikon*. It was most probably in the very grounds of her monastery that Irene listened to the praises of the capital's rhetoricians, whose patron she was, just as her eldest daughter would later write her epic historical work in the same place. Perhaps Anna Komnene's insistence on the *philanthropy* of her father in the *Alexiad* was partly due to her awareness of Alexios' connection with this epithet, which the founder of the Komnenian dynasty had chosen as the quality of Christ that meant the most to him personally and which he was, obviously, able to identify with in a great measure.²⁷

Anna Dalassene's monastery already evidenced the ktetor's powerful presence in the daily life of the church and monastery. It is also possible that the uniquely shaped gallery overlooking the narthex and sides of the nave was conceived as a sort of private chamber for the emperor's mother, from where she was able to follow the service in isolation from others.²⁸ In its essence, the Theotokos Kecharitomene of Irene Doukaina represented a secular and religious ensemble, within which the part intended for the foundress and her daughter's private use was as important as the church and religious aspect of the empress' endowment. Although Irene's bond with the Mother of God Full of Grace perhaps never involved as powerful an identification with the heavenly ideal as was the case with Anna Dalassene and Christ the All-Seeing, it established a model for the relationship Byzantine princesses cultivated towards the Mother of God, which one subsequently encounters throughout the entire Komnenian epoch: the Komnenian princesses most often resorted to her as the particular patron of women, expressing their gratitude for her divine patronage and assistance during their frequently troubled lives. Unlike her mother, Maria of Bulgaria, the new ktetor of the church of Christ the Saviour in Chora, Irene symbolically linked her position as *augusta* with Mary the Mother of God, contributing in a crucial manner to the presentation of the imperial couple as a reflection of Christ and the Mother of God, which was to acquire its full expression in the

²⁶ Kecharitomene 1985, 139, 2124–2125; cf. the editor's comment, 138 note 3.

²⁷ Alexias 2001, 17 (I, 3, 4), which confirms Anna's insistence on Alexios' *philanthropy*, which is of particular significance since Nikephoros Bryennios does not use this epithet in his depiction of the same events, cf. Bryennios 1975, 195, 8–197, 8; see also Alexias 2001, 375 (XII, 6, 8); 436–437 (XIV, 3, 5–6); Italikos 1972, 15 ff; see, Reinsch 1996.

²⁸ Mathews 1976, 59–60; 70, photographs 9–20.

monumental endowment of her son, John II and her daughter-in-law, Irene Piroshka.

The members of the next generation in the Comnenian imperial line, born in the period when the dynasty had already consolidated itself in power, manifested in their religious building activities the divergences in the development of this ever-growing ruling family, along with clear signs of internal antagonism, demonstrated through their donor activities, as well.²⁹ Mary the Mother of God and Christ remained the particular guardians of the imperial house of the Komnenoi, which insisted on these most exalted of patrons throughout the entire century in which its members ruled, considering that they had no traditional patrons among the other saints, as was the case with many other aristocratic families of the eleventh century.³⁰ Three examples from the first purple generation of the Komnenoi highlight the full significance of the separation of the strictly dynastic line from other close relatives in the family, but they also illustrate the depth of the division among the descendants of Alexios I Komnenos and Irene Doukaina, a division that led to the creation of the most powerful family faction of the Komnenoi – that of John II's younger brother, Sebastokrator Isaac.

On one side, there was the emperor John Komnenos with the empress Irene Piroshka who, with their joint endowment, repeated the model from the previous imperial generation of John's parents, enhancing it conceptually, materially and ideologically by creating an ensemble intended to represent for the new dynasty what the Holy Apostles had symbolized to rulers in many preceding centuries. Built in the period between 1118 and 1136, more probably closer to the latter date, on the ridge of the hill directly behind the aqueduct of Valence, stood the complex of the monastery of Christ Pantokrator, the most monumental Comnenian endowment and, undoubtedly, the wealthiest monastery of their time, which included a hospital, the detailed regulation of which was contained in the monastery *typikon*.³¹

The monastery complex of John Komnenos and Irene Piroshka consisted of three parts: the south church of Christ Pantokrator, which was built first, the north church of the Mother of God Eleusa (Merciful) built soon after, if not simultaneously with the first one, and the central chapel dedicated to the archangel Michael, which, fitted in between the two existing churches, connecting the two buildings and actually representing the mausoleum of the

²⁹ About the powerful antagonism within the Komnenian family see especially Magdalino 1993, 190–201; Stanković 2006, 66–97.

³⁰ Cf. Cheynet 2002, *passim*.

³¹ Pantokrator 1974, 29 ff; Janin 1953, 529–538; Megaw 1963, 343–344; Mathews 1976, 71–102; Müller–Wiener 1977, 209–215, Abb. 236–244; Ousterhout 2001.

imperial family, referred to as *herôon* in the monastery's typikon. The resulting three-part structure of the Pantokrator testifies to the progress of the dynastic idea at the time of John II Komnenos, and represents a deliberate step forward in relation to the two-part scheme, emperor–empress = Christ–Mother of God from the time of John II's parents, although the imperial couple's endowment was perhaps initially conceived in this way.

Unlike his family predecessors, emperor John Komnenos felt the need to create a joint, unified imperial mausoleum, abandoning the principle of the separation of the emperor and empress that characterized the relationship of his father and mother. After the strictly personal nature of Anna Dalassene's mausoleum church of Christ Pantepoptes, a quality that Alexios and Irene Doukaina largely retained in their buildings, John Komnenos wished to point out the unity and the uniqueness of the dynasty of which he was the head, by both the *basileus* and the *augusta* being buried together in the same mausoleum, which was built exclusively for this purpose and was located, symbolically, half way between the emperor's endowment of Christ the Almighty and the empress's church of the Mother of God the Merciful. John II Komnenos, thus, became the first Komnenian emperor to build an exclusively imperial monastery, which was created with the purpose of underscoring imperial power and authority, but also the legacy of the crown within his own branch of the family. The purpose of Christ Pantokrator was both to defend his legitimacy against the aspirations of his sister Anna and brother Isaac, and to aid in the final establishment of his son Alexios as the undisputed *basileus*, who was presented as such on the mosaic in the southeastern gallery of St Sofia at the time when the construction of the Pantokrator was only just beginning.

The idea of the exclusivity of the imperial bloodline and the need to secure its unimpeded succession were clearly expressed in John II's typikon of the Pantokrator, by the emperor repeating his desire three times, for his son Alexios to be buried, when the time came, alongside his father and mother in the mausoleum, the *herôon* of Archangel Michael.³² John II's efforts to secure, in a timely fashion, the line of succession to the crown, by embracing and containing all imperial aspirations and the entire imperial ideology within his own branch of the family, was clearly shown in his construction of the monastery of Christ Pantokrator. With the comprehensiveness of his undertaking – like the emphasis on his bond with Christ Pantokrator, clearly expressed in his typikon on several occasions in the emperor's personal invocations to the King of Heaven – John Komnenos demonstrated his attitude towards the endowments of his father and mother, and especially Irene's monastery of the Theotokos Kecharitomene,

³² Pantokrator 1974, 79, 834–838; 83, 886–887; 89, 1009–1011.

which, in actual fact, had become the property of Anna Komnene and the mainstay of her branch of the family. In this way, John's imperial endowment was largely a result of the need unequivocally to separate his, imperial branch of the Komnenian genos from the other, equally purple lines of the family.

The fact that it is impossible to determine precisely the chronology of some events in the reign of the Komnenian dynasty also prevents one from establishing the exact frame of certain events and contemplating them in the clearer context. The question about the time of death of the empress Irene Doukaina (1123, 1133) has created numerous dilemmas as to the chronology of events in the third and fourth decades of the twelfth century. If one accepts the later date, for which it seems there are more indications, then the close proximity of the death of the ex-empress Irene, the take-over of the Kecharitomene by Anna Komnene and the time of the completion of Christ Pantokrator would indeed be striking. Perhaps this swift sequence of events would explain the emphasis John Komnenos lays on the legitimacy of his succession to the throne in the introduction to the typikon of the Pantokrator, and the emperor's allusion to the dispute regarding this legitimacy, i.e. to the conflicts within the family that broke out after the death of *basileus* Alexios Komnenos. In the same context, John's words are testimony that, at the time when the typikon came into being, in October 1136, there was still peace in the genos he headed, which primarily implied that he was at peace with his younger brother, Sebastokrator Isaac and Isaac's son, John.³³

Anna Komnene was not the only rival of emperor John II Komnenos, nor was she her brother's adversary in the true sense of the word, in this kind of competition in building and ideology that was going on within the ruling genos. The first Komnenos to rise against the rule of another Komnenos, John, the eldest son of the first Sebastokrator Isaac, was at the same time one of the first ktetors of an important and luxurious monastery in the Byzantine capital.³⁴ At the time when John Komnenos was transforming the palace of his father Isaac, the elder brother of *basileus* Alexios I into the monastery of Christ Euergetes, his branch of the family was still positioned at almost the same level as the imperial line that was founded by Alexios Komnenos. The reputation of the Sebastokrator Isaac and his position as the uncrowned co-ruler of his brother, had instilled a feeling in his sons of being equal with their cousins, the clearest expression of which is actually to be found a quarter of a century later, in Nikephoros Basilakes' praise of John's younger brother Adrian-John, at the time when equality with

³³ Pantokrator 1974, 27–31.

³⁴ In John's monastery of Christ Euergetes, following the dominant tendency of the time, were buried both the ktetor himself, and his wife, see Lambros 1911, nos. 50 and 51.

the imperial bloodline was but a lost ideal for this branch of the Komnenoi.³⁵ As the eldest son of sebastokrator Isaac, John inherited his father's palace in the capital and transformed it into the monastery of Christ Euergetes, the church of which is nowadays indisputably identified with the monumental and grandiose Gül mosque, located not far from the Golden Horn, on a road that descends from the church of Christ Pantepoptes towards this bay.³⁶ The size of John's church of Christ Euergetes testifies to the wealth, but also to the aspirations of this Komnenian prince, especially when one compares it with the slightly older church of Christ Pantepoptes of Anna Dalassene. In monumentality, it is no less magnificent than the imperial church of the Pantokrator, which surpasses it only by its composite nature and the fact that three buildings are conjoined into a whole.

For *basileus* John II Komnenos, his brother Isaac was a much more serious contender than his cousin John, who had to reconcile himself with the fact that it was impossible to restore family relations to the state in which they had been at the time when his father Isaac was alive. John II's brother Isaac epitomized the real and ideological danger that threatened the emperor from his *closest* relatives, unified by the same family tradition and ideology. He was the first member of the Komnenian genos, who, perhaps by dint of circumstance, became the ktetor of two equally personal endowments by reconstructing the church of Christ the Savior in Chora and by erecting the monastery of the Theotokos Kosmosoteira, near Vira in Thrace, at a sufficient distance from the capital, where his rebellion against imperial authority had never been forgotten. While renewing the monastery of Christ in Chora, Isaac was guided by the already well-known intentions Anna Dalassene and his imperial parents had striven to achieve: within the reconstructed church he prepared his own tomb, on the one hand, adding on to the building of his maternal grandmother, Maria of Bulgaria, while, on the other, he persevered in his father's (and grandmothers') preoccupation with a direct bond with Christ.

Isaac's fate as a renegade against imperial authority was, without a doubt, the most important reason for abandoning the initial plans for Chora as a personal mausoleum, and for his departure, together with the entire *oikos* to the province of Thrace. Unlike the tomb he prepared for himself in the Chora,

³⁵ The laudatory oration was edited by Garzya 1984, no. 2/ 26–48, but one should consult the emendations of the text by D. R. Reinsch, in *BZ* 80 (1987), 84–91, before conducting an analysis of this significant, but at the same time very peculiar encomium.

³⁶ Mathews 1976, 128–139; Müller–Wiener 1977, 140–143; Aran 1979 suggested the period between 1104 and 1118 as the time of its construction, but the exact time of the transformation of the palace of the first sebastokrator Isaac into the church of Christ Euergetes by his son John remains unknown.

and which could have been regarded as the burial place of his family, in the new monastery of the Theotokos Kosmosoteira, Isaac was surrounded exclusively by his most devoted clients, thus making his endowment a mausoleum of his oikos rather more than of his genos. In the typikon of the Kosmosoteira, the donor mentioned his initial idea of preparing a tomb for himself in the Chora, attributing this intention to the immaturity of his youth, wherein undoubtedly there was the veiled allusion to the rift in the family that followed after his apostasy from his brother, John II. Speaking about his former plans in a (self) reproaching tone, the sebastokrator Isaac at the same time offers a testimony of his lifelong bitterness and unfulfilled ambitions, pinning all his hopes on the Theotokos Kosmosoteira – his only consolation, besides the rich library he had obviously transported from Chora to Thrace.

The only family members mentioned in Isaac's typikon are his parents, Alexios I and Irene Doukaina, whom he wrote about with great warmth, whereas there is no mention of his sons, not even Andronikos, who was on good terms with the emperor Manuel at that time. Isaac's compelling personal tone when speaking about the death of his mother Irene Doukaina, describing the ex-empress on her death bed attended by all the relatives (πᾶσα συγγενεία), reveals that Isaac could have been much closer to his mother than to his father, a circumstance that could help to position this peculiar individual more precisely within the all-powerful but strongly antagonistic imperial clan. Although Isaac had other patrons among the saints, among whom he particularly singled out *his* Saint Nicholas, only in the Mother of God did he see the Salvatrix, perhaps in this way expressing his close connection with his mother Irene Doukaina, which was, after all, obvious from his continuing the donor activities of Irene's mother, Maria of Bulgaria, in Chora.

If one puts aside Alexios Komnenos and Irene Doukaina, the typikon of Isaac's monastery of Kosmosoteira is characteristic for the unusual isolation of its founder from the family. The donor's silence regarding of the fate of his sons, and of his wife and daughters, is a testimony to his status within the Comnenian genos, to a kind of internal banishment in which Isaac lived ever since his son John finally severed ties with his namesake, the emperor, in 1139/1140³⁷. Therefore, his insistence on his close relationship with his imperial parents was exceptionally important, because Isaac thus confirmed his place in the imperial genos right next to his brother John II. In contrast to the typikon of the Theotokos Kecharitomene, which was largely dedicated to the Empress Irene's concern for the future of her daughters, or the founding document for the Pantokrator monastery of emperor John II, in which concern for the children

³⁷ Choniates 1975, 35–37.

was of a highly dynastic nature, in the typikon of the Kosmosoteira, Isaac is completely separated from the *genos* he belonged to and only Isaac's parents and his most loyal clients found a place in it. Among the latter were two converted Jews – one should not forget the fact that sebastokrator Isaac, unlike his brother John, had reached Jerusalem and the Holy Land, as a pilgrim at least – a married couple, who assumed the Christian names of the parents of their patron, Alexios and Irene.³⁸

Of all the Comnenian endowments of the first two imperial generations of this *genos*, only the monastery of Christ Pantokrator, which was the abbreviated name of the lavish monasterial and charity complex, was to retain its full significance during the reign of Manuel Komnenos. The reason for this was its imperial character, which was additionally enhanced by the creation of a new imperial mausoleum with strong Comnenian dynastic symbols. The founder of the dynasty, Alexios I Komnenos, remained buried in his monastery of Christ Philanthropos, his wife Irene in the neighboring Theotokos Kecharitomene, but emperor John Komnenos was buried in the herôon of Archangel Michael, together with his wife Irene Piroshka, and their son Manuel chose to bury his first wife Irene Bertha in the same Comnenian mausoleum in 1160, underlying a distinctive *dynastic* aspect of the building. Manuel Komnenos would finally round-off his father's policy in this sense, in the way John Komnenos had planned that his co-ruler Alexios would do, by dedicating special attention to preparing his tomb within the Komnenian mausoleum.³⁹

Various family traditions or personal ambitions that also found expression during the first half of the rule of the Komnenoi in its members' lavish religious building activities, like in some other fields of cultural life, e.g. the rich rhetorical production in the capital, were now pushed aside in favor of the supremacy of the imperial bloodline and the personification of an ideal Komnenian emperor, Manuel Komnenos.⁴⁰ The dynastic idea of the Pantokrator monastery and, perhaps even more so, its fundamentally imperial character, fitted in excellently with Manuel's notions of imperial dignity. Manuel perceived the emperor almost like a cult and viewed the Pantokrator as the shrine of this imperial cult,

³⁸ Kosmosotira 1908, 64–65 (baptized Jews, given names Irene and Alexios, and the description of Irene Doukaina's death); 66, 14–15 (the secret testament) (=Kosmosotira 1994, 127–131, and 132, 1807–1808, respectively); 69, 5–13 (ktetor's library) (=Kosmosotira 1994, 140, 1920–141, 1928); see Sinos 1985, although the author did not go further than the external analysis of Isaac's monastery. New photographs of the interior of the church were published by Iliadis 2005.

³⁹ Cinnamus 1836, 14, 6–8 (Empress Eirene Piroshka). Little further (24, 4–7), Kinnamos says that the two eldest sons of Emperor John Komnenos, Alexios and Andronikos, were buried in the capital, without any other details.

⁴⁰ Magdalino 1993, 434 ff.

a place where the emperor was exalted above other mortals and approached his heavenly prototype. The idea of the Christ Pantokrator corresponded perfectly to the aspirations of Manuel Komnenos for absolute domination, both within the borders of Byzantium and in foreign policy. By prolonging, in one respect, the policy of his father John regarding the imperial ideology, Manuel Komnenos went a crucial step further in glorifying his own personality, which led him towards complete isolation from the other members of the ruling genos of the Komnenoi because of his near deification, to which his entire political ideology aspired. If, in the construction of the Pantokrator, which beyond doubt included a clearly expressed imperial ideology in its interior decoration, it is possible to recognize in the intentions of John Komnenos a mixture of humility before the omnipotence of the King of Heaven and pride in his position as Christ's representative on Earth, then one encounters in the activities of Manuel Komnenos the embodiment only of the latter feeling, emphasized to its utmost limit. In each of his actions, Manuel, as the reflection of God Christ Emanuel, emanated an awareness of his supreme position. This was evident even during Manuel's act of humility in a specific triumph in 1169, when the emperor carried on his back the famous stone from Ephesus on which Christ was laid after he was taken down off the cross, from the port of Boukoleon to the church of the Mother of God of Pharos, and which he subsequently transferred to the Pantokrator monastery.⁴¹ Unlike his father John II who, during a triumphal ceremony, yielded his place in the imperial chariot to the icon of the Theotokos, and walked alone beside it carrying a cross,⁴² the ostensible humility of Manuel Komnenos actually only contributed to the exaltation of his personality, adding something of the mythical to the omnipotent character of the *basileus*. His pride was open and unconcealed, as one could expect of an emperor who had explicitly insisted on the image of humiliating his opponents, setting as the condition for peace the well-known presentation of his vanquished enemies begging for mercy, and thus publicly demonstrating his incomparably higher position in the hierarchy of the rulers.

Manuel's stands also represent a testimony to the spiritual state and features of Byzantine society in his time, in which it was not necessary – especially not for the emperor – to hide one's true beliefs or obscure them with a kind of religious mysticism or image of profound piety. Undoubtedly, the idea of Christ the Almighty was already the pinnacle of the political and ideological program of John II Komnenos, the emperor whose accomplishments largely represented

⁴¹ Cinnamus 1836, 277, 7–278, 5; Choniates 1975, 222, 76–86.

⁴² Cinnamus 1836, 13, 15–14, 2.

the zenith of Komnenian rule, and Manuel only had to place the utmost stress on the Pantokrator's significance for the emperor.

Thus, through the efforts of all three generations of the Comnenian family, it took them less than a century to progress from Anna Dalassene's Christ Pantepoptes to the Christ Pantokrator of John II and Manuel Komnenos. The need to suppress an awareness and belief in one's rectitude and conceal it behind the somewhat vengeful threat of Christ's righteous punishment, to cloak pride and enmity towards one's opponents in humility at the time when the Komnenoi were establishing their power, grew in Manuel's reign into the need to demonstrate one's exalted position in as magnificent a way as possible, and into an awareness that it was unnecessary to seek any justification for expressing imperial pride.

Fate would have it that of the majority of Comnenian churches and monasteries no more than the outer shells would survive, bare walls resembling mere skeletons of what were once healthy and strong organisms. That is why Comnenian imperial art is, in most cases, preserved only in indirect tributes, for instance, in poems that celebrated the decoration of the imperial palaces or the most important endowments, or those that described and celebrated the unveiling of various imperial portraits in the palaces of the Byzantine aristocracy, with the exception of several superb miniatures in manuscripts, prepared for the emperor himself.⁴³ However, based on the surviving traces, there can be no doubt as to the existence, the abundance or the quality of imperial art, which was also the expression of the relevant ideology, as one can see from the example of St Sophia and John II Komnenos, the emperor who was, without doubt, the most attentive to the need for the visual presentation of the imperial – *dynastic* – ideology and propaganda in the capital. By drawing parallels with the luxuriousness, the fine workmanship and symbolism that distinguish the preserved floor mosaic in the monastery of Christ Pantokrator, it is quite certain that John II Komnenos must have expressed his position as a monarch, his contested supremacy within the Comnenian genos and his position as the *basileus* of the Christians in general on the walls as well, just as it was emphasized in the lengthy text of the inscription on this monastery that celebrated his inauguration.⁴⁴

Still, Manuel Komnenos made sure that his understanding of his imperial position was not forgotten, that the monumentality of his exploits and accomplishments remained carved in stone, in every sense of the word. Just as this emperor did not hesitate to point out his position as the teacher of the faith

⁴³ Lambros 1911, nos. 61, 224, 318, 331; Magdalino – Nelson 1982, especially 137–140; 142–146; Spatharakis 1976, 79–83, figs. 46, 48, 50; 208, fig. 155; 210 ff.

⁴⁴ See valuable observations in Lauxtermann 2003, 32, and notes 34–35.

by posting stone plaques in St Sophia, containing the texts of the decisions of the church synod over which he presided in 1166, he also wished to prove beyond doubt his almost superhuman nature by the way in which he designed his tomb in the herôon of Archangel Michael.⁴⁵ Just like the presentations of the circles of the Zodiac or of Samson's exploits on the floor mosaic of the Pantokrator, which coincided fully with the beliefs about the influence of the stars and the power of both John II and Manuel, the fact that Manuel Komnenos positioned his sarcophagus in the centre of the mausoleum is even more impressive evidence of his comprehension of the emperor's pivotal, central place in the world. The emperor's unambiguous intention to place himself right next to Christ is proved by the positioning of the mentioned stone from Ephesus close to his sarcophagus, as well as by the addition of a part of the floor mosaic, which, like a pathway, connected the southern church of Christ Pantokrator and its floor mosaics with the resting place of the *basileus*.⁴⁶

Perhaps on the pedestal of the relic from Ephesus, or beside it, there was a carved epigram that once more, in the explicit way that was so characteristic of Manuel Komnenos and his epoch, exalted and praised the deceased, glorifying the earthly achievements of this sovereign anointed by the Lord as though the entire atmosphere the emperor had created and prepared did not testify clearly enough about himself and his exploits. Carved into this symbolically very important monument of Manuel's rule, the verses by an anonymous poet from the capital at the same time represented the emperor's political legacy by emphatically referring to his son Alexios and his succession to his father's throne, and ending, like the emperor's life, in the fusion of the earthly and heavenly image of the emperor.⁴⁷

Not long after Manuel's death and burial in the imperial mausoleum of the Pantokrator, in the place which the *basileus* had so meticulously prepared as his

⁴⁵ Manuel's exaggerated struggle for the purity of faith was also apparent in the unusual construction of the monastery of the Archangel Michael (maybe the deliberate connection with the *herôon* of the Pantokrator?!) on the European coast of the Bosphorus, in which the *basileus* wished to assemble the most reputed monks, who would serve others as an example of life in the true faith. This endowment of Manuel's was conceived with other intentions than to stress one's imperial position in the dynastic sense, as was the case in his continuing his parents' tradition in the Pantokrator monastery, see Janin 1953, 354–355; Mango 1963; Darrouzès 1970, 95–96; Magdalino 1981.

⁴⁶ Megaw 1966, 336–340; Ousterhout 2001, esp. 134 ff, figs. 1, 6; Ousterhout 2010, 438–439. In the section of his paper devoted to "Architectural Sculpture" (Ousterhout 2010, 433–437), Ousterhout concludes that there was "remarkable consistency in execution", which, together with all the other evidence we have, confirms careful planning and execution of the entire complex of Pantokrator.

⁴⁷ Mango 1970, esp. 372–373; Choniates 1975, 222, 71–86.

final imperial resting place, his cousin Andronikos Komnenos demonstrated, in an act of vengeance, the pre-eminence of life over death by bringing the battle for supremacy among the generations of the Komnenoi to its inevitable end. This last emperor from the Comnenian genos, who was also to bring about its downfall, became a ktetor in the capital, as well, by reconstructing the church of the Forty Holy Martyrs because, like his cousin Manuel, he too possessed the special gift for blending piety, art, the family and ideology.⁴⁸ However, he translated pride in his origin or position into the revenge of his branch of the family against the late emperor Manuel, and against his entire bloodline. Proud of his father Isaac, whose monastery of the Theotokos Kosmosoteira he visited before Christmas in 1183, Andronikos made no secret of his pride, born of his jubilation at finally having outwitted Manuel, the rival of his life. After returning to Constantinople and actually taking over the reins of power, in the herôon of the Archangel Michael itself Andronikos whispered to the late emperor that he was now lying helpless in his sarcophagus like in a prison from which there is no escape, while he – whom Manuel had persecuted for so many years – now held the fate of his offspring and his entire *genos* in his hands.⁴⁹

* * *

Comnenian foundations in Constantinople were all very complex endeavours, both as far as the intentions of the founders were concerned, and regarding their structure, purpose and general impact they had on Constantinople and on the Byzantine society of the 11th and 12th centuries. Special element pervading all the Comnenian foundations were their mutual connection and interrelation which established a peculiar competition within the imperial family, having the foundations of the previous generations as the models, and the subsequent generation attempting to surpass them in those aspects which were of particular significance for the founder. Building activities of the emperors from the Comnenian dynasty and their relatives could be grouped into three basic categories, based on the ideas that governed the ktetors in carrying out their intentions, which should be in the center of every further research of church and monastic foundations, in Byzantium and beyond. Although divided here for the sake of clarity, these categories were most often inter-related and, usually inseparably blended:

⁴⁸ Choniates 1975, 332–333; Mango 1985, 31 note 52, established that the numbers 3 and 6 from Janin 1953, 499–501, actually referred only to one church of the Forty Martyrs, the one that Andronikos had reconstructed, located *south of Mese*.

⁴⁹ Choniates (1975), 256, 62–257, 71.

1) Building as *ideology*, as a reflection of the general need of the ktetors to demonstrate and confirm their exalted status on Earth, by emphasizing their relation towards the heavenly patron. Parallel with this, the epithets added – at the time of the Komnenoi – most frequently to Christ or to the Mother of God, to whom the churches were dedicated, with their nuanced meaning also testified to the comprehension of the role the heavenly patrons had in the presumably prosperous life of those who demonstrated their gratitude with such gifts.

2) Building as *the expression and confirmation of one's status within the ruling family*. This aspect clearly demonstrated the ambition and aspirations of some of the Komnenoi, regardless of whether they belonged to the dynastic or to one of the lateral branches of this genus, and testified to the intensity of inner Comnenian rivalry. Through their building activities, the ktetors were able to express their support to the family's overall endeavor, their reliance on the tradition of the *genos* that had strengthened each of its members, or underline their specific position (like John, son of the first Sebastokrator, Isaac), all the way to complete and visible separation from the family (Sebastokrator Isaac, brother of Emperor John II).

3) Building as a *need*. Coupled with the need to express the deep piety that accompanied all such endeavors, care to secure a tomb or to prepare a kind of refuge for oneself and selected members of one's family, also had special significance in Comnenian times. The Komnenoi carried the idea of family endowments, like that of Michael Attaliates, to imperial level, continuing, with the construction and detailed preparation of their final resting places, the tradition of the emperors from the first half of the eleventh century, starting from Basil II, through Romanos Argyros and Michael Paphlagonian, to Zoe and Constantine Monomachos, who were all preoccupied with this form of endowment.

List of References

Primary sources

- Alexias (2001): D. R. Reinsch – A. Kambylis (eds.), *Annae Comnenae Alexias*, CFHB 40.1, Berlin and New York.
- Bryennios (1975): P. Gautier (ed.), *Nicéphore Bryennios, Histoire* [CFHB 9], Brussels.
- Choniates (1975): J. A. van Dieten (ed.), *Nicetae Choniatae Historia* [CFHB 11.1], Berlin and New York.
- Cinnamus (1836): A. Meineke (ed.), *Ioannis Cinnami Epitome* [CSHB], Bonn.
- Darrouzès (1970): J. Darrouzès, *Listes synodales et notitiae*, REB 28, 57–96.
- Garzya (1984): A. Garzya (ed.), *Nicephori Basilacae Orationes et epistolae*, Leipzig.
- Gautier (1970): P. Gautier, *Diatribes de Jean l' Oxite contre Alexis Ier Comnène*, REB 28, 5–55.

- Gregoras (1829): L. Schopen (ed.), Nicephorus Gregoras, *Byzantina historia*, [CSHB] Bonn.
- Hodoiporikon (1904): K. Horna, *Das Hodoiporikon des Konstantin Manasses*, BZ 13, 313–355
- Italikos (1972): P. Gautier (ed.), Michel Italikos. *Lettres et discours*, Paris.
- Jus I (1931): J. and P. Zepi (eds.), *Jus Graecoromanum I*, Athens.
- Kecharitomene (1985): P. Gautier, *Le typikon de la Théotokos Kécharitôméné*, REB 43, 5–167.
- Kosmosotira (1908): L. Petit, *Typikon du monastère de la Kosmosotira près d' Aenos (1152)*, IRAIK 13, 17–77.
- Kosmosotira (1994): Γ. Παπαζογλου, *Τύπικον Ἰσαακίου Ἀλεξίου Κομνηνοῦ τῆς μονῆς Θεοτόκου τῆς Κοσμοσώτειρας*, Komotini 1994.
- Lambros (1911): S. Lambros, *Ὁ Μαρικανὸς κῶδιξ 524*, Neos Hellenomnemon 8 .
- Manasses (1996): O. Lampsidis (ed.), *Constantini Manassis Breviarum chronicum* [CFHB 36.1], Athens.
- Mango (1963): C. Mango, *The Conciliar Edict of 1166*, DOP 17, 315–333;
- Musen (1913): P. Maas, *Die Musen des Kaisers Alexios I.*, BZ 22, 348–370.
- Pantokrator (1974): P. Gautier, *Le typikon du Christ Saviour Pantocrator*, REB 32, 1–147.
- Psellos (1984): Michele Psello, S. Impellizzeri (ed.), *Imperatori di Bisanzio (Cronografia) I–II*, Vicenza.
- Psellos Orationes (1994): G. T. Dennis (ed.), *Michaelis Pselli Orationes forenses et acta*, Stuttgart and Leipzig.
- Vranousi (1980): E. A. Vranousi (ed.), *Βυζαντινά ἔγγραφα τῆς μονῆς Πάτμου. Α'. Αὐτοκρατορικά*, Athens.

Bibliography

- Aran (1979): B. Aran, *The Church of Saint Theodosia and the Monastery of Christ Euergetes. Notes on the topography of Constantinople*, JÖB 28, 211–229.
- Berger (2007): A. Berger, *Vom Pantokratorkloster zur Bonoszisterne: Einige topographische Überlegungen*, in: K. Belke – E. Kislinger – A. Külzer – M. A. Stassinopoulou (eds.), *Byzantina Mediterranea. Festschrift für Johannes Koder zum 65. Geburtstag*, 43–56.
- Burgmann (1994): L. Burgmann, *A Law for Emperors: Observation on a Chrysobull of Nikephoros Botaneiates*, in: *New Constantines*, ed. P. Magdalino, Aldershot, 247–257.
- Cheyne (2002): J.-Cl. Cheynet, *Par Saint Michel, par Saint Georges*, TM 14, (Mélanges G. Dagron): 115–134.
- Congdon (1996): E. Congdon, *Imperial commemoration and ritual in the monastery of Christ Pantokrator*, REB 54, 161–199.
- Dimitropoulou (2007): V. Dimitropoulou, *Imperial women founders and refonders in Komnenian Constantinople*, in: M. Mullet (ed.), *Founders and refounders of Byzantine monasteries*, Belfast, 87–106.

- Iliadis 2005: I. Iliadis, *The Panagia Kosmosoteira at Pherai (Vira): the Natural Lighting of the Katholikon (With eight plates)*, JÖB 55, 229–245.
- Janin (1953): R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. Le siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique. Tome III: Les églises et les monastères*, Paris.
- Kaplan (2007): M. Kaplan, *Why were monasteries found*, in: M. Mullet (ed.), *Founders and refounders of Byzantine monasteries*, Belfast, 1–27.
- Kotzabassi (2005): S. Kotzabassi, *Zur Lokalisierung des Akataleptos-Klosters in Konstantinopel*, REB 63, 233–235.
- Lambros (1895): S. Lambros, *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos*, volume 1, Cambridge.
- Lauxtermann (2003): M. Lauxtermann, *Byzantine Poetry from Pisides to Geometres*, Vol. 1, Vienna.
- Magdalino (1981): P. Magdalino, *Byzantine Holy Man in the 12th Century*, in: S. Hackel (ed.), *The Byzantine Saint*, London, 63–65.
- Magdalino (1993): P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos (1143–1180)*, Cambridge.
- Magdalino (1996): P. Magdalino, *Innovations in Government*, in: M. Mullet –D. Smythe (eds.), *Alexios I Komnenos* Belfast, 146–166.
- Magdalino (2007): P. Magdalino, *Studies on the History and Topography of Constantinople* (Variorum Collected Studies Series), Aldershot.
- Magdalino – Nelson (1982): P. Magdalino – R. Nelson, *The Emperor in Byzantine Art of the Twelfth Century*, BF 8, 123–183.
- Mango (1970): C. Mango, *Notes on Byzantine Monuments*, DOP 23–24, 369–375.
- Mango (1985): C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople (IVe – VIIIe siècles)*, Paris.
- Mango (1998): C. Mango, *Where at Constantinople was the Monastery of Christos Pantepoptes?*, *Deltion tes Christianikes Archaeologikes Etaireias* 20 [published in 1999], 87–88.
- Mathews (1976): T. F. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul. A Photographic Survey*, The Pennsylvania State University.
- Megaw (1966): A. H. S. Megaw, *Notes on Recent Work of the Byzantine Institute in Istanbul*, DOP 17, 333–373.
- Müller–Wiener (1977): W. Müller–Wiener, *Bildlexicon zur Topographie Istanbul*, Tübingen.
- Mullet (2007)a: M. Mullet, *Founders, refounders, second founders, patrons*, in: M. Mullet (ed.), *Founders and refounders of Byzantine monasteries*, Belfast, 1–27.
- Mullet (2007)b: M. Mullet, *Typika and other texts*, in: M. Mullet (ed.), *Founders and refounders of Byzantine monasteries*, Belfast, 182–209.
- Mullet (2007)c: M. Mullet, *Refounding monasteries in Constantinople under the Komnenoi*, in: M. Mullet (ed.), *Founders and refounders of Byzantine monasteries*, Belfast, 366–378.
- Ousterhout (1991–1992): R. Ousterhout, *Some Notes on the Construction of Christos Ho Pantepoptes (Eski Imaret Camı) in Istanbul*, *Deltion tes Christianikes Archaeologikes Etaireias* 16, 47–56.

- Ousterhout (2001): R. Ousterhout, *Architecture, Art and Komnenian Patronage at the Pantokrator Monastery*, in: N. Necipoğlu (ed.), *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, Leiden, 133–150.
- Ousterhout (2010): R. Ousterhout, *The Decoration of the Pantokrator (Zeyrek Camii): Evidence Old and New*, in: A. Ödekan – E. Akyürek – N. Necipoğlu (eds.), *On ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda Bizans dünyasında değişim / Change in the Byzantine world in the twelfth and thirteenth centuries*, Istanbul, 432–439.
- Reinsch (1996): D. R. Reinsch, *Zur literarischen Leistung der Anna Komnene*, in: J. O. Rosenqvist (ed.) ΛΕΙΜΩΝ. *Studies Presented to Lennart Rydén on His Sixty-Fifth Birthday*, Uppsala, 113–125.
- Sinos (1985): S. Sinos, *Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera (Vira)*, Munich.
- Spatharakis (1976): I. Spatharakis, *The portrait in Byzantine illuminated manuscripts*, Leiden.
- Stanković (2006): V. Stanković, *Komnini u Carigradu (1057–1185). Evolucija jedne vladarske porodice* (The Komnenoi in Constantinople (1057–1185). The Evolution of a Ruling Family), Beograd.
- Stolte (2007): B. Stolte, *Law for founders*, in: M. Mullet (ed.), *Founders and refounders of Byzantine monasteries*, Belfast, 121–139.
- Thomas – Hero (2000): J. Thomas – A. C. Hero (eds.), *Byzantine Monastic Foundations Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments I–V* [Dumbarton Oaks Studies 35], Washington D.C.
- Underwood (1966): P. Underwood, *The Kariye djami*, volume 1, New York.

Влада Станковић

ЗАДУЖБИНЕ КОМНИНА У ЦАРИГРАДУ: ПИТАЊА МЕТОДЕ И ИСТОРИЈСКОГ КОНТЕКСТА

Доба владавине династије Комнина обележено је бројним грађевинама чланова владајуће породице у Цариграду, које су својим значајем, величином, сложености намене и мотива за подизање значајно измениле идеју и концепт изградње задужбина у царству и унутар ширег византијског културног круга. Упркос томе, методологија којом су задужбине Комнина проучаване није до сада била адекватна, нити свеобухватна, остајући чврсто утемељена у неретко више од столећа старим концепцијама, прожетим уским погледима на царско задужбинарство, ставом да је ишло искључиво за религиозним мотивима, занемарајући читав комплексни историјски контекст у коме су ове импозантне грађевине настале. Од зидања манастира Христа Пантепописа (Свевидећег) Ане Даласин, мајке цара Алексија Комнина и створитељке комнинске моћи, до у потпуности династичке задужбине Јована Комнина – манастира Христа Пантократора – Комнини су успостављајући специфичну повезаност између цара и Христа и царице и Богородице, изражавали, никада раније у византијској историји кроз манастире на тако јасан начин присутне, своје политичке амбиције и идеолошке

претензије, најчешће усмерене против сопствених блиских рођака, истовремено и најжешћих супарника. Свеобухватни, „тотални“ приступ проучавању манастирских задужбина чланова царске породице Комнина, доприноси осветљавању различитих аспеката комнинске идеологије и унутарпородичног антагонизма, али и оцртавању еволуције поимања повезаности манастира и њихових ктитора као начина исказивања политичких и идеолошких амбиција задужбинара, у Византији доба Комнина, али и у суседним областима, које су биле под доминантним утицајем моћног царства.

Мр Марија Копривица

Истраживач-сарадник

Одељење за историју, Филозофски факултет

Чика Љубина 18-20, Београд

marijakoprivica81@gmail.com

ПРОТОПОП ПРОХОР, СВЕШТЕНИК И ВЛАСТЕЛИЧИЋ НА ДЕЧАНСКОМ ВЛАСТЕЛИНСТВУ У XIV ВЕКУ*

Рад се бави питањем односа свештеничке службе и властеоског статуса према друштвеном положају и обавезама протопопа Прохора на дечанском властелинству. Као протопоп, један од ретких у српским средњовековним изворима, Прохор је службеник цркве, епископски изасланик са специфичном службом на том властелинству. На основу посуда које је држао и које је добио од тројице краљева, он је властеличић, и има све одлике и обавезе тог слоја. Посебно се разматра питање везано за село Зерзево и начин на који га је Прохор држао уз обавезу градобљуденија. Испреплетаност његових функција, служби, обавеза, укљученост у вазални и пронијарски систем, као и однос према Цркви, Манастиру Дечани, краљевима, показују да је у изучавању средњег века протопоп Прохор драгоцен пример.

Кључне речи: *протопоп Прохор, Дечанске хрисовуље, градобљуденије, свештенство, властеличићи, XIV век*

Key words: *Protopriest Prohor, Dečan Chrysobulle, "Gradobljudenije", Clergy, Aristocracy, 14th Century*

Питање протопопа Прохора не треба схватити као осликавање биографије једног човека у средњовековном свету, већ као покушај решавања неких ширих питања на основу расположивих података из његове биографије. Прохоров пример пружа драгоцену илустрацију односа свештенства и војних обавеза, осветљавајући питање да ли су, у којој мери и под којим условима, свештеници српске цркве обављали неки

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за просвету и науку *Насеља и становништво српских земаља у позном средњем веку (XIV–XV век)*, (ев. бр. 177010). Захваљујем руководиоцу пројекта и ментору проф. др Синеши Мишићу на указаном поверењу.

вид војне службе. Не треба посматрати потпуно одвојено ни Прохора као властелина и као свештеника. Једино тако се подаци о њему могу користити у истраживању неких спорних питања, каква су поповске баштине, дужности протопопова на појединим властелинствима, па и пронијарски статус свештеника.

Протопоп Прохор је свакако најпознатији и најзапаженији представник овог црквеног достојанства у историографији која се бави средњовековном Србијом. У бројним студијама и расправама сусрећу се у различитом контексту помени Прохора као истакнутог свештеника, баштиника, властелина или чувара дечанског утврђења. Иако се на први поглед стиче утисак да је име овог протопопа често, оно је заправо успутно, илустративно – протопоп Прохор се не сагледава у целини. У старијој историографији један је од ретких српских протопопова у средњовековним изворима и помиње се искључиво као представник свештенства. Као истакнутог протопопа и као пример успона свештеника наводи га Р. Грујић, један од најзначајнијих историчара српске средњовековне цркве.¹ Његове ставове углавном преноси Р. Милошевић чинећи велике грешке у погледу почетка Прохоровог успона.² Највећи допринос у погледу расветљавања података о протопопу Прохору дао је М. Благојевић посматрајући га најпре као властелина и баштиника на дечанском властелинству, па тек онда као свештеника. Овај аутор се посебно позабавио питањем обавезе градобљуденија, специфичне за једног свештеника, и указао на проблем војних обавеза свештеника на основу држања земље.³ Ипак, уз расуте податке који Прохора наводе као пример у различитим тематским истраживањима, недостаје једна свеобухватна расправа у којој би биле истакнуте специфичности положаја протопопа Прохора и могућности да се на основу њих сагледају и нека друга питања.

На почетку треба указати на неке проблеме око самог извора, Дечанских хрисовуља, у којима се помиње протопоп Прохор.⁴ У првој, најкраћој верзији Дечанске хрисовуље (ДХ1), Прохор се не појављује.⁵ Најстарији помен се налази на дописаном делу текста на опширној верзији хрисовуље краља Стефана Дечанског из 1330. године (ДХ2).⁶ Међутим,

¹ Грујић 1923, 56.

² Милошевић 1984, 35.

³ Благојевић 1989, 24–27; исти 1992, 68–69; исти 2004, 242–243.

⁴ Милојевић 1880, 66, 130; Ивић – Грковић 1976, 138, 263–265; део хрисовуље у којој се помиње протопоп Прохор уврштен је скраћено издања, Новаковић 1912, 653. О Дечанским хрисовуљама и Ћ. Бубало, 2007.

⁵ Ивић – Грковић 1976, 59–69, 303–309.

⁶ **И шврѣте кралкв’ство ми записаник и оутврѣжденик. дѣда кралкв’ства ми светаго крала. такождере и родитела кралкв’ства ми. записаник и оутврѣжденик протопопѣ**

тај текст је накнадно дописан у време краља Душана, највероватније у периоду 1331–37. године,⁷ на шта указују чињеница да се текст налази после потписа краља Стефана Дечанског и његов садржај, на основу којег се може поуздано утврдити да је из времена краља Душана.⁸ У потврди Дечанске хрисовуље коју је издао краљ Душан (ДХ3), у периоду 1343–1345. године,⁹ део текста са допунама о протопопу Прохору укључен је у основни текст хрисовуље, онај у коме се наводе поседи приложени манастиру.¹⁰

Успон протопопа Прохора можда треба довести у везу са почетком Душанове владавине. У прилог томе иде чињеница да се Прохор не помиње у хрисовуљама Манастиру Дечани које је издао краљ Стефан Дечански. Оснивач манастира не помиње протопопа на властелинству, за разлику од других важних функција у манастиру и на властелинству, економа, епископа или челника, које помиње. Не може се утврдити да ли је Прохор и раније живео и службовао на територији која је припала Манастиру Дечани или је можда досељен ради обављања службе протопопа на манастирском властелинству, као што је био случај са економом и челником Раданом.¹¹ Пошто се у хрисовуљама наводи са бројном породицом, унуцима и праунуцима, свакако је био веома стар

Прохороу. и његовѣ дѣти и в'ноуцию и прѣв'ноуцию. и съ в'сѣмъ тѣмъ записаникѣмъ и оутврѣденикѣмъ полюби цркъвѣ светаго Пан'дократора. и приложи га кралкв'ство ми с милостию и записаникѣмъ и с' куплѣницами що си к купилъ. и що моу к придало кралкв'ство ми попа Богдана зем'лю и с в'рѣти. и с виноградомъ и сь млиномъ. и що моу к дало кралкв'ство ми зем'лю на брѣнаш'чи п'сар'скоу а мѣга ки ... (итд) Милојевић 1880, 66.

⁷ Једино је М. Благојевић указао на то да су допуне на ДХ2 дописане у време краља Душана и ближе одредио период настанка овог додатног текста. Благојевић 1989, 26.

⁸ П. Ивић и М. Грковић у свом издању Дечанских хрисовуља не истичу да су допуне на ДХ2 настале у каснијем периоду. Они их чак и сматрају саставним делом повеље Стефана Дечанског. У упоређивању садржаја повеља ДХ1 и ДХ2 у којима се наводе нови поседи које не садржи ДХ1, а садржи ДХ2, равноправно са осталим поседима (Модра Слатина, рибари у Плаву, црква у Ботуши и други) набрајају се и поседи наведени у допунама, па и поседи протопопа Прохора и челника Радана. С друге стране, током упоређивања садржине ДХ2 и ДХ3 потпуно је изостављено то да је текст који је додат на повељи ДХ2 укључен у основни текст ДХ3. Иако је у коментарима Дечанских хрисовуља П. Ивића и М. Грковић указано на велики број чак и ситних разлика (на пример у погледу набрајања чланова домаћинства) проблем око дописаног текста на ДХ2 је заобиђен. Ивић – Грковић 1976, 49–51.

⁹ Благојевић 1970, 79–86.

¹⁰ И вѣрѣте кралквство ми записаник и оутврѣденик дѣда кралквства ми светаго крапа. такогѣ и родитѣла кралквства ми записаник протопопѣ Прохороу и његовѣ дѣти оу вашиноу. и сь вѣсѣмъ тѣмъ записаникѣмъ приложи га кралквство ми цркъви сь његовѣмъ хотѣникѣмъ. и сь цркъвию светаго прокопиа и сь записаникѣмъ и сь вѣсѣмъ що има цркъвѣ и и що моу к придало кралкв'ство в'рѣть старин и нивоу кралкв'ства ми. и с куплѣницами що си к купилъ. и попа Богдана сь земллоу и с в'рѣти. и с виногради моу к дало кралквство ми землю на псар'скоу а мѣга ки ... (итд) – Милојевић 1880, 130.

¹¹ Благојевић 1989, 24–27.

и дуго времена на служби протопопа, па је успео да стекне углед, моћ и богатство.

О црквеном достојанству протопопа и служби коју је у том чину обављао Прохор не може се на основу извора готово ништа сазнати. Не зна се ко га је на то место поставио, ни какав је био његов однос према Манастиру Дечани. Па ипак, то достојанство је допринело његовом угледу.

Протопопови су достојанственици презвитерског чина, који су обављали неке специфичне службе у српској цркви. Они су посредници између епископа и попова, епископски изасланици и духовни надзорници. Српски протопопови су, по узору на византијске, имали дужности у богослужењу, у црквеним саветима, у управљању епископским двором.¹² Били су задужени да сакупљају епископске приходе, а поред црквених и богослужбених обавеза имали су и друге – у српским изворима срећу се и у административним документима.¹³ У српској цркви присутни су од њеног осамостаљивања. Прешли су путо од достојанственика постављених из редова Савиних ученика до моћних и угледних црквених и локалних чиновника са великим земљишним поседима. Иако су били помоћници и намесници епископа, протопопове је постављао архиепископ или патријарх.¹⁴ Не може се поуздано утврдити ко је Прохора поставио за протопопа, али то и није од великог значаја – питање утврђивања његове улоге протопопа на дечанском властелинству је важније. У српским изворима постоје изузеци у погледу именованја протопопа, а треба нагласити да је у српској цркви у средњем веку постојала разлика између протопопова у ужем смислу, и протопопова дворских. Дворски протопопови се појављују само на почетку организације српске цркве, а од средине XIV века заменили су из егзарси. Они су службовали при епископском двору, били су углавном монаси и имали задужења у прикупљању црквених пореза.¹⁵ Прохор није спадао у ту групу протопопова, већ је био из оне групе епископских намесника који су постављани у већим местима и имали административна задужења, надзор над поповима и становништвом. Не може се утврдити ни место

¹² Милаш 2001, 56–61.

¹³ Помени српских протопопова су ретки. Позната су имена свега десетак носилаца овог достојанства, а мало се зна и о њиховим дужностима. У малобројним сачуваним изворима у којима се појављују протопопови углавном се налазе сведочанства о њиховим нецрквеним активностима. Тако се као номик једне исправе појављује протопоп Степан, а као сведоци у уговорима се помињу протопопови: Цагрч из Новог брда, Новак из околине Скопља, Никола из Трепче. Милошевић 1984, 6–9; Бубало 2004, 254, 258, 260, 261.

¹⁴ Грујић 1923, 45–49.

¹⁵ Грујић 1923, 45–49; Милошевић 1984, 6–9; Милаш 2001², 56–61.

у коме је он као протопоп службовао. Душанов законик предвиђа да протопопови буду постављени у свим трговима, и да отклањају католички утицај у њима.¹⁶ Могуће је да је и надзор над тргом под манастиром био део Прохорове службе, али на властелинству великог манастира, какав је дечански, утицај католика није могао бити знатан.

Функција протопопа је била од веће важности на том властелинству ако се узму у обзир следеће чињенице: да су епископски приходи (врховина и бир) откупљени од епископа хвостанског уступани манастиру, и да се на дечанском властелинству налазио несразмерно велики број попова. Једна од основних дужности протопопова је духовни надзор над поповима, али и обављање неких дужности за које они нису били овлашћени (на пример венчање, освећење нових цркава, духовништво и слично). Будући да је у хрисовуљама (практицима) забележени број попова 66 (у ДХ2) или 71 (у ДХ3), а да је власт епископа била смањена, онда функција протопопа добија на значају.¹⁷ Повезаност дечанског манастира и Прохора није потврђена, и не може се рећи да је овај протопоп био службеник манастира, као што је то био случај на бањском властелинству.¹⁸ Мало је вероватно да је игуман манастира постављао протопопа на властелинству да би прикупио црквене порезе. У време издавања хрисовуља (нарочито Душанове), такве послове су обављали посебни калуђери, изасланици епископа или манастира – егзарси, што је и Душановим законом регулисано.¹⁹

Треба напоменути да Прохор није једини протопоп на дечанском властелинству. Међу житељима села Чабић наводи се „Добре Озројевић а дед му протопопа Богдан.“²⁰ То село је било једно од највећих на дечанском властелинству (са 407 домаћинстава једно од већих у средњовековној Србији), а у њему је живело 10 поповских породица.²¹ Познато је да су протопопови као намесници епископа службовали у већим местима, па је

¹⁶ Новаковић 1898, 12, 153–154.

¹⁷ Милојевић 1880, 1–132; Ивановић 1954, 213–215; Грковић 1985, 411–417.

¹⁸ На бањском властелинству постојале су неке специфичности у погледу организовања протопоповске службе: „Протопопа да поставља игуман свога црквенога човека“. Наведени члан повеље којим се дозвољава да протопопа поставља игуман може се тумачити тако да дажбине које су иначе епископске, припадају бањском манастиру, а не епископу. Због ефикаснијег сакупљања ових пореза, игуману је дато право да сам организује сакупљање. С обзиром на то да игуман уређује само манастирски живот и нема право да поставља чиновне у цркви, може се закључити да протопоп на бањском властелинству није имао функцију епископског намесника. Он је био свакако монах и само прикупљач пореза који иду манастиру. Ковачевић 1890, 9.

¹⁹ Новаковић 1898, 169–170.

²⁰ Милојевић 1880, 23, 91; Ивић – Грковић 1976, 95.

²¹ Ивановић 1954, 190–191.

могуће да је ово село било једно од седишта протопопа. Протопоп Богдан се помиње са својим унуком као носиоцем домаћинства, што говори не само о томе да је Богдан био је стар већ и да је његов утицај био ограничен. Не може се закључити да ли је и даље обављао службу или је само носио протопопско достојанство. Треба упоредити положај двојице протопопова који се појављују у Дечанским хрисовуљама – с једне стране је протопоп Прохор као поседник великог имања са зависним сељацима, а са друге протопоп Богдан међу зависним становништвом села Чабић. По свему судећи, друштвени слој из којег је свештеник потицао имао је утицаја на његов каснији статус, а само достојанство протопопа није му доносило веће повластице, што би могло указати и на то да је Прохор потицао из властеоске породице, па је такав положај и задржао.

Подаци о осталим протопоповима који се помињу у српским средњовековним изворима толико су оскудни да се у мало чему могу упоредити са положајем протопопа Прохора. Могу се пронаћи примери протопопова који су имали солидне баштине, какав је Десислав из Скопља, или су уживали углед и били први сведоци у уговорима.²² Дакле, Прохор је вероватно као протопоп имао улогу намесника епископа хвостанског (у том периду Николе), вршећи духовни надзор над многобројним поповима на властелинству и спроводећи епископску власт донекле ограничену преумеравањем врховине и бира манастиру. Прохор је као протопоп службеник епископа и архиепископа, а као поседник земље човек манастира, од којег је зависио као од господара земље, а не црквене власти – обавезе које је имао према манастиру проистичу из односа на земљи, не из службе протопопа коју је вршио.

Није лако утврдити почетак успона овог свештеника. У оба помена Прохорових поседа наводи се исти део текста, у коме се говори о пореклу имовине, са истом формулацијом „деде краљевства ми светаго краља“, што се односи на краља Милутина, који је Душану деда, па је та чињеница неоспоран доказ да су допуне на ДХ2 из времена краља Душана.²³ Прохор је одлучио да свој посед потчини манастиру у првим годинама Душанове владавине, за време архиепископа Данила, дакле пре 1337. године. Може се закључити да почетак Прохоровог успона треба сместити у време краља Милутина, који му је дао прве поседе.²⁴ Он му је „записао и утврдио“

²² Новаковић 1912, 610, 653, 767; Грујић 1923, 48.

²³ Милојевић 1880, 66, 130; Ивић – Ђрковић 1976, 138, 264.

²⁴ Још је Р. Грујић утврдио да је краљ Милутин дао прве поседе Прохору. И поред тога, Р. Милошевић, који је очигледно користио Грујићево дело, износи став да Прохор прве поседе добија од краља Уроша I. Ниједан податак из извора не указује на то, чак је и природно готово немогуће због превелике временске дистанце. Грујић 1923, 56; Милошевић 1984, 35.

поседе, што би пре могло значити да их је Прохор добио у власништво, потврђено повељама. Он је вероватно већ тада обављао неку службу, црквену или државну, од већег значаја. Нема података о томе који је и колики посед Прохор добио од краља Милутина, а ни од краља Стефана Дечанског, јер се у хрисовуљама набрајају само нови поседи које је добио од краља Душана. Поред тога, он је неке поседе, по свему судећи знатне, и сам купио, а краљ му их само потврђује у власништво.²⁵

На свој захтев и уз краљеву сагласност, протопоп Прохор потчињава манастиру свој посед. Шта је све он држао и на који је начин стекао поседе? На додатку у хрисовуљи из 1330. године Прохор се помиње са мањим поседом, који се не наводи као баштина, већ се користи израз „са свим тим записанијем и утвржденијем“ као прилог цркви. Насупрот томе, у млађој Душановој хрисовуљи његов се посед назива баштином. Поседи протопопа Прохора нису баштина у смислу наслеђеног имања – очевине, али је он над њима имао потпуно власништво, и право да их отуђи, поклони и завешта. Прохор је, по свој прилици, имао малу баштину, јер да је имао цело село или неки већи земљишни посед, то би у повељи вероватно било наведено.²⁶ До знатног имања које се помиње долазио је постепено, добијањем земље од владара, куповином и стицањем привилегија. По свему судећи, Прохор је приликом завештања својих поседа показао повеље, документовао „записаније и утвржденије“, којима је доказао власништво.²⁷

Интересантан је податак да краљ протопопу Прохору даје посед другог попа. Наиме, у обе повеље се наводи да је краљ Душан дао Прохору „попа Богдана земљу и са вртovima и са виноградима и млиновима“.²⁸ Поставља се питање да ли је поп Богдан тај посед држао раније као баштину, или му је он дат на коришћење, или као ждреб. Ако је поп Богдан овај посед имао само као ждреб, могуће да није имао наследника, па је господар земље, Манастир Дечани, посед дао другом кориснику, такође свештенику. Ипак, пошто се ради о вредном поседу са вртом, виноградом и млином, мала је вероватноћа да је био ждреб. Ако је овај посед био баштина, можда је поп Богдан разбаштињен, што се могло догодити због неке кривице, па је његова земља дата Прохору. Вероватније је да је поп Богдан држао ову земљу на неки други начин, вероватно условно, са посебно уговореним

²⁵ Ивић – Грковић 1976, 138, 264; Грујић 1923, 56; Благојевић 2004, 242.

²⁶ Р. Грујић сматра да је Прохор потицао из нижих слојева, сокалника или меропаха, и наводи га као пример успона свештеника из нижих својева, и сматра да је вероватније да није имао баштину. Грујић (1923), 56.

²⁷ Грујић 1923, 56; Благојевић 2004, 242.

²⁸ Ивић – Грковић 1976, 138, 264.

обавезама. Није могуће утврдити да ли је поп Богдан и лично зависио од Прохора, тј да ли се може убројати у „Прохорове људе“.²⁹

Поред наведених поседа, протопоп Прохор је и од краља Душана добио земљу краљевих псара у Брњашци. Псари су чували расне псе које је краљ користио за лов, и имали су пореске олакшице за ту службу.³⁰ Међе поседа краљевих псара су биле описиване, па је то једини Прохоров посед чији се обим може утврдити. На имању Прохора живели су и зависни људи, наводи се пет породица (Шивчићи, Богдановићи, Побратовићи, Станићи, Стрезојевићи). По свему судећи, и њих му је потчинио краљ Душан.³¹

Дакле, са велики имањем, оним које су му дали краљеви Милутин и Стефан Дечански, оним које је купио, и земљом попа Богдана и краљевих псара, протопоп Прохор се наводи и у старијој Дечанској повељи. У хрисовуљи из 1343/45. године забележене су неке измене и проширење Прохорових поседа – очигледно је до тог периода Прохор стекао и купио нове поседе. Најпре се наводи Црква Св. Прокопија „с записанијем и свим што има црква“. Вероватно је ову цркву и њено имање Прохор добио од краља, а постоје и мишљења да је Прохор сам подигао цркву на свом поседу. Нови поседи које је Прохор добио у периоду између издавања две повеље Дечанима су, поред наведене цркве, и једна њива и стари врт. Краљ му, такође, потврђује раније дате поседе који се наводе у претходној исправи. Број зависних породица повећао се на десет, а оне се у овој верзији хрисовуље називју „Прохорови људи“.³² Поред тога, у овом акту се Прохор наводи као господар села Зерзева (Зрзе).³³ Постоје неке специфичности у вези са начином на који је Прохор држао ово село.

Село Зерзево је у прве две верзије хрисовуље уписано у поседу епископа Василија Леондичевића. Он је највероватније постављен из редова миријског свештенства на службу манастирског епископа, приликом формирања манастира, а пре почетка његовог рада. У прилог томе иде и чињеница да се помиње његово презиме, што није карактеристика монаха, и да се јавља као земљопоседник. Може се закључити да је пре постављења на функцију епископа био поп, утицајан и добар познавалац црквених прилика.³⁴ Ипак, поставља се питање како је Василије држао село Зерзово, да ли као баштину, или се ради о црквеној земљи која му је дата на коришћење. Ако се ради о баштинском

²⁹ Ивић – Грковић 1976, 138, 264–265; Грујић 1923, 56; Милошевић 1984, 35.

³⁰ Мишић 1995, 57–58.

³¹ Ивић – Грковић 1976, 138.

³² Ивић – Грковић 1976, 265.

³³ Ивановић 1954, 193.

³⁴ Ивић – Грковић 1976, 66–67, 129; Грујић 1934, 56; Благојевић 1989, 24.

поседу, то би Василија убројало у ред властеличића и попова баштника, али остаје питање зашто је нешто касније баштина Василија прешла у руке протопопа Прохора. Ако се, ипак, не ради о наследном поседу, већ о поседу који је црква, Манастир Дечани, дала на уживање епископу као важном службенику манастира, онда је тај посед могао да пређе у руке новог корисника протопопа. Са друге стране, могуће је да је Зерзово заиста баштински посед попа и властеличића Василија, а да се он по формирању монашког реда у Манастиру Дечани замонашио и своју баштину уступио манастиру, који је касније овај дао на коришћење протопопу Прохору. Не треба искључити ни евентуалну повезаност између Василија и Прохора, иако се она у изворима нигде не наводи, уз напомену да успон протопопа Прохора на дечанском властелинству почиње после 1331. године, из које је и последњи помен епископа Василија.

Прохор је за држање села Зерзова има обавезу градобљуденија.³⁵ Ова појава је нетипична са више аспеката, јер се ради о свештенику, и није у складу са одредбом Душановог законика о слободи поповских баштина. Са друге стране, Прохор се са својим великим поседом који је добио од тројице краљева може сврстати у ред властеличића, па је у том смислу разумљива и његова војна обавеза, чување црквеног утврђења.³⁶

Треба размотрити и могућност да је село Зерзево Прохор држао условно, на начин сличан држању проније. Ово село свакако није његова наслеђена баштина, а не наводи се ни међу поседима које је краљ Душан дао Прохору, ни као село за које је имао „записаније и утврђење“ од ранијих краљева. Треба нагласити да обавеза градобљуденија није наведена када је Зерзово држао епископ Василије. Код осталих Прохоровихседа које је добио од краља Душана, и које је купио, такође се не помињу никакве обавезе, па ни војне. Све то указује на чињеницу да је Прохор Зерзово држао на један специфичан и по свему судећи, другачије уговорен начин.³⁷ То је свакако стечен посед, вероватно условно, а нека војна обавеза, попут градобљуденија, могла је да буде услов. Земља оптерећена војном обавезом давана је као пронија, а онда би ово био једини случај свештеника пронијара у средњовековној Србији.

Пронијарске обавезе за свештенике се могу препознати и у одредбама повеље краља Стефана Дечанског Призренској епископији. На том властелинству се помињу поседи, који се називаје *поповске стаси* и који су

³⁵ И протопопа Прохоръ своимъ селомъ Зер'зевомъ да блюде градь црков'ныи – Милојевић 1880, 129; Градобљуденије, ЛССВ, 125 (Шуица, М.).

³⁶ Благојевић 1989, 24–27; исти 2004, 242.

³⁷ Ивић – Грковић 1976, 66–67, 129, 263.

имали одређене слободе.³⁸ Ова имања су припадала цркви, властелинству епископије Призренске и поповима су уступана само на коришћење. По свему судећи, представљају знатне поседе са зависним људима на њима. Такве црквене земље попови су могли да добију на коришћење преко предвиђеног ждреба, па се зато наводи да су на њу падале работе по закону.³⁹ Могуће је да су та имања (стаси) била пронијарска пре него што су уступљена Призренској епископији, па се одржао израз „пронијарске работе“.⁴⁰ Ипак, остаје питање зашто се називају „поповске стаси“ и доводе у везу са пронијарским работама. Да ли су и у том случају попови били пронијари? Ослобађање од обавеза је свакако у вези са тим што су их држали попови. Ако је постојала потреба да се на неком властелинству поповска имања ослободе пронијарских обавеза, онда су по општем правилу такве обавезе падале и на њих. Остаје питање да ли се овај пример може довести у везу са начином на који је Прохор држао село Зерзево. Ипак, то је само претпоставка, јер о даљој Прохоровој судбини, као ни о селу, нема података. Без обзира на то да ли је Прохор држао село Зерзево као пронију или као баштину, он се свакако може убројити у властеличиће.

Не треба потпуно искључити ни могућност да је држање села Зерзова у вези са вршењем службе протопопа на манастирском властелинству. На то би могла указивати и чењеница да је тај посед раније држао такође црквени службеник еклесијаш. Као властелин, Прохор је био укључен у вазалне односе типичне за средњовековно друштво. У додатку на ДХ2 наводи се да протопоп Прохор „пољуби цркву светаго Пантократора“, тј. ступа у вазални однос према Манастиру Дечани.⁴¹

Не могу се лако утврдити ни Прохорове обавезе на преосталом делу његових поседа. Поседовање наведених земаља, и власништво које му краљ потврђује сврставају га у ред властеличића, али и попова баштиника. Попови баштиници су својом или вољом владара могли бити потчињени већим властелинствима, углавном манастирским, и такви примери нису реткост у изворима. Душанов законик наглашава у два члана (31 и 65) да су поповске баштине слободне.⁴² Ти чланови Законика говоре у ширем смислу о слободи попова, њихових поседа и личности, па се целовито

³⁸ И стась поповска оу Гюр'гквицих(ь) и с людми кои сѣде на нки, да сѣ цр(ь) к(о)вны и да работаю црк(ь)ви що имь к законь . а шт всѣх работь прониарских(ь) да соу свободни како соу и шт испр(ь)ва вили – Мишић 2009, 16.

³⁹ Новаковић 1898, 29–30, 164–165; исти 2002, 203; Тарановски 2002, 111.

⁴⁰ Острогорски 1951, 137–138.

⁴¹ Милојевић 1880, 66; Ивић – Грковић 1976, 138.

⁴² Новаковић 1898, 29–30, 53.

морају и тумачити. Они у ствари регулишу односе попова и господара земље. Поповска баштина је слободна колико и свака баштина с правом власништва (као властеоска), и она се у овим члановима Законика ставља наспрам ждреба или потпуно зависног поседа, а не наспрам властеоских баштина. Попови баштиници, пореклом и статусом властеличићи, вероватно су задржавали исте обавезе, па и војне.⁴³

Поседовање баштине није у вези са обављањем свештеничке службе. Попови баштиници су углавном потицали из властеоских породица, па су њихове баштине задржавале ниво слобода и оне обавезе које су имале и у власништву њихових предака. Постоје примери великих поповских баштина на крајиштима, на пример посед попа Бенедикта Цреповића, па је мало вероватно да је такав посед на крајишту могао бити изузет из војне обавезе ако му је власник поп.⁴⁴

Прохор је неоспорно властеличић на дечанском властелинству. То није у вези са службом протопопа коју је обављао, већ са његовим пореклом и са земљом коју је држао. У том смислу треба га упоредити и довести у везу са осталим властеличићима.

Са Раданом, економом и челником дечанског манастира, Прохор је често довођен у везу. Радан се у првој повељи помиње као економ манастира. По свему судећи, постављен је из редова лаика пре него што је у манастиру формирана монашка заједница. После тога је функцију економа преузео неки монах манастира, а Радан је постао челник. У две опширније верзије Дечанских хрисовуља Радан се наводи као челник, са војним обавезама око манастирске тврђаве. Краљ Душан је Радану додао поседе вероватно у исто време када је манастиру приложио посед протопопа Прохора, што је накнадно дописано на ДХ2. То није једино заједничко Радану и Прохору. Они су као властеличићи и баштиници имали обавезе према манастиру. Радан је као челник био заповедник свих властеличића који су имали обавезу да стражаре на дечанском утврђењу. У том погледу он је био заповедник и Прохорових људи.⁴⁵

У ред властеличића можда треба убројити и епископа Василија, који је држао село Зерзево. Само поседовање читавог села, које је вероватно држао као баштину у време потчињења манастиру, сврстава га у ред властеличића.⁴⁶ Ипак, у вези са овим селом постоје извесне

⁴³ Динић-Кнежевић 1968, 52–54; Милошевић 1984, 18–20; Тарановски 2002, 460–461.

⁴⁴ Новаковић 1912, 466; Грујић 1934, 58; Михаљчић 1976, 99–105.

⁴⁵ Ивић – Грковић 1976, 65, 129, 139; Благојевић 1989, 26–28.

⁴⁶ М. Благојевић сматра да групи дечанских властеличића припада и епископ Василије Леондичевић, а као доказ наводи да се користи иста формулација као у случајевима када се манастиру потчињавају властеличићи, и да се налази у том делу хрисовуље. Он

специфичности будући да на непознат начин прелази у руке протопопа Прохора. На манастиском властелинству су живели и други који су држали читава села а нису имали војне обавезе, на пример протомајстор Горгије са браћом Доброславом и Николом, који су имали друга задужења, вероватно градозиданије. Краљ Душан им потврђује старе и додаје нове поседе за њихово „поработаније у манастиру и у граду“, где се свакако ради о мајсторским пословима.⁴⁷ Они се не наводе међу властеличићима који имају обавезу да чувају град, мада се статусом и имањем, јер су држали два села (Манастирац и Влахињу), могу убројити у овај слој. Властеличићи на манастирским властелинствима су имали исте обавезе као на световним, били су „црквени војници“.⁴⁸ Привилегије и обавезе војника баштиника и пронијара биле су једнаке. На различитим властелинствима су се разликовале обавезе властеле и властеличића, а постојале су разлике и у структури војника. Од властеличића се захтевала „верност“ према владару или манастиру као господару. У овом случају Манастир Дечани иступа као феудални господар властеличићима.⁴⁹

Један од најзначајнијих властеличића на дечанском властелинству је Марко Костић, који је држао село Јабучно. Поред њега, у све три верзије хрисовуља помиње се још једино Прокопије Богдановић, који је држао село Палеж.⁵⁰ О обавезама Прокопија нема података у извору, али пошто се не наводе ни нека специфична задужења (мајсторска или црквена), може се закључити да је имао исте обавезе као и други властеличићи. У хрисовуљи краља Душана наводи се једна група властеличића из Загоре. Ови властеличићи, Мојша Грдушић са децом, Богоје Цуцин са браћом, Медош Борислалић са браћом, и још један чије име није познато такође са децом, имали су обавезу да заједно да Марком, свакако Костићем, стражаре на манастирском утврђењу.⁵¹ Властеличићи су се са својим људима смењивали, јер „држе град редом“, вероватно као стална посада

такође закључује да је Василије имао обавезу градобљуденија, иако се то у извору не наводи. Благојевић 1989, 27.

⁴⁷ Ивић – Грковић 1976, 129–130, 261–262.

⁴⁸ „Црквени војници“ се први пут помињу у повељи краља Милутина Манастиру Св. Ђорђа код Скопља. Нису ретки случајеви у манастирским повељама да владари уступају манастирима властеличиће и да регулишу њихове обавезе, вид.: Новаковић 1912, 620; Благојевић 2004, 238–239.

⁴⁹ Тарановски 2002, 44–45; Благојевић 2004, 238–239.

⁵⁰ Милојевић 1880, 58, 128, 129; Ивић – Грковић 1976, 66, 130–131, 263.

⁵¹ И приложни кралквство ми оу загори моишоу грѣдоуш'чника с' дѣтню. и вогом цецоуна с' вратишмъ и медоша борислалика с' вратишм ... с дѣтню и тизи (вси свои ми лю)дми и земломъ да држе градъ редомъ с мар'комъ. и к'то воуде ѿ нихъ прилич'нь да га ставин игоу'нь чел'ника надъ кон'ми. Милојевић 1880, 131.

дечанског утврђења. За ову четворицу властеличића из Загоре не наводи се које су поседе држали, а поред њих и Марка Костића, као и поменутог Прокопија Богдановића, обавезу градобљуденија имао је и Прохор. Војна организованост одбране Дечана је ојачана тиме што је њоме руководио челник. Вероватно је Радан као челник био веома утицајан, а потчињена му је била војска од бар седморице властеличића.⁵²

Обавезу да стражари у својој смени можда је имао и Прохор, али обавезу да као остали властеличићи лично предводи своје људе вероватно не, будући да је обављао службу протопопа. Уз то, он је, по свему судећи, био тада прилично стар. Могуће да је неко из Прохорове породице, јер се наводи са синовима, унуцима и праунуцима, преузео те властеоске обавезе.

Као друштвени слој, свештенство није било потпуно одвојено ни позиционирано на друштвеној лествици. Пример протопопа Прохора потврђује да свештеник може задржати властеоски положај и обавезе, а постоје и примери где свештеници остају у нижим друштвеним групама (као протопоп Богдан из села Чабић, на истом дечанском властелинству). Поседи које је Прохор добио од тројице краљева свакако су стечени неком заслугом, „верном службом“. Ипак, о дужностима Прохора као протопопа има мало података, па се не може поуздано утврдити да ли је он своје поседе заслужио вршећи такву службу. Интересантни су подаци о односу манастира, као црквене институције, према Прохору – иако свештеник, и то вишег чина, Прохор је у истом положају као остали властеличићи вазали дечанског манастира без привилегија.

Извори

- Ивић, Павле – Грковић, Милица (1976): *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад.
- Милојевић, Милош (1880): *Дечанске хрисовуље*, Гласник српског ученог друштва XII, Београд 1880.
- Михаљчић, Раде (1976): *Прилог српском дипломатару, Даровнице властеоске породице Вукославић*, ИГ 1–2, 99–105.
- Мишић Синиша (2009): *Хрисовуља краља Стефана Уроша III Призренској епископији*, ССА 8, 11–36.
- Новаковић, Стојан (1912): *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд.
- Новаковић, Стојан (1898): *Законик Стефана Душана цара српског 1349. и 1354. године*, Београд 1898.

⁵² Благојевић 1992, 68–69; исти 2004, 242–243.

Литература

- Благојевић, Милош (1970): *Када је Стефан Душан потврдио Дечанску хрисовуљу*, ИЧ 16–17 (1966–1967), Београд 1970, 79–86.
- Благојевић, Милош (1989): *Челници манастира Дечани*, Дечани и византијска уметност XIV века, Научни скупови САНУ књ. XLIX, Београд, 21–34.
- Благојевић, Милош (1992): *Град и жупа- међе градског друштва*, Социјална структура градских насеља VII–XVII века, Београд-Смедерево, 1992, 67–83.
- Благојевић, Милош (2004): „Закон светог Симеона и светог Саве“, Немањићи и Лазаревићи, српска средњовековна државност, Београд: ЗУНС, 191–246.
- Бубало, Ђорђе (2004): *Српски номици*, Београд: Византолошки институт.
- Бубало, Ђорђе (2007): *Два прилога о Дечанским хрисовуљама*, ССА 6, 221–231.
- Грковић, Милица (1985): *Становништво Дечанског властелинства у првој половини четрнаестог века*, Научни преглед 12/13, 411–417.
- Грујић, Радислав (1923): *Средњовековно српско парохијско свеиштенство*, Скопље.
- Грујић, Радислав (1934): *Лична властелинства српских црквених представника у XIV и XV веку*, Гласник Скопског научног друштва 13, 47–68
- Динић-Кнежевић, Душанка (1968): *Прилог проучавању свеиштенства у средњовековној Србији*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду XI/1, 51–61.
- Ивановић, Радослав (1954): *Дечанско властелинство*, ИЧ 4 (1952–1953), Београд 1954, 173–226.
- Милаш, Никодим (2001): *Достојанства у православној цркви према изворима до 14. века*, Шибеник.
- Милошевић, Радомир (1984): *Друштвени положај православног свеиштенства у срењовековној Србији*, Београд.
- Мишић, Синиша (1995): *Лов у средњовековној Србији*, ИГ 1–2, 51–66.
- Новаковић, Стојан (2002): *Народ и земља у старој српској држави*, Изабрана дела 1, прир. С. Ђирковић, Београд: ЗУНС.
- Острогорски, Георгије (1951): *Пронија, Прилог историји феудализма у Византији и Јужнословенским земљама*, Београд: Византолошки институт.
- Тарановски, Теодор (2002): *Историја српског права у немањићкој држави*, Београд: Лирика.
- Ђирковић, Сима – Михаљчић, Раде (ур.) (1995): *Лексикон српског средњег века*, Београд: Knowledge.

Marija Koprivica

PROTOPRIEST PROHOR, A CLERGYMAN AND ARISTOCRAT
AT DEČANI MANOR IN 14TH CENTURY

The earliest reference to the Protopriest Prohor can be found in the added part of the text in the extensive version of Dečan Chrysobulle of King Stefan Dečanski which

was written subsequently during the reign of king Dušan, most probably in the period 1321–37. Prohor belongs to the group of protopriests of episcopal vicars who were appointed in bigger places and had administrative and supervisory duties over priests and people. He came from an aristocratic family and kept the status and obligations of that caste. As a Protopriest, he was a servant to episcopo and archepiscopo and as a land owner, he was a man of monastery. Prohor was dependent on the monastery as a proprietor of the land and had feudal obligations. In Dečan Chrysobulle, Prohor is mentioned as an owner of a big estate which he obtained from three kings. The moment of his rising is connected to the period of King Milutin, and then king Stefan Dečanski but it cannot be precisely determined which and how big estate he had at that time. Only the estates he got from king Dušan are listed: the land of priest Bogdan, land of king's 'psari' (dog keepers), and later he also obtained the church St Prokopia with its estate as well as its field and old garden. He kept these estates as his heritage together with the people who lived and were dependent on them. Apart from that, Prohor also owned the village Zerzevo where he had an obligation of 'gradobljudenija' (guarding the city). This village is certainly a part of the relationship regulation between Prohor and his master, Monastery Dečani, so that he might have kept it as 'pronija' as well. A military obligation, such as 'gradobljudenija', is atypical for a priest but is completely in accordance with the position of an aristocrat and landowner such as Prohor. Other aristocrats also had the obligation to keep guard in the Monastery city, so they had to interchange while guarding. The example of protopriest Prohor points to the fact that the position of priests on a social ladder greatly depended on the origin and property status of a priest himself and not on the priest ministry.

Др Зорица Ђоковић
Цара Душана 23, Београд
avgj@eunet.rs

РАЗЛОЗИ ПОБУНЕ АНДРОНИКА IV ПАЛЕОЛОГА 1373. ГОДИНЕ*

Although Andronicus IV Palaiologos' rebellion against his father, Emperor John V of 1373 was mentioned in many historical sources, in science there is no agreed opinion on the causes, course and consequences of rebellion. This is the result of fragmentation, confusion and inconsistency of historical sources. Most researches hesitate to name the reasons for rebellion by limiting themselves to the course and consequences and only a few of them cautiously assumed that the reason could be Andronicus' fear of deprivation of the throne regardless of the fact that he was the emperor's eldest son, already proclaimed emperor. Meticulous analysis of the sources contemporary to the Event, such as John V' charters and Demetrius Cydones' letters, indicates that Andronicus' fear of deprivation of the throne in favor of his brother Manuel was justified. The extension of Manuel's appanage in Thessaloniki by allocation of the remaining Macedonian cities that were still ruled by the Greeks, and which was independently governed by Manuel, could only further strengthen Andronicus' fear of losing the throne, and even serve as a cause for raising a revolt. John V' behavior toward Andronicus and his little son John after suppression of the rebellion, as well as the chronology of the proclamation of Manuel Palaiologos for Emperor, also indicate an intention of John V to leave the throne to his younger son.

Кључне речи: *Андроник IV, Јован V, Манојло, Палеолог, Мурат I, побуна, ослепљење, цар*

Key words: *Andronicus IV, John V, Manuel, Palaiologos, Murad I, rebellion, blindness, emperor*

* Рад је резултат истраживања спроведеног у току студијског боравка у Атини, а у оквиру израде докторске дисертације на тему „Андроник IV Палеолог и његово доба“, која је одбрањена 15. децембра 2009. на Филозофском факултету у Београду, на групи за Историју Византије, пред комисијом коју су чинили др Радивој Радић, редовни професор, др Петар Рокај, редовни професор и др Влада Станковић, доцент.

Побуну Андроника IV Палеолога против оца, цара Јована V из 1373. године помињу многи извори – византијски, латински и словенски.¹ Нажалост, ти извори су фрагментарни, конфузни и међусобно некомпатибилни, те је веома тешко проникнути у суштину ове побуне. Разноликост извора довела је до тога да су се узрок, ток и последице побуне различито тумачили, а има мишљења да побуне 1373. чак није ни било, мада изворна грађа такво мишљење не оправдава.²

У старијој литератури преовлађује мишљење да је разлог побуне било Андрониково разбаштињење и проглашење његовог млађег брата Манојла Палеолога за цара од стране оца Јована V. Такође, у старијој литератури, овај догађај је различито датиран, у распону од 1374. до 1385. године.³ Разлог томе је недоступност свих извора који су данас истраживачима на располагању. Ту, у првом реду, мислимо на Кратке хронике које су значајно осветлиле сукоб Андроника IV и Јована V. У савременој литератури се одигравање побуне углавном не доводи у питање,⁴ као ни редослед догађаја, тј. да је побуна претходила лишавању наследства престола, а не обрнуто, као што се веровало у старијој литератури, с тим што се већина истраживача устручава да именује разлог побуне,⁵ а тек понеки претпостављају да је разлог могла бити Андроникова бојазан да ће га отац лишити наследства престола у корист млађег брата Манојла Палеолога.⁶ Ми делимо ово мишљење и у наредним редовима ћемо покушати да изнесемо неколико нових аргумената који такво гледиште потврђују.

¹ *Chron. Notizen* No 45, 612; *Kleinchronik*. No 9, 95–96; No 22, 182; *Historia politica* 3–4; *Ecthesis Chonica* 1; *Χρονικόν περί των Τουρκων Σουλτάνων* 26; *Българската хроника* 81; *Caresini* 32; *Stella* 169; *Chinazzo* 17; *Caroldo* 168; *Spandugnano* 143; *Istoria Padovana* 228; *Clavijo* 84–85; *Ducas* 71; *Chalcocondil* 36–42; *Pseudo-Phrantzes* 188–192.

² Loenertz 1939, 342; Κατσώνη 2002, 135, 153.

³ Јозеф Хамер заједничку побуну Андроника и Сауци Челебије, сина Мурата I ставља у 1385. годину; Hammer 1844, 83–84. Јохан Вилхелм Цинкајзен уочава нејединственост у изворима и догађај смешта између 1382. и 1385. године; Zinkeisen 1840, 237–239. Оскар Халецки догађај смешта у 1374. годину; Halecki 1930, 301–304.

⁴ Изузетак је рад Полимније Кацони, која сматра да 1373. није било побуне, већ да су византијски извори помешали побуну из 1385. са збивањима из 1373. године – када је, по истој ауторки, Андроник разбаштињен због сарадње са Турцима – односно са побуном турског принца Сауција, која се одиграла 1385 године. Нама се ови „аргументи“ чине неуверљивим јер је мало вероватно да су сви византијски извори начинили исту грешку. Такође, Андроникова побуна и сарадња са Сауцијем наводе се и у западним изворима. Κατσώνη 2002, 135, 153.

⁵ Charanis 1942–1943, 293–294; Острогорски 1959, 503; Dennis 1960, 27–28; Dölger 1961; Head 1970, 89–90; Schreiner 1977, 304–307; Nicol 1993, 277; Радић 1993, 370–373; Мешановић 1996, 36–37.

⁶ Barker 1969, 19–22; Bartusis 1992, 106–107.

Као што смо већ рекли, тако неуједначена мишљења у науци последица су изворног материјала. Упркос великом броју извора који говоре о побуни, ниједан од њих директно не каже који је био разлог побуне. Ђорђо Стела, аутор „Ђеновљанских анала“, индиректно нас наводи на закључак да је до побуне дошло пошто је Андроник удаљен од наследства престола, а за цара проглашен његов млађи брат Манојло. То се, тобоже, догодило због наклоности коју је Андроник гајио према Ђеновљанима.⁷ Ипак, као што смо већ рекли, доказано је да је ток догађаја био другачији и да је Андроникова побуна претходила његовом разбаштињењу, штавише, он је уклоњен с власти. Остали извори кажу само да је Андроник био толико непослушан да је дигао побуну против сопственог оца са циљем да сам дође на власт.⁸

Зашто би Андроник, који је већ био проглашен за цара и предвиђен да једног дана наследи свог оца,⁹ дизао побуну да би се домогао нечега што би му свеједно припало? Наше мишљење је да су га на такав корак нагнали не само његова нестрпљива и бунтовна природа, већ пре свега страх од губитка наследства престола, који се јавио као последица изразите наклоности коју је његов отац, цар Јован V, показивао према свом млађем сину Манојлу. Истраживачи су, такође, уочили и Андроникову бојазан да се, због мале разлике у годинама између оца и њега – једва шеснаест година – никада неће попети на царски трон, ако буде чекао да се све одвија природним путем.¹⁰

Вративши се у Цариград из Италије у октобру 1371, после неуспелог покушаја да обезбеди помоћ Запада у борби против Турака, Јован V је отворено и јавно испољавао своју наклоност према млађем сину Манојлу, који се неколико пута показао као посвећени син увек спреман да помогне оцу у невољи и чак испашта због његових грешака. Наиме, цар Јован V је најпре посетио мађарског краља Лајоша I, 1365/6. године,¹¹ али су преговори завршени потпуним крахом, а цар био приморан да као таоца на будимском двору остави свог млађег сина Манојла, којег је повео са собом као члана делегације.¹² Касније, године 1369, Јован V је отишао у

⁷ Stella 169.

⁸ Caresini 32; Chinazzo 17; Caroldo 168; Clavijo 84; Ducas 71; Chalcocondil 37; Българската хроника 81; *Ecthesis Chonica* 1; Spandugnino 143; Pseudo-Phrantzes 192.

⁹ О проглашењу Андроника Палеолога за цара са навођењем старије литературе најдетаљније у Ферјанчић 1986, 341–343. Такође, Катсώνη 2002, 36–41.

¹⁰ Радић 1993, 312; Катсώνη 2002, 48.

¹¹ Веома детаљно о том путовању Moravcsik 1961; Moravcsik 1970, 98–99; Νεράντζη-Βαρμάτζη 1993, 67–107.

¹² Prooimien No 3, 180. Cf. Halecki 1930, 135; Dennis 1960, 12–13; Barker 1969, 7.

Рим и тамо примио римокатоличку веру мислећи да ће тиме обезбедити папину помоћ у организовању војног похода против Турака. Иако је папа позвао западне владаре да пруже помоћ византијском цару, то није довело до организовања војног похода. Разочарани цар се онда упутио у Венецију, највероватније да би од Млетачке Републике затражио финансијску помоћ, која му је такође остала ускраћена.¹³ Цар због недостатка новца није могао да настави путовање и напусти Венецију, те га је из невоље поново избавио Манојло Палеолог доневши новац неопходан за наставак путовања, односно очев повратак кући, док је сâм остао у Венецији као нека врста таоца.¹⁴ Такође, Манојло се показао и као вођа способан за брзу и ефикасну акцију, што је доказао муњевитим потчињавањем некадашњих византијских земаља у источној Македонији после Маричке битке.¹⁵ Македонске градове које је од српске власти тада ослободио, Јован V му уступа потврђујући тај чин у хрисовуљи, чиме исказује наклоност према свом млађем сину, којем је и у детињству посвећивао много више пажње него прворођеном – Андроник је најраније године провео углавном уз бабу и деду, Ирину и Јована Кантакузина.

За Манојла се каже да је праведно да буде запамћен заувек јер се издвајао по својим личним вредностима. Блиско сродство које повезује цара и сина не треба да буде препрека да се препознају његова лична вредност и моралност – он је највољенији царев син и једини сапатник у невољама. Пред крај сачуваног дела аренге, Димитрије Кидон, славни беседник, и царев дугогодишњи први саветник и прави аутор аренге, наглашава да би, после значајних услуга које је Манојло учинио свом оцу али и држави уопште, и после препознавања његове моралности и узвишености чак и од стране непријатеља, праведно било да он ужива у највећим вредностима. Супротно од тога, било би неправедно, како са становишта природне родитељске љубави, тако и са становишта права, да врлина не буде награђена.¹⁶ Анализом текста аренге може се доћи до закључка да је цар био неупоредиво наклоњенији Манојлу него Андронику и имплицитно показује да је сматрао да Манојла одликују све врлине доброг владара. Чињеница да је текст саставио Димитрије Кидон, који је веома ценио Манојла и био са њим у пријатељским односима, не ослобађа одговорности Јована V јер је он тај који је ставио потпис на наведену хрисовуљу.

¹³ О овом, другом путовању детаљно су писали Halecki 1930; Vasiliev 1931; Loenertz 1958; Chrysostomides 1965–66; Nicol 1988, 303–307.

¹⁴ О томе *Caroldo* 161. Уп. Dennis 1960, 12–13; Barker 1969, 12–13; Nicol 1988, 307.

¹⁵ Dennis 1960, 33, 35; Barker 1969, 17; Tinnefeld 1982, 95–96; Ферјанчић 1994, 113–115.

¹⁶ *Prooimien* 178–181.

Још један извор упућује на планове Јована V са млађим сином. У једном писму упућеном Манојлу Палеологу у току 1371/1372. године, Димитрије Кидон алудира на намеру Јована V да крунише Манојла (*ἐκείνον μὲν γὰρ ὁ πάντα ἄριστος βασιλεὺς καὶ πατὴρ ἔπλεξέ σοι τὸν στέφανον*).¹⁷ Свакако, Андроник није могао бити задовољан текстом аренге и оним што се крило иза ње. Могуће је да је толика наклоност Јована V према Манојлу изазвала забринутост код бунтовног и властољубивог Андроника.

Не треба сметнути са ума да је Манојло, за разлику од Андроника, имао реалну власт над делом царске територије. Наиме, пре свог одласка у Рим 1369. године, Јован V је Андронику оставио на управу Цариград, а Манојлу Солун.¹⁸ По повратку из Италије, Јован је Манојлу доделио нове градове у Македонији и тако повећао његову апанажу којом је самостално управљао, док је Андроник, будући да се главни цар вратио у Цариград, изгубио и привремену власт коју је имао за време очевог одсуства. Сасвим је могуће да је оваква расподела власти у дому Палеолога подстакла Андроника да се побуне против оца и покуша да преузме власт.

Поред наведеног, треба допустити могућност да је разлог побуне могло бити и Андрониково неслагање са политиком коју је водио његов отац и да су иза њега стајали непријатељи латинске странке.¹⁹

Од свих извора који помињу побуну, само два дају прецизније хронолошке податке о почетку, току и окончању побуне. То су једна хронолошка белешка која за почетак побуне узима 8. мај 1373,²⁰ док једна кратка хроника догађај смешта два дана раније, 6. маја 1373. године,²¹ што је и прихваћено у науци.²²

Несумњиво је да се побуна одиграла у мају 1373. и да је поприште догађаја била Тракија. Према извору који је хронолошки најближи догађају, Андроник је напустио Цариград и отишао у Деркос.²³ Кратка хроника која је настала у XV веку, али је њен састављач користио једну старију хронику из XIV века,²⁴ такође каже да је Андроник напустио Цариград,²⁵ што потврђују и други извори. На основу тога би се могло закључити да Јован

¹⁷ Cydonès No 79, 112; Barker 1969, 19, nap. 44; Κατσώνη 2002, 108, n. 215.

¹⁸ *Chalcocondil* I, 47; *Pseudo-Phrantzes* 196. Dennis 1960, 13 sq; Barker 1969, 9 sq; Максимовић 1973, 103-154, 129; Ферјанчић 1986, 343; Nicol 1993, 270; Радић 1993, 344.

¹⁹ Успенски 2000, 699.

²⁰ *Chron. Notizen* 45, 612.

²¹ *Kleinchronik* No 9, 95.

²² Charanis 1942-1943, 293; Dennis 1960, 26; Barker 1969, 20; Schreiner 1977, 305; Радић 1993, 372.

²³ *Chron. Notizen* 45, 612. За топографију области v. Γαϊτάνου-Παννίου/ 1939; Γκέρτσος 1967, 38; Asdracha 1988, 241-242; Παλαζώτος 1989, 551.

²⁴ Schreiner 1977, 306.

²⁵ *Kleinchronik. No 9, 95.*

V, у време избијања побуне, није био у Малој Азији са Муратом, као што то наводе каснији, наративни извори, Халкокондил и Сфранцес.²⁶ Да је Јован V у време побуне био у Малој Азији, односно ван престонице, Андроник не би морао да бежи из Цариграда, као што се у стварности десило, већ би преузео власт у граду профитирајући од царевог одсуства.²⁷

Напустивши престоницу, Андроник се придружио Сауци Челебији,²⁸ сину султана Мурата, који се још раније побунио против свог оца. Удружено деловање побуњених наследника жељних власти довело је до заједничке акције њихових очева. Убрзо пошто се син одметнуо од њега, 11. маја исте године,²⁹ Јован V Палеолог, љут због таквог синовљевог поступка, ујединио се са Муратом омогућивши му да преведе у Европу велики број својих војника с циљем угушења побуне.³⁰ Судећи по неким изворима, Андроник је имао знатан број присталица, како међу становницима околине Цариграда тако и међу племством, а не само подршку Сауцијевих Турака. Према хроничару Ђан Ђакому Каролду, извесну подршку Андронику су пружили и Ђеновљани.³¹ Иако други извори не наводе њихову умешаност

²⁶ *Chalcocondil I*, 36; *Pseudo-Phrantzes* 192. Cf. Κατσώνη 2002, 142–143. Међутим, Псеудо-Сфранцесу се не може поклонити поверење јер он на почетку каже да су Мурат и Јован били заједно када је побуна избила, а непосредно после тога говори како је Мурат упутио Јовану посланика сумњичећи га за побуну.

²⁷ Κατσώνη 2002, 142.

²⁸ У изворима име побуњеног сина султана Мурата коме се Андроник придружио није увек исто. Дука га назива Кудуз, *Ducas* 71; за Спадуљина је Мустафа, мада он греши у свим именима; нпр. каже да је побуну подигао син Андроника Палеолога Константин, а да је слично учинио Орханов син, *Spandugnino* 143. Име побуњеног турског принца је Муса у *Historia politica* 4; Муса Челебија у *Ecthesis Chonica* 1; Мозис Челеби код *Pseudo-Phrantzes* 192; само Челебија у *Caroldo* 168 и *Българската хроника* 81; Сауци у *Caresini* 32, *Chalk.* 36, *Χρονικόν περί των Τουρκαν Σουλτάνων* 26. Разлог да верујемо да се Муратов побуњени син звао Сауци јесте тај што је Мурат заиста имао сина са таквим именом и што је Андроников садруг у побуни под тим именом забележен у изворима који су догађају најближи. За исто име се опредељују и Hammer 1844, 83; Zinkeisen 1840, 237–239; Charanis 1942–1943, 294; Beldiceanu-Steinherr 1967, 187; Barker 1969, 19; Dennis 1977, 14; Balard 1978, 87; Head 1970, 89; Радић 1993, 371; Nicol 1993, 277. Интересантно је да Кратка хроника 9 најпре каже да се Андроник придружио Исмаил Челебији, а касније, када говори како је Мурат угушио синовљеву побуну, каже да је Мурат ухватио свог сина Сауција у Дидимотици *Kleinchronik* No 9, 95–96. Такође је интересантно да су сва друга имена која су приписивана побуњеном сину Мурата I имена потоњих побуњеника у Османском царству. О томе Beldiceanu-Steinherr 1967, 198; Κατσώνη 2002, 117, н. 246.

²⁹ *Chron. Notizen.* 45, 612.

³⁰ *Chron. Notizen.* 45, 612; *Kleinchronik* No 9, 95.

³¹ *Chinazzo* 17 каже да је Андроник имао подршку „amixi della terra e circumstanti d'interno“. Исто се каже и у *Istoria Padovana* 228. *Caroldo* 168 наводи „con il fauor de molti baroni et de Genouesi, et con intelligenza di Celebi...“; *Kleinchronik* No 9, 95 наводи број од 500 највероватније погинулих и 1700 заробљених Грка.

у побуну, њу не треба у потпуности искључити.³² До битке је дошло 25. маја,³³ у близини Пикридиона.³⁴ Мада се Андроник веома храбро борио, његове трупе су претрпеле пораз. Најпре су га из необјашњивих разлога напустили људи Сауци Челебије, а било је и доста жртава међу Грцима: 500 највероватније палих и 1700 заробљених.³⁵ Пет дана касније, 30. маја, у тврђави Антирас, Андроник се предао свом оцу обуставивши даљу борбу³⁶ и тиме је његова побуна била завршена. Затворен је у кулу Анема³⁷ заједно са женом Маријом Кирацом.³⁸

Сауци је, повукавши се са најоданијим присталицама у Дидимотику,³⁹ пружао отпор до јесени. Услед глади, био је принуђен да се преда те је његов отпор окончан 29. септембра 1373. године.⁴⁰ Султан се сурово обрачунао са неверним сином. Сауци је ослепљен, и то на најсуровији начин – вађењем очију, што је младог побуњеника одвело у смрт.⁴¹

³² Balard 1978, 87.

³³ *Kleinchronik* No 9, 95.

³⁴ *Chalcocondil* 39.

³⁵ *Kleinchronik* No 9, 95.

³⁶ *Kleinchronik* No 9, 95; No 22, 182.

³⁷ Извори се не слажу по питању места Андрониковог тамновања. *Chron. Notizen* 45, 612 каже да је затворен у Аетону. Ипак, то је мало вероватно, јер то није био затвор већ дворана у оквиру Влахерне, у којој је касније Манојло проглашен за цара. Под именом Аетос познате су две грађевине. Једна је имала верски карактер, али њена судбина и изглед нису познати, а друга је позната палата у оквиру Влахерне. О томе Janin 1964, 117; Λάμπος 1909, 442. Други извори као *Ecthesis Chonica* 1, *Ducas* 72, *Pseudo-Phrantzes* 192 и *Clavijo* 85 кажу да је затворен у кулу Анема. *Kleinchronik* No 22, 182 каже да је стављен у затвор, што би такође могло указати да је у питању кула Анема. Западни извори *Andrea de Redusiis* 756, *Chinazzo* 17 и *Caroldo* 168 кажу да је затворен у Пери, у једном манастиру. То није логично. Јован V сигурно не би предао Андроника Ђеновљанима, који су били нерасположени према њему због промлетачке политике коју је водио, јер би то значило дати им оружје против себе. У овим изворима је у питању антиципација Андрониковог бекства у Перу након ослобађања из затвора. *Kleinchronik* No 9, 96 каже да је 1376. Андроник побегао из манастира Кавлеас. Заправо, сваки од ових извора је у праву јер бележи различите фазе Андрониковог заточеништва. Андроник је најпре боравио у Анеми. Одатле је пребачен у манастир Кавлеас, из кога је побегао у Перу 1376. О Андрониковом заточеништву у кули Анема такође Barker 1969, 24; Head 1970, 90; Радић 1993, 379; Николов 2005, 74 sq.

³⁸ *Kleinchronik* No 9, 95. *Clavijo* 85 пак каже да су му се жена и син касније придружили. О заточењу Марије Кираце детаљно Николов 2005.

³⁹ *Kleinchronik* No 9, 96; *Chalcocondil* I, 41; *Pseudo-Phrantzes* 192.

⁴⁰ *Kleinchronik* No 9, 96.

⁴¹ *Caresini* 32; *Kleinchronik* No 9, 96; *Caroldo* 168; *Ducas* 71; *Chalcocondil* I, 41; *Българската хроника* 81; *Clavijo* 85; *Χρονικόν περί των Τουρκων Σουλτάνων* 26; *Spandugnino* 143. Једини извор који не помиње ослепљење већ каже да је Сауцију одрубљена глава јесте *Pseudo-Phrantzes* 192.

Андроник је, такође, кажњен ослепљењем и затварањем.⁴² Једина, али веома битна разлика јесте начин на који је казна извршена. Андроник није био подвргнут тако бруталном третману као његов савременик у побуну, нису му ископане очи већ је ослепљење изведено уз примену врелог сирћета⁴³, тако да није у потпуности изгубио вид⁴⁴, који му се делимично повратио у току година заробљеништва – његова жена Марија Кираца⁴⁵ видала га је уз помоћ лековитих мелема, а заслужни за адекватан третман били су вероватно и његови пријатељи Ђеновљани.⁴⁶

Ослепљење је у Византијском царству било казна предвиђена за државне непријатеље и претенденте на престо.⁴⁷ Могло би се рећи да је Андроника стигла праведна казна. Ипак, не може а да не изненади неуобичајена суровост Јована V, који је према својим противницима до тада показивао чак непримерену благодат и толерантност. Ослепљењем Андроника, он је постао други владар у дугој историји Византије који је ослепео сопствено дете због узурпације власти. Пре њега је то била учинила једино још царица Ирина давне 797. године ослепевши свог сина Константина.⁴⁸

Могуће је да овако сурова казна није била избор самог Јована V већ турског султана Мурата I, који је то захтевао од њега.⁴⁹ То потврђују неки извори који кажу да је Мурат тобоже био неповерљив према Јовану сумњајући да је знао за побуну, те да је и сам умешан. Своју невиност требало је да докаже тако што ће његов син бунтовник бити кажњен на исти начин као и Муратов – ослепљењем. Плашећи се да не изазове Муратово непријатељство, Јован V је прихватио његове услове.⁵⁰ Уколико су наведени подаци тачни, мада их треба узети са резервом јер су из каснијих извора од којих се неки не одликују великом тачношћу, толики

⁴² *Caresini* 32; *Chinazzo* 17; *Caroldo* 168; *Ducas* 71; *Chalcocondil* 42; *Kleinchronik* No 22, 182; *Българската хроника* 81; *Clavijo* 85; *Historia politica* 4; *Ecthesis Chonica* 1; *Χρονικόν περί των Τουρκων Σουλτάνων* 26; *Spandugnino* 143; *Pseudo-Phrantzes* 192. Ослепљење је у Византији била казна предвиђена за државне непријатеље и претенденте на престо. О томе Λαμψίδης 1949, 16–31, 34–36.

⁴³ *Chalcocondil* 42; *Clavijo* 85; *Χρονικόν περί των Τουρκων Σουλτάνων* 26. Постојало је више начина на које је осуђеник могао бити лишен вида. О томе Λαμψίδης 1949, 46–52.

⁴⁴ То подвлаче две кратке хронике које нас информису о Андрониковом бекству из затвора, док Дука каже да је Андроник у време бекства имао једно око отворено. *Kleinchronik* No 9, 96; No 12, 110; *Ducas* 73.

⁴⁵ *Clavijo* 85.

⁴⁶ *Caroldo* 169; *Chinazzo* 18; *Istoria Padovana* 228.

⁴⁷ О томе Λαμψίδης 1949, 16–31.

⁴⁸ Острогорски 1959, 383.

⁴⁹ *Ducas* 71, *Χρονικόν περί των Τουρκων Σουλτάνων* 26.

⁵⁰ *Chalcocondil* I, 39; *Pseudo-Phrantzes* 192.

обзир Јована V према Мурату I и чињеница да је морао да га слуша и када су биле у питању унутрашње ствари Византије, очигледно говоре ко је био прави господар Царства. Не треба сметнути с ума – будући да ниједан извор не наводи активно учешће Јована V у гушењу побуне, већ само да је он превео Турке у Европу и да је дошло до сукоба Муратових и побуњеничких трупа – ни чињеницу да је једини заслужан за угушење побуне био турски султан Мурат, који је могао наметнути своју вољу слабијем савезнику.

Јован V је ослепео Андроника, можда у страху од Мурата I или у намери да га увери у сопствену невиност, а можда му је Муратов захтев, ако га је уопште било, само добродошао као изговор да се реши немирног и необузданог Андроника у корист свог омиљеног сина Манојла. Како би му обезбедио сигурност на престолу, покушао је да се у потпуности реши не само Андроника, већ и његове лозе. Наиме, извршавајући казну над Андроником, Јован V је дао да се ослепи и Андроников син, потоњи цар Јован VII, који је тада био беба и тек учио да говори, те никако није могао бити крив за „грехе“ свога оца.⁵¹ Ниједан извор не наводи да је Мурат ставио пред њега такав захтев. По нашем мишљењу, Јована V је то учинио како би спречио Андрониковог сина да тражи своје право на престо⁵² позивајући се на првородство свог оца.

Намеру Јована V да престо остави млађем сину Манојлу и његовој лози потврђује и хронологија проглашења Манојла Палеолога за цара. То се догодило 25. септембра 1373. године у палати Аетон.⁵³ Датум говори да је Јован V извршио промену у редоследу наслеђивања престола⁵⁴ и пре него што је Мурат I у потпуности угушио побуну свог сина, ослепио га, и према неким изворима, од Јована V затражио да на исти начин казни Андроника. Као што смо већ рекли, Саудијев отпор је сломљен 29. септембра, после чега је уследило његово ослепљење, свакако пре Андрониковог.⁵⁵ Према томе, Андроник је ослепљен најраније у октобру 1373. године, пошто је Манојло проглашен за цара.

⁵¹ *Caresini* 32; *Ducas* 71.

⁵² Слично мишљење заступа и Николов 2005, 74.

⁵³ *Kleinchronik* No 9, 96; *Ducas* 71. Овај датум се наводи и у хороскопу који је израдио Јован Аврамије. О томе вид.: *Pingree* 1971, 193.

⁵⁴ Тиме је Јован V унео пометњу у већ устаљен систем наслеђивања престола по принципу примогенитуре. О томе и Андрониковом статусу после проглашења Манојла за цара Ферјанчић 1986, 344 sq.

⁵⁵ *Ducas* 71; *Chalcocondil* 42; *Χρονικόν περί των Τούρκων Σουλτάνων* 26; *Pseudo-Phrantzes* 192. Уп. Николов 2005, 75.

Једна кратка хроника нас информисе да је цар Јован V, 12. септембра 1373, прогноа свог сина на Лемнос.⁵⁶ Извор не бележи о ком сину је реч. Има мишљења да је поменути син Манојло, за којег се поуздано зна да је на то острво отишао због сукоба са оцем и боравио на њему две године, али касније, од 1387. до 1389.⁵⁷ године, када Андроник више није ни био међу живима. Због тога не треба искључити могућност да је поменути син Андроник,⁵⁸ којег је Јован V привремено могао склонити из престонице у намери да га на положају савладара и званично замени млађим братом, до чега је дошло тринаест дана касније. Уколико је заиста било тако, то би указивало на страх Јована V од Андроникових присталица у граду и непосредној околини, чији број, судећи по ономе што кажу извори није био занемарљив. То би, онда, значило да Андроникова побуна из 1373. није била само покушај властољубивог царевина да се што пре домогне власти, већ да се иза побуне крио шири друштвени покрет изазван незадовољством због политике Јована V, који сигурно многима није био по вољи.

На крају, можемо закључити да су истраживачи који су побуну из 1373. приписивали Андрониковом страху од губитка наследства престола у корист брата Манојла били у праву. Андроник Палеолог је само покушао да преухитри оца Јована V у намери да престо остави млађем сину, за шта је он припремао терен, а то се види из хрисовуље којом је Манојлу даровао градове у Македонији и наслућује из Кидоновог писма, у којем аутор наговештава да цар припрема круну за Манојла. Неуспех Андроникове прве отворене побуне и њено брзо угушење само је убрзало остварење намере Јована V Палеолога, који је, захваљујући побуни, имао изговор за остварење својих раније осмишљених планова.

Извори

Andrea de Redusiis	Andea de Redusiis de Quero, <i>Chronicon Tarvisinum</i> , ed. L. A. Muratori, RIS 19, Milan 1731, 735–866.
Българската хроника	И. Тютюнджиев (изд.), <i>Българската анонимна хроника от XV век</i> , Велико Търново 1992.
Ducas	Ducas, <i>Istoria turco – byzantina (1341–1462)</i> , изд. V. Grecu, Bucuresti 1958.
Ecthesis Chonica	Sp. Lambros (изд.), <i>Ecthesis Chonica and Chronicon Athenarum</i> , London 1902, 1–84.

⁵⁶ *Kleinchronik* No 9, 95.

⁵⁷ О томе Loenertz 1972, 116 – 140.

⁵⁸ Schreiner 1977, 308 – 309 оставља простора сумњи да је поменути син Андроник; Радић 1993, 373; Мешановић 1996, 35; Николов 2005, 75.

- Istoria Padovana
Kleinchronik Andrea Gataro, *Istoria Padovana*, RIS XVII, Milano 1730.
P. Screiner (изд.), *Die byzantinischen Kleinschroniken I*, Wien 1975.
- Prooimien F. Tinnefeld (изд.), *Vier Prooimien zu Kaiserurkunden, verfasst von Demetrios Kydones. Edition, Textparaphrase und Kommentar*, BSI 44 (1983) 178–195.
- Pseudo-Phrantzes *Pseudo-Phrantzes sive Macarios Melissenos, Chronicon 1258–1481* (у Gregorios Sphrantzes, *Memorii 1401–1477*), изд. V. Grecu, Bucuresti 1966.
- Spandugnino T. Spandugnino, *Patritio Constantinopolitano, De la origine deli Imperatori Ottomani, ordini de la corte, forma del guerreggiare loro, religione, rito et costume de la nazione*, изд. K. Sathas, Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen âge, Paris 1890, 133–261.
- Stella Georgii et Iohannis Stellae, *Annales Genuenses*, изд. G Petti – Balbi, RIS XVII/2, Bologna 1975.
- Historia politica I. Bekker (изд.), *Historia politica et patriarchica Constantinopoleos, Epirotica*, CB, Bonnae 1849, 3–72.
- Χρονικόν περί των
Τούρκων Σουλτάνων Γ. Ζώρα (изд.), *Χρονικόν περί των Τούρκων Σουλτάνων* (Κατά τον βαρβαρινόν ελληνικόν κώδικα 111), Αθήναι 1958.
- Caresini Raphayni de Caresinis, *Cronaca AA. 1343–1388*, изд. E. Pastorello, Bologna 1923.
- Caroldo J. Chrysostomides, *Studies on the Chronicle of Caroldo, with Special Reference to the History of Byzantium from 1370 to 1377*, OCP 35 (1969) 123–182.
- Clavijo Roy Gonzáles de Clavijo, *Vida y hasanas del gran Tamorlan con la description de las tierras de su imperio y senorio*, изд. I Sreznevski, St. Petersburg 1881, VR, London, 1971.
- Chalcocondil *Laonici Chalcocondilae historiarum demonstrationes I–II*, изд. E. Derkó, Budapest 1922–1927.
- Chinazzo Daniele di Chinazzo, *Cronaca de la guerra da veneciani a zenovezi*, изд. V. Lazzarini; Venezia 1958.
- Chron. Notizen Chronologische Einzelnotizen, у P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinschroniken II*, Wien 1977, Appendix 1, 605–623.
- Cydonès D. Cydoneès, *Correspondance I*, изд. R. Loenertz, Città del Vaticano 1956.

Литература

- Asdracha 1988 Asdracha, Catherine (1988): *La Thrace orientale et la Mer Noire: géographie ecclésiastique et prosopographie (VIIIe–XIIes)*, Géographie historique du monde méditerranéen, Byzantina Sorbonensia 7, 221–309.

- Balard 1978 Balard, Michel (1978) : *La Romanie Génoise XIIe- début du XVe siècle*, Rome.
- Barker 1969 Barker, John (1969): *Manuell II Palaeologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick, New Jersey.
- Bartusis 1992 Bartusis, Mark (1992): *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204–1453*, Philadelphia.
- Beldiceanu-Steinherr 1967 Beldiceanu-Steinherr, Irene (1967): *Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murat I*, Monachii.
- Vasiliev 1931 Vasiliev, Alexander (1931) *Il viaggio di Giovanni V Paleologo in Italia e l'unione di Roma*, Studi Bizantini e Neoellenici III, 153–192.
- Γαϊτάνου-Γιαννιού 1939 Γαϊτάνου-Γιαννιού, Αθηνά (1939): *Άπο την ανατολικήν Θράκην'. Ηεπαρχία Δέρκων*, Θρακικά 12, 161–209.
- Γκέρτσος 1967 Γκέρτσος, Χαρίδημος (1967), *Η Ανατολική Θράκη. Μερική και Σύντομος ιστορία της. Το. Εξάστερον και η λαογραφία αυτού, Αθήναι.*
- Dennis 1960 Dennis, George (1960): *The Reign of Manuel II Palaeologus in Thessalonica 1382–1387*, Orientalia Christiana Analecta 159, Romae.
- Dennis 1977 Dennis, George (1977): *The Letters of Manuel II Palaeologus*, Washington.
- Dölger 1961 Dölger, Franz (1961): *Zum Aufstand des Andronikos IV gegen seinen Vater Johannes V im Mai 1373*, Revue des Etudes Byzntines 19, 328–332.
- Zinkeisen 1840 Zinkeisen, Johann Wilhelm (1840): *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa I*, Hamburg.
- Janin 1964 Janin, Raymond (1964²): *Constantinople byzantine. Développement urbaine et répertoire topographique*, Paris.
- Κατσώνη 2002 Κατσώνη, Πολύμνια (2002): *Μία επταετία κρίσιμων γεγονότων. Το Βυζάντιο στα έτη 1366–1373. Η διαμάχη Ανδρονίκου και Ιωάννη Ε' των Παλαοιλόγων*, Θεσσαλονίκη.
- Λάμπος 1909 Λάμπος, Σπυρίδων (1909): *Ο Δικέφαλος Αετός του Βυζαντίου, Νέος Ελληνομνήμων* 6, 431–473.
- Λαμψίδης 1949 Ο. Λαμψίδης, (1949): *Οδυσσέας Η ποινή της τυφλώσεως παρά Βυζαντινοίς*, Αθήναι.
- Loenertz 1939 Loenertz, Raymond (1939): *La première insurrection d'Andronic IV Paléologue (1373). Essai de critique des sources*, Echos d' Orient 38, 334–345.
- Loenertz 1958 Loenertz, Raymond (1958) : *Jean Paléologue à Venise (1370–1371)*, Revue des Etudes Byzntines 16, 217–232.
- Loenertz 1972 Loenertz, Raymond (1972): *L' exile de Manuel II Paléologue à Lemnos 1387–1389*, Orientalia Christiana Periodica 38, 116–140.

- Максимовић 1973 Максимовић, Лубомир (1973): *Генеза и карактер апанажа у Византији*, Зборник радова Византолошког института 14–15, 103–154.
- Мешановић 1996 Мешановић, Сања (1996): *Јован VII Палеолог*, Београд.
- Moravcsik 1961 Moravcsik, Gyula (1961): *Бизантійські імператори и их послы в г. Буда*, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 8, 239–256.
- Moravcsik 1970 Moravcsik, Gzula (1970): *Byzantium and the Magyars*, Budapest-Amsterdam.
- Νεράντζη-Βαρμάζη 1993 Νεράντζη-Βαρμάζη, Βασιλική (1993³): *Το Βυζάντιο και η Δύση (1354–1369). Συμβολή στην ιστορία των πρώτων χρόνων της μονοκρατορίας του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου*, Θεσσαλονίκη
- Nicol 1988 Nicol, Donald (1988): *Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relations*, Cambridge.
- Nicol 1993 Nicol, Donald (1993²): *The last centuries of Byzantium, 1261–1453*, Cambridge
- Николов 2005 Николов, Георги (2005): *Българска принцеса в цариградска тъмница*, Palaeobulgarica 29/II, 65–85.
- Острогорски 1959 Острогорски, Георгије (1959): *Историја Византије*, Београд.
- Παλαζώτος 1989 Παλαζώτος, Θανάσης (1989): *Ανίχνευση τοπογραφική της Ανατολικής Θράκης*, Byzantinische Forschungen 14/1, 543–566.
- Pingree 1971 Pingree, David (1971): *The Astrological school of John Abramius*, DOP 25, 182–216.
- Радић 1993 Радић, Радивој (1993): *Време Јована V Палеолога (1331–1391)*, Београд.
- Schreiner 1977 Schreiner, Peter (1977): *Die byzantinischen Kleinschroniken II. Historischer Kommentar*, Wien.
- Tinnefeld 1982 Tinnefeld, Franz (1982): *Demetrios Kydones. Briefe I-1*, Stuttgart.
- Успенски 2000 Успенски, Фјодор (2000): *Историја Византијског царства од 11. до 15. века*, Београд.
- Ферјанчић 1986 Ферјанчић, Божидар (1986): *Савладарство у доба Палеолога*, Зборник радова Византолошког института 24–25, 307–384.
- Ферјанчић 1994 Ферјанчић, Божидар (1994): *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, Београд.
- Halecki 1930 Halecki, Oscar (1930) : *Un empereur de Byzance à Rome*, Warchau.
- Hammer 1844 Hammer, Joseph (1844): *Histoire de l'empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours I*, Paris.
- Head 1970 Head, Constance (1977): *Imperial twilight. The Palaiologos Dynasty and Decline of Byzantium*, Chicago.

- Charanis 1942–1943 Charanis, Пeрeп (1942-1943): *Strife among Palaeologi and Ottoman Turks, 1370–1402*, Byzantion 16, 286–314.
- Chrysostomides 1965–66 Chrysostomides, Julian (1965 - 66): *John V Palaeologus in Venice (1370–1371) and the Chronicle of Caroldo: a Reinterpretation*, *Orientalia Christiana Periodica* 30–31, 77–84.

Zorica Djoković

REASONS FOR THE ANDRONICUS IV PALAIOLOGOS' REBELLION IN 1371

Andronicus IV Palaiologos' rebellion against his father Emperor John V in 1373 is mentioned by many sources, but they are fragmented and confusing which resulted in different interpretations of the cause, course and consequences of the riots. Most sources say only that Andronicus rebelled against his father in order to come to the throne. It is not clear why Andronicus, who had already been declared for the emperor and heir to the throne, would raise the rebellion in order to get something that certainly belonged to him. We believe that Andronicus was prompted to take that step driven by fear and suspicion that Emperor John V intended to leave the throne to his younger son Manuel who was his favourite son. The grounds for suspicion we find primarily in the charter by which John V gives to Manuel those Macedonian cities, which were discharged from the Serbian authorities, after the Battle of Maritsa in 1371. It implicitly suggested that John V believed that Manuel has all the virtues for a good ruler and that his rule was therefore justified. Also, in a Demetrius Cydones' letter, addressed to Manuel Palaiologos, during 1371–1372, was alluded to the John V intention to crown Manuel. It should be added that Manuel, unlike Andronicus, he had real power over part of the imperial territory – Thessaloniki and other Macedonian cities under Greek rule. Blindness penalty, to which Andronicus was subjected, together with his little son later Emperor John VII also indicates that John V wanted not only to punish the usurper, but to get rid of him and his descendant as pretenders to the throne and thus ensure a smooth rule for his favourite son.

Vladimir Aleksić, MA

Teaching Assistant, Department of History, Faculty of Philosophy
Ćirila and Metodija Street, no. 2, Niš
vlaleksic@yahoo.com

MEDIEVAL VLACH SOLDIERS AND THE BEGINNINS OF OTTOMAN VOYNUKS*

The aim of this thesis is to prove that the source of Ottoman *voynuk* order was in the organisation of vlach soldiers from the estates of large feudal lords or Christian rulers in the pre-Turkish period. Situation recorded in the most accessible sources i.e. monastery charters, also lead to this conclusion, although lacking complete agreement.

Key words: *vlachs, voynuks, lagators, petty nobility, monastery charters*

Кључне речи: *власи, војнуци, лагатори, ситна властела, манастирске повеље*

All efforts to discover the outlines of the military power of Christian countries before the Turkish invasion are incomplete without reference to *voynuks*, soldiers in the service of the Ottoman sultans.¹ These warriors, eventually accepted by the conquerors themselves and experienced an unexpected progress, definitely came to life under Christian rulers. Circumstances, under which these soldiers or *voynuks*, as the Turks pronounced it, had occurred and developed, bear an internal opposition. The largest amount of information on them derives from the recent period. However, it is not completely clear to what extent did the Ottoman Turks alternate their original structure.

In principle, the Ottomans expected one warrior, fully prepared for a battle (*cebelü*) to arrive alternately at the battlefield, from four households each year. Like many other things in a dynamic Ottoman society, this system was inconsistent and subject to changes. Therefore, a large number of companions

* This study is a part of the project *Settlements and Population in the Medieval Serbian Lands (14th and 15th century)*, (No. 177010), supported by the Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia.

(*yamaks*) of a single warrior occurred, or a smaller number if they performed some other function.² A warrior going to war alternately was named by the term generally used for *sipahi* with the income less than 3000 *akches*. Such a military group with numerous members was called *gönder*, the Turkish word for a spear. Lower commanding ranks among *voynuks* were *lagators*, also Christians. All of them were led by senior commanders, as a rule Muslims. Later on, *voynuk* order collapsed, decreased in importance due to the shifting of the boundaries to the west. The Turkish authorities did everything to increase the revenues and to reduce the number of *voynuks*, and other *reaya* with special responsibilities. During their social degradation, they were increasingly being used as auxiliary troops.³ At that time, if not earlier, the so-called group of black *voynuks* occurred. They contributed to the welfare of the empire by taking care of the ruler's horse stables.⁴

According to the importance, the following views on the origin of *voynuks*, were distinguished. First, it was Branislav Đurđev who considered them a part of the vlach population. The starting point was, partially, the Serbian medieval sources on vlach soldiers.⁵ It was a difficult task for the prominent orientalist from Sarajevo since there was not a lot of information, like nowadays, on the professional livestock breeders. Even the fundamental sources of the Turkish period were not sufficiently addressed. Actually, even the fierce opponents of this postulate had presented much evidence, opinions as well, justifying Đurđev, especially because *voynuks* were sometimes so numerous that it was inconceivable that the Christian petty nobility survived the dramatic failures of Christian states to that extent.⁶ Nevertheless, *voynuks* should not be regarded as a part of the Ottoman vlach military order which was unique, much more massive and quite detached from *voynuk* order.⁷

His prominent colleague from Turkey supposed that entering the warrior rank was possible only for the petty feudal lords.⁸ Nedim Filipović also followed the information published by Halil Inalcik. He resolved the opposition derived

¹ Insight into the methodological obstacles in: Ćirković 1989, 151–168; Ćirković 1997, 361.

² Stojanovski 1990, 30–31.

³ Filipović 1971, 202; Zirojević 1974, 162–170.

⁴ Stojanovski 1985, 73–75.

⁵ Đurđev 1947, 75–137. Not everyone agrees that he succeeded. See: Stojanovski 1989, 92–93, 97–98; Stojanovski 1990, 7–8 *passim*.

⁶ Filipović 1971, 220; Stojanovski 1985, 74–75; Stojanovski 1989, 96–97; Stojanovski 1990, 8–9, 13–14, 36–38, 44.

⁷ Đurđev 1947, 86, 124. cf. E. Miljković-Bojanić 2004, 243. However, there is evidence and public opinions on their social connection. *Ibid.*, 46.

⁸ Inalcik, 1952—1953, 23–53. cf. Stojanovski 1989, 93; Stojanovski 1990, 9–10, 11, 22; Matanov 1984, 85 ref. 68.

from the fact that *voynuks* were explicitly connected to the vlachs by stating that: " [...] each *voynuk* could not originate from vlach population". Only those who had climbed the social ladder on the level of the feudal lords, usually of uneven importance, could become a part of Turkish military organization.⁹

Aleksandar Stojanovski sided with them and emphasized the importance of the notes providing information that there were some "old *sipahis*". The objection at this point could be that another solution wasn't implied suggesting that phrases of this type could be used to express the situation from the previous census. This position of course depends on the time the notes of this kind had occurred. The notes dating from the last decades of the 15th century and later probably refer to reentering into Ottoman census books (*defter*).¹⁰ It is noteworthy that in many collective *timars* consisting of four or more persons, he also saw *voynuks*. He was drawn to this solution by the explicit definition that some of them were *voynuklars* and that they went to war alternatively and possessed a hereditary land (*bastina*).¹¹ The same author also tried to reinforce the old idea that the *voynuks* under the Christian masters were actually pronoiasholders.¹² This was at the same time the weakest part of the otherwise valuable contribution based on numerous sources.

The material regarding *voynuks-sipahis*, however, is not flawless. In the period from 1467 to 1468 in Tetovo it had been recorded: "the *timar* of Nikola, son of Brajko; his brother Voynuk (or *voynuk*); his brother Dimitri; Konstantin, son of Vlajčić; his brother Raguta; Niko, son of Dragoslav; and his brother Nikola. Considering that the old *sipahis* agreed that one of them should go to war each year as a *cebelü*. No one should take *öşr* and tribute from bastinas in their possession.¹³ The confusing thing here is that in a group only one member was designated as a *voynuk*. Whether it was a personal name or a social label, it is unclear if his comrades in arms and relatives were actual *voynuks* and not *sipahis* resulting from the fact that they were *timar-holders*. There is information in the same census on five *voynuks* from the departed village of Čerkovjani: Nikola, son of Ratko; his brother Dimitri; his brother Staniša; Dimitri, brother in law of Ilija; and Grče, son of Nikola [...] The above mentioned Nikola, Dimitri and Staniša were the sons of a *sipahi*."¹⁴ If those three sons were the sons of earlier Christian feudal lords than the social background of the remaining two is unclear.

⁹ Filipović 1971, 221–222, loc. cit. 221.

¹⁰ I would like to thank professor Ema Miljković for her assistance on this issue. Also see: Uvod in: H. Hadžibegić – E. Handžić – E. Kovačević 1972, XII–XIV.

¹¹ Stojanovski 1989, 92–93; Stojanovski 1990, 7–14, 20–21.

¹² Stojanovski 1989, 97–106; Stojanovski 1990, 15–19.

¹³ Stojanovski 1990, 10.

¹⁴ Stojanovski 1989, 94; Stojanovski 1990, 9.

It looks like the following example wasn't the best selection as the content of certain sources is contradictory. In kaza of Vranje in 1489 in Gornji Vrtogoš voynuk census taker had come across this state: "The above mentioned used half of *timar* in the village. It had been revoked and they themselves were registered in two *gönders*. They were given the revenue of their *çiflikts* in the above mentioned village and registered as the military heritage. *Timar-holder* should not interfere into revenues from their *çifliks*. And they themselves should send from their *çifliks* one soldier to military service as a *cebelü* (cebelu vuynuk olub eşerler). This is, without doubt, another perfect example that the members of the petty nobility in the conquered Balkan countries, were taken for a military service in the Ottoman Empire.¹⁵ It is obvious, from the above mentioned, that *voynuks* had actually lost previously acquired *timars*, a part of the village in which they lived on their own. But they were still, after that, the owners of their personal property which allowed them to remain *voynuks*. The only additional prohibition is that a new *timar-holder* should not overtake those properties as well, since the state had different profit from them.¹⁶

At this point the term *bashtina* (hereditary land) was introduced which should be considered only from the Turkish legislators' point of view. This term was ambiguous and could not be equaled with the heritage from the medieval period. It can be said that these smaller properties, with some exceptions, were the predominant source of the *voynuks*' revenues. Thus they supported their families while their tax relief allowed the fulfillment of a demanding military service.¹⁷ Examples gathered by A. Stojanovski reveal the fact that if a person of *voynuk* origin received a *timar*, he would receive a property to use. However, he was conditioned by the *sipahi* liabilities. It had been a form of a social ascent facilitated by the simple fact that the *voynuks* were very close with the minor Christian *sipahis*.¹⁸ The Turkish legislators labeled a person as a "voynuk" or a "timar-holder" in order to demonstrate current situation in the country, or the number of available soldiers and their current membership to a specific military order and not the relations dating from five or even more decades ago.¹⁹

¹⁵ Stojanovski 1985, 75–76. loc.cit. Stojanovski 1990, 11.

¹⁶ Stojanovski 1989, 92–93.

¹⁷ Đurđev 1947, 86, 88–97; Stojanovski 1990, 11–12, 33–37, 41–42, 52–53; E. Miljković-Bojanić 2004, 243–244.

¹⁸ Pointed out in: Stojanovski 1990, 21–22. Similarly in: Filipović 1971, 221. On this rank see. Miljković 2007, 85–93; E. Miljković 2010, 103–119.

¹⁹ Hence it was possible that priests were, several times, designated as *voynuks*. see. E. Miljković-Bojanić 2004, 246. Earlier even the archpriest (protopop) was a riter on the property of Dečani monastery. see. Blagojević 2004a, 242.

The prevalence and the extent of *voynuks* in the entire population, in some regions were surprising. It was even assumed that *voynuks* had been taken to their ranks from plain *reaya*.²⁰ Although this issue is beyond our interest it should be noted that Turkish regulations implied that in the case of the lack of the *voynuks*, their service should be taken over by their relatives or people from their near environment that fulfilled the appropriate preconditions.²¹ This somewhat resembled the situation in the middle Ages, when authorities had determined some of the vlachs to be soldiers while, at the same time, it had been forbidden for others.

A central focus of this thesis should primarily be a question of finding the very beginnings of *voynuks* and their links with medieval warriors. The previous review had already singled out a few important points directing attention to the medieval vlachs. Much more is known about this social group now than a few decades ago.²² Miloš Blagojević deserves credit not so much for making the new material available, as some other researchers, but for succeeding in bringing previously known information into meaningful order. The conclusions are numerous, even after the determination to transfer only the most essential information.

Such conclusions are primarily those representing vlach soldiers. The initiators of medieval legislative texts started from the fact that the provisions of military law were widely known. That is the reason they were not specified in the preserved material of monastery provenance. A point was singled out stating that the horse of a soldier (petty nobility or a riter,) should not be loaded, thus saving his animals from carrying a burden. Information about their modest incomes is known approximately because the village could have more riters or pronioia holders. Even those who had controlled several villages had to get used to a modest life. It is not excluded that they themselves were subjected to some kind of a labour tax. Nevertheless, it can be said that in principle they had participated in the feudal exploitation of the liable population.²³ This, as already pointed out, could not be claimed for future *voynuks*.²⁴

What has just been claimed for the horses of riters did not apply for vlach soldiers, whose animals were, in principle, able to be loaded.²⁵ Thus, a

²⁰ Stojanovski 1985, 74–84.

²¹ Đurđev 1947, 91, 94–95; Stojanovski 1990, 32–34, 55–57; E. Miljković 2004, 243–244.

²² Review of sources and literature in: Aleksić 2010, 88–89; Blagojević 2005, 43–48.

²³ Blagojević 1966, 74–75; Blagojević 2004a, 235–246. Stefan Dušan submitted a riter Rudl, from Strumica to Hilandar and all revenues belonged to him. State taxes were not excluded, not even different tithes, but it was inserted: “[...] from plowing, weeding, harvesting, haying and threshing for the benefit of the kingdom“ see: Mišić 2010, 80.

²⁴ Stojanovski 1989, 95, 103–104; Stojanovski 1990, 12, 20, 44–45, 75–76.

²⁵ Blagojević 2004a, 226, 228, 239. cf. Đurđev 1947, 105–106. Perceived differently in: Katić 1978, 25; Filipović 1963, 77, 81.

substantial difference between vlach soldiers and petty nobility had been made, deeply penetrating into the essence of their social status. Latter were not only spared of a difficult obligation, but this provision also protected their social rank of free men.²⁶ Referred prohibition was recorded only in monastery charters and therefore it can be assumed that it was not an integral part of the military law, but its clarification. In other words, it was not necessary to point out that animals belonging to petty nobility were used only for war as long as they were subordinated to the secular lord who expected only warrior service of them. Things had changed when individuals among these warriors became subordinated to the church. The danger occurred that the new feudal lord, disinterested in the war, would try to use them in a way inappropriate for soldiers. Obligations of vlach soldiers, the most similar to riters, would first be taken into consideration. The information recorded immediately after the change of status of riters submitted to the monasteries was highly important. Such information in the Charter of St. George in Skopje and in the Charter of St. Stephan clearly revealed that at the explicit request of new dependents, the measure that was supposed to maintain the previous state came into effect. They still remained hereditary land and pronioia holders.²⁷

For a long time, the vlachs had been related to the developed medieval livestock breeding. The idealized and pastoral picture of free groups of vlachs, roaming the vastness of the Balkans in an eternal search for temporary shelter, was abandoned.²⁸ On large feudal estates, much attention was paid to livestock breeding. It was a well organized set of procedures with a good distribution of roles to each participant. Individual vlach *katuns* at church assets opted to breed certain types of livestock: sheep, pigs, cattle, horses. Schedule was not fixed so it could be assumed that each *katun* could take care of all kinds of animals. For this topic, the breeding of horses is important, especially of stallions which were mostly given to vlach soldiers to be bred.²⁹

At one point in the course of breeding horses, the feudal lords deliberately interfered. It was stipulated that the hegumen, the head of a monastery, should select one of the dependent petty nobility judging him to be the most capable to be “the leader of the horse keepers.” Thus, he actually became the main horse

²⁶ Ćirković 1974, 313. Clarifying the condition on the properties of St. George Monastery in Skopje: “[...] this provision at the same time underlined the difference between the above mentioned three “soldiers” and other soldiers on the monastery properties.” See. Blagojević 2004a, 239.

²⁷ Blagojević 2004a, 237–239.

²⁸ A. Matkovski 1996. Byzantine sources generally clarify the conditions among the farmers. See. Ferjančić 1993, 35–127. However, there is information here on the vlach soldiers from Moglen area at the end of the 13th century. See. Ibid., 112–113.

²⁹ Đurđev 1947, 105–106; Blagojević 2004a, 230–234.

keeper which was not in any way considered a humiliating duty for this social layer. According to the contents of the third Charter of Dečani, the training of the battle horses led by him went as follows: the vlachs Tudoričevci and Goilovci were obliged to grass the mares from one or two stud farms. They took care of the livestock offspring for about two years. Then they would deliver it to the inhabitants of the village Dobra Reka, where the professional horse keepers under contract were. The young horse would be submitted to the residents of the village Strelac to be taken care of for two years, while they took care of it the third year. Training for military service had lasted for three years.³⁰ The vlachs were its essential part. They were, through this process, deeply related with the world of warriors and horses trained for riding and war. "The leader of the horse keepers" only directed and supervised the course of training because it was difficult for one person to take care of raising and training animals from several stud farms. Vlach soldiers, who certainly possessed the necessary skills for this kind of work, had a noticeable, although not the only role in it. After all that has been said so far one can imagine that it took only one additional step for some of them to become real warriors.

The next stage focuses on the revenues of vlach soldiers. As noted, formerly exclusively or predominately nomads, they were increasingly consolidating in some areas and blending with the farmers. This large and significant change can be easily observed, starting from St. Stephan Charter up to the Turkish census.³¹ Departure of the male head of the household and abandoning the current, usually urgent, work for a longer period each year for any reason (war, transport service) would bring the home to decline and decay. There is no need to mention that the expenditures for the war equipment were high for only one household, no matter how many male members were in it. In Turkish times it was known that four *voynuks* fulfill military service alternatively. Monetary burden in the form of riding animals and the costs of military equipment was equally shared. There is no immediate information from the earlier period about this kind of organization but it was undoubtedly indicated that the Serbian authorities knew well how to assess the economic and demographic features of their subjects. Specifically, the vlachs were usually situated in *katuns* from 20 to 50 houses for the joint fulfillment of the fiscal and labour rents. In particular cases, five houses would compensate for the damage if in some way monastery mares had collapsed. This suggests that so many households could quite easily

³⁰ Blagojević 2004a, 231, 243; Blagojević 2001, 219–220; Blagojević 2005, 71–73.

³¹ Đurđev 1947, 111–112; Katić 1978, 13–15, 19, 25–26; Stojanovski 1990, 44–45, 75–76; Blagojević 2004a, 223–225. The roots of the subsequent downfall of the *voynuk* order lay in this fact. Developing into the predominantly agricultural population they could not fulfill the tasks for which the Turks had wholeheartedly embraced them into their ranks.

meet this additional burden. Closest to the classification into the permanent communities of four households, constituting a classic future *gönder*, had been reported regarding the transportation service in the monastery of St. Stephan in Banjska. This division was necessary because difficult and uncertain journey between monastery and the square of St. Srđ on the Bojana River or other saline squares, took many days.³² This is the closest to the future *voynuk* organization that among the rare sources of information reached the modern days.

However, vlach soldiers were wealthy because the law differentiated them from poor vlachs. This kind of classification was repeated in relation to the tribute in the form of the fabrics. They were strictly forbidden to process the wool but they were demanded to provide finished fabric or “red cover” depending on the area. This was in fact just another form of expressing feudal submission. However, less wealthy among the vlachs assumed the burden of processing a certain amount of wool that would be given to them by the representatives of feudal lords, i.e. the hegumen. Only when they exceeded this quantity, they could share the final product in half. This was a much smaller concessions than the one to their neighbour who were soldiers.³³ They actually resembled the vlachs who also gave the “red covers” but who gave the tax in the form of the tithes for all the products. Thus they were the most privileged.³⁴ It is unclear whether deeper reasons stand behind these similarities or whether the coincidence is superficial because there are sufficient reasons not to classify the soldiers as those who paid large tithes themselves.³⁵

After everything that has been said a framework solution emerges for the medieval warriors who had later been taken over by the Turks as the *voynuks*. Their source is in medieval vlach soldiers. Most likely those were the families that were numerous enough to take advantage of the two ways of making profit. Thus in addition to the newly adopted agriculture they did not neglect a profitable livestock breeding. All the *vlachs* transported the goods and the service was of great importance for their lord because at that time also, the transfer of goods was a constant demand. Shorter distances were overcome with ease (**И ВОИНИКЪ И КЛАТОРЪ ДА НОСЕ СЫРЕНИКЪ СЪ ПЛАНИНЕ**). However, when they headed to remote areas, the obligation to transfer a load was evenly divided between four

³² **И да доносе соли цркьковне откоудь имь игоумень рече 'м' клаѣтишь 'і' товарь.** See. Novaković 1912, 629. cf. Blagojević 2004a, 226, 230; Katić 1978, 38.

³³ Blagojević 2004a, 227–228, 230. cf. Đurđev 1947, 105.

³⁴ Blagojević 2004a, 217–223, 230 Later Turkish provision included the appropriate clothes, the product definitely homemade, in the *voynuks'* equipment. See the text of Kanun-nama amendment for *sanjak* of Požega.

³⁵ Blagojević 2004a, 232. For others, those who paid large tithes themselves, or *poklonici* in medieval sources, were only the leaders of the vlach communities. See Đurđev 1963, 150.

households.³⁶ It is possible that they were lightly armed, but it would be wrong to identify each caravan member (*ponosnik*) as a vlach soldier.³⁷

For some reason, even the church feudal lords chose the wealthy men among vlachs to be soldiers who were certainly adept at riding and handling of weapons. These characteristics were sufficient enough to denote them in everyday speech by a simple word of a soldier (*vojnik*) because it fundamentally differentiated them from other vlachs who had other primary duties. If necessary, they should protect whether their lords or entire monastery property. Therefore, the following measures were stipulated: At uncertain times, a soldier and a *celator* should both go to the sheep.³⁸ The term *celator* indicates poor vlachs who were usually taking care of the large flock of sheep.³⁹ Vlach soldiers had usually been associated with the horses, not with the small livestock. Thus, the meaning of this provision was that they should become the additional guards of the unprotected movable property of the monastery. There are clear testimonies of the high levels of uncertainty even under Stefan Dušan. His horse keepers from Strumica area were killed and valuable animals taken.⁴⁰ There were reports that the Turks at the turn of the 16th century had tried to include the *voynuks* from Priboj region into the guard service, but they were superseded by *derbendci*. Similar practice was noticed in the central Bosnia with the Turkish authorities.⁴¹

While taking care of sheep, at the time of uncertainty, was an additional commitment, it is possible that the permanent was for vlach soldiers to supplement the armed guard of the hegumen on a long journey. In that sense they were not exempt from other groups, including *sokalniks*⁴². The associates of the head of the monastery travelled with him, as well as the personal servants i.e. *otroks*. The third Charter of Dečani did not mention the social status of his companionship but only stipulated that the monastery had been obliged to provide food when they went with its superiors. When they went individually to other monastery affairs, they carried their own food. Clearly, the hegumens

³⁶ Novaković 1912, 629. cf. Đurđev 1947, 105. The legislator here reckoned full and formed *katuns*; in the case of a different composition the same ratio was applied: the four families to one load.

³⁷ A good expert in this area, pictured bows and arrows, shields and a sword as inevitable part of vlach caravan members equipment. See Dinić 2003a, 701. Caravan as an armed military group, see also in: Filipović 1963, 92, 94–95.

³⁸ Blagojević 2004a, 228 ref. 126. cf. Đurđev 1947, 105.

³⁹ Again, there were many wanderings about the origin and the meaning of the word. See. Katić 1978, 25; Đurđev 1947, 105 ref. 188; Filipović 1963, 76–77; Đurđev 1963, 150–151; Blagojević 2004a, 215–230.

⁴⁰ Blagojević 2006, 19–20.

⁴¹ Đurđev 1947, 82–83.

⁴² Dinić 2003b, 417. They may have acquired such a role when the feudal lord had no *otroks* available.

gathered different attendants according to their needs and occasions. Each of them fulfilled their part of the assignment appropriate to his basic responsibilities and social status.⁴³ Vlach soldiers, as trained and lightly armed horsemen, could respond to such an assignment, be a worthy accompaniment and the basic protection of their masters along with the petty nobility.

This social group should be addressed to once again. Their liabilities were known only in principle but it was verified that they kept guard at important premises alternatively. Moreover, their role in the armed guard was mentioned and complemented with the general provision that their horses should not be loaded.⁴⁴ After this conclusion, one might think that vlachs soldiers were redundant under such circumstances. Regular vlach load carriers as caravan members would go with their lords. There would be more of his companionship and attendants willing to make the journey easier and more enjoyable. All of them would be protected by the genuine soldiers, petty nobility and pronoiia holders. On the other hand, the frequent use of vlach soldiers as the armed guard would significantly relieve soldiers among petty nobility and pronoiia holders. On some of the largest monastery estates, the only ones we are actually familiar with, they were not numerous at all, although the exact figures will remain hidden since the head of the family was usually accompanied by his brothers or sons.⁴⁵ It would enable them to fully devote themselves to keeping guards on crucial premises, which was also time-consuming. It had to be done according to the certain routine which sudden or surprise journeys of hegumens and other notables (such as visiting the monastery assets, participating in assemblies, funerals of the rulers and other important figures) could completely disrupt. Once the journey started, only few of them enhanced master's importance while others were on a regular spare or still employed with other numerous assignments. On the other hand, large number of vlach soldiers would be available to the church leaders at all times. It wasn't rare for a wealthy temple to have several hundreds of vlach houses. It would be easy to find among them a group of several dozens of vlach soldiers. They were also familiar with the roads and possessed good horses for transport and riding. Led by one or several petty feudal lords the caravan would no longer be an easy prey to frequent road bandits.

⁴³ Blagojević 2004b, 43–44, 50–51.

⁴⁴ Blagojević 2004a, 235–245.

⁴⁵ There were no rules so St.Nikola Monastery in Dobrušte had as many as six soldiers in only two villages. In Banjska Monastery, however, there were only five. The number is slightly bigger in Dečani Monastery, where, beside their names, the names of their sons and brothers were mentioned. Holy Archangels Monastery had at least, nine of those people. See Blagojević 2004a, 239–240, 242–243, 244.

Vlach soldiers were probably not only selected according to their financial status but also according to their age and other personal characteristics. Their status should be regarded differently especially after the experience gained in the study of the status of *sokalniki*. They were very close to *merophs*. Moreover, they were their integral part because they were only partially separated from their main group. They accepted specific assignments on master's assets. In return, they received a diminution of their basic work obligations. Therefore, their status was unstable and it depended on the position of their feudal lords but also on the abilities of *sokalniki* themselves to fulfill their specific tasks.⁴⁶ The status of the vlach soldiers could also be subject to changes. It depended on their plurality in relation to the entirety of dependant vlachs, the needs of the noble masters and especially on the circumstances in each particular vlach household.⁴⁷

There is an indirect confirmation that all this is not just a mere speculation. If a "Serb", which should be understood as a *meroph* or a *sokalnik*, had achieved the status of a vlach by marriage or in some other way, he was forbidden to be a soldier.⁴⁸ If there was a big difference between soldiers and other vlachs, this note would be redundant. It can be presumed here that monastery assets needed labourers more than warriors. It could also be said that the latter title might be tempting. Households with killed, dead, impoverished or weak soldiers were transformed into other vlach sub-categories. There might be other causes for this measure. This was not possible with pronia holders and riters without their consent.⁴⁹ Because of that another crucial difference between two types of warriors arose. That was the reason which induced the prominent people to advocate the introduction of a new name (*vlasteličić*) for them which had underlined the difference clearly.

Everything that has been said so far generally refers to the position of the vlach soldiers on large monastery properties. These were primarily economic institutions where spiritual life and material well-being always had an advantage over creating the military power. It was different with vlachs who belonged to secular lords and rulers who naturally regarded these groups of people in a different manner.

The types and the size of units greatly reveal a method of the use of certain types of warriors. The larger they were, it can be presumed, the more

⁴⁶ Dinić 2003b, 409–419. For reactions on this assumption see: Blagojević 1975, 17, 192–196, 362–370; Bubalo, 1999, 680–682; Margetić 1991, 102–108; Trijić 2002–2003, 4–28.

⁴⁷ the verb "appoint" was rightly chosen in: Blagojević 2004b, 55.

⁴⁸ Novaković 1912, 626. cf. Đurđev 1947, 105; Filipović 1963, 74–75; Đurđev 1963, 151, 163–164; Blagojević 2004a, 232.

⁴⁹ Manota, son-in-law living in the house of his wife's family, was given a choice, either to lose pronia land or to become a man of St. George Monastery in Skopje. See: Blagojević 2004a, 237–239.

difficult duties were assigned to them. In Turkish times *voynuks* formed large group of warriors, or at least they were numerous military order. This fact implies that they didn't have to be exclusively purveyors, vanguard, horse keepers and similar auxiliary troops, although this is what most sources from the later period indicate. However, the earliest Turkish sources specify just the opposite.⁵⁰ The opinion was gradually developed, also supported here, that their duties were determined primarily by the geographic position. As they get closer to the western Turkish border lands, *voynuks* were mostly intended for war. Otherwise, they were used as a cheap labor for numerous imperial stables and for similar purposes. The same applies to the time component as *voynuk* service had lost in time its original warrior meaning and shattered into other, more civil like, assignments.⁵¹

Kanun-nama amendment for *sanjak* of Požega in 1545 thoroughly depicts *voynuks* as warriors: "Since the *beylerbey* of Budim and the *sanjak-bey* of Požega presented a report to the sublime throne stating that there are infidels among *reaya* known as *voynuks* who, if border service or military campaign developed, would appear at the borders with their *sanjak-beys* and *voivodas*, their horses, clothes, short spears (*gönder*), shields and war equipment in general and performed various assignments such as capturing the enemy and surveying enemy positions and participating in military campaigns. Thus they had been exempted from taxes, imposts and fylurian taxes. One hundred and twenty of them should be appointed as *voynuks*. Furthermore, it was commanded, according to the old decision, that they should be exempt from all taxes and imposts, as long as they performed the border service and participated in military campaign in this manner, having no failures or lacking in their weapons and equipment".⁵²

However, in order to find the roots of *voynuks* in vlach soldiers, their position in the world of medieval warriors should be further disclosed. There are number of ways. Some kind of a basic military rank in the *voynuk* army was a *lagator*, upon which all important recent researchers agree with minor differences.⁵³ This term was used and is still in use for many rural settlements

⁵⁰ Filipović 1971, 220–221; Stojanovski 1989, 95; Stojanovski 1990, 24–29; Đurđev 1947, 88–89.

⁵¹ For the above processes especially impressive evidence in: Miljković-Bojanić 2004, 242, 244–248. The size of a *gönder* in the border region of Smederevo sanjak, which usually exceeded the ratio of two to one, was associated with this.

⁵² Đurđev 1947, 86–87. This was certainly the case of newcomers from the south and not the locals.

⁵³ Đurđev 1947, 101–104; Stojanovski 1990, 42–43, 44. Also, a note on Rajko, the hanged lagator see. Todorov-Nedkov 1966, 367, or on *timar* of Radoslav, the lagator of the *voynuks* in the *nahiye* of Morava in: H. Hadžibegić – E. Handžić – E. Kovačević 1972, 162.

throughout the Balkans confirming their previous huge frequency.⁵⁴ The term is found in the lists of contemporary Serbian and Croatian surnames which can be easily distinguished with modern technical means.

The references on *lagators* in the medieval period are not numerous; however, they are more valuable. It is interesting and not at all unusual for the bearer of this title to be associated with vlach society since personal names Taban and Bajul have vlach overtones, and are certainly not typical Slavic names. Specifically, two following pieces of information are considered. Among numerous notes of “sinful” Ravul in the parchment gospel in Paris National Library, the one that stands out includes the following concept of the letter: “To (my) master king, from Bayul the lagator!” The second note complements it: “[...] when the king took the sheep from Taban and tied him up, I wrote to the *lagator* in Siranić.”⁵⁵ The geographical reference indicates that the unnamed ruler was Vukašin (1365–1371) after all. Also, the mountainous region where this *lagator* acted further indicates that his duties were associated with livestock breeding. It appears that *lagators* were how unusual it may seem, close to the rulers. It was possible because they took care of ruler’s movable property on which the welfare of the court and the state military power were partly depending. In return, these servants had a fairly open access to them. One should only recall all that has been written so far about the livestock breeding on large estates. The rulers, regional lords or large feudal lords in Bosnia, demonstrated huge interest towards the leaders of their shepherds. Dubrovnik, probably at their request, allowed them a shelter from the Turks at Pelješac peninsula.⁵⁶ Correspondence between the terms *lagator* and *čelnik* is missing but it can be disregarded for this presentation. The fact that a certain Mutulović, entitled king’s *lagator*, was buried in Staro Nagoričane confirms the assumption.⁵⁷ The basic knowledge of linguistics allows the statement that the syllable *ul* in this surname displays vlach origin which could not be concealed even with the Slavic suffix *ić*.⁵⁸

This early acceptance of *lagators* in Serbian state comes from the fact that their function dates from the Byzantine Empire. During its long existence it changed its purpose for several times. In the 10th century it was a military unit of

⁵⁴ The villages Lagatorci and Lagatorče were named after them. See. Stojanovski 1985, by following the index. cf. Matanov 2000, 29. Also with Demir Hisar. See. Stojanovski 1990, 142 ref. 142. Also: Mišić 2009, 332; Stojanovski 2006, 176–178. Also the toponym Vojnik may be important. See: Trifunovski 1974, 133.

⁵⁵ Radojčić 1967, 142–144. Republished in: Jovanović 1981, 300–301. The latter place it in the 13th century and part of note read as: ΛΑΓΑΤΟΡΑ ΒΑΙΟ(...), which partly disputed the personal name Bajul.

⁵⁶ Blagojević 2001, 219–220; Blagojević 2005, 67–68.

⁵⁷ Ivanov 1931, 134. cf. Marković 1925, 116 ref. 2; Katić 1978, 38.

⁵⁸ Grković 2006, 11.

more or less importance which characterized it even in the 13th century. At about that time onward this title shifted its meaning to the members of the imperial guard. It was rejected that it was an “officer of the heralds or messengers” and it was considered decisively that it was a military commander. In the charters of Rila and Vitoša of the Tsar Ivan Šišman, *lagators* were the troop commanders.⁵⁹ This trail leads to conclusion that they practiced enlarging such units since there had also been records of the protolagators in Bulgaria.⁶⁰ Considering the origin of the title and its original meaning, particularly after the review of the situation in Turkish times, it is certain that *lagators* in Serbian environment were, among other things, some kind of lower military commanders close to the vlach community. Indirectly, the time they were introduced to the new environment and became widely accepted in this country is revealed. It would be the 13th century.

The basic assumption of this thesis is further supported by what has been said in the previous paragraph. However, there is further information that presents *voynuk* order as a continuation of vlach military establishment from the earlier period. Beside numerous *lagators* there were rare references to *primicurs* among *voynuks*. It is well known that in both epochs they were an essential part of vlach *katuns*.⁶¹ This fact requires special quotation of the most important parts, translated at least. The undated law of Suleyman the Legislator determines: “Military *lagators* and *primicurs* in each *nahiyes* had been freed of taxes; like other soldiers, one of them should serve in the sultan’s horse stable with other soldiers each year.”⁶² These officers were completely equaled in the responsibilities and privileges which diminishes the importance, otherwise quite logical, assumptions that *lagators* were above *primicurs*. It is more likely that the leaders of vlach communities could sometimes serve as the lowest commanders among *voynuks*. It would be a natural accumulation of functions revealing once again the social background of *voynuks*.

However, all of this doesn’t tell much about the complex forms of their establishment. In Turkish time higher commanding positions mostly belonged to the followers of Allah and thus, only at first sight, were not suitable for comparison with previous condition. *Ceri-bashsis* who had certain judicial power were immediately above *lagators*.⁶³ *Voynuk sanjak-beys* and special commanders

⁵⁹ Radojčić 1967, 143; Katić 38; Filipović 1963, 92. cf. Rajković 1999, 359–360.

⁶⁰ Duičev 1986, 64, where some other such toponyms from the area of the very same country were pointed out.

⁶¹ Blagojević 2005, 43–77.

⁶² Stojanovski 1990, 43, 45.

⁶³ Đurđev 1947, 101–103; Stojanovski 1990, 47–48. There was a certain Vlah Svinjarević among them who served as a messenger of Isa-bey in 1474. See: Đurđev 1947, 102. For conditions in northern Serbia see: Miljković 2004, 245–247

of the Constantinople horse stables followed. All of them were subordinate to their supreme commander, *voynuk-bey*, through which the Sultan's will throughout the Empire was realized. The special censuses of the *voynuks* conducted relatively frequently and with much care, enhance the particularity of the military structures.⁶⁴ It should be emphasized that the detachment of *voynuks* from other Ottoman soldiers was not accidental and that it must have been inherited from earlier period. Those who see the origin of *voynuk* service in petty Christian nobility, owners of hereditary land, and *pronoia* holders have to explain *voynuk* uniqueness, consistently carried out from the bottom to the top of the state, parallel to other, much more important, military systems.⁶⁵ In addition, the question remains by what standard of the Turkish authorities, had some Christian feudal lords been adjoined to *sipahis* and subjected to regular *timar* army, while others were appointed as *voynuks*. At the time of the occurrence of *voynuk* military order, which was probably in the seventh decade of the 15th century, the Turks themselves encountered a clear distinction which they had adopted and further developed.⁶⁶

Fortunately, there is reliable information about the occurrence of a special vlach unit within the armies of Christian countries. In one of his reviews S. Ćirković stated that the role of vlach and Albanian warrior groups had been discovered late.⁶⁷ Some of these reports are quite summary i.e. a reference to vlachs participating with their companions Serbs in the war against the imperial pretender Simeon Siniša in 1356.⁶⁸ Thereby it is not certain that the earliest information, on their parallel warfare with regular armies, whether Turkish or domestic, dates from the 15th century.⁶⁹ Special attention was paid to vlach establishment in the Cetina River basin in the document dating from 1436. This point is so important that it should be presented in its entirety: **Ки Влахъ има село, да саджи с њнѡмь, а ки нима село, тии на кони шѣитомь и с мачемь, али стрилами и с мачемь. Ко не иде на воискѡ, а запови мѹ се, шест либарь плаѣа; од тогои гре воиводи Влашкомѡ десето. Да имь се не ѡзме кон воинички ѡ посадѡ ни за ниеднѡ кривинѡ; а да не воюю от Стипана дне до Мартина; а када гредѡ на воискѡ, два дила воиниковь да гре, а трети дню да є напраа (supply) брашномь и кобилами. И да над ними ниедень Хрватинь воивода, нерь едань изьмед њихъ да є воивода над ними, ки нимь заповида, с нашимь се кнезомь договарае.** Many parallels between these

⁶⁴ Stojanovski 1990, 48–53.

⁶⁵ Stojanovski 1990, 22.

⁶⁶ Dating accordin to: Đurđev 1947, 77–78, 81, 100, 104, 124.

⁶⁷ Ćirković 1997, 354. More details in: Ćirković 1989, 159–160.

⁶⁸ Schreiner, 2004, 356.

⁶⁹ Filipović 1963, 100, 107.

warriors and future *voynuks* had been emphasized: weapons, fine payment and division into three groups.⁷⁰ One should not forget that they originated from eastern Herzegovina and that the described establishment had been transferred from there.⁷¹ It is obvious that the process of populating villages with vlachs was well advanced, as well as the concern of the authorities that the villagers did not go to the army but had other responsibilities which increased the level of their exploitation. It should be noted that these regulations described vlachs as a complete group of warriors under a *voivoda*, elected by them.

Regarding vlach military establishment, it is possible to consider a large amount of important testimonies from even earlier period from the hinterland of Dubrovnik, precisely at the turn of the 14th century. Certain Mužbrat (Musibrat comes vlacorum) and his son Slavomir (Slavomir confalonarius Tuerdici) were *knez* and *voivoda* of the vlachs who were subordinate to the masters of Popovo and the surrounding area, namely to the descendants of *knez* Miroslav. Slavomir was a flag-bearer of *zupan* Tvrtko and he led a special unit of vlach soldiers. It was an auxiliary unit providing necessary support to noble cavalry. They were commanded by *zupans*, the leaders or *zupas*. However, the vlachs had their own special leaders *knezes* and in military campaigns flag-bearers or *voivodas*.⁷²

Voivodas as the leaders of vlach soldiers are known, although not extensively, in many sources from the western Balkans.⁷³ After everything that has been said, the estimation of the usually well informed dignitaries of Dubrovnik was now understood better. They were occasionally receiving the rumors that the vlachs were dissatisfied and that it was a right moment to move against their masters from the Adriatic hinterlands.⁷⁴ The content of the diptych of Pčinja is very interesting in relation to the terms in question. It had attracted attention because of the following entries: **раба божія Владислава / раба божія Братана (свѣга воєводе влах Владислава)**. It seems like this person was related to the Ottoman warrior order of vlachs. The fact that Vladislav was described as *timar-holder* is sufficient indication he lived in the Ottoman period.⁷⁵

Now, when at least two reliable medieval sources, with few differences, confirm the same fact in details, there is no doubt that vlach soldiers were significant units which their masters as well as their enemies, should consider. There is a solid insight into the way they had been used by their secular lords,

⁷⁰ Đurđev 1947, 106. cf. Stojanovski 1989, 98.

⁷¹ Filipović 1963, 104–106.

⁷² Blagojević 2001, 53–55. cf. Mišić 1994, 173–174.

⁷³ Filipović 1963, 82, 86, 90, 91, 92, 98, 100–101, 102–104, 106; Kovačević-Kojić 1963, 136; Đurđev 1963, 155.

⁷⁴ Ćirković 1964, 219.

⁷⁵ Novaković 1895, 9. cf. Mihaljčić 1999a, 95–97.

which wasn't possible with the sources from the monastery estates with special needs and different goals.⁷⁶ The difference was not necessary severe. Grigorije Camblak describes going to war one of the riters from the Dečani estate. This could be related to vlach soldiers from this very feudal estate. Since this was an imperial monastery the rule was probably general.⁷⁷

Earlier references to the tragic fate of the killed horse keepers in Strumica region are very important because it further confirms what can be proved by a simple comparison or an assumption. Almost all Serbian rulers, as well as their major feudal lords, had enough land suitable for various types of livestock and a supporting special administrative-economic structure that took care of their horse farms and herds. Special groups of vlachs soldiers derived from such a situation, capable of additional filling of their regular military units.⁷⁸ Probably that's where an interesting assessment has come from. Jovan Kantakuzin wrote that Dušan's feudal lord Hrelja: "[...] possessed not only weapons, horses and wealth but was also extraordinary skillful in war matters."⁷⁹ The part referring to animals has a confirmation from the other side and refers to despot Jovan Oliver also.⁸⁰ This scarce information is important since it reveals that the Turks in the first years after the battle of Maritsa could actually encounter the described structure and to adopt it. A recent Turkish chronicle displays the military readiness of the country of Dragaš in the following way: "Lord Constantine was famous for his numerous armies and *sipahis* [...]"⁸¹ It is unclear whether the division between *sipahis* and army concealed a deeper meaning or whether it was just a writer's negligence.

Due to everything that has been said so far the question whether the vlach soldiers went to proper war campaigns becomes ambiguous. As armed soldiers they could first protect themselves and their surroundings. Providing they were mostly purveyors the very same assumption is valid for horses in their escort, too. If some kind of purveyors or escorts of the striking forces had consisted of regular vlachs, load carriers in peacetime, *merophs* shouldn't even be considered, they would had required special care. This was avoided by skillful measure which slightly strained the finances of the state but allowed an access to a large

⁷⁶ A demand for separation of "state" and "monastery" vlach soldiers was underlined in: Đurđev 1947, 104 ref. 183.

⁷⁷ Camblak 1989, 79.

⁷⁸ Some notes in: Katić 1978, 35–38, in more details in: Blagojević 1966, 3–95, specially 27–38, 44, 45, 49. For groups of vlachs subordinated to secular lords, mostly from the west see: Filipović 1963, 46, 99, 101–102, 103; Kovačević-Kojić 1963, 137–138; Đurđev 1947, 1963, 153.

⁷⁹ Ferjančić 1986, 370.

⁸⁰ Blagojević 1966, 29.

⁸¹ Matkovski – Aručić 1979, 153. cf. Filipović 1971, 220–221.

number of cheap and reliable soldiers. Therefore, a part of vlach population were demanded to be lightly armed thus becoming vlach soldiers. Moreover, they were given enough time to develop their basic war skills. Training with battle horses handed to the soldiers later, under the supervision of petty nobility, presumed fully developed warrior skills. It can be assumed that their expertise was on a high level although probably not quite as good as with western mercenaries or local nobility growing since childhood with arms. Despite these shortcomings, the agility of most of the vlachs, once again confirmed when it comes to the Turkish military order of the same name, would be quite sufficient to fulfill the basic war assignments. With their multitude, cavalry and other skills they faced the opponents with various challenges. They could take part in minor clashes but also in large, decisive battles. However, it is unlikely that they would on such occasion undertake the major task. It appears that the main difference was the level of equipment since the most expensive weapons and full equipment were available only to higher layers. Judging by the name of the Turkish units it seems that the inexpensive spear was the most accessible to them. A shield and some modest additional equipment could be included as well.⁸² These, along with the riding horses and probably some additional animals for loading, were proper burden for four wealthy vlach households.

Social dimension, according to which warrior's noble origin was never forgotten, was emphasized. Personal freedom was valuable in that time. Since vassal dependence "pravoverno porobotanije" was expected from petty nobility it is clear that they were all noble although sometimes not wealthy. However, this was not always the case with vlach soldiers, part of subordinate population in strong feudal countries. Division to landlords, ritters and vlach soldiers in peacetime Serbian society might be transferred in the military campaigns. More noticeable involvement of vlach soldiers in wartime events and their social finalization had created preconditions for the emergence of a new name for the petty nobility and *pronoia* holders. During the first half of the 13th century they were simply labeled with an appropriate name of *vojniki* (soldier). In the second half of the same century, the term *vlasteličić* (ritter) occurred and became an established term in the middle of the following century. It was more suitable for the petty nobility since it derived from the term denoting more powerful feudal lords (*vlastela*).⁸³ In this way, a considerable difference between free warriors and soldiers originally from vlach dependent masses was easily demonstrated.

⁸² Guard and vanguard service suggested light equipment. On this, in details in: Đurđev 1947, 85–89, 90, 101, 106. On complete armament of late medieval ritter see: Aleksić 2007, 7–18.

⁸³ Mihaljčić 1999b, 91–92; Blagojević 2004a, 244 ref. 170, with earlier literature.

In such a position, historical development could not end. Many vlachs soldiers did not want to miss the given opportunity since frequent wars raised their importance and weakened the state power. Therefore, so many of them obtained a privileged position at the very end of the 14th century and during the 15th century. A reliable way to confirm this change emerges when the leaders of certain groups of vlachs obtained possessions for their “loyal service”. They should, in turn, serve “onore armigerorum et woytanis”.⁸⁴ However, the strength of these individuals was not in the given land but in the numerous escort prepared for war at all times. Moreover, taking an oath of allegiance to feudal lords was appropriate only for free men.⁸⁵

This primarily applies to the western regions that had resisted the Ottomans for a long time and where this process could progress to its full completion. After the fall of Herzegovina, the Ottomans relied on the leaders of the large groups of vlachs. Some of them were entrusted with the administration of the entire *zupas* that was possible only if they had already acquired experience in public administration.⁸⁶ In less than a hundred years, great changes had taken place. Therefore, the beginning of Turkish occupation, as expected, revealed the vlachs in various places on the social ladder. Hence the phenomenon that the historians, mostly focused on the research of the opposite corners of the Balkans, had come to different results. Also, hence the view that the *voynuks* of vlach origin were the Turkish upgrading, predominantly recorded in the area of northern Serbia and Bosnia.⁸⁷ In the west and north many *voynuks* actually descended from petty nobility but it probably often had vlach origin.⁸⁸ This does not challenge the basic assumptions according to which the Turks, during the establishment of this order, started from vlach soldiers. They predominately belonged to secular lords from the first zone of the Ottoman conquests after the battle of Maritsa. There was the apparent tendency of both Christian and Muslim governments towards the quality of this type of warriors. That was not the case with numerous ordinary vlachs, having different types of liabilities in

⁸⁴ Filipović 1963, 79–80, 89, 105, 141, loc.cit. 80. The assessment that a part of the vlachs achieved a personal freedom in: Ibid., 108. On Zahumlje Principality see: Mišić 1994, 173–184.

⁸⁵ Kovačević-Kojić 1970–1971, 229–233. cf. Mišić 1994, 174. Sometime they themselves took an oath to respect the rights of others. See: Filipović 1963, 103.

⁸⁶ Those were Herak Vraneš in Trebinje and Popovo, as well as the vojvoda Petar Stepjanović leading the group of Hrabren vlachs. See: Čirković 1964, 234; Tošić 1998, 135–138; Mišić 1994, 175.

⁸⁷ Stojanovski 1989, 82–84, 89. cf. Miljković-Bojanić 2004, 242 ref. 704. Perhaps the *voynuks* in the north prevailed in the sources because of the greater number of vlachs in general population. On vlachs in the territory of the Republic of Macedonia, particularly on the small number of them. See: Stojanovski 1990, 13, 44–45, 53–54, a reference to *voynuks* from the same area in: Ibid., 65–79.

⁸⁸ An impressive example in: E. Miljković-Bojanić 2004, 243.

both epochs.⁸⁹ The idea emerges that the latter were included into the structure of the Turkish army a bit later i.e. at the time when, because of the above described circumstance, the vlachs had already achieved a considerable degree of personal freedom. Therefore, the same social group in the same region under Turks produced two completely different military orders.

A large amount of information revealing that later on *voynuks* spent time in stables or as auxiliary troops will also receive its full meaning. Everything that has been said so far in no way contradicts their diverse use. They were hardworking labourers in villages and *katuns* supporting not only themselves but also the population freed of manual labor. In peaceful times they provided reliable escort for the dignitaries of monastery estates, protected the properties and bred horses. They were always at hand to main forces in military campaigns during which they were also able to defend themselves and supplies and to inflict losses to the enemy.

There is more indirect evidence that *voynuks* originated from the part of population of vlach status. It is interesting that sometimes even Yürüks, also a special Ottoman livestock-military order, entered the service of the sultan as the *voynuks*.⁹⁰

List of References

Aleksić 2007	Aleksić, Marko, <i>Mediaeval Swords from Southeastern Europe. Material from 12th to 15th Century</i> , Belgrade.
Aleksić 2010	Алексић, Владимир, <i>Живот и дело академика Михаила Динића</i> , Пожаревац – Ниш.
Blagojević 1975	Благојевић, Милош, <i>Земљорадња у средњовековној Србији</i> , Београд.
Blagojević 2006	Благојевић, Милош, <i>Спорови око средњовековних међа</i> , Зборник МСИ 71–72, 7–28.
Blagojević 1966	Благојевић, Милош, <i>Планине и пашињаци у средњовековној Србији (XIII—XIV век)</i> , ИГ 2–3, 3–95.
Blagojević 1975	Благојевић, Милош, <i>Земљорадња у средњовековној Србији</i> , Београд.
Blagojević 2001 ²	Благојевић, Милош, <i>Државна управа у српским средњовековним земљама</i> , Друго издање, Београд.

⁸⁹ E. Miljković-Bojanić 2004, 227–241, with previous literature.

⁹⁰ Đurđev 1947, 91–92, 104, 106; Stojanovski 1990, 29 ref. 91, 41–42, 55 ref. 201.

- Blagojević 2004b Благојевић, Милош, *Меропси и отроци-баитиници и посадници у Грбаљском рукопису Душановог законика*, Глас САНУ СССХСХVI, Одељење историјских наука, књ. 12, Београд, 21–60.
- Blagojević 2004a Благојевић, Милош, “Закон Светога Симеона и Светога Саве”, у: исти, *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Завод за уџбенике – Београд, 191–246 (= исто, у: Ђурић, Војислав Ј. (ур.) *Сава Немањић – Свети Сава. Историја и предање*, Научни скупови САНУ – Београд 1979, 129–166).
- Blagojević 2005 Благојевић, Милош, *Влашки кнезови, премићури и челници у држави Немањића и Котроманића (XIII–XIV век)*, у: Михаљчић, Раде (прир.) *Споменица Милана Васића*, АНУ Републике Српске, Споменица, књ. II, Бања Лука, 43–77.
- Bubalo 1999 Бубало, Ђорђе, *Сокалник*, у: Ђирковић, Сима – Михаљчић, Раде (ур.) *ЛССВ*, Београд, 680–682.
- Camblak 1989 Григорије Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, у: Петровић, Дамјан (прир.), Мирковић, Лазар (прев.), Бодановић, Димитрије (ур.) *Стара српска књижевност у 24 књиге*, књ. 12, Београд.
- Ćirković 1964 Ђирковић, Сима, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд.
- Ćirković 1974 Ђирковић, Сима, *Студеничка повеља и студеничко властелинство*, Зборник ФФ у Београду, Споменица Георгија Острогорског 12–1, 311–319.
- Ćirković 1989 Ђирковић, Сима, *О саставу и снази Lazarevog tabora na Kosovu*, *VIG* 40–2, 151–168.
- Ćirković 1997 Ђирковић, Сима, *Рат и друштво: најамници и њихова цена*, у: исти, *Работници, војници, духовници*, Београд, 349–366.
- Dinić 2003a Динић, Михаило, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, у: исти, *Из српске историје средњег века*, Београд, 687–710.
- Dinić 2003b Динић, Михаило, *Сокалници*, у: исти, *Из српске историје средњег века*, Београд, 409–417.
- Duičev 1986 Дуйчев, Иван, *Рилската грамота на цар Иван Шишман од 1378*, Софија.
- Đurđev 1947 Ђурђевић, Бранислав, *О војнуцима са освртом на развој турског феудализма и на питање босанског агалука*, ГЗМ у Сарајеву н.с. 2, 75–137.
- Đurđev 1963 Ђурђевић, Бранислав, *Територијализација катунске организације до краја XV века*, у: Филиповић, Миленко (ур.) *Симпозијум о средњовековном катуњу одржан 24. и 25. новембра 1961. г.*, Сарајево, 143–169.

- Ferjančić 1986 Ферјанчић, Божидар, *Византијски извори за историју народа Југославије*, том VI, Београд.
- Ferjančić 1993 Ферјанчић, Божидар, *Сточарство на поседима светогорских манастира у средњем веку*, ЗРВИ 32, 35–127.
- Filipović 1963 Филиповић, Миленко С., *Структура и организација средњо-вековних катуна*, у: Симпозијум о средњовековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961, Сарајево, 45–112.
- Filipović 1971 Filipović, Nedim, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo.
- Grković 2006 Грковић, Милица, *Речник имена бањског, дечанског и призренског властелинства у XIV веку*, Београд.
- Hadžibegić – Handžić – Kovačević 1972 Hadžibegić, Hamdija – Handžić, Adem – Kovačević, Ešref, Orijentalni institut – Sarajevo, XII–XIV.
- Inaldzik 1952–1953 Inaldzik, Halil, *Od Stefana Dusana do Osmanskog carstva*, POF III–IV, 23–53.
- Ivanov 1931 Иванов, Ђордан, *Български старини из Македонија*, Софија.
- Jovanović 1981 Јовановић, Томислав, *Инвентар српских ћирилских рукописа Народне библиотеке у Паризу*, Археографски прилози 3, 300–301.
- Katić 1978 Каћић, Реља, *Сточарство средњовековне Србије*, Београд 1978.
- Kovačević-Kojić 1963 Ковачевић-Кojiћ, Десанка, *Средњовековни катун по дубровачким изворима*, у: Миленко С. Филиповић (ур.) *Симпозијум о средњовековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961*, Сарајево, 121–140.
- Kovačević-Kojić 1970–1971 Ковачевић-Кojiћ, Десанка, *Обавезе на вјерност двојице катунара војводи Сандаљу Хранићу*, Годишњак ДИ БиХ 19, 229–233.
- Margetić 1991 Margetić, Lujo, *Bilješke o meropsima, sokalnicima i otrocima*, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu 35, 1–3, 102–108.
- Marković 1925 Марковић, Василије, *Ктитори, њихове дужности и права*, Прилози за КЈФ 5, 99–124.
- Matanov 1984 Матанов, Христо, *Феодални княжества вЈугозападните български земи през 14. в., отразени в османската административно-територијална система*, Исторически преглед 4, 78–86.
- Matanov 2000 Матанов, Христо, *Възникване и облик на Кюстендилския санджак (XV–XVI век)*, Софија 2000.
- Matkovski – Aruči 1979 Матковски, Александар – Аручи, Кемал, *Македонија и соседните области во хрониката „Беда-и ул векаи“ од Коџа Хусеин (1328–1491)*, Историја 15–2, 137–176.
- Matkovski, 1996 Матковски, Александар, *Номадско сточарство во Македонија од XIV до XIX век*, Скопје.

- Mihaljčić 1999a Михаљчић, Раде, *Војвода*, у: Ћирковић, Сима – Михаљчић, Раде (ур.) ЛССВ, 95–97.
- Mihaljčić 1999b Михаљчић, Раде, *Властеличићи*, у: Ћирковић, Сима – Михаљчић, Раде (ур.) ЛССВ, 91–92.
- Miljković-Bojanić 2004 Миљковић-Бојанић, Ема, *Смедеревски санџак 1476–1560. Земља – насеља – становништво*, Београд.
- Miljković 2007 Миљковић, Ема, *Хришћани спахије у Смедеревском санџаку у другој половини 15. века*, у: Мишић, Сениша (ур.) *Моравска Србија. Историја – култура – уметност*, Крушевац, 85–93.
- Miljković 2010 Miljković, Ema, *The Cristian Sipahis in the Serbian Lands in the Second Half of the 15th century*, Београдски историјски гласник /Belgrade Historical Review 1, 103–119.
- Mišić 1994 Мишић, Сениша, *Хумска земља у средњем веку*, Београд.
- Mišić 2010 Мишић, Сениша, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла*, ССА 9, 75–86.
- Mišić 2009 Мишић, Сениша, *Прилог сакралној топонимији Бихора и Корита*, Црквене студије 6, 329–340.
- Novaković 1895 Новаковић, Стојан, *Пишњски поменик*, Споменик СКА 29.
- Novaković 1912 Новаковић, Стојан, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд.
- Radojčić 1967 Радојчић, Ђорђе Сп., *Белешке „грешнога“ Равула из времена краља Вукашина (1365–1371)*, у: исти, *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и турско доба*, Матица Српска – Нови Сад 1967, 142–144.
- Rajković 1999 Рајковић, Срђан, *Лагатор*, у: Ћирковић, Сима – Михаљчић, Раде (ур.) ЛССВ, 359–360.
- Schreiner 2004 Schreiner, Peter, *Sorge um Handschriften. Zwei wenig bekannte Nachrichten zur serbischen Kultur im 14. Jahrhundert*, ЗРВИ 41, 353–360.
- Stojanovski 1985 Стојановски, Александар, *Vranjski kadiluk u XVI veku*, Vranje.
- Stojanovski 1989 Стојановски, Александар, *Потекло и воспоставување на војничката служба (со особен осврт на Македонија)*, у: исти, *Македонија во турското средновековије. От крајот XIV на почетокот на XVIII век*, Скопје, 91–108.
- Stojanovski 1990 Стојановски, Александар, *Раја со специјални задолженијаво Македонија (војници, соколари, оризари и солари)*, Скопје.
- Stojanovski 2006 Стојановски, Александар, *Велес и велешко од крајот на XIV до крајот на XVIII век*, у: исти, *Македонија под турската власт (статии и други прилози)*, Скопје, 130–198.
- Todorov – Nedkov 1966 Тодоров, Николај – Недков, Борис, *Турски извори за българската история*, серия XV–XVI, Софија.
- Tošić 1998 Тошић, Ђуро, *Требињска област у средњем веку*, Београд.

- Trifunoski 1974 Трифуноски, Јово, *Кумановска област. Сеоска насеља и становништво*, Скопје.
- Trijić 2002–2003 Тријић, Влада, *О сокалницима*, Прилози за КЈиФ 63–64, св. 1–4, 4–28.
- Zirojević 1974 Зиројевић, Олга, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд.

Владимир Алексић

СРЕДЊОВЕКОВНИ ВЛАСИ И ПОЧЕЦИ ОСМАНСКИХ ВОЈНУКА

У овом раду су многе, од раније добро познате вести о социјалним категоријама из наслова поново преиспитане, што је учињено услед неуслагашеног и недовољно јасног увида најновије литературе у саме почетке војничке службе. Ова је тема управо због тога главно истраживачко питање, у чијем решавању највише помажу обимна и важна скорашња сазнања српске медијевистике. Прво су још једном размотрене вести о Власима са великих манастирских властелинстава, посебно онима који су имали статус војника. У том смислу јако су корисне и најновије представе о различитим категоријама зависног становништва у држави Немањића. Посебна задужења Влаха војника додатно су објашњена и упоређена са положајем ситне властеле и пронијара у сличном положају. Наслућено је да се израз властеличић развија како би се нагласила суштинска разлика између ових социјалних скупина. Са ослоном на такве закључке, у средиште пажње су ипак стављене вести о Власима подложним световним господарима. Посебно је истражено место лагатора у државној управи. Указано је на више доказа да су Османлије већ за време почетних успеха након Маричке битке могле да сретну и прихвате такве економско-управне структуре. Потоње вести из турских извора су најбројније, али услед многих промена унутар самих влашких заједница пре коначног турског освајања, као и склоности Османлија да затечено стање знатно измене према властитим потребама, оне не пружају увек грађу погодну за одгонетање основног питања овог рада.

Ema Miljković, Ph.D.

Associate Prof., Department of History, Faculty of Philosophy
Ćirila and Metodija Street, no. 2, Niš
ema@filfak.ni.ac.rs

WHO WAS RICH AND WHO WAS POOR? CREATION OF THE NEW SERBIAN "ELITE" IN THE SERBIAN 15TH CENTURY SOCIETY*

The main classification of the Serbian society in the second half of the 15th century was the division into three groups: the *reaya*, the Wallach population and the "categories with special fiscal status", i.e. population that was exempted of certain taxes due to the specific service they hold. The most relevant social change which had occurred during the second half of the 15th century in the regions where the Serbs lived under the Ottoman rule was disappearance of the highly ranked Serbian noble families and beginning of creation of the new Serbian "elite", which was not of the noble origin and did not have the land in the full ownership; their new social status was obtained by acceptance of the service in the Ottoman army. Bearing all that in mind, the question of who was rich (and is it even proper to use the term) and who was poor gets the wider sense: was it possible for local population living within the Ottoman realm to gain real power and wealth, on one, and in which measure the subjects were subjugated on the other side.

Key words: *Ottoman Empire, second half of the 15th century, Serbs, social structure, reaya, Wallach population, knez, primikurs, fiscal policy*

Кључне речи: *Османско царство, друга половина 15. века, Срби, структура друштва, раја, власи, кнезови, примићури, фискална политика*

After the fall of the Serbian Despotate (1459) and the Kingdom of Bosnia (1463) under the Ottoman rule the new phase in development of the Serbian society had begun. The Ottomans brought along the new administrative system, primarily defined by the military and Islamic character of their growing state.

* This study is a part of the project *Settlements and Population in the Medieval Serbian Lands (14th and 15th century)*, (No. 177010), supported by the Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia.

Although the introduction of the Ottoman administration did not radically changed previously existed social relations, the Serbian society in the second half of the 15th century underwent through significant changes, primarily caused by the Ottoman social diversification into two groups: *asker* and *reaya*, applied throughout the Empire. Beside that, the confessional diversification, expressed in the contrast between the Muslim and non-Muslim population had been very important, causing directly the intensification of the process of conversion into Islam, in smaller or higher degree.¹

Although simplified and considerably general, the above mention social division could be applied to the Serbian society in the second half of the 15th century. However, the fact that the social order of the different provinces of the Empire, due to their specific geo-strategic position, was not completely similar has as its main consequence more complex social diversification, different from province to province.

Thus, the main classification of the Serbian society in the second half of the 15th century was the division into three groups: the *reaya*, the Wallach population and the “categories with special fiscal status”, i.e. population that was exempted of some tax due to the specific service they hold. Those groups were more numerous in the border regions, while in the inland regions they were rare or non-existent. There were also some Serbs who served in the Ottoman army, obtaining thus the *asker* status. This primarily applies to the Serbs-*sipahis*, which were quite numerous in the second half of the 15th century.²

The most relevant social change occurring during the second half of the 15th century in the regions where the Serbs lived under the Ottoman rule was the disappearance of the highly ranked Serbian noble families and beginning of creation of the new Serbian “elite”, which was not of the noble origin and did not have the land in the full ownership; their new social status was obtained by acceptance of the service in the Ottoman army.

Bearing all that in mind, the question of who was rich (and is it even proper to use the term) and who was poor gets the wider sense: was it possible for local population living within the Ottoman realm to gain real power and wealth, on one, and in which measure the subjects were subjugated on the other side.³

¹ For more details regarding the process of conversion into Islam, see: Vasić 2005; Жељазкова 1990; Filipović 2005.

² See: Miljković 2010 (with complete bibliography).

³ This study has been dedicated to the creation of the new *elite*, i.e. restructuring of the Serbian society and position of the members of the higher social groups. The social status of the population belonged to the groups of *reaya*, Wallach and groups with special fiscal standing would be subject of another article.

The most influential Serbs in the second half of the 15th century were those rare members of the medieval noblemen who tried to establish themselves within the Ottoman governing system, such as Mara Branković, then influential Wallach families from Herzegovina such as family Miloradović-Hrabren, which had tried to obtain adequate positions in the new circumstances, and also some of the Wallach chiefs who, for the first time under the Ottomans, stepped out of the historical anonymity, as it was the case with the supreme *knez*⁴ of the Wallach of the Smederevo *sanjak* (province), certain Maluga, or with the Bakić family.

The highest position within the Ottoman society and the highest level of political power could be obtained only by those Serbs who converted to Islam, either by their own free will, by the concurrence of the historical circumstances, or by the state measures, such as the tax called *devşirme*, in the Serbian tradition known as “the blood tax”. Thus, the most influential Serb in the Ottoman system in the second half of the 15th century, was beyond any doubt, Ahmed-pasha Hersekoğlu (Hercegović), former Stefan Vukčić Kosača, the youngest son of Herzog Stephan, which entered service of the Mehmed II the Conqueror in 1474. In the history of the Ottoman Empire, he was remembered as warrior, statesman and diplomat. Until his death in 1517, he served under the three sultans and under each of them reached the rank of the grand vizier, although he did not keep, even once, that position for longer period of time.⁵

Those examples of the eminent Serbian medieval noblemen becoming a part of the Ottoman ruling class were isolated cases, thus the phenomenon could not possibly be considered as general.

On the other side, throughout the second half of the 15th century, could be observed the process in which prominent Wallach chiefs, *knezs* and *primikurs*, started to climb up the social scale. This process would reach its peak during the first half of the 16th century.

The subject of this study is the position of the Wallach chiefs within the Ottoman state organization. The subject would be analyzed on the examples of the Wallach families Miloradović (Hrabren) and Bilić in Herzegovina, as well as on the example of the Wallach group in the *sanjak* of Smederevo.

⁴ The Slavic term *knez* could be translated with the nobleman title of prince. But, since the Wallach chiefs were not always of the noble origin, we decided that it would be more accurate to preserve the Slavic term.

⁵ More on Ahmed-pasha, see: Atanasovski 1979, 189–219.

I

The available Ottoman sources dated the second half of the 15th century have kept the notes regarding three members of the Miloradović family, Petar, Radoje and Vukac, all three of them being the Ottoman *sipahis*.

According to the 1468 *sanjak* of Bosnia census data, duke (*voyvoda*)⁶ Petar (other name Hrabren), being notified as the head of the Wallach group of Hum, tended together with his brother Radoje, a *timar* in the *nahiye* (district) of Konac Polje.⁷ Petar was noted as the head of the Wallach group in the land of Hum, thus his title of duke (*voyvoda*) must have been earned prior to the Ottoman conquest of the land of Hum, and then that he kept it in the Ottoman system as well.⁸

The above mentioned *timar* hold by Petar and his brother Radosav, had been transferred at the end of 1475 to certain Vukić, son of Vladivasi, father of the personal servant of the sultan (*çohadar*). This fact, already emphasized in the relevant literature⁹, points out to changing of the status of *voyvoda* Petar and his brothers, i.e. changing of attitude of the Ottoman government towards those members of the Serbian noblemen who subjugated to their authority. In the census book for the *sanjak* of Bosnia dated 1468, to which administratively belong the *nahiye* of Konac Polje, Petar and Radosav had been noted as the *timar* holders. Their *timar* consisted of 2 villages (Seljani and Prkovići) and one deserted village (Žitomislčić), as well as of parts of two villages (Batonoge and Svitava), with total income of 2.585 *akches*, and overall of 19 families and 3 solitaires. There is no mention of their *baština* in this census book.¹⁰ In the census book for the *sanjak* of Herzegovina, dated 1476/77, to which in the meantime were added the above mentioned districts, *voyvoda* Petar, together with his brother Vukić, had been noted as the head of the Wallach group consisted of 127 Wallach households and 16 solitaires, and was the biggest in the whole region of Lower Wallach. It was emphasized that *voyvoda* Petar was the *timar* holder, meaning that the only change was in the composition of his income, but not in his status.

Except for the villages Seljani and Prkovići, the other villages and village parts mentioned as a part of the *timar* of *voyvoda* Petar in 1468 had, in fact,

⁶ More on the title of *voivoda* see: Mišić 2010, 69–86.

⁷ In Ottoman: Petar *voyvoda* reis-i Eflaklar-i Hum. The title of duke (*voyvoda*) coming behind his name means previously earned title, while for the Ottoman government his title is *reis* (head), chief of the group of Lower Wallach. See: Aličić 2008, 133, 160.

⁸ Ibid, 133.

⁹ Mišić 1996, 181; Tošić 2004, 118–119; Filipović 2007, 452–456.

¹⁰ Aličić 2008, 160–161.

been the settlements making part of his estate in the pre-Ottoman times. At the first period after the Ottoman conquest, they had been transferred into the *timar*, and the income was granted to Petar himself. But in the next decade, in the period elapsed between two censuses, the income distribution had been revised, thus *voyvoda* Petar and his brother Vukić (since in the meantime their brother Radosav had died) hold the income from their family estate in a different manner. The lease of the boats sailing from Počitelj to the sea, 600 *akches* per year, had been added to his total income. Since in the Ottoman land distribution system, the *timar* was primarily fiscal and not territorial concession, it could be concluded that *voyvoda* Petar had still been appraised as the devoted servant of the sultan, and that only the structure of his income had been changed. Although the principle of *timar* rotation was one of the basic postulates of the Ottoman *timar* system, it was rarely applied to the *timars* of the Wallach chiefs; even the granting of their old *baština* lands in the form of the *timar* was not common enough.¹¹ Thus the changing of income structure granted to Petar Miloradović was not surprising: during the first phase of the introduction of the Ottoman government in Herzegovina, his previous estates had been granted to him as a *timar*, while in the census book dated 1476/77 they were registered as his free *baština*. Nedim Filipović wrote that this particular changing was favorable to *voyvoda* Petar, since the *timar*, due to the slightest ill-service or disobedience could be subject to serious sanctions, while owning of the personal *baštinas* was more secure and pre-condition for full private property.¹²

Beside the Miloradović family, there were some other Wallach families in the land of Hum, which had managed to preserve certain positions during the first centuries of the Ottoman rule, such as the Vladević (Vlahović) family for example. The founder of the family, *knez* Vlač Bilić had been registered as the *timar* holder in the census book of the *sanjak* of Bosnia dated 1468. His *timar* consisted of the village of Zagrad, in the *nahiye* of Dabar, with the total income of 2.747 *akches*. Vlač Bilić had died sometime before 15th of September 1474¹³, when his *timar* had been transferred to his son Vukosav Vladević.¹⁴ However, Vukosav did not held the mentioned *timar* for long, since 2nd of December 1476 it was granted to certain Kiliç son of Barak.¹⁵

¹¹ Filipović 2007, 443.

¹² Ibid.

¹³ Vlač Bilić was buried in his native village of Vlahovići, near Ljubinje in the church he had had to build. The church was and still is dedicated to the St. Lazar. The fact that Vlač Bilić was the benefactor of that particular church testifies upon his influence and personal wealth. For more details see: Mišić 1996, 175–176.

¹⁴ Aličić 2008, 158.

¹⁵ Ibid.

Although not registered as the timar holder in the census book of *sanjak* of Herzegovina dated 1476/77, Vukosav still had the influential position within the Ottoman administrative system. That same year he was registered as the head of the Wallach *cemaat* (community) of Vlač Bilić, consisted of 108 Wallach houses and 14 solitaries.¹⁶

The third member of this family registered in the relevant historical sources was Vukić son of Vlač (sometimes also noted as Vladko) had ascended considerably high level on the scale of the Ottoman *timar* system. In the census book for the *sanjak* of Bosnia dated 1468 he was registered as a *timar* holder. His timar consisted of 3 villages (or more precisely part of the villages), with 7 houses, one solitary and total income 1.212 *akches*. He personally participated in the campaigns as the *cebelu*.¹⁷ The income coming from two (Batnoge and Svitava) out of three villages making a part of his *timar* were shared with *knez* Petar, as shown in the table 1.

Table 1:

Village Batnoge			
Year 1468		Year 1476/77	
Timar holder	Income structure	Timar holder	Income structure
Petar	Deserted part, income 100 <i>akches</i>	Petar	Vineyard, <i>baština</i> Income, <i>muqata</i> 150 <i>akches</i>
Vukić	1 <i>hassa</i> vineyard, 1 field 2 houses, income 804 <i>akches</i>	Vukić	<i>Mulk</i> vineyard, <i>baština</i> (according to the Wallach law)
Ivaniš son of Vučihnin	1 house, income 100 <i>akches</i>	Vukac son of brena	Deserted part, previously hold by Vukić
		Ahmed from Nicopolis	2 houses, 1 <i>hassa</i> vineyard 1 <i>hassa</i> field, income 473 <i>akches</i>
		Halil son of Velid	1 house, income 75 <i>akches</i> Previously hold by Ivaniš

¹⁶ Aličić 1985, 137.

¹⁷ Aličić 2008, 158.

Village Svitava			
Year 1468		Year 1476/77	
Timar holder	Income structure	Timar holder	Income structure
Petar	1 house, income 150 <i>akches</i>	Petar	<i>Mulk</i> mill and <i>baština</i> Part under <i>muqata</i> , income 50 <i>akches</i>
Vukić	1 house, income 50 <i>akches</i>	Vukić	<i>Baština</i> (according to the Wallach law) On the <i>mezra`a</i> of Svetava
		Vukac son of Obren	Deserted part, previously hold by Vukić

Ten years later, in the census book for the *sanjak* of Herzegovina, his *baština* was registered, but also a timar with considerable income of 7.975 *akches*.¹⁸

By comparative analysis of the timar system in the *sanjaks* of Bosnia and Herzegovina respectively during the sixties and seventies of the 15th century it could be concluded that the solution applied to the case of *voyvoda* Petar, i.e. transferring of the previously owned *baština* lands into the timars was only provisory, in order to consolidate the Ottoman government in the land of Hum. Yet during the seventies of the 15th century the changes of attitude of the Ottoman authorities toward the members of the Serbian noblemen who stayed on their previously owned land could be observed. Regardless the fact that *voyvoda* Petar still hold very important position in the Ottoman system, our opinion is that the decrease of his income was in function to induce his decision, or decision of one of his family members, to convert to Islam by his own decision.

This assumption has been supported by examples of some of the eminent Serbs, chronologically and geographically close to *voyvoda* Petar. The most famous was the case of *knez* Herak Vraneš¹⁹, from the Wallach *nahiye* of Ljuboviđa, who hold in 1468 the *timar* in the *nahiye* of Mileševo, with the income of 2.865 *akches*.²⁰ In 1470, due to the recommendation of the *sanjak-beg*, two more villages situated in the *nahiye* of Blagaj had been added to his *timar*. Those villages had previously been part of the timar of certain Đuraš, son of Ljuboje. On the basis of the note registered in the census-book it can be concluded that Đuraš had

¹⁸ Aličić 1985, 390.

¹⁹ For more details on *knez* Herak, see: Tošić 1996, 101–115.

²⁰ Aličić 2008, 125.

not been loyal to the Ottoman authorities, thus his *timar* was taken. That *timar* consisted of two villages, and brought to his holder the income of 1.505 *akches*. With that augmentation the *timar* of *knez* Herak Vraneš brought to his holder the income of 4.370 *akches*.²¹

Not long afterwards, since he did not respond to campaign call against Uzun has in 1473, *knez* Herak had lost his *timar*. But, in the years to follow, his ascent as the Ottoman *timar* holder could be observed once again, meaning that his was a man of importance to the Ottoman authorities, which is strongly proven by the *berat* dated October 1476 by which he was given Trebinje and Popovo regions to administer,²² as well as the *timar* (which is in fact the *zeamet* regarding the income it brought) in the *nahiye* of Dabar, which brought the total income of 28.907 *akches*. This income presents the highest sum ever noted in the available sources and granted to one Christian *sipahi*. In the same census books, within his *timar*, was also registered his *çiflik*; it could be assumed that he kept that particular *çiflik* even during the period when he was denied the right to the *timar* (between 1473 and 1476/77).²³

The ascent of *knez* Herak is certainly proof of his ability, but also of his loyalty to the Ottoman authorities. The fact that his younger son had been brought to Istanbul while a young boy, obtaining the name of Ibrahim and beginning his ascent toward the higher ranks of the Ottoman administration, could not be omitted. Older son of Herak, Đorđe, has been registered in the sources dated first half of the 16th century as the benefactor of the Zastup monastery, in the *nahiye* of Ljuboviđa.²⁴

The above mentioned example presents only an illustration of the behavioral pattern which could be applied by the Wallach chiefs during the second half of the 15th and the first half of the 16th century. The situation in Herzegovina had itself its particularities, since the Ottoman had already found there the large and influential Wallach groups. In some other regions, such as *sanjak* of Smederevo for instance, the settlement of the Wallach groups was planned by the highest Ottoman authorities, the directions, as well as the conditions of the settlement were negotiated in details, and therefore there we can observe the lesser degree of conversion to Islam among the Wallach chiefs, but also the smaller extent of their integration into the Ottoman administrative system.

²¹ Ibid., 149–150.

²² Filipović 2007, 451.

²³ Aličić 1985, 331–364.

²⁴ Tošić 1996, 112; Đorđe Vraneš had been mentioned as the benefactor of the Zastup monastery in the menaion dated 1537/38 – Mano-Zisi 1989, 183–184.

II

During the seventies of the 15th century a process of migration of the Wallach groups from *sanjak* of Herzegovina to *sanjak* of Smederevo was in effect. By settling on the territory of the *sanjak* of Smederevo, the Wallach groups went through serious changes in their way of life. The responsibilities of the Wallach chiefs increased, and their election did not depend only on the will of the Wallach group itself, but also of the sultan, who had to approve each particular election, since they were considered as the central government officials, with the responsibility for their community and territory.²⁵

Several families, mostly one or two villages, were under the direct authority of the *primikur*, who responded to the *knez*, the later being supreme authority of the Wallach community in his particular *knežina*. The positions both of *knez* and *primikur* were hereditary ones: the father had been inherited by his son; if there was not a son, then by the brother. The Ottoman legislative did not allow for anyone new, outside the appointed family, to be elected to those positions, but however, on the basis of the preserved legal regulations, it could be concluded that in some cases, the *sanjak-beg* was given right to appoint *knezes* and *primikurs*, according to his own free will. Each *knez* or *primikur* had been granted a certain number of *ratays* (agricultural workers on the estate of *knez* or *primikur*), depending on their influence, merit and contribution to the Ottoman government (one *knez* could have 10 *ratays* at most). After the death of *knez* or *primikur*, the service was taken by his son or brother; newly appointed official had been granted half of his father's *ratays*, while the rest of the *ratays* had been registered with the common Wallach status.²⁶

In the Ottoman legislative, the responsibilities of the *knezes* and *primikurs* were not precisely determined before the *kanunname* issued in 1560. But on the basis of the previous legal regulations, which are also very informative, although not so explicit as the above mentioned 1560 *kanunname*, it could be concluded that the duties and rights of the *knezes* and *primikurs* in the *sanjak* of Smederevo had not change throughout the second half of the 15th and the first half of the 16th century; it is understandable that they were in accordance to the needs of the Ottoman authorities in this province. The duties of *primikurs* consisted of: 1) help with the tax collection; 2) guard of the territory under their control; 3) care about population movements and prevention of the unplanned migrations; 4) taking part in the campaigns. In return, they were exempted of the tax on the so called *baština* of the *primikur*. The *knezes* had the similar duties as the quoted duties of the *primikurs*, with one additional, which was to guarantee for

²⁵ Bojanić 1985, 83.

²⁶ Bojanić 1974, 28–32; Bojanić 1985, 84.

the *primikurs*. They served with the help of their sons and brothers, as well as through the *tekliç* (messenger) service, in order to keep the communication with the *primikurs*. For their service, they were granted the *timars* or *knez baštinas*, which were also exempted of tax. They were also granted one tenth of the penalty money collected by *sanjak-beg*.²⁷ Unfortunately, on the basis of the documents at our disposal at the moment, it is not possible to precisely determine the size of those *baštinas*, but according to some fragments it could be concluded that they were two to three times larger than the *baštinas* of the ordinary people, or the size was the same, but the land was of much higher quality; those rules were probably based on the common, traditional law.

In the case of betrayal of ruler interests, *knezs* and *primikurs* were severely punished. One of the most serious offenses for a Wallach chief was to hide a Wallach under his authority. When the betrayal was committed by *primikur*, he would be immediately discarded to the status of the common member of the Wallach community, and the tax collected from his *ratays* would immediately become a part of the ruler's income. In that case, his service could not be inherited by his son or brother, but a person who was able to find new, previously unregistered inhabitants, without permanent residency; new *primikur* was granted a certain number of *ratays*. If the similar offense would be perpetuated by the *knez*, he would be denied his title, as well as his *timar*, if he was granted one, and the status of his *ratays* would have been the same as the above described status of discharged *primikur ratays*. Such a *knez* would also be reported to the central authority, who would decide his later destiny.²⁸

Although the Ottoman authorities, in the majority of the cases, did not elect directly the Wallach chiefs, the ascent of certain personalities and their families depended on them exclusively. If the *knezs* and *primikurs* were loyal in their service, if they managed to obtain the popular respect toward the ruler's policy, they were awarded by introduction into the Ottoman feudal system, as the *sipahis* – the *timar* holders. Several families, as the Bakić family²⁹, for example, distinguished themselves among the other families of the *knezs* and *primikurs* in the *sanjak* of Smederevo. The majority of families of the Serbian medieval noblemen escaped to Hungary immediately after or even prior to the Ottoman conquest; those who stayed, either converted to Islam or had been lost in the wider social milieu of the Serbian people. At the end of the 15th and the beginning of the 16th century, the Wallach *knezs* were the only Serbs who managed to survive as the *timar* holders. That is how had begun the process

²⁷ Miljković 1994, 157.

²⁸ Bojanić, 85, 84.

²⁹ The historiography had already given large contribution regarding this family. For more details, see: Lemajić 1995.

of reconstruction of the Serbian society and creation of the new upper class in it, which completely consisted of the members of certain influential Wallach families.³⁰

It might seem, especially on the surface that the *knezs* and *primikurs* had been merely in the service of the Ottoman authorities, they were, however, a link between the people and the local administration, thus protecting the population from the direct Ottoman rule. The respectability of the *knez* among his people depended on measure in which he could keep them isolated either from the Ottoman officials or from the Turks in general.³¹ The *knezs* and *primikurs* undertook the popular affairs: they assembly the community to reunions where they decided upon the common interests, upon the help to the churches and monasteries, etc. When the authorities would have ordered the payment of the irregular taxes and unpaid forced labor (*kulluk*), they tried to distribute them evenly and fairly, and to protect their community as much as possible.

However, the *knezs* and *primikurs* had not always acted in the best interest of their community. In the preserved document, the complaints submitted by the Wallach community living in the *sanjak* of Smederevo to the central government had been registered. They had complained about the severe abuses perpetuated by the *knezs* and *primikurs*, especially about the excessive collection of the natural taxes, not presumed by the *qanuns*.³² The central government acted upon this complaints, and the sultan's order was issued, proclaiming that the *sanjak-beg* should revoke all the *knezs* and *primikurs* doing injustice to the people, and that they should be replaced by the "worthy, energetic, reliable and just" *knezs* and *primikurs*.³³ During the second half of the 15th and the first half of the 16th century, the central government was forced to rely on the soldiers originated from the local population; therefore, it was in the best Ottoman interest to grant that population certain benefits, winning them over to stay on the lands that should be properly defended. Those pragmatic reasons lay behind the above mentioned sultan's order to replace those *knezs* and *primikurs* who abused the population by those who fulfilled their duties regularly.

In the first preserved census book for the *sanjak* of Smederevo dated 1476, as the supreme *knez* of entire Wallach community, certain Maloga, son of Nikola had been registered. More then 20 *knezs* and large number of *primikurs* were subjugated to him. As the award for his service, Maloga was granted the *timar* with the total income of 10.246 *akches*, being one of the largest *timars* hold by the Christian *sipahi* at the time. Besides, he ruled upon his own *knežina*, consisting

³⁰ See also: Lemajić 1999.

³¹ Bojanić 1985, 126.

³² Bojanić 1974, 28–32.

³³ *Ibid.*, 31.

of 64 villages and 24 *primikurs*, and 8 villages with 130 Wallach households were under his direct authority. At the same year, in the *sanjak* of Smederevo were registered 22 *knezs*. The size of their *knežina* varied a lot, which is shown in the following table:³⁴

<i>Knez</i>	<i>Primikurs</i>	Villages
Maloga son of Nikolin, supreme <i>knez</i>	24	64
Todor son of Nikola, Maloga's brother-in-law	2	12
Radovan Bakić	37	64
Miloš Bojovčević	1	2
Jovan son of Stanisav	19	27
Đurađ son of Nikašin	1	12
Stepan Brajanić	10	32
Pribkar	17	39
Pavle son of Vukić	26	40
Mrkša	15	22
Božidar son of Nikola	4	7
Radosav son of Batić	8	8
Šobat son of Karanov	20	23
Vraneš son of Miobrad	7	12
Dragiša son of Branisalj	25	27
Vukac Brakčić	18	20
Đurađ son of Vukac	19	22
Radivoj Nenezić	8	14
Stepan Golačov	1	4
Jovanko son of Stanimir	8	13
Vraneš son of Radosalj	61	69
Total:	331	533

The institution of the supreme *knez* had probably been canceled in the time period between 1476 and 1516, since in the next preserved census book for this particular province dated 1516, as well as in the later censuses, there is no mention of such title.

* * *

At the end, bearing the mind statement from the beginning that the Wallach chiefs took the leading role in the Serbian society at the end of the

³⁴ BBA, TTD 16 (1476).

15th century, which is proved by the fact that they had been registered as the benefactors of certain Serbian Orthodox monasteries at the beginning of the 16th century, there raises the question whether the term “rich” could be applied to the members of this particular social group. It is beyond any doubt that they took the leading role in the Serbian society, as well as that the most influential among them, as Pavle Bakić, for instance, was very close to the Ottoman authorities. However, considering the fact that the full private ownership had been almost non-existent, it seems wrong to consider that they were really wealthy. Position of the Wallach chiefs, dependent on their loyalty in the service, could not be a base for secure existence. Thus, for the Wallach *knezs* and *primikurs* it could be said that they were well established, certainly well-off, but not rich. The real wealth could be reached only by conversion to Islam and obtaining of some highly ranked state positions. However, even then the existence depended on the success in service, as well as of sultan's grace.

List of References

- Aličić, Ahmed (1985): *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo.
- Aličić, Ahmed (2008): *Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine*, Mostar.
- Atanasovski, Veljan (1979): *Pad Hercegovine*, Beograd.
- Bojanić, Dušanka (1974): *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd.
- Bojanić, Dušanka (1985): *Jadar u XVI i XVII veku*, Jadar u prošlosti, Loznica, 77–190.
- Đurđev, Branislav (1949): *O knezovima pod turskom vlašću*, Istorijski časopis 1–2, 3–37.
- Filipović, Nedim (2005): *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Tešanj.
- Filipović, Nedim (2007): *Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini*, u: *Isti, Osmanski feudalizam u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 442–465.
- Istanbul, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi (=BBA), *Tapu tahrir defteri* (=TTD), 16 (1476); 1007 (1516).
- Istorija srpskog naroda knj. III/1, Beograd 1993.
- Lemajić, Nenad (1995), *Bakići, porodica poslednjeg srpskog despota*, Novi Sad.
- Lemajić, Nenad (1999), *Srpski narodni prvaci, glavari i starešine posle propasti srednjovekovnih država*, Novi Sad.
- Mano-Zisi, Katarina (1989): *Rukopisne knjige crkve sv. Nikole*, u: Martinović, D. (ur.), *Skriptoriji i manastirske biblioteke u Crnoj Gori – Zbornik sa naučnog skupa održanog 26. i 27. oktobra 1987*, Posebna izdanja Centalne narodne biblioteke SR Crne Gore knj. 13, Cetinje, 181–202.
- Miljković, Ema (2006): *Prilog proučavanju migracija vlašskog stanovništva na srpskom etničkom prostoru u drugoj polovini 15. veka: primer vlaha nahije Kukanj, Braničevski glasnik 3/4, 85–93.*
- Miljković-Bojanić, Ema (2004): *Smederevski sandžak 1476–1560, Zemlja. Naselja. Stanovništvo*, Beograd.

- Miljković, Ema (2010): *The Christian Sipahis in the Serbian Lands in the Second Half of the 15th century*, Београдски историјски гласник/Belgrade Historical Review 1, 103–120.
- Mišić, Siniša (1996): *Humska zemlja u srednjem veku*, Београд.
- Mišić, Siniša (2010): *Territorial Division and Representatives of the Local Administration in the Medieval Bosnian State in 13th and 14th century*, Београдски историјски гласник/Belgrade Historical Review 1, 69–86.
- Tošić, Đuro (1996): *O vlaškoj skupini Vraneši u nahiji Ljuboviđa*, Mileševski zapisi 2, 101–115.
- Tošić, Đuro (2004): *Prilog proučavanju Donjih Vlaha u istočnoj Hercegovini*, Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine 4, Београд, 118–119.
- Vasić, Milan (2005): *Islamizacija na Balkanskom poluostrvu*, Istočno Sarajevo.
- Željzkova, Antonina: (1990): *Razprostanenie no isljama v zapadnobalkanskite zemi pod osmanska vlast XV–XVIII vek*, Sofija 1990.

Ема Миљковић

КО ЈЕ БИО БОГАТ А КО СИРОМАШАН? СТВАРАЊЕ НОВЕ „ЕЛИТЕ“ У СРПСКОМ ДРУШТВУ 15. ВЕКА

Основна подела српског друштва у другој половини 15. века била је на рају, влахе и „категије са посебним статусом“, тј. становништво које је, услед специфичности вршене службе, било ослобођено појединих дажбина. Највећа друштвена промена која се током друге половине 15. века одвија на деловима српског етничког простора потпалим под османску власт, јесте нестанак крупне српске властеле и почетак стварања нове друштвене „елите“, која највећим делом није племенитог порекла, не поседује земљу у пуном власништву, а свој друштвени успон дугује вршењу службе у османској војсци. С тим у вези намеће се питање ко је од Срба на територији Османског царства у другој половини 15. века био богат (и да ли се уопште тај термин може користити), а ко сиромашан, тј. у којој су мери локалном становништву османске власти дозвољавале да стекне стварну моћ и богатство, и колико су оне оптерећивале поданике.

Асистент мр Катарина Митровић,
Одељење за Историју, Филозофски факултет
Чика Љубина 18-20, Београд
ksmitrov@f.bg.ac.rs

СРЕМСКИ ВИКАР ЛУКА НАТАЛИС (1681–1720)

The story of Luka Natalis, the vicar of Syrmia and the Belgrade bishop, up to a great extent depicts the position and fate of the catholic clergy all over the Syrmian territory in the period from the outburst of The Vienna War in 1683 to the signing of The Peace Treaty of Passarowitz in 1718. The war devastation followed by the populous migrations, terrible poverty, the occurrences of cyclic diseases of which the plague took the significant toll on human lives, the *Hofkammer* endeavors regarding the constitution of the *Neoacquistica*, which entailed settling down the economic and social circumstances so as to increase the state incomes, the protestant presence and especially the one of the orthodox Serbs' who starting from 1695 had a firm ecclesiastic organization, therefore presenting just some of the elements the catholic church in Syrmia had to count on. Besides, neither Vienna nor Rome had a clear perception of how to ecclesiastically organize the gained territories. The efforts of Luka Natalis to bravely grapple with the mentioned issues led to him having a weather-beaten life during certain tumultuous events for over one quarter of a century, therefore becoming a symbol of one time and place.

Key words: Catholic church, vicar of Syrmia, Belgrade bishopric, ecclesiastical organization, Vienna court, Congregation for the Propagation of the Faith

Кључне речи: Католичка црква, сремски викар, београдска епископија, црквена организација, бечки двор, Конгрегација за пропаганду вере

Повест о Луки Наталису у великој мери осликава положај и судбину католичког свештенства на подручју Срема у периоду од избијања Бечког рата па до закључења Пожаревачког мира. Овај даровити свештеник родом из Срема, некадашњи питомец Илирског колегија у Лорету, био је четрдесетак година парох у Немцима, за које време је уједно вршио

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за просвету и науку *Насеља и становништво српских земаља у позном средњем веку (XIV–XV век)*, (ев. бр. 177010).

дужност викара најпре београдског епископа Матије Брњаковића, а потом и сремских епископа Франческа Јанија и Јосипа Марије Фавинија. Захваљујући његовом изузетном залагању, Света столица га је у јануару 1709. године именovala на положај београдског епископа и апостолског викара у крајевима између Драве, Саве, Дунава и Тисе до Темишвара. Упркос очекивањима Конгрегације за пропаганду вере, ово именовање је остало титуларно, будући да Лука Наталис од Порте никада није добио дозволу да обавља канонске визитације на територијама под османском влашћу. Његови покушаји да постане сремски или босански епископ нису уродили плодом. Лука Наталис је све до смрти почетком 1720. године настојао да у Срему обезбеди нормално одвијање црквеног живота, што је поред редовног богослужења подразумевало обнављање сакралних објеката и довођење школованих дијецезанских свештеника. Његову делатност обележило је и настојање да из сремских парохија истисне босанске фрањевце, што га је често доводило у сукоб не само са провинцијалима Босне Сребрне, већ и са другим црквеним званичницима. Живот и деловање Луке Наталиса у назначеном периоду реконструисани су превасходно на основу грађе која потиче из различитих фондова Конгрегације за пропаганду вере.

Да би се разумео административни и социјални оквир у коме се одвијала делатност Луке Наталиса, потребно је изнети неколико чињеница о црквеним приликама на ширем потезу средњег Подунавља током 17. столећа. На препоруку Конгрегације за пропаганду вере Света столица је око 1625. године образовала апостолски викаријат, који је обухватао подручје између река Саве, Драве, Дунава и Тисе до Темишвара *in partibus infidelium*, на чијем челу су се у својству администратора налазили смедеревско-београдски епископи.¹ Том приликом епископско седиште је из Смедерева пренето у Београд.² Јурисдикција смедеревско-београдских епископа се протезала и над подручјем Срема за све време трајања отоманске власти. Премда се древна Сремска епископија угасила у ратном вихору 1521–1526. године, Хабсбурговци су сматрали да као угарски краљеви имају право именовања сремских епископа, који су у тим временима били нерезиденцијални, што значи да су боравили далеко од

¹ Dević – Martinović 1999, 29–30 (n. 1).

² Након пада Београда под турску власт 1521. године седиште католичке епископије пренето је у непознато доба и под недовољно јасним околностима у Смедерево. Први помен смедеревског епископа у папским регистрима забележен је 4. јула 1544. године. У питању је био фрањевац Власије Фабриције из Кршева за кога се наводи да је на тај положај ступио *certo modo*. Листа смедеревских епископа постоји до почетка 17. века, Eubel 1923, 297; Eubel 1935, 303.

подручја своје дијецезе. Света столица је држала да Сремска епископија не спада у ред првобитних десет мађарских дијецеза основаних за време краља Стефана I (997–1038), те да самим тим цареви над њом не уживају патронатско право.³ Осим тога, у Риму су сматрали да није целисходно да бечки двор именује епископе за које се унапред знало да неће бити у прилици чак ни да посете своје епископије зато што су турске власти на њих гледале као на шпијуне.⁴

Београдски епископи су јурисдикцију над Сремом углавном препуштали својим викарима који су истовремено били пароси у Немцима, док су сами више занимања показивали за парохије у средњој Славонији, због чега су долазили у сукоб најпре са босанским а доцније и са загребачким епископима. Сремски викари друге половине 17. столећа Петар Сабатини, Антоније и Лука Богдановић, Лука Мрнавић и Маријан Матковић били су суочени са отпором босанских фрањеваца који су обављали душебрижничку службу у појединим сремским парохијама. Турске власти су се често мешале у те сукобе изазивајући инциденте који су резултирали прогонима дијецезанског свештенства и обичних верника. Упркос великим тешкоћама викари су уз подршку београдских епископа успели да у Немцима отворе школу, као и да за младиће пореклом из Срема обезбеде одређен број места на колегијима у Лорету, Ферму и Риму. У предвечерје Бечког рата католичка црква у Срему била је суочена са бројним проблемима и искушењима, недовољно спремна да се ухвати у коштац са променама и изазовима које је доносило ново столеће.

У тренутку избијања Бечког рата 1683. године београдски епископ и апостолски администратор на подручју између Саве, Драве, Дунава и Тисе био је Матија Брњаковић, фрањевац пореклом из угледне сарајевске трговачке породице, док је његов генерални викар био Лука Наталис, парох у Немцима.⁵ Кретање османске војске праћено насиљем приморало их је да од Конгрегације за пропаганду вере затраже допуштење да напусте своје цркве и спас потраже на сигурнијем месту. Матија Брњаковић је напустио Београд током 1684. или почетком наредне године. У марту 1685. боравио је у Риму, којом приликом се обраћао Конгрегацији са молбом да га именује за викара босанског епископа Николе Ограмића, који је због непријатељства Турака био приморан да се крије, па чак и да лажно огласи своју смрт. Како је босански епископ био спречен да обавља редовне

³ Према предању мађарски краљ Стефан I (997–1038) основао је на подручју своје државе десет епископија, међу којима је од самих почетака посебан углед имала архиепископија са седиштем у Острогону, *Историја Мађара*, 32.

⁴ Cf. Tóth 2007, 107–114.

⁵ Dević – Martinović 1999, 183–190 (n. 14); Dević 2000, 663–664 (n. 481).

дужности, Брњаковић је сматрао да би он могао да преузме бригу о босанским католицима.⁶ Нема података о томе када је и како Конгрегација одговорила на ове захтеве београдског епископа. Матија Брњаковић је ратне године провео углавном у Босни, где је боравио код своје браће, имућних сарајевских трговаца Филипа и Јоакима, а једно време био је и у Задру.⁷ Пред крај рата Матија Брњаковић се поново обрео у Риму, али се Конгрегација за пропаганду вере постарала да га пошаље у Сплит, где је бригу о њему преузео тамошњи архиепископ. Како београдски епископ није био задовољан оваквим решењем, вратио се у Италију.⁸ Старањем кардинала Д'Асте, Матија Брњаковић је смештен у Велику тврђаву у Анкони, где је последње дане живота провео у великој беди и суочен са озбиљном болешћу.⁹ О његовим невољама Конгрегацију је извештавао Јован Карло Пјерици, заповедник Велике тврђаве, упозоравајући њене званичнике да пет шкуда месечне помоћи нису довољни за издржавање београдског епископа.¹⁰ Матија Брњаковић је умро у Анкони 11. јануара 1707. године.¹¹

Лука Наталис је био веома образован човек, о чему говори извештај са једне од седница Конгрегације који носи датум од 4. маја 1688. године.¹² У периоду од 1672. до 1680. године био је питомац Илирског колегија у Лорету, где је студирао *lettere humane*, филозофију, схоластичку и етичку теологију и друге дисциплине. У Риму су га веома ценили због његовог образовања, врлина и верског жара, тако да су очекивали да ће по повратку у Срем, своју *отаџбину*, обављати свештеничку службу како доликује. Избијање рата осујетило је такве планове. Будући да више није могао да се одупире отоманској тиранији, Лука Наталис је већ 31. маја 1683. године, на самом почетку рата, молио да му се допусти да оде у крајеве под јурисдикцијом сплитског архиепископа и преузме душебрижничке обавезе према тамошњим верницима.¹³ Молба Луке Наталиса није била прихваћена, што произилази из већ поменутог извештаја од 4. маја 1688. године, у коме се каже да је он седам година обављао службу пароха у Немцима и викара београдског епископа, за које време су га Турци више пута батинали и затварали. Из затвора су га ослобађали хришћани који

⁶ Dević 2000, 677–678 (n. 493).

⁷ Buturac 1970, 147.

⁸ Dević 2003, 25–26 (n. 1).

⁹ Ibid., 26–27 (n. 2).

¹⁰ Ibid., 32–33 (n. 4).

¹¹ Ibid., 70–71 (n. 22).

¹² Dević 2000, 680 (n. 496).

¹³ Ibid., 673–674 (n. 489).

су били принуђени да плате откуп. Упркос свим искушењима, никада није напустио своју паству, чак је у пратњи првог везира посетио Београд у априлу 1687. године излажући свој живот додатним опасностима. Долазак царске војске у Срем означио је почетак нових страдања за сремског викара, који је био принуђен да се заједно са Турцима и хришћанима склони на територију под влашћу Османлија, идући из села у село све док није приспео у Дубровник. На тај начин је био лишен свих материјалних добара, чак и личног одела. Измученом свештенику помоћ су пружили сарајевски католици, који су му купили одело и дали новац за пут у Рим. Тих дана почетком маја 1688. Лука Наталис је боравио у Риму, а од Конгрегације је тражио 20 цекина за повратак у домовину, тј. у Осијек, у коме после доласка царске војске није било ниједног свештеника; такође је тражио обнављање извесних индулгенција,¹⁴ слање мисионара који би му помогли у вршењу пастирске службе будући да београдски епископ није био у прилици да се лично ангажује, као и два места у Урбановом колегију за младиће пореклом из Срема.¹⁵

Почетком јула 1688. године Лука Наталис је још увек боравио у Риму. Његове захтеве упућене Конгрегацији за пропаганду вере подржао је сплитски архиепископ Стефан Козми.¹⁶ У молби састављеној 5. јула Лука Наталис је молио Конгрегацију да му се доделе овлашћења викара београдског епископа за подручје Срема, како би могао да обавља службе из домена понтификалних надлежности, будући да је Матија Брњаковић у то време боравио у Дубровнику. Том приликом поновио је и захтев за добијање места на папском колегију за двојицу младића из Срема.¹⁷ Истог дана се Лука Наталис обратио лично папи с молбом да му се допусти да хришћане који су били приморани да на страни Турака ратују против католика, као и све *отпаднике, шизматике и лутеране који желе да се сједине са светом католичком вером*, разреши од греха. Осим тога, викар је тражио дозволу да своја викарска овлашћења може пренети на неког другог свештеника у случају да због болести или из неког другог разлога буде спречен да лично извршава своје обавезе.¹⁸ Током боравка у Риму, Лука Наталис се Конгрегацији жалио и на непослушност сремских

¹⁴ Поменуте индулгенције су се односиле на цркву Светог Стефана угарског краља у Немцима, капелу Блажене Девике у истој цркви, цркве Светог Јована Крститеља и Светог Илије у Маријанцима, храм нејасне посвете у Осијеку и цркву Блажене Девике у Бапској, *Ibid.*, 684–685 (n. 500).

¹⁵ *Ibid.*, 681 (n. 496); 683–684 (n. 499).

¹⁶ *Ibid.*, 682 (n. 497).

¹⁷ *Ibid.*, 682–683 (n. 498).

¹⁸ *Ibid.*, 685–686 (n. 501).

фрањеваца, што му је послужило као аргумент за понављање захтева да му се у што краћем року доделе овлашћења сремског викара.¹⁹

По повратку у Срем, Лука Наталис је био суочен са материјалном оскудицом која му је отежавала редовно обављање пастирских дужности. У јулу 1691. године кардинал Леополд Колонић zaloжио се код секретара Конгрегације за пропаганду вере да се овом сиромашном свештенику додели помоћ.²⁰ Две седмице касније загребачки епископ Александар Микулић послао му је преко поверљивих људи 50 форинти помоћи.²¹ У писмима која је током наредних година слао Конгрегацији сремски викар је говорио о страховитим патњама које је хришћанско становништво у Срему претрпело од Турака и посебно од Татара. Сиромаштво је било тако страшно да људи нису имали другог хлеба до оног умешеног од кукурузног брашна и легума. Стање је постало још тегобније након што су Османлије повратиле Београд у јесен 1690. године. Лука Наталис се са верницима склањао у шуме, где су се трудили да организују какав-такав верски живот. Ипак, татарски одреди су га 12. септембра 1694. године ухватили у Немцима, злостављали и додатно опљачкали. Сремски викар се жалио и на поступке царске војске и како каже, *наших хајдука*, који су такође пљачкали и малтретирали људе. Не без извесног огорчења, Лука Наталис је говорио о вишегодишњим напорима да сачува паству и црквени живот у условима рата, глади и куге, док су се многи парохијски свештеници разбежали, а београдски и сремски епископи обитавали на сигурном, далеко од својих дијецеза. У много наврата је тражио конкретну материјалну помоћ истичући да ће бити принуђен да напусти Срем и склони се у Дубровник или Далмацију, где постоји наглашена потреба за свештеницима и учитељима. Чак је био спреман и да на захтев Конгрегације прихвати одлазак у неку другу мисију. Конгрегација му је у марту 1695. године, уочи Ускрса, послала 30 шкуда, што свакако није било довољно да покрије тренутне потребе. Осим за себе, Лука Наталис је тражио одређену суму и за помоћника који је заједно са њим обављао богослужење и пратио га током канонских посета. Викар је говорио похвално о напорима кардинала Колонића, који је након што је царска војска освојила Осијек (1687) властитим новцем помагао тамошње цркве, свештенике и мисионаре, те је сматрао неприличним да још и он од њега тражи материјалну подршку.²²

¹⁹ Ibid., 686–687 (n. 502).

²⁰ Ibid., 690–691 (n. 506).

²¹ Ibid., 691–692 (n. 507).

²² Ibid., 700–701 (n. 514), 702–703 (n. 515), 703–705 (n. 516), 705–706 (n. 517), 706–707 (n. 518), 707–708 (n. 519), 710–711 (n. 522).

У августу 1696. године Лука Наталис се у два наврата обратио Конгрегацији са молбом да му се додели парохија Вуковар, у коју су се услед ратних недаћа склонили његови парохијани из Немаца. Том приликом нагласио је да су од сремских свештеника само четворица школовани на папским колегијима, док су остали *незналице и пуки сиромаси* који напуштају парохије, у које потом долазе њима слични *излажући тако вернике духовној погибели*. Стога је сремски викар тражио да се упражњено место у Илирском колегију, које је припадало Скопској архиепископији, додели неком сремском питомцу, као и да му се материјална помоћ убудуће шаље преко чанадског епископа Павла Сечењија.²³

Последње године Бечког рата биле су нарочито тешке за сремског викара и његову паству. У божићној честитки упућеној званичницима Конгрегације за пропаганду вере 20. децембра 1697. из места Фелискмартон, Лука Наталис је изнео како је био принуђен да се због ратних дејстава са верницима из Срема и околних крајева склони даље у правцу северозапада, на подручје Печујске епископије. То пресељење је извршено са знањем и допуштењем кардинала Колонића и печујског епископа, али и сремског епископа Франческа Јанија.²⁴ Последње године рата Лука Наталис је провео у парохији Драз, недалеко од Ворошмартона. Почетком октобра 1699. обратио се Конгрегацији са питањем да ли се од њега очекује да остане у својој новој парохији или би требало да се врати у Срем, камо су се на своја давнашња огњишта запутили његови стари парохијани. У међувремену, исправом издатом у Бечу 26. септембра исте 1699. године сремски епископ Франческо Јани именовао га је својим генералним викаром.²⁵

Две године пре окончања рата бечки двор се постарао да именује новог сремског епископа, који је требало да преузме стварну бригу о дијецези. Избор је пао на педесетшестогодишњег Франческа Јанија, пореклом из града Кјавене, недалеко од језера Комо, *доктора обеју права*, који се прославио својом ученошћу и познавањем многих језика. Пре избора за сремског епископа Франческо Јани је био острогонски каноник и опат Печварадинског манастира, вешт у држању проповеди и катехизма на мађарском језику. Истражни поступак обављен је у Бечу у присуству папског нунција Андрије Сантакрућо 29. марта 1697. године. Том приликом наглашено је да се Срем налази у Угарском краљевству и да представља посебну жупанију, те да је сремски епископ суфраган калочког архиепископа. У Бечу се тада погрешно сматрало да се у Илоку

²³ Ibid., 714–715 (n. 526), 715–717 (n. 527).

²⁴ Ibid., 719–720 (n. 530).

²⁵ Ibid., 720–722 (n. 531).

налазила древна катедрала сремских епископа.²⁶ Већ 8. јула исте године Франческо Јани је од Конгрегације за пропаганду вере, уз подршку калочког архиепископа Павла Сечењија, тражио да му се доделе овлашћења која су иначе добијали епископи у угарским земљама у којима је живео велики број некатолика.²⁷

Франческо Јани је за губитак некадашњих добара сремских епископа оптуживао *шизматичке Рашане*, калочког архиепископа и печујског епископа, као и царску Комору, која му је онемогућавала да ужива приходе од десетине и са *некадашњих поседа*, о којима се у Бечу, Пожуну и Риму није знало апсолутно ништа. У Срему је тада живело око 200 католичких душа, док је епископ требало да служи у *једном манастирчићу и малој цркви*, који су некада припадали реформаторима. Стога је Франческо Јани углавном боравио у Бечу, налазећи се на челу неке богате опатије коју му је доделио цар, а у априлу 1702. године у том граду је и умро.²⁸

Папа Климент XI именовоа је новог сремског епископа, педесето-годишњег Јосипа Марију Фавинија, фрањевца конвентуалца родом из места Вајано у дијецези Крема, недалеко од Милана. Фавини је већ 25 година пре тога био свештеник, завршио је студије теологије на колегијуму Светог Бонавентуре у Риму и предавао филозофију у конвенту Светих Апостола, такође у Риму. Прославио се држањем проповеди током ускршњег поста у знаменитим црквама у Риму и Дамаску. Поред тога, био је провинцијал фрањевачке провинције са седиштем у Милану, саветник Конгрегације за пропаганду вере у погледу Индекса забрањених књига и лични проповедник и теолог пољске краљице Марије Казимире. Истражни поступак о његовом именовану за сремског епископа вођен је у Риму у марту 1703. године. Цар Леополд I не само да се сагласио са папском одлуком већ је и сâм 13. марта исте године Јосипа Фавинија именовоа за свог саветника и теолога.²⁹

Запитани о приликама у Сремској епископији, сведоци у том истражном поступку одговорили су да је она посве разорена и опустела, те да се о преосталим малобројним католицима старају фрањевци опсерванти из провинције Босне Сребрне, који имају своју цркву са олтаром и крстионицом. На подручју епископије нису постојале структуре које би подразумевале одвијање редовног пасторалног живота, као што

²⁶ Dević – Martinović 1999, 269–286 (n. 23). Сремски епископи су у средњем веку столовали у древној бенедиктинској опатији Светог Стефана *de Kw* у Баноштору, али и у цркви посвећеној св. Иринеју у данашњој Мачванској Митровици. Cf. Mažuran 1989, 86–89.

²⁷ Dević 2000, 718–719 (n. 529). Cf. Mažuran 1989, 249.

²⁸ Dević 2003, 37 (n. 7).

²⁹ Dević – Martinović 1999, 75–89 (n. 5).

су катедрална црква и епископска резиденција, манастири, конвенти, семеништа, болнице и тзв. *montes pietatis* као установе од прворазредног социјалног значаја. Предлагано је да се седиште сремског епископа успостави у Илоку и тамошњој Цркви Светог Стефана, угарског краља, која се 1703. године налазила у жалосном стању – без крова, добро очуваних зидова и препуна смећа, од којег се ширио несносан задах. У турско време ова хришћанска богомоља била је претворена у џамију. Пет година касније стање се није поправило, тако да се епископ Фавини у фебруару 1708. године обраћао цару са молбом да му се удели извесна новчана помоћ која би му омогућила да дође у Срем и посвети се свом пастирском позиву.³⁰ По свој прилици, Јосип Фавини никада није дошао у Сремску епископију, мада се на основу навода из његовог писма од 24. марта 1708. године, у коме говори о нестабилним приликама на угарским друмовима изазваним деловањем побуњеника који пљачкају, пале села и убијају оне који им се нађу на путу, може закључити да је епископ неко време боравио у крајевима захваћеним Ракоцијевим устанком.³¹

Након смрти београдског епископа Матије Брњаковића у јануару 1707. Лука Наталис, који се у међувремену по налогу кардинала Колонића вратио у Срем,³² покренуо је опсежну дипломатску акцију, која је требало да му омогући долазак на положај београдског епископа, под чијом јурисдикцијом би се обрели и сви они католици који су још увек живели под отоманском влашћу на подручју између Драве, Саве, Дунава и Тисе све до Темишвара а нису имали властитих епископа који би заиста боравили у дотичним дијецезама. Будући да је више од четврт столећа провео у Срему, те да је добро познавао тамошње прилике, Лука Наталис је од Свете столице и Конгрегације за пропаганду вере тражио да буде именован за апостолског викара у Сремској епископији. Као аргумент наводио је чињеницу да је епископ Фавини био стално одсутан, те да је пред крај живота доживео мождани удар, због чега су његове менталне функције у великој мери биле оштећене.

У писмима која је током 1708. и 1709. године слао на различите адресе у Риму и Бечу Лука Наталис је говорио о лошим приликама у Сремској и Београдској епископији, сматрајући да су последица, између осталог, јаког присуства православних Срба који су својим *најгорим обичајима* вршили велики утицај на католичке вернике. Поред тога, међу католицима се усталио обичај да за време ускршњег и других постова, као и петком,

³⁰ Ibid., 80–82 (n. 5); 398–399 (n. 52).

³¹ Dević 2003, 89–90 (n. 34). О Ракоцијевом устанку v. *Историја Мађара*, 312–320.

³² Dević 2003, 27–28, 30 (n. 3).

једу не само млечне производе већ и месо, што је био обичај који су са собом донели немачки војници.³³ Како би стекао што ширу подршку, Лука Наталис је писао о својим плановима да у Срему отвори неколико школа у којима би се свештеници обучавали како да се ученошћу и ревношћу у вери супротставе лошим обичајима. Осим тога, Лука Наталис је започео изградњу цркве на непознатој локацији, која је требало да буде довршена до Ускрса 1708. године. Овај амбициозни свештеник често је критиковао босанске фрањевце истичући у први план њихову лењост и помањкање образовања. Насупрот томе инсистирао је на поштовању које су му указивали београдски Турци и својој способности да се носи са изазовима које су пред њега постављале османске власти. Луку Наталиса су у његовим плановима, између осталих, подржавали Маркантоније Сантини, бечки интернунције, језуита Милер, исповедник царице удовице Леополда I, Ђорђе Зајчић, супериор језуитске резиденције у Осијеку и босанско-ђаковачки епископ Ђорђе Патачић.³⁴

Амбиције Луке Наталиса поново су у први план истакле расправе о праву постављања епископа у дијецезама које су се одлуком Карловачког мира обреле у оквирима Хабсбуршке монархије или су се још увек налазиле под османском влашћу. Челници Конгрегације за пропаганду вере, пре свих кардинал настојник Јосип Сакрипанти, водили су рачуна о царевим правима, те су се у више наврата обраћали Маркантонију Сантинију, бечком интернунцију, са питањем да ли је Београдска епископија *de libera collatione*, тј. да ли Света столица њоме слободно располаже или право именовања епископа припада угарском краљу. Према записима монсињора Карала, који су се чували у архиву Конгрегације, Београдска епископија припадала је папи и није имала никакве везе са патронатским правима угарских краљева, што је јасно произишло из документације Климента X од 6. маја 1675. и Иноћентија XI од 27. фебруара 1679. године.³⁵ У Риму, међутим, нису били сигурни у погледу права над Смедеревском епископијом будући да тамошњи епископи дуго времена нису постављани. Држало се за извесно једино то да се *Samandria другачије називала Singidunum* и да је била епископско седиште Србије недалеко од Сирмијума.

³³ Cf. Varga 2008, 133–146.

³⁴ Dević 2003, 69–70 (n. 21), 70–71 (n. 22), 71–74 (n. 23), 79–80 (n. 27), 80–81 (n. 28), 81–82 (n. 29), 82–84 (n. 30), 86–89 (n. 33), 93–94 (n. 35), 104–105 (n. 42).

³⁵ Цар Леополд I је у време Бечког рата именовао извесног Стефана Каза, печујског препозита, на положај београдског епископа. Монсињор Казо био је још увек жив у јануару 1713. године. Иако је у питању било само титуларно именовање, оно показује да се цар служио патронатским правима угарских краљева и у случајевима када за то није било никаквих основа, Dević 2003, 185–186 (n. 74 III), 187–188 (n. 75 I), 195 (n. 80).

Чекало се и на мишљење кардинала Кристијана Августа од Саксоније, острогонског архиепископа и примаса Угарске, који је потврдио да је Београдска епископија *de libera collatione*.³⁶

У октобру 1708. године Лука Наталис се обратио Конгрегацији изражавајући захвалност што га је именovala за београдског епископа, те с молбом да му се допусти да његову консакрацију обави босански епископ Ђорђе Патачић, који се *управо вратио у своју резиденцију у Бакову пошту је учествовао на Дијети у Пожуну*. Такво решење се сремском викару чинило као једино разумно пошто је загребачки епископ Мартин Брајковић умро, док су сремски и печујски епископи боравили изван својих дијецеза.³⁷ Два месеца касније Лука Наталис је поново писао Конгрегацији са захтевом да се истражни поступак око његовог именовања повери неком суседном епископу будући да је помањкање одговарајућих сведока онемогућавало уобичајену процедуру која се одвијала на Курији.³⁸ Захтеви Луке Наталиса убрзо су прихваћени. Најпре је Силвије де Кавалијери, секретар Конгрегације за пропаганду вере, 26. новембра 1708. године објавио да се може издати бреве о посвећењу Луке Наталиса за београдског епископа,³⁹ да би се неколико дана касније, 7. децембра, папа Климент XI сагласио да консакрацију обави само један епископ уз асистенцију двојице дијецезанских свештеника.⁴⁰ Већ 17. децембра Конгрегација је папи упутила молбу да Луки Наталису изда бреве о именовању пошто због објективних околности није могуће спровести уобичајени судски поступак.⁴¹ Последњег дана 1708. године Секретаријат бревеа тражио је од Конгрегације да прецизира да ли је београдски епископ уједно администратор Смедеревске епископије и апостолски викар у дијецезама без резиденцијалних епископа на подручју између Драве, Саве, Дунава и Тисе све до Темишвара. Том приликом наглашено је да је у међувремену из Беча стигла службена белешка према којој је право именовања смедеревског епископа припадало угарским краљевима, што је био случај 1637, 1668. и 1669. године.⁴² Две седмице касније Силвије де Кавалијери упутио је молбу да се изда бреве којим ће Лука Наталис бити именован не само за београдског епископа већ и апостолског викара у

³⁶ Dević 2003, 84–85 (n. 31), 85 (n. 32); Dević – Martinović 1999, 318 (n. 27), 319 (n. 28), 319–320 (n. 29).

³⁷ Dević 2003, 100–101 (n. 39).

³⁸ Ibid., 101–102 (n. 40).

³⁹ Dević – Martinović 1999, 499 (n. 67).

⁴⁰ Ibid., 499–500 (n. 68).

⁴¹ Ibid., 500–501 (n. 69).

⁴² Dević 2003, 103–104 (n. 41).

свим епископијама под турском влашћу између четири реке.⁴³ На основу декрета Конгрегације за пропаганду вере, Климент XI је 24. јануара 1709. издао бреве којим је Луку Наталиса потврдио у звању београдског епископа, да би два дана касније нови прелат добио и папски бреве, којим је именован за апостолског викара у крајевима под турском влашћу између Драве, Саве, Дунава и Тисе до Темишвара.⁴⁴

Пошто се кардинал Кристијан Август од Саксоније, примас угарски, сагласио са тиме да консакрацију Луке Наталиса обави босански епископ и за то издао Ђорђу Патачићу посебну дозволу и налог, нови београдски епископ посвећен је негде у другој половини јуна 1709. године, после чега се у Бечу радило на добијању путних исправа како би се што пре запутио у Турску.⁴⁵ Амбиције Луке Наталиса су се у том тренутку ипак највише односиле на Срем, тако да је већ 3. јула 1709. године писао Конгрегацији за пропаганду вере с молбом да му се повери и управа над Сремском епископијом. У истом писму нагласио је да се спрема да пође из Вуковара и посети места Бабину Греду, Иванково, Церну и остала све до Раче, док би се у повратку Дунавом спустио до Београда. Београдски епископ је имао намеру да у побројаним местима подели кризму и обави остале понтификалне обреде.⁴⁶ Наталисове захтеве у погледу Сремске епископије подржао је бечки интернунције Маркантоније Сантини, који је у писму упућеном Конгрегацији из Беча 13. јула 1709. истакао да се епископ Фавини осећао до те мере лоше да је било нужно везати га, и да би стога било добро епископију поверити београдском епископу, али тако да то не изазове противљење Угарске канцеларије. Поред тога, Сантини је навео да Ратни савет ради на издавању докумената како би Лука Наталис што пре могао да отпутује за Београд.⁴⁷ За то време Лука Наталис је у Београд и Темишвар послао свог синовца Андрију, питомца Илирског колегија у Лорету, ради прикупљања обавештења о приликама међу тамошњим верницима.⁴⁸

Током наредне године Лука Наталис је наставио да истиче своје претензије не само на Сремску већ и на Босанску епископију. Најпре се 13. маја 1710. из Вуковара обратио званичницима Конгрегације за пропаганду вере преклињући их да не скрену погледа са *овог хришћанског народа који је готово потонуо између перфидних јеретика и истрајних*

⁴³ Dević – Martinović 1999, 501 (n. 70).

⁴⁴ Ibid., 502–503 (n. 71), 504–505 (n. 72).

⁴⁵ Dević – Martinović 1999, 320–321 (n. 30); Dević 2003, 107–108 (n. 44), 109–110 (n. 45 II).

⁴⁶ Dević 2003, 108–109 (n. 45 I).

⁴⁷ Ibid., 110–111 (n. 45 III).

⁴⁸ Ibid., 112–114 (n. 46).

шизматика немајући учене и добре пастире који би га предводили. Стога је молио да се на колегијима у Италији обезбеди неколико места за младиће из Срема, не пропустивши прилику да истакне како би било добро да му се повере понтификалне надлежности на подручју Сремске епископије, коју је угарски примас кардинал Кристијан Август од Саксоније ионако припојио апостолском викаријату над којим он већ има јурисдикцију. У питању је свакако било подручје између Драве, Саве, Дунава и Тисе до Темишвара.⁴⁹ Недуго потом, 24. јуна исте године, Лука Наталис је од Силвија де Кавалијерија, секретара Конгрегације, тражио да га уз помоћ бечког нунција Јулија Пјаце и *његовог господара и добротинитеља*, угарског примаса Кристијана Августа од Саксоније препоручи цару, као би га овај именовao на положај босанског епископа, будући да су се проносили гласови да ће епископ Ђорђе Патачић бити премештен у Печујску епископију.⁵⁰ Патачић је остао на положају босанског епископа све до 1716. године, тако да су такви захтеви Луке Наталиса убрзо постали беспредметни.⁵¹

Нови београдски епископ запутио се у лето или почетком јесени 1710. године у канонску визитацију области над којима се протезала његова јурисдикција. Најпре је обишао крајеве уз Саву, где је наводно имао прилике да сусретне стогодишњаке који нису били кризмани и чији су родитељи, умрли и више од осамдесет година пре тога, а који се нису сећали да их је неки епископ походио; за Посавије, које је потом обишао, каже да је *одвојено од Срема и не зна се којој дијецези припада, али су њиме одувек управљали моји претходници.* У питању су свакако били крајеви јужно од Саве на територији Србије, где је у средњем веку постојао истоимени архиђаконат Сремске епископије. У тим пределима живело је нешто католичких душа о којима су се старали босански фрањевци. Попут својих претходника и Лука Наталис се веома жалио на минорите из Босне Сребрне указујући на њихову немарност, лоше навике, недовољну образованост, неспособност и ароганцију, који су били последица тога што су одувек били независни у односу на надлежног епископа. Стога је званичницима Конгрегације за пропаганду вере предлагао да се донесе уредба која би парохе фрањевце обавезивала на послушност према надлежном епископу, који би тако добио прилику да их канонски кажњава јер у супротном *in vanum laborabimus.*⁵²

⁴⁹ Ibid., 126–129 (n. 53 I, II).

⁵⁰ Ibid., 129–131 (n. 54).

⁵¹ Ibid., 14–15.

⁵² Ibid., 135–139 (n. 58 I).

Наталисов покушај да обиђе крајеве и вернике под осамнском влашћу завршио се неуспешно, будући да су београдски и темишварски паша одбили да му без нарочите дозволе Порте допусте приступ на територију под њиховом управом. Београдски епископ је стога молио званичнике Конгрегације да преко угарског примаса од цара затраже да посредством посланика у Цариграду испослује добијање одговарајуће документације. Према ономе што је Лука Наталис могао да сазна, у Темишвару је као мисионар деловао извесни фра Лудовик, Дубровчанин који је своју дужност обављао крајње немарно, чак је у време куте напустио град у коме су многи умрли без последње исповести. Исти мисионар је ретко навраћао у Београд – три или четири пута годишње. Лука Наталис је молио да се у Београд и Темишвар пошаљу двојица способних дијецезанских свештеника Дубровчана, који би били у стању да преузму бригу о тамошњим верницима. Напоследку, београдски епископ се жалио на лоше материјалне прилике које су постале нарочито тешке након смрти кардинала Колонића, те је молио да му се уступе приходи од Печварадске опатије недалеко од Печуја.⁵³

Наредне године Лука Наталис је провео у непрекидним настојањима да од султана добије дозволу како би могао да походи вернике под османском влашћу, али су његови напори остали без одговора будући да се цар, аустријски посланик на Порти и Конгрегација нису нарочито трудили да ту ствар реше у корист београдског епископа, под изговором да је султан због рата са Русијом веома нерасположен према хришћанима. Поред тога, Лука Наталис се непрестано жалио на фрањевце који су служили у парохијама на територији Срема и у другим крајевима, тражећи веће компетенције над њима упркос правилима фрањевачког реда и указујући на њихово шуровање са турским властима против дијецезанског свештенства. Његови ставови подстакли су фра Петра Пастировића, провинцијала Босне Сребрне, да се у Пожуну састане са бечким нунцијем, кардиналом Јулијем Пјацом, и уручи му неколико писаних сведочанстава која су оспоравала наводе из оптужби београдског епископа. Петар Пастировић је од фрањеваца ипак затражио да буду послушни према епископу Наталису, али је нагласио да они ни на који начин не могу да од њега зависе. Лука Наталис се жалио и на поступке православног свештенства и верника на подручју Срема, нарочито приликом склапања мешовитих бракова, када су католикиње биле примораване да прихвате *шизматички* обред крштења. Пропали су и сви Наталисови покушаји да од бечког двора издејствује помоћ упркос наклоности угарског примаса,

⁵³ Ibid., 139–143 (n. 58 I–II).

будући да је он био мисионар и епископ који је на тај положај дошао вољом Конгрегације за пропаганду вере, тако да је његово издржавање зависило од Свете столице. Конгрегација за пропаганду вере је, међутим, одуговлачила са доношењем одлуке о пружању редовне материјалне помоћи београдском епископу и апостолском викару у дијецезама под турском влашћу. У више наврата Лука Наталис је захтевао да му се обезбеди неколико места у Илирском и другим колегијима за младиће из Срема и других крајева под турском влашћу, истичући да би свештеници из Турске, који живе у својим породичним домовима, могли бити од нарочите користи за душебрижничку службу, јер на себе не скрећу посебну пажњу османских власти.⁵⁴

Уморан од тегобног живота и већ зашао у године, Лука Наталис се у октобру 1712. године по ко зна који пут обратио Конгрегацији, писмом у коме је изнео да је више од 34 године служио у областима око којих су се отимали печујски, загребачки, босански и сремски епископи, што му је проузроковало многе невоље. Премда су му бечки нунције Јулије Пјаца, угарски примас Кристијан Август од Саксоније и остали велики епископи у Краљевству указали највеће поверење и наклоност, напослетку би се све, како каже, завршило на *пријатељским исказима саосећања са мојим патњама без пружања икакве утехе*. Стога је Лука Наталис од Конгрегације тражио да му обезбеди редовно издржавање или да му додели неку другу епископију, а ако то није изводљиво да му се бар допусти да оде у Лорето, где би се посветио писању књига преко потребних не само лаицима већ и свештеницима *међу којима неки једва разумеју оно што прочитају*. Осим тога, остарели епископ је пожелио да своје последње дане проведе у Лорету, у близини светилишта Мајке Божје. Конгрегација је донела одлуку да о његовим захтевима обавести примаса Угарске.⁵⁵

Како није било адекватног одговора, Лука Наталис се Конгрегацији поново обратио 16. децембра 1713. и 12. јануара 1714. године са молбом да се заузме код печујског епископа како би му за издржавање био додељен Вуковски архиђаконат између Саве, Драве и Дунава, у коме је служио 34 године, најпре као мисионар а потом и као апостолски викар, или нека друга служба у Печујској епископији. Угарски примас кардинал Кристијан Август је 21. марта 1714. из Беча писао кардиналу Албанију, настојнику Конгрегације, да је спреман да издвоји суму од 400 форинти годишње ради издржавања Луке Наталиса под условом да му он помаже у

⁵⁴ Ibid., 157–160 (n. 64), 160–162 (n. 65), 162–163 (n. 66), 164–167 (n. 67 I, II, III), 167–170 (n. 68), 171–174 (n. 69), 174–177 (n. 70), 178–180 (n. 71), 180–181 (n. 72), 187–189 (n. 75 I, II, III), 189–191 (n. 76), 191–192 (n. 77), 194–196 (n. 80).

⁵⁵ Ibid., 183–186 (n. 74 I, II, III), 192–194 (n. 78).

вршењу понтификалних служби у областима на граници према Пољском краљевству које припадају Острогонској архиепископији.⁵⁶

Лука Наталис је писмом од 18. јула 1714. послатим из Осијека обавестио Конгрегацију да га је угарски примас прогласио својим суфраганом, због чега је био принуђен да се пресели у Пожун. Вернике у Славонији и Срему препустио је бризи свог синовца Андрије Наталиса, питомца Илирског колегија у Лорету, који му, како каже, *речју и узорним животом помаже у мојим мисијама већ око једанаест година*, и његових колега Павла Блажевића, Матије Краљића и Ђорђа Хорвата.⁵⁷ Четворица младих и школованих свештеника, питомци колегија у Лорету и Ферму, трудили су се да своје пастирске дужности обављају како доликује. Старали су се о црквама и олтарима настојећи да од Свете столице за њих добију индулгенције и друге повластице. Од нарочитог значаја је био главни олтар у Цркви Светог Стефана, угарског краља, у Немцима. Поред тога, Андрија Наталис је настојао да у колегије Конгрегације за пропаганду вере пошаље што више даровитих младића са подручја апостолског викаријата између Саве, Драве, Дунава и Тисе, те да издејствује да се многи свршени алумни пореклом из тих крајева, који су боравили у Италији и Угарској, врате у свој завичај.⁵⁸

Упркос свим напорима локалног свештенства, прилике у Сремској епископији биле су тешке, о чему је почетком новембра 1715. године говорио извесни Бартол Брњаковић, који је тадашње стање објашњавао чињеницом да је сремски епископ Петар Бакић де Лах, кога је 1710. године именовao цар Јосип I, највероватније после смрти Јосипа Фавинија,⁵⁹ спречен да дође у своју дијецезу будући да је Света столица одбијала да му неопходне буле изда бесплатно. Стога је Брњаковић апеловао на савест носилаца црквених функција у Риму да се за Бакића обезбеде сви неопходни документи и да се он препоручи угарском примасу и бечком нунцију, наводећи као поучан пример Св. Амброзија, који се из Милана лично запутио у Сирмиј како би спречио да на епископски трон ступи један аријанац.⁶⁰ Неколико месеци касније епископ Петар Бакић је боравио у Риму. Дана 10. марта 1716. године он се обратио званичницима Конгрегације са молбом да му се обезбеде новчана средства како би могао да плати неопходне буле, што би му омогућило да се запути у своју дијецезу коју *вређају јеретици, на све стране кидају шиизматици а мухамеданци прете да је прождеру на*

⁵⁶ Ibid., 200–202 (n. 85), 202–203 (n. 86).

⁵⁷ Ibid., 208–210 (n. 90).

⁵⁸ Ibid., 212–217 (n. 92 I, II, III, IV), 223–224 (n. 94), 224–225 (n. 95), 225–227 (n. 96).

⁵⁹ Ibid., 12.

⁶⁰ Ibid., 249–251 (n. 99).

*велику штету верних душа.*⁶¹ Неколико месеци касније цар Карло VI је именовано Петра Бакића на положај босанско-ђаковачког епископа, док је Сремска епископија у марту 1717. године одлуком бечког двора поверена загребачком каноником и пожешком препозиту Фрањи Јосипу Вернићу.⁶²

За то време Лука Наталис је обављао понтификалне службе у различитим парохијама и деканатима диљем Острогонске архиепископије, о чему је благовремено извештавао званичнике Конгрегације за пропаганду вере.⁶³ Он се у септембру 1715. из горње Угарске обратио Клименту XI са молбом да му се додели годишње издржавање и одобри стални боравак у Будиму. Поред тога, Лука Наталис је од Курије очекивао да се код бечког двора заузме како би му се признао положај београдског епископа, *што ће бити нарочито значајно уколико Београд дође под аустријску власт.*⁶⁴ Крајем исте године Лука Наталис је известио званичнике Конгрегације да је приспео у Будим, где се посебно трудио око Цркве Свете Јелисавете, угарске краљице, и олтара посвећеног светим Јоакиму и Ани у истом храму. Том приликом је навео да је од острогонског архиепископа добио каноникат у Шипушу, али да због нарушеног здравља не може да у њему и остане будући да му не прија хладна клима северних предела. Како није говорио немачки, мађарски и словачки језик, у Шипушу би седео беспослен. Молио је да се Конгрегација заузме код цара како би га он признао за београдског епископа и доделио му годишње издржавање, као и да му се допусти да остане у Будиму, одакле ће се лакше спустити до Београда.⁶⁵ У једном тренутку Лука Наталис је чак поново предложио да му се додели Босанска дијецеза, али је од тог наума одустао када је Петар Бакић именован за босанско-ђаковачког епископа.⁶⁶

Током аустријско-турског рата 1716–1718. године Лука Наталис се непрекидно обраћао Конгрегацији са молбом да га преко Еугена Савојског препоручи цару како би га он потврдио у звању београдског епископа, што је постало посебно актуелно од тренутка када је Београд потпао под аустријску власт у августу 1717. године.⁶⁷ Током те године Лука Наталис је боравио у доњој Угарској, махом у Осијеку и Вуковару.⁶⁸ У августу 1718. године био је спреман да крене пут Беча како би лично од

⁶¹ Ibid., 264–268 (n. 108 I, II, III).

⁶² Dević – Martinović 1999, 89–108 (n. 6), 321–333 (n. 31).

⁶³ Dević 2003, 227–247 (n. 97 I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII).

⁶⁴ Ibid., 247–249 (n. 98).

⁶⁵ Ibid., 252–254 (n. 100).

⁶⁶ Ibid., 270–272 (n. 110).

⁶⁷ Ibid., 272–274 (n. 111), 275–276 (n. 113), 276–278 (n. 114), 287–289 (n. 120).

⁶⁸ Ibid., 278–279 (n. 115).

цара издејствовао своје признање, док је од Конгрегације тражио једино да му обезбеди смештај у престоници.⁶⁹ Захтеви Луке Наталиса поново су отворили расправу о статусу Београдске епископије – да ли је она самостална дијецеза или се налази у саставу Смедеревске епископије, те коме припада право да поставља њене прелате – Светој столици на предлог Конгрегације за пропаганду вере или цару као баштинику патронатских права угарских краљева.⁷⁰

Упркос томе што га је нунције Спинола обавестио да му цар неће признати достојанство београдског епископа, због чега је молио да му се обезбеди долично издржавање,⁷¹ Лука Наталис је иако у поодмаклим годинама и нарушеног здравља вредно радио на добробити католичких цркава и верника, што је, уосталом, увек чинио у претходних четрдесетак година. Од Конгрегације је тражио да му преко мисионара језуита пошаље честице светачких моштију, молио је индугенције за поједине цркве и олтане, старао се да верници правилно посте упркос недостатку жита и поврћа као последици суше, поставио камен темељац за капуцинску Цркву Светог Јакова у Осијеку и на Велики четвртак 1719. године у том граду осветио уље за део Печујске, Сремску, Београдску и Босанску епископију.⁷² У августу 1719. известио је Конгрегацију да је походио Печуј, у коме је благословио неколико цркава и олтане, после чега је отишао у Сигет како би осветио бившу џамију, док је у Шиклошу и Мохачу кризмао велики број људи. За ту јесен је најавио и канонску посету посавским крајевима Печујске епископије, у којима се не памти да их је неки епископ *скоро походио*.⁷³ Остарели свештеник је 14. јуна 1719. последњи пут писао Конгрегацији са молбом да га препоручи папи како би макар он покушао да убеди цара да му призна наслов београдског епископа. Уколико то не буде могуће или му не буде додељена нека друга епископија, Лука Наталис је молио да му се барем обезбеди пристојна сума на име годишњег издржавања.⁷⁴

После четрдесет година проведених на челу апостолског викаријата између Драве, Саве, Дунава и Тисе, у доби од 66 година Лука Наталис

⁶⁹ Ibid., 298–299 (n. 125).

⁷⁰ Ibid., 279–280 (n. 116), 280–282 (n. 117). Спор између бечког двора и Свете столице око Београдске и Смедеревске епископије окончан је њиховим канонским уједињењем 1729. године, Dević – Martinović 1999, 190–194 (n. 15); Dević 2003, 454–455 (n. 164).

⁷¹ Dević 2003, 300–301 (n. 126).

⁷² Ibid., 296–297 (n. 123), 297–298 (n. 124), 300–301 (n. 126), 304–305 (n. 128), 306–307 (n. 129).

⁷³ Ibid., 312–314 (n. 133).

⁷⁴ Ibid., 311–312 (n. 132).

је преминуо 19. јануара 1720. године, *око сат и по након заласка сунца пошто је претходна три дана озбиљно боловао*. Конгрегацију је о овом догађају обавестио његов синовац Андрија Наталис, који је себе и четворицу својих колега, Павла Блажевића, Мартина Чакарића, Матију Краљића и Ђорђа Хорвата, препоручио њеној посебној пажњи. У истом писму Андрија Наталис је навео да је већ предузео кораке како би му печујски епископ потврдио парохију Немци, а себе је препоручивао и за апостолски викаријат, који је смрћу његовог стрица остао упражњен, будући да је, како каже, *веома вичан ономе што се у овим крајевима догађа и знам шта ваља чинити како би се искоренили пороци и посејале хришћанске врлине*.⁷⁵

Кроз непосредна искуства Луке Наталиса преламали су се сукоби на релацији Беч – Пожун – Рим који се нису увек односили искључиво на уређење црквених прилика. Ратна разарања праћена померањем становништва, велико сиромаштво, циклична појава заразних болести, од којих је куга односила највећи број жртава, настојања Дворске коморе у погледу уређења новостечених земаља (*Neoacquistica*), што је подразумевало сређивање економских и социјалних прилика ради повећања државних прихода, присуство протестаната и нарочито православних Срба, који су почев од 1695. године имали чврсту црквену организацију⁷⁶, представљају само неке од елемената на које је Католичка црква у Срему морала да мисли. Поред тога, ни Беч ни Рим нису имали јасну представу о томе како би требало у црквеном погледу уредити новоосвојене крајеве. Цареви су инсистирали на свом патронатском праву у угарским земљама које им је допуштало да именују епископе, док су у Риму сматрали да то право не важи у свим епископијама на које је бечки двор претендовао, те да су неке од њих *de libera collatione*, односно да њихове епископе поставља папа на препоруку Конгрегације за пропаганду вере. У очима Рима посебно спорне биле су Београдска и Смедеревска епископија, док је сремска дијецеза представљала велику непознаницу у погледу њених граница и прихода. Рестаурација католичких дијецеза на новостеченим поседима била је праћена бројним недоумицама, којим поводом је кардинал Леополд Колонић једном приликом нагласио да су Сремска, Печујска, Босанска и Загребачка епископија до те мере испреплетене да ни сами епископи не познају њихове границе *у погледу којих, што је још горе, сваки пут све више лажу*.⁷⁷ Тврдокорни ставови бечког двора понекад су онемогућавали

⁷⁵ Ibid., 317–319 (n. 137).

⁷⁶ Радонић – Костић 1954, 28–30.

⁷⁷ Dević 2003, 27–28, 30 (n. 3).

спровођење у дело властитих одлука, као у случају језуитске мисије, која је према царској одлуци након закључења Пожаревачког мира требало да крене пут Београда и Србије, што се није догодило јер су језуити имали резерви у погледу добијања мисионарских овлашћења од Луке Наталиса, коме цар није желео да призна звање београдског епископа.⁷⁸

ИЗВОРИ

- Dević – Martinović 1999: *Đakovačka i Srijemska biskupija. Biskupski procesi i izvještaji 17–18. stoljeće* (Monumenta Croatica Vaticana – posebna izdanja 2), priredili A. Dević i I. Martinović, Zagreb 1999.
- Dević 2000: *Đakovačka i Srijemska biskupija. Spisi generalnih sjednica Kongregacije za širenje vjere 17. stoljeće* (Monumenta Croatica Vaticana – posebna izdanja 3), priredio A. Dević, Zagreb 2000.
- Dević 2003: *Đakovačka i Srijemska biskupija. Spisi generalnih sjednica Kongregacije za širenje vjere 18. stoljeće* (Monumenta Croatica Vaticana – posebna izdanja 5), priredio A. Dević, Zagreb 2003.
- Eubel 1923: C. Eubel, *Hierarchia catholica Medii et Recentioris aevi (seculum XVI ab anno 1503 complectentes)*, Monasterii 1923².
- Eubel 1935: C. Eubel, *Hierarchia catholica Medii et Recentioris aevi IV (1592–1667)*, Monasterii 1935².
- Mažuran 1989: I. Mažuran, *Izvještaji Carađine komisije o uređenju Slavonije i Srijema nakon osmanske vladavine 1698. i 1702. godine*, Historijski arhiv u Osijeku, Osijek 1989.
- Радонић – Костић 1954: J. Радонић – М. Костић, *Српске привилегије од 1690. до 1792*, Одељење друштвених наука САНУ, нова серија, књ. 10, Београд 1954.

ЛИТЕРАТУРА

- Buturac 1970: J. Buturac, *Katolička crkva u Slavoniji za turskoga vladanja*, Zagreb 1970.
- Varga 2008: Sz. Varga, *Pučka religioznost i vjerski sinkretizam u južnom Zadunavlju i južnim dijelovima nekadašnjeg Ugarskog kraljevstva (16. – 17. stoljeće)*, *Scrinia slavonica* 8 (2008) 133–146.
- Историја Мађара*: П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, *Историја Мађара*, Clio, Београд 2002.
- Tóth 2007: I. G. Tóth, *Bosanski franjevci, turske paše i ugarski biskupi*, *Scrinia slavonica* 7 (2007) 107–114.

⁷⁸ Ibid., 301–304 (n. 127 I, II).

Katarina Mitrović

THE VICAR OF SYRMIA LUKA NATALIS (1681–1720)

The story of Luka Natalis, the vicar of Syrmia and the Belgrade bishop, up to a great extent depicts the position and fate of the catholic clergy all over the Syrmian territory in the period from the outburst of The Vienna War in 1683 to the signing of The Peace Treaty of Passarowitz in 1718. The Vienna – Pressburg (Pozsony, now Bratislava) – Rome conflicts reflected on the immediate experiences of this prelate and they did not always exclusively refer to the constitution of the church affairs. The war devastation followed by the populous migrations, terrible poverty, the occurrences of cyclic diseases of which the plague took the significant toll on human lives, the *Hofkammer* endeavors regarding the constitution of the newly-conquered lands (*Neoacquistica*), which entailed settling down the economic and social circumstances so as to increase the state incomes, the protestant presence and especially the one of the orthodox Serbs' who starting from 1695 had a firm ecclesiastic organization, therefore presenting just some of the elements the catholic church in Syrmia had to count on. Besides, neither Vienna nor Rome had a clear perception of how to ecclesiastically organize the gained territories. The emperors insisted on their patronage right in the Hungarian lands allowing them to name the bishops, while in Rome that right was considered not to be valid in all the bishoprics which the Vienna court had pretensions to and that some of them were *de libera collatione*, meaning that the pope himself after the Congregation for the Propagation of the Faith's recommendations authorized. In Rome's view, the Belgrade and Smederevo bishoprics were particularly questionable, while the Syrmian diocese was a dark horse concerning its borderlines and the incomes. The restoration of the catholic dioceses in the newly-won areas was shrouded by numerous doubts due to which Hungary's Cardinal Primate Leopold Kollonics once pointed out that the bishoprics of Syrmia, Pécs, Bosnia and Zagreb were so interlaced that not even the bishops themselves were familiar with the borders of their bishoprics, where they intended to reside. The efforts of Luka Natalis to bravely grapple with the mentioned issues led to him having a weather-beaten life during certain tumultuous events for over one quarter of a century, therefore becoming a symbol of one time and place.

Jelena Mrgić, Ph.D.

Assist. Professor, Department of History, Faculty of Philosophy
Čika Ljubina 18–20, Belgrade
jmrđic@f.bg.ac.rs

CRISS-CROSSING THE DANUBE WITH MARSIGLI*

For a good part of his life, count Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730) was connected with the Danube River and the region of Southeastern Europe. As the chief military surveyor and engineer during the War of the Holy League between the Habsburg and the Ottoman Empires (1683–1699), he had to find practical solutions for Habsburg troops in the war zones, which involved the Danube River and its tributaries to a great extent. As a meticulous observer, Marsigli made significant corrections and produced reliable geographical and topographical knowledge of the whole region. At the same time, he began to work enthusiastically on his masterpiece – *Danubius Pannonico-Mysicus* (printed in 1726). After the Karlowitz Peace Treaty, he was the Imperial Envoy in the Commission for Border Demarcation (1699–1701), in which the Danube played a significant role. The paper aims to renew scientific interest in this intriguing personality, presenting a short insight into the apparent duality of Marsigli's work as a soldier and as a scientist, in the context of his education, travels and 'Zeitgeist'.

Key words: *Luigi Ferdinando Marsigli, Danube River, geography, cartography*

Кључне речи: *Луиђи Фердинандо Марсиљи, Дунав, географија, картографија*

While working on my paper for a previous conference, after reading about Marsigli's life and activities, my first impulse as a historical geographer

* The paper originated from the conference presentation at 48. *Deutscher Historikertag*, Humboldt University in Berlin, September 28 – October 1, 2010. My gratitude goes to Verena Winiwarter (Prof. Dr, Dean of the Faculty for Interdisciplinary Studies of the Alpen Adria University, Klagenfurt, Austria), to Richard C. Hoffmann (Prof. emeritus and Senior Scholar, Department of History, University of York, Toronto, Canada), and Martin Schmid (Assist. Prof. Dr, Faculty of Interdisciplinary Studies, Austria), who were kind to include me in their panel. The author received financial aid from the German Research Foundation (Deutsche Forschungsgemeinschaft, DFG) and expresses her gratitude.

was to draw a map with all his itineraries.¹ The immediate result was that I had become totally fascinated by Marsigli. I wanted to know how a man at that time could achieve all these relentless journeys and an impressive quality and quantity of published works and maps. The more I thought about it, the more it became apparent that I needed first to understand his personality, before I could embark on reconstructing his system of thinking in regard not only to his great opus on the Danube and demarcation of borders, but more significantly, to his spatial knowledge, geographical and cartographical skills. It would mean putting Marsigli's works in the context of his life, education and scientific legacy. Secondly, the paper aims to rekindle interest in the scientific achievements of Marsigli, especially for the Danubian countries, of which Serbia is a member, in view of the current trends of employing historical knowledge in dealing with urgent environmental issues.² The last historiographer to consider the relevance of Marsigli's published and unpublished works for Serbian parts was Nikola Radojčić, who visited Bologna on several occasions and analyzed his legacy.³

The starting point would be his biography, which for the purpose of this text is presented here as a brief overview.⁴ Marsigli was born in 1658, into a noble Bologna family, but did not receive a formal education. Instead he travelled, as a sort of a Goliard, to hear lectures of several Italian scientists. Two of them made a permanent impact on young Marsigli: Geminiano Montanari and Marcello Malpighi – the first founded *Accademia della Traccia* (translated as the 'Academy of footprint/traces/tracks') in Bologna, on the model of the Royal Society of London. Both scholars were the followers of Galileo's, Descartes' and especially Bacon's ideas of 'tracking down the true understanding of Nature along the... road of experience'. In Padua and Bologna they were busy pursuing experimental physics, laws of motion, capillarity, human and plant anatomy etc. Marsigli got an early acquaintance with several other Italian scholars in Florence, Naples

¹ Mrgić 2011, 221--238, including the map "Marsigli's Itineraries in South-Eastern Europe 1683-1700".

² Since 2003, Serbia is the full member of the International Commission for the Protection of the Danube River, and has ratified the Danube River Protection Document, for the main goal that surface waters and groundwater within the Danube River Basin are managed and used sustainably and equitably. (<http://www.icpdr.org/icpdr-pages/serbia.htm>). The international scientific network *Danube Environmental History Initiative* at the Center for Environmental History (Faculty for Interdisciplinary Studies of the Alpen Adria University, Klagenfurt, Austria) is dedicated to organization of multidisciplinary research – <http://www.dehi.org>.

³ Radojčić 1937, 334–343; ib. 1938, 342–355; ib. 1939, 356–367.

⁴ For the full account of Marsigli's life, see: Stoye 1994; a concise biography in: Cavazza 2008, 36–38.

and Rome such as A. Magliabechi, T. Cornelio and G. Borrelli, who probably influenced his decision to pursue scientific quests on his own.⁵

Count Marsigli, though lacking a formal education, acquired a vast knowledge of the latest progress in astronomy, mathematics, biology, and medicine. He did, however, adopt something much more important: scientific, critical, ‘experimental thinking’ i.e. the empirical approach, together with an immense passion for discovering the mechanisms of Nature, its laws and structure, ‘the order of the things’. He set himself to become a ‘natural historian’, a true baroque personality whose intellectual curiosity had no limits. This was further accompanied by his highly developed social and communication skills in impressing powerful people, which first gained Marsigli his membership in the Venetian diplomatic delegation sent to Constantinople in 1679.⁶ As of this point, one can also notice the complete absence of any trace of Marsigli’s private and emotional life from the written records, which had a strong influence on his personality. His energy and passion were directed toward scientific journeys and endeavours, and to a lesser degree, to sway the people in power, particularly those upon which Marsigli’s career and well-being had depended.⁷

It can be ascertained by his biography and his legacy, that prior to his mission in Constantinople, Marsigli had been collecting all the latest printed maps in Bologna, because he was able to discuss Blau’s *Atlas Maior* (1665) with Ebu Bekr, the most eminent official Ottoman cartographer. Marsigli wrote that he had even considered in Istanbul making corrected maps of the Ottoman Empire, but eventually gave up on this idea and instead composed a study of the Marmara Sea (1681) and ‘Stato militare dell’Imperio Ottomano’ (printed posthumously, in 1732). Marsigli’s *Osservazioni intorno al Bosforo Tracio overo Canali di Constantinopoli* together with *Histoire physique de la mer* (1725) is considered to be the key stone of marine science and its specialized cartography.⁸

His biggest chance for self-promotion appeared in 1683 with the onset of the War of the Holy League (1683–1699), when Marsigli manoeuvred his way into the highest Habsburg military headquarters, persuading the authorities

⁵ Cavazza 1980, 105–123; McConnell, 1993, 180; Pepe 2006, 141–151.

⁶ The journal of this voyage Marsigli left unpublished, and some excerpts appeared in: Frati 1904; the manuscript codex vol. 51 in the University Library of Bologna contains material from this journey – *Manoscritti, diversi fatti nella prima andata e soggiorno di Constantinopoli* – Radojčić 1957, 15; Hajdarhodžić 1996, 125, note 44.

⁷ This is suspected to be caused by an unreturned love of a noble mademoiselle in Bologna, see: *Autobiografia* 1930, 7–8; Bene 2006, 118.

⁸ *Autobiografia*, 20–21; Marsigli, *Stato Militare* 1972 (facsimile of the 1732 edition); ib., *Histoire Physique de la Mer (Natural History of the Sea)* 1999; Franceschelli – Marabini 2006, 129–139; Gercsak 2009, 17–26.

Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730): Portrait of a young nobleman and scholar

to appoint him as chief military engineer and surveyor. But no sooner had he began than Marsigli found himself in Ottoman captivity during the siege of Vienna and spent almost a year as a noble prisoner somewhere in the vicinity of the town of Konjic in Herzegovina. As a prolific writer, he left a vivid description of this rather unpleasant experience.⁹ Ever since his release in 1684, and until the end of the War, Marsigli was engaged in making the pontoon bridges for the Habsburg army, finding the most suitable river fords – mostly across the Danube and Tisza, but also the Sava and Morava Rivers, along with tracing the safest and most traversable roads. On several occasions, he was forced to dismantle a bridge and hastily relocate it completely, upstream or downstream. The geographical knowledge of these territories, including the hostile environments of swamps and marshlands, was of the highest strategic importance. Therefore, although he didn't mention it in his writings, Marsigli must have had the help of many local surveyors and road guides (Tur. *kilavuzes*), for the task, as was confirmed by the Ottoman army. For the campaign of 1697, the Ottoman army used as many as 20 road guides for only a small stretch of *Via militaris* between Niš and Belgrade along the River Morava. This meant they hired local experts on the territory which had been under their continuous rule for well over two

⁹ *La sciavitù del Generale Marsigli sotto i Tartari e i Turchi da lui stesso narrato*, 1931. Critical remarks on this edition in: Hajdarhodžić, 125, n. 45; *Ragguaglio della schiavitù di Conte Luigi Ferdinando Marsigli* 1996.

hundred years!¹⁰ The advancing Habsburg troops were certainly compelled to do the same to a greater extent, considering that they could have relied only on a handful of out-dated maps. What the true situation was regarding spatial representations of Transdanubian regions, is testified to by the secretary of the British Embassy in Vienna, who was told by Marsigli in 1690 how the newly acquired parts were ‘shamefully misplaced and set down by guess in all the modern maps.’¹¹ His achievements in the field of presenting new and reliable geographical and topographical knowledge, in the form of cartographic images and written reports, are highly appreciated in German and Hungarian, but quite neglected in modern Serbian literature.¹²

Both Marsigli’s assignments, as an engineer during the War and as the chief commissioner during the demarcation work after the Karlowitz Peace Treaty, were his professional engagements, with clear orders and marked goals, and he performed his tasks impeccably, by providing clear and practical solutions. Marsigli’s maps and fortification plans were sent on a daily basis to the Habsburg court.¹³ On his instructions and upon his drawings, Johan Christoph Müller made several dozen maps, including the final delineation map.¹⁴

On the other hand, Marsigli had been all along pursuing his own, private scientific interests, testified to by the fact that his most impressive work on the Danube was not commissioned, but was created on his own scientific initiative. It was the first truly scientific enterprise on Europe’s second largest waterway ever to appear, encompassing a range of diverse subjects, including local geography, hydrology, riverine landscapes, constantly changing environments (see Picture 2 – the Morava Delta), ichthyology (T. IV – *De piscibus*), ornithology (T. V), geology, mineralogy, (T. III), and Roman antiquities (T. II). As a scholar and antiquarian, he described his study of the remnants of the Trajan’s famous bridge at the Danube gorge of Djerdap (Demirkapı, Iron Gates, Eisernes Tor) and expressed his great admiration and respect for this renowned antiquity.¹⁵

¹⁰ Agoston 2009, 65, n. 19.

¹¹ McConnell 1993, 179.

¹² Török 2006, 419–428.

¹³ Marsigli, *Relazioni dei confini*, 1986.

¹⁴ *Mappa geographico limitanea in qua Imperiorum Caesarei Ottomannici Confinia in alma Pacis Carlovitzensis Congressu decreta et a duobus utriusque imperii Commissaris instituta solenni expeditione ...*, Austrian State Archive, War Archive, Vienna (Österreichisches Staatsarchiv, Krieg-sarchiv, hereafter ÖStA KA), Kartensammlung B IX c 634; Déak 2005, 83–96; Déak–Lapaine–Kljajić 2004, 69–80.

¹⁵ *In questo intervallo di tempo, con l'aiuto di più di cento uomini, m'applicai ad osservare tutte le antichità romane, in quelle vicinanze esistenti, ed in particolare le vestigial del ponte di Traiano. Nel luogo in cui era stato il ponte suddetto, assai famoso, pretendeasi di fabbricarne un altro sul Danubio, anzi in più comodo sito per le Marcie; ed io, che aveva la cura di questa opera, ne*

Opus danubiale was based on the local, topographical and ecological knowledge of Marsigli's native informants which he had acquired in the field, his own astronomical and mathematical measurements, and his own systematic and detailed observations – an unparalleled individual endeavour even for modern times, with all our diverse technology.¹⁶

Marsigli's drawing of the Morava Delta – a 'Google Earth image' in 18th century
(*Danubius*, Section XII)

One may wonder how Marsigli had coped with this duality in his work, as a soldier, i.e. a military engineer, and as a natural historian (*il virtuoso*). There is

sentivo particular passion, per rispetto d'un'antichità rinomata – in: *Autobiografia*, 119. On the current state of Roman studies concerning the Danube, see: Wilkes 2005, 124–225; for the latest on Trajan's bridge investigations, see: Serban 2009, 331–342. Besides his printed masterpiece on the Danube, there is the map of the Iron Gates – *Profillio della Porta Ferrea ó Cararache del Danubio*, in Marsigli's unpublished manuscript vol. 48 (*Mappe geographicae variorum regionum Transdanubialium*) – Radojčić, 12; Gherardi 1986, 35.

¹⁶ The Introduction first appeared in 1700 under the title: *Danubialis Operis Prodromus ad Regiam Societatem Anglicanam*, printed in Nürnberg (Nuremberg) – the review appeared in *Philosophical Transactions of the Royal Society in London* 22 (1700–1701) 1038–1041, with the

no doubt that Marsigli was a person of a high intelligence, with a special gift of an extremely high visual perception and a perfect sense of orientation. He showed excellence not only in geography, land surveying, geometry and cartography, but also in mechanics and engineering. His approach to all subjects was rigorously empirical. Observing Marsigli, one is immediately impressed by his highly energetic life, quick thinking and powers of decision making. His practicality and attentiveness to turn to whatever attracted his attention never fail to stand out. It seems that his most inner urge was *kinetics* – moving dynamics, velocity and change, which enabled him to endure all the physical strains of relentless journeys, more precisely – a life of peregrinations.

There lies the basic reason why Marsigli was driven towards his research on the Danube River – it fascinated him as a powerful natural feature which is in *perpetual* movement, a flowing ‘mega force’ that influences the surrounding environment, constantly changing both itself and the environs it runs through, deeply affecting the life of people on its river banks and being shaped by human impact in turn. This changing dynamic in human-river interactions, the interplay of natural features of the River Danube and human practices, Marsigli was eager to record in the field and explain empirically rather than theoretically.¹⁷ Therefore, it could be concluded that he basically managed to find the perfect engagements to pursue his own interests. His military work enabled him to travel and to explore, to study Nature, conduct experiments and gain ‘learned experience’ (*Experientia Literata* – Francis Bacon).¹⁸

In regard to borders, Marsigli wrote extensively about *frontiera, confine, termine, linea di demarcazione, limiti naturali*¹⁹, and under orders, he decisively influenced the practical making of the first modern borderline in the history, i.e. the Karlowitz Peace Treaty border – a very narrow, clearly marked terrestrial division between the two Empires, quite similar to present day state borders.²⁰

conclusion that *Signior Marsigli... deserves all the encouragement that the Learned World can possibly give him*. Finally, as he promised, the deed was completed: Marsigli, *Danubius Pannonico-Mysicus* 1726; the latest interpretation and comments of the first volume: Déak 2004.

¹⁷ On the river dynamics, see: White 1995; Cioc 2002. The concept of socio-natural sites as nexuses of human practices and material arrangement in regard to the Danube River is promoted in the Vienna’s environmental history discourse, see: Winiwarter et al. 2008; Schmid 2008; Schmid – Haidvogel 2008, 64–73; Schmid 2009, 59–79.

¹⁸ Pesic 1999, 81–94.

¹⁹ Marsigli’s proposition during winter 1688/89 was to use the Danube, the Morava rivers and the Haemus Mountain as ‘natural borders’ (*limiti naturali*), since he had previously surveyed this terrain on his return journey from Constantinople in 1680, and relied on his then remarks on this environment – *Autobiografia*, 108–109ff.

²⁰ Abou-el-Haj 1969, 467–475; Kovačević 1973.

However, it could be assumed upon his writings and his experience of determining the border line where there had been the shifting of riparian land due to the river inundations and changes of the location of river bed (as was the case by the *Terra Novense*)²¹ that he regarded borders, political and natural, not as permanent creations but rather like membranes. Borders were more or less easily traversable, porous, with a constant flow of people, goods, disease, and information passing in both directions.

This is further supported by the fact that Marsigli made the map of the main trade routes (*Mappa Geographica facta in usum Commerciorum...*) connecting the Habsburg and the Ottoman Empire (again, it was not commissioned by Habsburg or any other authorities), and he showed no political borders whatsoever. Trade, as well as spreading of plague epidemics, was a trans-national and trans-boundary process, which he believed could be put under direct control of the State as its well-being and prosperity was the ultimate goal of mercantilism. Marsigli's efforts were a perfect working example of the 'science of the day'.²²

At the dawn of the Age of Enlightenment, Marsigli was a remarkable and quite unique person – a scholar, historian and antiquarian. Besides becoming a member of the most prestigious learned societies of his time – the Royal Society in London and Académie des Science in Paris, in 1714 Marsigli established his own *Instituto delle Scienze e delle Arti* in his beloved Bologna. Through his generous donations, the Institute acquired a rich library, an observatory, laboratories for physics and chemistry, a printing press, and collection of natural history artifacts.²³

In accordance with contemporary integration processes in the Danube River Basin, we hope that Marsigli's unpublished manuscripts will be more thoroughly researched, and that this 'renaissance' man is given the true credit he deserves within the scientific community of Southeastern Europe.

List of References

Selected works of L. F. Marsigli, used in this paper:

Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsigli, ed. E. Lovarini, Bologna 1930.

²¹ *Relationi I*, 81ff.

²² ÖStA KA Hofkriegsrat (HKR) Akten 1701 BLG Juli/42. Beilage von Relations 10; Marsigli was also concerned with epidemics and drew a map: *Mappa geographica, qua praecautio contra pestem post factam locorum, juxta pacis instrumentum, evacuationem ac demolitonem in confinibus istis Cis Danubialibus instituenda ostenditu*, where he proposed future check points on major trade routes, sanitary cordon and lazarettos: Jarcho 1983, 9–19.

²³ McConnell 1986, 39–76; eadem 1993, 179–204; Cavazza 1990; Dietz 2010, 25–46.

- Fрати, Lodovico, *Il viaggio da Venezia a Constantinopoli del conte Luigi Ferdinando Marsili*, Nuovo Archivio Veneto 8, 1904.
- La sciavitù del Generale Marsigli sotto i Tartari e i Turchi da lui stesso narrato*, a cura di G. Lovarini, Bologna 1931.
- Ragguaglio della schiavitù di Conte Luigi Ferdinando Marsigli*, ed. B. Basile, Palermo 1996.
- Stato Militare dell'Imperio Ottomanno. L'Etat Militaire de l'Empire Ottoman*, Introduction by Manfred Krämer, Graz 1972 (facsimile of the 1732 edition).
- Histoire Physique de la Mer (Natural History of the Sea)*, Translation, Introduction and Notes by Anita McConnell, Bologna: Museo di Fisica dell'Universita' di Bologna, 1999.
- Danubialis Operis Prodromus ad Regiam Societatem Anglicanam*, Nuremberg 1700.
- Danubius Pannonicus-Mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustris et in Sex Tomos digestus*, I–VI, Hagae comitum & Amstelodami 1726.
- Relazioni dei confini della Croazia e della Transilvania a sua Maesta Cesarea (1699–1701)*, 2 vols., ed. Rafaella Gherardi (Modena: Mucchi, 1986).
- Mappa geographico limitanea in qua Imperiorum Caesarei Ottomannici Confinia in alma Pacis Carlovitzensis Congressu decreta et a duobus utriusque imperii Commissaris instituta solenni expeditione . . .*, Austrian State Archive, War Archive, Vienna (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, hereafter ÖStA KA), Kartensammlung B IX c 634.
- Mappa Geographica facta in usum Commerciorum...* – ÖStA KA Hofkriegsrat (HKR) Akten 1701 BLG Juli/42. Beilage von Relations 10

Other references:

- Abou-el-Haj, Rifaat A. (1969): *The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe: 1699-1703*, Journal of the American Oriental Society 89-3, 467–475.
- Agoston, Gabor (2009): *Where Environmental and Frontier Studies Meet: Rivers, Forests, Marshes and Forts along the Ottoman–Hapsburg Frontier in Hungary*, in: *The Frontiers of the Ottoman World*, A.C.S. Peacock (ed.), Oxford: Oxford University Press, 57–79.
- Bene, Sandor (2006): *Acta Pacis – Peace with the Muslims (Luigi Ferdinando Marsili's plan for the publication of the documents of the Karlowitz peace treaty)*, Camoenae Hungaricae 3, 113–146.
- Cavazza, Marta (1980): *Bologna and the Royal Society of London in the Seventeenth Century*, Notes and Records of the Royal Society of London 35-2, 105–123.
- Cavazza, Marta (1990): *Settecento Inquieto – Alle origini dell' Istituto delle Scienze di Bologna*, Bologna.
- Cavazza, Marta (2008): *Marsigli (Marsili), Luigi Ferdinando*, in: N. Koertge (ed.), *New Dictionary of Scientific Biography vol. 5*, 2008, 36–38.
- Cioc, Mark (2002): *The Rhine – An Eco-biography*, Seattle – London.
- Déak, Antal András – Miljenko Lapaine – Ivka Kljajić (2004): *Johan Christoph Müller (1673–1721)*, Kartografija i geoinformacije 3, 69–80.

- Déak, Antal András (2004): *A Duna Fölfedezése (The Discovery of the Danube)*, Luigi Ferdinando Marsigli, *Danubius Pannonico-Mysicus*, Tomus Primus, Esztergom.
- Déak, Antal András (2005): *Zur Geschichte der Grenzabmarkung nach dem Friedensvertrag von Karlowitz*, in: *Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 48, 83–96.
- Dietz, Betina (2010) *Making Natural History: Doing the Enlightenment*, *Central European History* 43, 25–46.
- Franceschelli, Carlotta – Stefano Marabini (2006): *Luigi Ferdinando Marsili (1658–1730): A pioneer in geomorphological and archaeological surveying*, *Geological Society of America Special Papers* 411, 129–139.
- Gercsak, Gabor (2009): *The First Printed Isobath Map*, *Acta Geodaetica et Geophysica Hungarica* 44 (1), 17–26.
- Hajdarhodžić, Hamdija (1996): *Bosna, Hrvatska, Hercegovina – Zemljovid, vedute, crteži i zabilješke grofa Luigija Ferdinanda Marsiglija krajem XVII. stoljeća*, Zagreb.
- Jarcho, Saul (1983): *Some Early Italian Epidemiological Maps*, *Imago Mundi* 35, 9–19.
- Kovačević, Ešref (1973): *Granice Bosanskog pašaluka prema Austriji i Mletačkoj republici po odredbama Karlovačkog mira [Borders of the Bosnian eyalet with Austria and the Venetian Republic according to the articles of the Peace Treaty of Karlowitz]*, Sarajevo: Svjetlost.
- McConnell, Anita (1986): *L. F. Marsigli's Voyage to London and Holland, 1721–22*, *Notes and Records of the Royal Society* 41, 39–76.
- McConnell, Anita (1993): *L. F. Marsigli's Visit to London in 1721, and His Report on the Royal Society*, *Notes and Records of the Royal Society of London* 47-2, 179–204.
- Mrgić, Jelena (2011): *Tracking the Mapmaker – The Role of Marsigli's Itineraries and Surveys at Karlowitz and Passarowitz*, in: *The Peace of Passarowitz 1718*, Ch.W. Ingrao – N. Samardžić–J. Pešalj (eds.), *Purdue University Press*, 221–238.
- Pepe, Luigi (2006): *Universities, Academies, and Sciences in Italy in the Modern Age*, in: *Universities and Science in the Early Modern Period*, M. Feingold and V. Navarro-Brotóns (eds.), *Springer Verlag*, 141–151.
- Pesic, Peter (1999): *Wrestling with Proteus: Francis Bacon and the "Torture" of Nature*, *Isis* 90-1, 81–94.
- Radojčić, Nikola (1937): *Izveštaj o naučnom putovanju po Italiji*, *Godišnjak SKA* 47, 329–342.
- Radojčić, Nikola (1938): *O proučavanju naučne ostavine grofa Alojzija F. Marsilija u Bolonji*, *Godišnjak SKA* 48, 342–355.
- Radojčić, Nikola (1939): *O proučavanju naučne ostavine grofa Alojzija F. Marsilija u Bolonji*, *Godišnjak SKA* 49, 356–367.
- Radojčić, Nikola (1957): *Lik Vojvodine krajem XVII veka po dokumentima u ostavini grofa Alojzija Ferdinanda Marsilija*, *Zbornik MS za prirodne nauke* 12, 5–20.
- Schmid, Martin – Haidvogel Gertrud (2008): *Coupling the long-term dynamics of natural and social systems: Towards an environmental history of the Danube*, in: P. Szabo – R. Hedl (eds.), *Human Nature: Studies in Historical Ecology and Environmental History*, *Institute of Botany of the Academy of Sciences, Czech Republic, Brno*, 64–73.

- Schmid, Martin (2009): *Die Donau als sozionaturaler Schauplatz. Ein konzeptueller Entwurf für umwelthistorische Studien in der Frühen Neuzeit*, in: S. Ruppel - A. Steinbrecher (eds.), „Die Natur ist überall bey uns“. *Mensch und Natur in der Frühen Neuzeit*, Zürich, Chronos Verlag, 59–79. (http://umweltgeschichte.uni-klu.ac.at/dehi/dehi_download_area.html)
- Schmid, Martin (2008): *Battlefields and scientific fields. Luigi Ferdinando Marsigli's Danubius Pannonico-Mysicus as observations of a socio-natural site (the middle Danube river basin in the late 17th cent.)*, invited paper presentation at the International Conference on the History of Fieldwork, Cartography and Scientific Exploration, Carlsberg Academy, Copenhagen, Denmark, August 15, 2008. (http://umweltgeschichte.uni-klu.ac.at/dehi/dehi_download_area.html)
- Serban, Marko (2009): *Trajan's Bridge over the Danube*, *The International Journal of Nautical Archaeology* 38-2, 331–342.
- Stoye, John (1994): *Marsigli's Europe 1680-1730. The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso*, New Haven: Yale University Press.
- Török, Zsolt (2006): Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730) and early thematic mapping in the history of cartography, in: L. Zentai, J. Györffy and Zs. Török (eds.), *Térkép – tudomány / Map – Science*, Budapest, 419–428.
- White, Richard (1995): *The Organic Machine. The Remaking of the Columbia River*, New York.
- Wilkes, John J. (2005): *The Roman Danube. An archaeological survey*, *The Journal of Roman Studies* 95, 124–225.
- Winiwarter Verena et al. (2008): *Long Term Socio-Ecological Research of a European Watershed – Towards an Environmental History of the Danube's Riverine Landscapes (ENVIRDANUBE). Final Report for the ESF Exploratory Workshop*, Vienna, Austria, 20-24 February 2008 (http://www.esf.org/index.php?eID=tx_nawsecured1&u=0&file=fileadmin/be_user/ew_docs/07-026_Report.pdf&t=1314120047&hash=b9e1ba1e8df6b8de7adeee79b3acda7d, accessed on September 14, 2009)

Јелена Мргић

ПРЕЛАЗЕЋИ ДУНАВ СА МАРСИЉИЈЕМ

Живот и велики део научног опуса грофа Луиђија Фердинанда Марсиљија (1658–1730) тесно су повезани са историјом и географијом југоисточне Европе. Током Великог бечког рата (1683–1699) био је ангажован као главни војни инжењер хабсбуршке армије испитујући терен за напредак група, одређујући најбоље путне комуникације и градећи понтонске мостове преко Дунава, Тисе, Саве и Мораве. Све време је водио дневнике, преписку, правио тачне географске карте, исправљао погрешне хидрониме и топониме, чиме је у дотадашњој историји цео овај регион први пут добио поуздане историјско-географске карте и описе. Те карте су биле добра основа за све будуће картографске приказе, као и за прецизно

одређивање и повлачење граница након Карловачког (1699) и Пожаревачког мира (1718). Проф Марсиљи је био аустријски представник у комисији за разграничење између Хабсбуршког и Османског царства, а након две године исцрпљујућег рада на терену, створена је прва модерна гранична линија. Поред тог званичног посла, Марсиљи је следио своја лична, а разноврсна интересовања, и прикупљао грађу за шестотомно ремек-дело о Дунаву (*Danubius Pannonico-Mysicus*), објављено пре скоро три века (1726). Рад је покушај да се обнови интересовање и стране и домаће историографије за проучавање личности једног од последњих ерудита, његових објављених дела и обимне рукописне и картографске заоставштине.

Asistent mr Jovan Pešalj
Odeljenje za istoriju, Filozofski fakultet
Čika Ljubina 18–20, 11000 Beograd.
jpesalj@f.bg.ac.rs

NADZOR I KONTROLA STRANACA U 18. VEKU – SLUČAJ HABZBURŠKE MONARHIJE–*

This paper is interested in supervision and control of foreigners from the Ottoman Empire in the Habsburg monarchy in the second half of the Eighteenth century. Their entrance into Habsburg provinces was controlled effectively through the institution of the sanitary cordon at the Ottoman border. Since the Treaty of Passarowitz (1718) Vienna has tried to challenge the status and trade privileges enjoyed by Ottoman merchants in the Habsburg monarchy, but without much success until the reigns of Maria Theresa and her sons. The important steps were taken in late 1760s and early 1770s, to regulate entrance, travel and residence of Ottoman subjects, to make provincial and a central registers. Through the registers and the introduction of obligatory travel documents, the travel and residence of Ottoman subjects was put under effective supervision and control. It encouraged many Ottoman subjects to naturalize, especially after the abolishment of internal customs and after issuing toleration edicts for non-Catholics. Measures of supervision and control were then introduced on a national level in 1801.

Ključne reči: *18. vek, Habzburška monarhija, imigraciona politika, Osmansko carstvo – trgovina, zdravstvena zaštita, identifikacija*

Key words: *18th Century, Habsburg monarchy, immigration policy, Ottoman empire – commerce, sanitary policy, identification*

Savremena država prikuplja, čuva i ažurira niz podataka o svakom pojedincu koji se nalazi pod njenom vlašću, bez obzira na to da li je njen državljanin ili ne. Na osnovu matičnih knjiga, prijava boravišta, zdravstvenih kartona, školskih isprava, radne knjižice, penzionih izvoda, poreskih prijava,

* Rad je rezultat istraživanja u okviru projekta Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije, *Modernizacija zapadnog Balkana*, (ev. br. 177009). Arhivsko istraživanje u Beču 2010. godine, finansiralo je Austrijsko ministarstvo nauke.

pasoša i drugih podataka koje administracija ima, mogao bi se sastaviti kratak životopis svakog pojedinca.¹ Zbog čega su takvi podaci značajni? Da bi uprava bila delotvorna, ona mora imati što potpuniji uvid u trenutno stanje u društvu, odnosno znati osnovne podatke o pojedincima koji to društvo čine. To centralnoj vlasti omogućava da bolje planira, sprovodi, prati i procenjuje dejstvo mera koje menjaju zajednicu – poreskih, prosvetnih, zdravstvenih i drugih reformi, novih oblika regrutacije. Današnje stanje je rezultat dugog razvoja, čija je odlučujuća faza 18. vek. U većem delu Evrope, pod vlašću velikih monarhija, tada nastaje moderna centralna administracija, birokratija koja je u stanju da napravi mape, sprovede popise i vodi registre ljudi, stoke i zemlje.²

Profesionalna birokratija nastojala je da utvrdi granice svoje nadležnosti: dokle se prostirala njena teritorijalna i lična jurisdikcija. Pravila je razliku između pojedinaca za koje je one bila u potpunosti nadležna i stranaca, nad kojima je imala samo delimičnu jurisdikciju. Pokazalo se da je pokretljive grupe bilo teže kontrolisati od sedelačke većine, te su države nastojale da preuzmu od rivalskih institucija pravo da uređuju i kontrolišu kretanje. Zemljoposednici, esnafi, gradske uprave, crkva, vremenom gube pravo da izdaju pasoše, propusnice i druge putne isprave, pošto to postaje nadležnost centralne vlasti. Država je nastojala da razvije tehnike identifikacije, koje bi učinile kontrolu i nadzor kretanja delotvornim. Proces uspostavljanja neposredne vlasti države nad pojedincem, putem tehnika identifikacije i preuzimanjem isključivog prava da se uređuje i nadzire kretanje bio je prema nekim mišljenjima ključan za nastanak moderne države. Pojedine nepoželjne grupe (prosjaci, skitnice, dezerteri) stavljaju se pod čvršći nadzor i kontrolu.³ Grupa kojoj se poklanja posebna pažnja i koja se neposrednije nego ranije nadzire jesu stranci.

Ovaj rad nastoji da odgovori na pitanje na koji je način Habzburška monarhija u 18. veku nadzirala i kontrolisala boravak, poslovanje i kretanje grupe stranaca, podanika osmanskog sultana,⁴ naročito tokom vlade Marije Terezije (1740–1780) i njenih sinova, Jozefa II (1780–1790) i Leopolda II (1790–1791).

Pojedine gradske zajednice su nadzirale strance i pre 18. veka – jedan od zadataka pariske policije, osnovane 1667, bio je upravo taj.⁵ Kontrola stranaca

¹ Ukoliko bi se država dodatno zainteresovala za pojedinca, na raspolaganju bi joj stajao dodatni niz izvora: svedočenja drugih osoba, bankarski računi, telefonske i internet komunikacije.

² Scott 1999, 75–82.

³ Brubaker 1993, 6; Bourdieu, Christin & Will 2000 7; Shamir 2005, 209; Torpey 1998, 239–242, 245–248.

⁴ Statusom osmanskih podanika u Sremu, Slavoniji i Hrvatskoj bavi se Gavrilović 1969, posebno 15–26; opšta obaveštenja o pasošima koje su koristili osmanski podanici u Habzburškoj monarhiji vid.: Burger 2000, 57–62.

⁵ Denis 2008, 301–32; Cicchini 2007, 46, 48–49.

ugavnom se usredsređivala na nepoželjne strance, skitnice i prosjake, koji su bili teret za društvo, a sistematski nadzor na čitavoj teritoriji većih država je izostajao; pa ipak, administracija je držala na oku i „opasne“ strance, verske manjine, Jevreje i protestante. Prve sistematske mere u habzburškim zemljama odnosile su se upravo na te grupe stanovništva primenjujući se od početka 17. veka (na Jevreje) i njegove sredine (na strane protestante i strane podanike uopšte).⁶ Dok je nastojala da spreči dolazak stranih skitnica i prosjaka, kao i da ih protera ukoliko ih otkrije, država nije bila zainteresovana da ograničava kretanje strancima rimokatolicima, koji su se bavili legitimnim poslovima da bi se mogli izdržavati. Štaviše, smatralo se da je dolazak stranaca poželjan, pošto je njihovo znanje moglo da pomogne privredi i očekivalo se da će se oni vremenom naturalizovati, postati poreski obveznici, što bi povećalo državne prihode. Tehnike identifikacije i putne isprave nisu se koristile u borbi protiv stranih skitnica i prosjaka. Za razvoj habzburških pasoša, imigracione politike i različitih tehnika nadzora i kontrole mnogo je značajnija politika prema strancima dospelim iz Osmanskog carstva.

Ako se, kada je reč o strancima, ostavi po strani to što se u ovom periodu ne pravi uvek jasna razlika između podanika stranih vlada i vladara i građana Habzburške monarhije iz drugih pokrajina, ostaje činjenica da nisu na svim habzburškim spoljnim granicama živeli istinski stranci, barem ne prema shvatanjima toga vremena. Habzburški susedi na jugozapadu, u Italiji, i na zapadu i severu, u nemačkim kneževinama, kao državljani Svetog rimskog carstva, bili su, barem formalno, pripadnici iste države kao i Austrijanci ili Česi, i bili su podanici svetih rimskih careva, habzburških vladara. Prostor za uređivanje njihovog boravka i kretanja bio je sužen, što za osmanske podanike nije bio slučaj.

Takođe, granice prema Bavarskoj i Pruskoj, recimo, bile su, barem formalno, unutrašnje granice Svetog rimskog carstva, dok je granica prema Osmanskom carstvu bila spoljna i pod strogom kontrolom nakon stvaranja sanitarnog kordona. Centralne vlasti su stoga imale mogućnost da izgrade složen sistem kontrole i nadzora osmanskih podanika od njihovog ulaska na prostor monarhije. Kontrola zdravstvenog stanja, uređivanje ekonomske delatnosti i zakonskog položaja sultanovih podanika u habzburškim zemljama bili su tri aspekta habzburške imigracione politike.

Mere zaštite Habzburške monarhije od zaraznih bolesti uvedene su tokom 18. veka. *Pest-Ordnung* cara Jozefa I (1705–1711) od 14. oktobra 1710. postavila je osnove politici borbe protiv zaraznih bolesti, a tokom vladavine njegovog naslednika cara Karla VI (1711–1740) donesen je niz novih propisa, od kojih su

⁶ Wendelin 2000, 199, 235–236, 238; Tantner 2007, 22–30.

posebno značajni oni što su se odnosili na uspostavljanje stalnog zdravstvenog (sanitarnog) kordona na granici sa Osmanskim carstvom.⁷

Nakon Mira u Beogradu 1739. sanitarni kordon je uspostavljen na novoj granici, na Savi i Dunavu. Po mnogo čemu jedinstvena u tadašnjoj Evropi, ova institucija je, kontrolišući ljude, stoku i robu, štitila monarhiju od zaraznih bolesti (naročito kuge), endemskih u nekim osmanskim oblastima.⁸ Kordon je bio vrlo delotvoran sistem kontrole. Svako ko bi dolazio iz Osmanskog carstva mogao je da pređe granicu samo na određenim mestima, gde su se nalazili kontumaci, a između Jadranskog mora i Erdelja bilo je u drugoj polovini 18. veka devet takvih mesta.⁹ Tu je morao da se izdrži karantin, u trajanju i do šest nedelja (u slučaju zaraza), i tek nakon toga je putovanje moglo da se nastavi. Liste novopristiglih putnika i onih koji su napustili karantin slale su se svakog meseca u Beč, tako da je centralna vlada imala prilično ažuriran uvid u to koliko je osoba iz Osmanskog carstva ušlo na teritoriju monarhije.¹⁰ Putnik je po izdržanom kontumacu dobijao zdravstvenu potvrdu, koju je morao da čuva i pokaže habzburškim vlastima. U njoj je pisalo kada je i gde prešao granicu, da je izdržao karantin i da se pokazalo da je zdrav.

Kroz kontumace na granici prolazila je osim ljudi i roba, koja se kontrolisala, čistila i izdržavala karantin. Ekonomske mere su bile drugi važan aspekt habzburške politike prema osmanskim podanicima. Ekonomska prava osmanskih podanika u habzburškim zemljama bila su regulisana ugovorima između Beča i Carigrada. Poseban je značaj imao Ugovor o trgovini i plovidbi od 27. jula 1718, sklopljen na kraju mirovnog kongresa u Požarevcu. Po njegovim odredbama, trgovina je bila slobodna, a osmanski trgovci u habzburškim

⁷ FHKA SUS Patente 43.15, 14. oktobar 1710; FHKA SUS Patente 63.7, 3. oktobar 1731; FHKA SUS Patente 72.11, 10. maj 1738; FHKA SUS Patente 74.2, 16. januar 1740.

⁸ Privremeni sanitarni kordoni su uspostavljeni tokom epidemija zaraznih bolesti i u drugim delovima Evrope, ali su uvek raspuštani nakon što bi opasnost od zaraze prošla. Stalni nadzor je uglavnom bio ograničen na luke, odnosno na brodove koji bi dolazili iz zemalja u kojima su epidemije kuge bile česte. Više o austrijskom sanitarnom kordonu u Lesky 1957, 82–106; Rohtenberg 1973, 15–23.

⁹ Kontumaci 1770: Radanovac, Slunj, Kostajnica, Gradiška, Brod, Mitrovica, Zemun–Banovci, Pančevo, Mehadija–Županek, na granici neposredno sa osmanskim pokrajinama, i prema Vlaškoj i Moldaviji: Vulkan (Vulcan), Rotenturm (Rothenthurn, Turnu Roșu), Terzburg (Bran), Temeš (Tömös/Tomos, Timișu de Sus), Buzan (Buzău), Oitos (Ojtoz/Oituz), Čikgimeš (Czikghimes, Csikgyimes, Ghimeș–Făget) i Biritzke (Tihuța?) i Rodna. Karantinske stanice su se nalazile i u habzburškim lukama, Trstu i Rijeci.

¹⁰ Na primer, u prva dva meseca 1753. stigle su sledeće liste: u januaru za decembar 1752 iz Zemuna, Čikgimeša, Buzana, Temeša, Mehadije, Pančeva, u februaru za januar iz Pančeva i Mehadije; Gradiške, Zemuna, KA Zst MilKom Sanitätshofkommission Bücher 2 (1753 – 1757), str. 8–9, 17, 21 (1753 Januarius 7, 1753 Januarius 8, 1753 Februarius 9, 1753 Februarius 17, 1753 Februarius 18).

zemljama (kao i habzburški u osmanskim) smeli su da budu opterećeni samo carinom od 3%. Kada bi je jednom platili, nikakva dodatna davanja bilo koje vrste nisu smela biti tražena od njih.¹¹ Iako je namera Habzburške monarhije bila da svojim trgovcima obezbedi uslove da se uključe u profitabilnu trgovinu na Levantu, odredbe ugovora su dovele do toga da osmanski trgovci zadrže kontrolu nad najvećim delom tržišta Ugarske. Dok su habzburški podanici bili dužni da plaćaju unutrašnje carine, putarine i druge dažbine, njihovi osmanski konkurenti su toga bili oslobođeni. Habzburška monarhija će se decenijama nositi s tim problemom, i on će, uz zaštitu od zaraznih bolesti, postati drugi motiv za nadzor i kontrolu stranaca iz Osmanskog carstva.

Ekonomske mere, kojima se najpre pristupilo, nisu davale rezultate. Poslovanje osmanskih trgovaca ograničeno je na veleprodaju osmanske robe, a samo je na godišnjim sajmovima bila dozvoljena prodaja i na malo.¹² Habzburška država, međutim, nije imala administrativnih kapaciteta da kontroliše sprovođenje tih mera, posebno zato što su osmanski trgovci imali neretko prećutnu podršku lokalnih vlasti.¹³

Habzburškoj imigracionoj politici nije pomoglo ni to što je iz narednog rata protiv sultana (1737–1739) izašla kao poražena strana, tako da su Beogradskim mirom 1739. i ugovorima koji su usledili, stare odredbe o trgovini samo ponovljene.¹⁴ Habzburške vlasti su uspele da diskretno podignu dotadašnja opterećenja sa nominalna 3% na stvarnih 5% i da se protiv nezakonitog poslovanja efikasnije bore, ali to nije značajnije ograničilo osmanski trgovački uticaj.¹⁵

Čini se da je položaj osmanskih podanika u oblastima pod vlašću Beča po mnogo čemu bio jedinstven. Stranci, posebno trgovci, jesu igrali značajnu ulogu i u privredama drugih država, ali se ne čini da su u poslovanju bili povlašćeni u odnosu na domaće konkurente. Tako su strani trgovci u kraljevini Francuskoj poreze i ostala davanja plaćali slično kao i francuski podanici, i jedino su bili ograničeni u tome što je njihovu imovinu, ukoliko nisu imali francuskih

¹¹ Ugovor objavljen sa prevodom u: Erceg 1986, 123–135; Poslednji put je štampan na osnovu teksta koji je objavio Vendramino Bjanki (Bianchi) 1719. u: Bjanki 2008, 290–307. Više o habzburškoj trgovačkoj politici u Požarevcu i nakon njega u: Pešalj 2011a, 141–157. Istorijska pozadina kongresa u: Samardžić 2011, 9–37.

¹² Više o tome vid.: Pešalj 2011b.

¹³ Isto. O osmanskom uticaju u ugarskoj trgovini i nedovoljnom broju domaćih trgovaca vidi i Stoianovich 1960, 263–267.

¹⁴ Konvencija od 5. novembra 1739, koja se ticala ratifikacije mirovnog ugovora, samo je potvrdila odredbe o trgovini u putovanju iz Požarevca iz 1718. – *Treaties* 1855, 106–108.

¹⁵ Pešalj 2011b.

naslednika, nasleđivao kralj.¹⁶ Sličan je bio i položaj Jermena iz Persije u Osmanskom carstvu.¹⁷

Treći aspekt habzburške politike prema sultanovim podanicima jeste uređenje njihovog boravka i kretanja, a takođe i otvaranje mogućnosti za potpunu integraciju u habzburško društvo kroz proces naturalizacije, tj. uzimanjem habzburškog podanstva. To je bilo u skladu sa demografskom politikom Beča, pošto se smatralo da moć države raste sa povećanjem broja stanovnika. U slučaju osmanskih trgovaca, monarhija je bila zainteresovana da privuče poslovne ljude sa kapitalom. Svako ko bi živio deset godina u habzburškim pokrajinama imao je pravo na habzburško državljanstvo, koje se dobijalo besplatno. Iako je osmanskim trgovcima dato obećanje da će u tom slučaju dobiti i dozvolu za trgovinu na malo, odziv je bio skroman.¹⁸ I habzburške vlasti su shvatile da naturalizacija nije bila privlačna, pošto bi poslovne ljude iz Osmanskog carstva izložila većoj ekonomskoj kontroli i ograničenjima i dodatnim poreskim opterećenjima.¹⁹

U takvoj situaciji je identifikacija i kontrola osmanskih podanika uz pomoć pasoša bila sredstvo ekonomske politike kojoj su centralne institucije u Beču pribegle. Habzburški poslanik u Carigradu je 1753. uspeo da sa osmanskim centralnim vlastima postigne dogovor da svi sultanovi podanici koji putuju u Habzburšku monarhiju ubuduće treba da imaju pisane isprave ili pasoše (*schriftliches Erlaubnuß oder Passeport*) koje izdaju sultanovi namesnici. Bez takvih isprava, koje su morale da sadrže ime, prepoznatljiv opis imaoca (*in welchem nebst dem Nahme ihre äußerliche Gestalt und Aussehen auf die erkenntlichste Art beschreiben wird*) ne bi bili priznati kao podanici osmanske Porte.²⁰ Takav pravac habzburške politike na kraju je dao rezultate, ali se čini da se dogovor iz 1753. nije dosledno primenjivao, pošto su se žalbe habzburških vlasti, na neuređenost pitanja boravka i identifikacije osmanskih podanika, nastavile. Habzburške vlasti su morale da čekaju povoljniji trenutak za delovanje.

Do ključnih promena je došlo 1768–1774, kada je Osmansko carstvo bilo u napetim odnosima sa Rusijom, a zatim u ratu sa njom. Pošto je osmanska strana doživela niz poraza, bilo joj je veoma stalo da zadrži dobre odnose sa Bečom, odakle se očekivala podrška i zaštita. Beč je to iskoristio, između

¹⁶ Vidi Sahlins 2004.

¹⁷ Ivanova 2003, 627.

¹⁸ *Verordnungen und Gesetze*, t, 1, br. 74 od 2. avgusta 1749, 117; br. 127 od 13. marta 1751, 281–284. *Verordnungen und Gesetze* t. 2, br. 308 od 8. decembra 1753, 256–257.

¹⁹ FHKA NHK Kommerz U Akten 1523, predstavka od 10. aprila 1754, 91–92, 128–134.

²⁰ FHKA NHK Kommerz U Akten 1523, prevod fermana za namesnika, kadiju i janičarskog agu u Beogradu, od 8. septembra 1764, listovi 190–191. Objavljena kopija ovog fermana iz Mađarskog državnog arhiva u Gavrilović 1989, 57–58.

ostalog, da uvede sveobuhvatan i dosledan sistem kontrole putovanja i boravka osmanskih podanika, što je uključivalo i automatsku naturalizaciju u određenim slučajevima.

Važan dokument je bila Naredba od 16. juna 1768, kojom je regulisan ulazak i boravak osmanskih podanika u habzburškim zemljama.²¹ Polazeći od odredbi fermana sultana Mustafe III sa početka godine, kojim se ponavljaju odredbe ranijih dogovora da putnici iz Osmanskog carstva moraju da imaju putne isprave koje glase na ime nosioca (sadrže *Name* i *Beiname*) pre nego što uđu u Habzburšku monarhiju,²² Naredba je razradila sveobuhvatnu imigracionu politiku regulišući pitanje istinskih osmanskih podanika. To su bili samo oni koji su imali autentične i važeće putne isprave. Putnici bez važećih isprava nisu mogli da pređu granicu, a ukoliko su sa nevažećim ispravama već boravili na habzburškoj teritoriji, imali su da budu ili proterani ili da postanu habzburški podanici. Ako bi putnik posedovao ispravna dokumenta, kroz razgovor su prikupljane dodatne informacije (lični opis, bračni status, veroispovest, mesto rođenja i pokrajina, mesto boravka, kuda ide, kojim putem i koliko namerava da se zadrži u habzburškim zemljama). Pošto bi izdržao karantin na granici, dobijao je habzburšku ispravu koja je sadržala sve pomenute podatke, kao i zdravstvenu potvrdu da je zdrav. Sa tim dokumentima je imao pravo na habzburški pasoš, koji je važio godinu dana i koji su na granici izdavali vojni zapovednici.²³

Centralna vlada, preko liste putnika u kontumacima, koji su slati Sanitetskoj dvorskoj komisiji i *Justiz-Bancodeputation*, nije imala samo uvid u to koliko je pojedinaca prelazilo granicu – pošto je želela da nadzire i kretanje i boravak putnika, određeno je da sultanovi podanici treba da se prijave nadležnim vlastima kad god stignu u neko mesto, te da pokažu putne isprave. Dalje, svako mesto je imalo da vodi liste osmanskih podanika i šalje ih višim telima, koja su ih prosleđivala centralnom registru *Justiz-Bancodeputation*. Da se ne bi desilo da nadzoru izmaknu oni osmanski podanici koji su prešli granicu u vreme važenja drugih propisa, naređen je opšti popis osmanskih podanika u svim habzburškim pokrajinama. Popis je imao da bude osnova pokrajinskih registara i centralnog registra osmanskih podanika, koji je vodila donjoaustrijska

²¹ Postoji više kopija ovog dokumenta u arhivima: AVA Inneres HK Allgemein A 489, 2-Juni-1768, *Normal-Resolution* od 16. jula 1768; FHKA NHK Kommerz U Akten 1523, listovi 203–12. Objavljeno u *Verordnungen und Gesetze*, t. 5, br. 1012, Dvorska naredba od 16. juna 1768, 328–336.

²² Sultanov ferman iz sredine meseca šabana 1181. po Hidžri (rani januar 1768). U Beču je sačuvan samo nemački prevod. – FHKA NHK Kommerz U Akten 1523, listovi 213–217; *Verordnungen und Gesetze*, t. 5, 336–342; kopija iz Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti objavljena je u Gavrilović 1989, 60–63.

²³ *Verordnungen und Gesetze*, t. 5, br. 1012, Dvorska naredba od 16. juna 1768, 328–336, 338–342.

Justiz-Bancodeputation. Registar je sadržao najvažnije podatke iz putnih isprava i ažuriran je redovno.²⁴

Na osnovu pojedinih ranijih dokumenata, posebno popisa, vidi se da se takva sveobuhvatna i sistematična politika postepeno razvijala. Kao primer se može uzeti popis osmanskih podanika u Beču iz 1766/67, kojima su postavljena gotovo ista pitanja. Nedostajao je samo lični opis, ali su s druge strane, tražene dodatne informacije: da li su deo trgovačkog društva ili posluju samostalno, ko su im ortaci i gde se nalaze, kojom robom trguju, u kojoj vrednosti i da li imaju skladišta i gde.²⁵ Nekoliko sažetih opisa može poslužiti kao primer:

Mula Mustafa Bošnjak, 40 godina, rođen u Sarajevu, u „kraljevini Bosni“, gde mu je boravište. Janičar je iz 97. buljuka. U Habzburšku monarhiju je prvi put putovao pre 17 godina, a poslednji put pola godine ranije preko zemunskog kontumaca, što je potvrdio njegov pasoš od 26. septembra 1766, gde se navodi da je dobio potvrdu o izdržanom karantinu. Boravio je u Zemunu i Beču, ima dva ortaka u trgovini, jednog u Bosni, drugog u Seru u Makedoniji. Trguje sirovim pamukom, koji uvozi u monarhiju, a iz nje izvozi bakarne i druge metalne proizvode i gotov novac. Ima skladište u Beču, a računi pokazuju da je važan veletrgovac.

Juda Koen (*Coin*), 54 godine, oženjen, osmanski Jevrej, rođen u Beogradu u „kraljevini Srbiji“, gde i boravi sa ženom i decom. U Beču živi u kući Karmelićana sa slugom Samuelom Amarom. Mada tvrdi da je osmanski podanik, nema haračku cedulju kod sebe. U monarhiju je ušao prvi put četiri godine ranije, a poslednji put preko Zemuna sedam meseci pre toga, i kao dokaz je priložio za sebe i slugu zdravstvenu potvrdu (*Sanitäts Foede*) od 21. juna iz Banovaca i pasoš od 25. juna (1766) iz Zemuna. Bez prekida je boravio u Beču, gde namerava da ostane do pijace 10 maja (1767). Nakon toga će se vratiti za Beograd. Nema skladište, robu drži u stanu, a u trgovini mu je ortak Salomon Amar (sluga). Trguje metalnim proizvodima koje kupuje za gotov novac u monarhiji i prodaje ih u Beogradu.

Krsto Kurtović, 28 godina, pravoslavni hrišćanin, rodom iz Trebinja u Hercegovini, gde mu je i boravište. U Beču živi u Štojerhofu. Mada tvrdi da je osmanski podanik, ne može da pokaže haračku cedulju; prvi put je došao 11 godina ranije, a od poslednjeg dolaska, sedam godina ranije,

²⁴ Isto. Detaljnije o ovim pitanjima u Pešalj 2011b.

²⁵ HHStA StAbt Türkei V 27, Konv. 7. Veći deo popisa koji se odnosi na "Grke", odnosno pravoslavne (strane 1–2, 90–242), objavljen je u Enepekides 1959. Enepekides je izostavio pojedinih o muslimanskim, jermenskim i jevrejskim trgovcima, dajući samo spisak njihovih imena.

neprekidno boravi u Beču, gde namerava da ostane sve dok mu poslovi budu dobro išli. Nema pasoško pismo ni zdravstvenu potvrdu, tvrdi da su ostali u Trstu. Ima dva skladišta i dva podruma, ortak mu je brat Maksim Kurtović, koji je u Smirni. Iz Osmanskog carstva uvozi pamuk, ulje, crveni konac, vino i poslastice, a tamo izvozi sintičarsku robu i gotov novac. Vrednost njegove godišnje trgovine je 100 000 forinti.

Petar *Nikolaus*, 43 godine, pravoslavni hrišćanin, oženjen, rodom iz Niša u „kraljevini Bugarskoj“. Stanuje u Štojerhofu na prvom spratu sa ženom i decom. Mada tvrdi da je osmanski podanik, za to nema nikakvih dokaza. Prvi i poslednji put je ušao u monarhiju 30 godina ranije, te je 11 godina živeo u Ugarskoj, a 18 u Beču, gde je crkvenjak grčke kapele. Nema skladište, a trguje na godišnjim trgovima kafom, šećerom i slatkišima, koje kupuje od osmanskih i habzburških trgovaca.²⁶

Na sličan spisak pitanja se nailazi i kasnije. Po dvorskom dekretu od 5. decembra 1768, od onih koji se izdaju za osmanske podanike imali su da se prikupе sledeći podaci: ime, starost, lični opis, bračno stanje, da li je pripadnik vojnog staleža ili raje, “Nation”, veroispovest, mesto i pokrajina rođenja, mesto boravka, gde je i kada ušao u habzburške zemlje, sa kojim putnim ispravama, da li ima zdravstvenu potvrdu i pasoš koje su izdale habzburške vlasti i do kada važe, kuda ide, kojim putem i koliko namerava da se zadrži u habzburškim zemljama, kojom vrstom i količinom robe trguje i da li želi da se naturalizuje (u tom slučaju mu se oduzimaju putne isprave). Registri su imali da se vode na nivou svake pokrajine²⁷, a iz njih se može videti da se vremenom o pojedincima prikuplja sve više podataka.

Nisu samo ekonomski razlozi stajali iza nastojanja habzburških vlasti da sakupе više pojedinosti o osmanskim podanicima i da pojačaju nadzor. Habzburške vlasti nastoje da celokupno stanovništvo učine vidljivim i podložnijim kontroli i uz pomoć popisa, a zbog uvođenja novog sistema regrutacije pripremaju se za veliki popis, koji je obuhvatajući austrijske i češke pokrajine, sproveden 1770–72. Vršio se po kućama, odnosno domaćinstvima.

²⁶ Isto, 18–20, 24–26, 174–175, 222–223.

²⁷ *Verordnungen und Gesetze*, t. 5, br. 1071, dvorski dekret od 5. decembra 1768, 395. Da je naredba iz 1768. bila deo dosledne i sistematske politike, svedoči Opšti zdravstveni normativ od 2. januara 1770. I tu se traži da osmanski putnici imaju osmanske putne isprave kao dokaz svoje političke pripadnosti, i navodi se da će osoba nakon razgovora i izdržanog karantina dobiti dokument koji sadrži ime, dob, lični opis, kao i zdravstvenu potvrdu da je izdržao karantin – *Verordnungen und Gesetze*, t. 6, br. 1152, *Generalsanitätsnormativum*, 2. januar 1770, 54–56, 82, 95. To je još jedan dokaz o tesnoj povezanosti sanitarne politike, ekonomske politike i nadzora nad strancima.

Popisivači su se interesovali pre svega za stanovništvo sposobno za vojsku, odnosno za muškarce hrišćanske vere – ime, starost, mesto rođenja i boravka, bračno stanje, eventualne bolesti, mesto u porodici i rodbinske odnose, da li je naslednik poseda. Što se tiče žena, one su se beležile samo sumarno, kao i Jevreji, koji nisu imali ulogu u novom sistemu regrutacije. Takav popis je sproveden i u Ugarskoj, ali tek 1784–86.²⁸

Iako se politika prema osmanskim podanicima može posmatrati kao deo ove šire politike nadzora i identifikacije, ona je ipak po mnogo čemu jedinstvena. Za razliku od podanika drugih država, koji su mogli da putuju bez posebnih putnih isprava, što je bio opšti evropski trend sve do Francuske revolucije,²⁹ osmanski podanici su morali da imaju barem tri putna dokumenta da bi se ispravno legitimisali. Iako nisu bili teret za društvo ili opasnost za poredak, njihova veroispovest jeste bila od značaja, pošto su postojala ograničenja za nekatolike, posebno za Jevreje. Ipak, ne čini se da su u merama habzburških centralnih vlasti prema njima verski motivi imali veliku ulogu. Zapravo, kako se pokazalo tokom osme i devete decenije 18. veka, sprovedene mere nisu toliko imale za cilj da isključe i marginalizuju osmanske podanike koliko su nastojale da ih navedu da se potpuno uključe i integrišu u habzburško društvo i ekonomiju.

Koristeći i dalje rusko-osmanski rat 1768–1774. i osetljiv položaj Carigrada tokom sukoba i nakon njega, Beč je uveo niz dodatnih mera: dekret od 19. marta 1770. dozvolio je svim osmanskim podanicima, izuzev muslimana, da se naturalizuju;³⁰ dekreti iz januara i marta 1774. naglasili su da ekonomska aktivnost osmanskih podanika mora da ostane striktno u okvirima habzburško-osmanskih ugovora;³¹ patent od 10. decembra 1774. propisao je da oni koji nisu bili u stanju da dokažu da su aktivni osmanski podanici (imaju osmanski pasoš ili haračku cedulju), imaju obavezu da se ili naturalizuju i zadrže pravo da trguju, ili da napuste monarhiju. Oni koji su imali žene ili maloletnu decu u Osmanskom carstvu, morali su da ih dovedu.³²

Ukidanjem unutrašnjih carina u austrijskim i češkim zemljama 1775. i 1784. u Ugarskoj, najveći deo povlastica osmanskih trgovaca izgubio je na značaju,

²⁸ Popisi iz 1750-ih i 1760-ih zaostaju po obimu ili delotvornosti. Oni uspešnij su bili ograničeni na pojedini grad ili teritoriju, kao na primer popis Vojne Krajine iz 1768. –Tantner 2007, 34–58, 119, 123–125, 160.

²⁹ Bertrand 2010, 243.

³⁰ *Verordnungen und Gesetze*, t. 6, br. 1180, dvorski dekret od 19. marta 1770, 172–174.

³¹ *Verordnungen und Gesetze*, t. 7, br. 1557, dvorski dekret od 14. januara 1774, 4; br. 1576, dvorski dekret od 30. marta 1774, 26–27.

³² Isto, br. 1631, patent od 10. decembra 1774, 138–143; objavljeno kao prilog u Erceg 1986, 135–139.

pošto su tada dažbine koje su plaćali domaći trgovci značajno smanjene. Car Jozef II je izdao Edikt o toleranciji, decembra 1781. za pravoslavne i protestante, a 1783. za Jevreje u Ugarskoj, kojima su oni dobili mnoga prava rezervisana do tada samo za katolike: pravo na javne službe, na akademska zvanja, majstorske položaje, mogućnost da postanu punopravni građani ugarskih gradova, te da poseduju nepokretnosti u svim delovima Ugarske.³³ Za većinu trgovaca, sultanovih podanika, imati osmansko državljanstvo značilo je nakon toga imati manje sloboda i privilegija u odnosu na njihove habzburške kolege. Posledice su se u narednim decenijama osetile. Po nekim procenama skoro svi osmanski podanici sa boravištem u habzburškim zemljama, osim muslimana, položili su do 1800. zakletvu vernosti habzburškom vladaru.³⁴

Habzburška politika prema osmanskim podanicima je na kraju ostvarila svoje ciljeve. Zahvaljujući sanitarnom kordonu, pokrajine pod vlašću Beča su bile zaštićene od epidemija zaraznih bolesti iz Osmanskog carstva. Ekonomska aktivnost osmanskih trgovaca je stavljena pod delotvoran nadzor i kontrolu, a većina njih se naturalizovala. Kako su se mere i tehnike koje su korišćene za ostvarivanje takve politike, između ostalog jednoobrazni putni dokumenti i razvijene tehnike identifikacije, pokazale kao efikasne, došlo je vreme da se one upotrebe na državnom nivou. Habzburški podanici, do tada registrovani kroz popise, dobili su od 1801. standardizovane pasoše, po formi i sadržaju dosta slične onima koje su osmanski putnici koristili u monarhiji decenijama. To je takođe pokazalo koliko se monarhija promenila u drugoj polovini 18. veka – umesto malog dela stanovništva, ona je tada bila u stanju da stavi pod svoj nadzor većinu svojih podanika.

Neobjavljena arhivska građa

- Austrijski državni arhiv (Österreichisches Staatsarchiv), Beč
AVA (Allgemeines Verwaltungsarchiv) Inneres HK Allgemein A 489.
HHStA (Haus-, Hof, und Staatsarchiv) StAbt Türkei V 27, Konv. 7, *Konskription der Türken und türkischen Untertanen in Wien, 1766*, str. [0]-242
FHKA (Finanz- und Hofkammersarchiv) SUS Patente 43.15, *Pest-Ordnung* od 14. oktobra 1710,
FHKA SUS Patente 63.7, *Kontumaz und Reinigungsordnung für die östliche Reichsgrenze (Quarantäne)*, od 3. oktobra 1731;
FHKA SUS Patente 72.11, *Kontumaz- und Reinigungsordnung für die südlichen und östlichen Gebiete* od 10. maja 1738;

³³ *Kaisers Joseph II. Verordnungen und Gesetze*, t. 2, Toleranz für das Königreich Ungarn, Požun, 21. decembar 1781, 436–449.

³⁴ Stoianovich 1960, 299.

FHKA SUS Patente 74.2, *Festsetzung der Todesstrafe für diejenigen, die unerlaubt den um Niederösterreich gelegten Kordon gegen die Pest überschreiten*, od 16. januara 1740.

FHKA NHK Kommerz U Akten 1523

KA (Kriegsarchiv) ZSt MilKom Sanitätshofkommission Bücher 2 (1753 – 1757)

Objavljeni izvori i literatura

- Bertrand, Gilles (2010): *Voyager dans l'Europe des années 1680-1780. Les Circulation internationales en Europe, années 1680-années 1780*, Pierre-Yves Beaurepaire & Pierrick Pourchasse (ur.). Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 237–247.
- Bjanki, Vendramino (2008): *Istorijski izveštaj o Požarevačkom miru*. Požarevac: Narodni muzej Požarevac.
- Bourdieu, Pierre, Christin, Olivier & Will, Pierre-Etienne (2000): *Sur la science de l'état*, Actes de la recherche en sciences sociales 133/1, 3–11.
- Brubaker, Rogers (1993): *De l'immigré au citoyen. Comment le jus soli s'est imposé en France, à la fin du XIXe siècle*, Actes de la recherche en sciences sociales 99, 3–25.
- Burger, Hanelore (2000): *Passwesen und Staatsbürgerschaft. U Grenze und Staat. Paßwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremden gesetzgebung in der österreichischen Monarchie 1750-1867*, Waltraud Heindl, Edith Sauer (ur.). Wien: Böhlau Verlag, 1–172.
- Cicchini, Marco (2007): *La police sous le feu croisé de l'histoire et de la sociologie. Notes sur un chantier des sciences humaines*, Dossier 14, 42–51.
- Denis, Vincent (2008): *Une histoire de l'identité. France, 1715–1815*. Seyssel: Champ Vallon.
- Enepekides, Polychronis K. (1959): *Griechische Handelsgesellschaften und Kaufleute in Wien aus dem Jahre 1766 (ein Konskriptionsbuch) aus den Beständen des Wiener Haus-, Hof, und Staatsarchiv*, Thessalonike.
- Erceg, Ivan (1986): *Oživljavanje i razvitak trgovine između Habsburške monarhije i Turske u 18 stoljeću*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae 13, 115–140.
- Gavrilović, Slavko (1969): *Prilog istoriji trgovine i migracije: Balkan-Podunavlje XVIII i XIX stoleća*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Gavrilović, Slavko (1989): *Prevodi turskih fermana za regulisanje odnosa sa Austrijom u drugoj polovini XVIII i početkom XIX veka*, Mešovita građa 19, 51–72.
- Ivanova, Svetlana (2003): *The Empire's 'own' Foreigners: Armenians and Acem Tüccar in Rumeli in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Oriente Moderno 83/ 3, 681–703.
- Kaisers Joseph II Verordnungen und Gesetze: Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die K. K. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer Systematischen Verbindung enthält die Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1780. bis 1784*, 18 tomova. Wien: Johann Georg Moeste Verlag 1785–1790.
- Lesky, Erna (1957): *Die österreichische Pestfront and der k. k. Militärgrenze*, Saeculum 8, 82–106;
- Pešalj, Jovan (2011a): *Making a Prosperous Peace: Habsburg Diplomacy and Economic Policy at Passarowitz. U The Peace of Passarowitz, 1718*, Charles Ingrao, Nikola Samardžić & Jovan Pešalj (ur.). West Lafayette, IN: Purdue University Press, 141–157.

- Pešalj, Jovan (2011b): *Habsburg Monarchy and Ottoman Foreigners in the Eighteenth Century. U Power and Influence in South-Eastern Europe, 16-19th century*, Maria Baramova, Plamen Mitev, Ivan Parvev, Vania Racheva (ur.), Berlin: Lit Verlag (u štampi).
- Rohtenberg, G. E. (1973): *The Austrian Sanitary Cordon and the control of Bubonic Plague: 1710-1871*, *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 28/1, 15–23.
- Sahlins, Peter (2004): *Unnaturally French: Foreign Citizen in the Old Regime and After*, Ithaca: Cornell University Press.
- Samardžić, Nikola (2011): *The Peace of Passarowitz, 1718: An Introduction*. U *The Peace of Passarowitz 1718*. Charles Ingrao, Nikola Samardžić & Jovan Pešalj (ur.). West Lafayette, IN: Purdue University Press, 9–37.
- Scott, James C. (1999): *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, Yale University Press.
- Shamir, Ronen (2005): *Without Borders? Notes on Globalization as a Mobility Regime*, *Sociological Theory* 23/2, 197–217.
- Stoianovich, Traian (1960): *The Conquering Balkan Orthodox Merchant*, *The Journal of Economic History* 20/2, 234–313.
- Tantner, Anton (2007): *Ordnung der Häuser, Beschreibung der Seelen. Hausnummerierung und Seelenkonskription in der Habsburgermonarchie*. Wien: Institut für Geschichte.
- Torpey, John (1998): *Coming and Going: On the State Monopolization of the Legitimate Means of Movement*, *Sociological Theory* 16/3, 239–259.
- Treaties et cetera between Turkey and Foreign Powers, 1535–1855* (1855). London: Foreign Office.
- Verordnungen und Gesetze: Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740. bis 1780., die unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind, als ein Hilfs- und Ergänzungsbuch zu dem Handbuche aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer chronologischen Ordnung*, 8 tomova. Wien: Johann Georg Mößle Verlag 1786–1787.
- Wendelin, Harald (2000): *Schub und Heimatrecht*. U *Grenze und Staat. Paßwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremdengesetzgebung in der österreichischen Monarchie 1750–1867*, Waltraud Heindl i Edith Saurer (ur.). Wien: Böhlau Verlag, 173–343.

Jovan Pešalj

SUPERVISION AND CONTROL OF FOREIGNERS IN EIGHTEENTH CENTURY. THE CASE OF THE HABSBURG MONARCHY

During the eighteenth century new, a modern bureaucracy is formed in large territorial states of Europe. It tries to know those ruled better to improve governance and implement specific policies. The groups and individuals that moved often draw a special attention, among those foreigners. Techniques of identification and control

were developed to supervise their travel and residence. This paper is interested in supervision and control of foreigners from the Ottoman Empire in the Habsburg monarchy in the second half of the Eighteenth century. The sanitary cordon that was established on the border with Ottomans was used successfully to control the entrance of Ottomans in Habsburg provinces. Ottoman merchants had a prominent role in the Habsburg economy, especially in Hungary, thanks to the protection provided by the treaties between Vienna and Constantinople that limited charges on their trade to 3% of its value. That made them in fact privileged compared to their Habsburg competitors. Habsburg authorities tried to put their activity under control and to encourage them to naturalize. The important method to control them was by using the techniques of identification, and by making a register of them. A survey of Ottoman subjects in Vienna from 1766/67 could show how the registers looked like. The important steps were taken in late 1760s and early 1770s, when the Ottoman Empire was engaged in crisis and then war with Russia. In 1768 the monarchy had introduced comprehensive measures to regulate entrance, travel and residence of Ottoman subjects, to make provincial and a central registers of Ottoman subjects, regularly updated, and has prepared a survey of them for all Habsburg provinces. While other Europeans have traveled often without standardized or any travel documents, at least until the French revolution in 1789, the Ottoman subjects had to have with them at least three travel and identity papers to identify themselves correctly. The efforts to integrate the Ottoman subjects to Habsburg society and economy, through a strict supervision and control, were ultimately successful. After the abolishment of internal customs in Austrian and Bohemian lands in 1775 and in Hungary in 1784, as well as after the legal emancipation of Orthodox Christians and Jews in Hungary in 1781 and 1783, Habsburg merchants acquired more liberties, rights and privileges than their Ottoman competitors. That induced many Ottoman business people to naturalize and to become Habsburg subjects before the end of the century. Since techniques and measures of supervision and control, such as travel documents, had proved to be effective, they were used afterwards to supervise the travel of all Habsburg subjects, through the introduction of standardized passports in 1801.

Jelena Paunović-Štermenski, MA
Department of History, Faculty of Philosophy
Čika Ljubina 18–20, Belgrade
jpaunovi@f.bg.ac.rs

THE BRITISH DIPLOMACY AND THE CELEBRATION OF THE FIFTIETH ANNIVERSARY OF THE SECOND SERBIAN UPRISING¹

The 50th Anniversary of the Second Serbian Uprising had a dual meaning: on the one hand it signified the need of Serbian people to develop their own self-consciousness in relation to the Turks, and on the other hand it strengthened the feelings of national loyalty toward the Obrenović dynasty. Prince Mihailo decided to celebrate the 50th Anniversary of the Second Serbian Uprising despite the disapproval of the great powers, especially Britain. British representatives in Belgrade and in Constantinople got the instructions to ignore the whole event. They were strictly forbidden to attend the festivities. The British were afraid that the happening would be hostile toward the Ottoman Empire. Serbian potential allies, Princess of Montenegro and Romania received only informal invitations since the formal one would be openly aimed against Turkey. Serbian representative in Constantinople gave assurances to Turkish government and the representatives of the great powers that the event would not in any way be offensive to the Serbian Suzerain. The Grand Vizier was perfectly satisfied with the guaranties of the Serbian government. The Celebration was a clear sign of Serbian future independence as a state. The British representative in Belgrade sent a report to his government that the Serbian Prince was preparing to send an agent to Vienna to negotiate for the purchase of sixty thousand old muskets from the Austrian government. Mihailo Obrenović was simultaneously trying to strengthen his dynasty and preparing to go to war against Turkey.

Kew words: fiftieth Anniversary, Second Serbian Uprising, Serbia, Turkey, Great Britain, Prince Mihailo Obrenović

Кључне речи: прослава Педесетогодишњице, Други српски устанак, Србија, Турска, Велика Британија, кнез Михаило Обреновић

¹ This study is a part of the project “Српски народ – интегративни и дезинтегративни процеси” (*Serbian Nation – Integrative and Disintegrating Processes*) (No. 177014) supported by the Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia.

The fiftieth anniversary of the Second Serbian Uprising was a controversial subject in the diplomatic circles surrounding the Ottoman Empire. The Great Powers, especially Britain, did not want to see the possibility of the fall of Turkish Empire.² Serbia at that time, led by Prince Mihailo Obrenović,³ was an Ottoman vassal state, but the Prince did not want to accept that. That was why Mihailo Obrenović decided to organize the celebration, despite the negative attitude of the European great powers. Their mutually adopted position was that Serbia was a vassal of the Ottoman Empire. By their standards the Principality did not have the right to diplomatic representation or to national consciousness.

The dynastic past was an important part of the emergence of the Serbian national identity. In Serbia, both dynasties, the Karadjordjević⁴ and the Obrenović,⁵ used their activities, in time of the First and the Second Serbian Uprising to strengthen their claim for power. The Karadjordjević dynasty drew their power from the cult of the First Serbian Uprising. The creation of the cult of the Second Serbian (Takovo) Uprising was the basis of the Obrenović dynasty power. One of the foundations for the establishment of this cult was the organization of the Fiftieth Anniversary of the Second Serbian Uprising.⁶

Filip Hristić⁷ was a principal creator of this ceremony. Following the visit of Serbian Princes Julia Obrenović⁸ and Filip Hristić, Serbian senator to Britain

² For the policy of Great Britain towards Serbia and the Balkans see: Anderson 1966; Ковић 2007; Растовић 2000; Кенеди 1999; Quartet 2004; Guymer 2011; Pavlovic 1961; Ристић 2008.

³ Prince Mihailo Obrenović (1823–1868) was the prince of Serbia from 1839 to 1842 and from 1860 to 1868. His first reign ended when he was deposed in 1842 and his second when he was assassinated in 1868. He proposed the idea of a Balkan federation against the Ottoman Empire. Before his second reign Michael married Countess Julia Hunyady de Kéthely, the daughter of Count Ferenc Hunyady de Kéthely and Countess Julia Zichy de Zich. They had no children. One of the reasons for his assassination was his intention to divorce his wife and marry his cousin Katarina Konstantinovic so that he could continue Obrenović dynasty. The other reason was his plan to go to war against Ottoman Empire for the liberation of Christian population in Turkey.

⁴ Family Karadjordjevic was Serbian ruling family whose founder was vožd Karadjordje Petrović (the Black George) who led First Serbian Uprising in 1804. They were in power from 1804 to 1813, 1842 to 1858.

⁵ Family Obrenović was Serbian ruling family from 1815 to 1842 and from 1858 to 1903 whose founder was Miloš Obrenović, who led Second Serbian Uprising in 1815. He was the Serbian Prince from 1815 to 1840 and from 1858 to 1860. His son was Mihailo Obrenović.

⁶ Макуљевић 2006, 85.

⁷ Filip Hristić (1819–1905) was a personal secretary of Prince Miloš Obrenović 1858–1860; Serbian premier and a minister of foreign affairs (1860–1861) in the first government of Prince Mihailo; a member of the State Senate. In 1863, after the Turkish bombardment of Belgrade in 1862, he was sent in the special diplomatic mission to Great Britain with Princes Julia, the wife of Prince Mihailo. The purpose of the mission was to explain the political position of Serbia and Serbian demands. It was supposed to prepare England and the western Powers for Turkish surrender of Serbian fortifications to Serbs. He was the Serbian representative in Turkey 1871 to

in 1863,⁹ after the bombardment of Belgrade in 1862,¹⁰ the Princess thought it would be good to organize some kind of public celebration in Serbia. When she conferred her thoughts to Filip Hristić, he suggested that the 50th anniversary of the Second Serbian Uprising was coming up in 1865. The Princess encouraged her husband to organize this event. Tomanija Obrenović,¹¹ a widow of Jevrem Obrenović¹² was also a great supporter of the anniversary celebration. She thought that such an event would be good for the popularity of the Obrenović dynasty. Tomanija expected that such recognition could give her grandson Milan Obrenović¹³ better chances to inherit the Serbian throne.¹⁴

Prince Mihailo was the first Serbian ruler who introduced royal etiquette to Serbia. The Prince rose above the common people. He established the national, folk holidays, which were, in fact, the dynastic, royal holidays: the birthday of Prince Mihailo, Palm Sunday (*Cveti*), the holiday of St. Andrew, as a big holidays, and as small holidays, Prince Mihailo's name day, birthday of Princess Julia, Prince Mihailo's family patron saint's day (*Slava*). The 50th Anniversary of the Second Serbian Uprising had a dual meaning: on the one hand the Serbian people developed their own self-consciousness in relation to the Turks, and on the other hand it strengthened the feelings of national loyalty toward the Obrenović dynasty. On this occasion, the first Serbian decoration, the Takovo Cross was introduced.¹⁵

1873, minister for Education in 1874, the Serbian delegate in Constantinople after the first Serb-Turkish war in 1877, Serbian representative in Constantinople until 1880, Serbian diplomatic representative in Vienna and London 1881–1884 and the Governor of the National bank of Serbia 1885–1890. He was a member of the Society of Serbian Letters from 1846, the Serbian Learned Society from 1864 and the Serbian Royal Academy since its foundation in 1892.

⁸ Princess Julija Obrenović (1831–1919) was a Serbian Princess, a wife to Prince Mihailo Obrenović. They were married in 1853 in Vienna. They had no children. She was separated from the Prince by a written agreement on 18th of November 1865. He left her a palace in Vienna. She denounced the title of Serbian princess and kept the title of Princess Julija Obrenović. She accepted to obey the laws of the Serbian Orthodox church in case the Prince wanted a divorce.

⁹ See: Јакшић, Вучковић 1963, 66–81; РОНБС, 373/ 1–7 Филип Христић, *Моје детињство и прво школовање*,

¹⁰ Ристић 1887, 83–119.

¹¹ Tomanija Obrenović (1796–1881) was the wife to Jevrem Obrenović, brother of Prince Miloš.

¹² Jevrem Obrenović (1790–1856) was the youngest brother of Miloš Obrenović.

¹³ Milan Obrenović (1854–1901) was a Serbian Prince 1869–1882, and the first Serbian modern times king 1882–1889. He was a grandson of Jevrem Obrenović, brother to Prince Miloš. Prince Mihailo was taking care of his upbringing and education. He was named an heir to the Serbian throne after the assassination of Prince Mihailo.

¹⁴ See: Тимотијевић 2008, 14; Христић 2006, 489.

¹⁵ Јовановић 243–244.

The Prince Mihailo's Belgrade court became, for the first time in Serbia, the personification of luxury. Prince Mihailo's principality acquired the shine that rose above the reign of Prince Miloš and Prince Aleksandar Karadjordjević. The Monarchy got the reputation which Prince Mihailo wanted to give it.¹⁶

At a suggestion of the minister of education and law Jovan Marinović,¹⁷ the State Council decided to establish Palm Sunday as a state holiday on the 12th of April 1859. That day was to manifest a memory of the renewed struggle against the Turks in 1815. Prince Mihailo Obrenović accepted a proposition from his minister of interior Ilija Garašanin¹⁸ to celebrate the holiday on the 4th of June, on Trinity Sunday, the Pentecost Sunday in Eastern Christianity.

It is clear that the main reasons for the organization of the celebration were political in nature. Its main objective was the promotion of the dynasty, both at home and abroad. Since this was a special kind of ceremony, the Organizational Board was formed headed by Prince Mihailo himself. This Board composed an appropriate program for the jubilee. The main agenda of the event first became public on the 3rd of April. It was formally announced in the Serbian State Paper (*Србске новине*) on the 15th of May 1865.¹⁹

¹⁶ Ibid., 244.

¹⁷ Jovan Marinović (1821–1893) was a Serbian diplomat and politician. He was the leader of Serbian conservatives. He studied in Paris (1841–1842) and returned to Serbia to work in the State Council. Marinović returned to Paris in 1847 in order to finish his studies, but in practice, was the unofficial Serbian representative in France. Marinović later became Minister of Finance (1856–1858) and the President of the State Council (1861–1873). Between 1861 and 1867 Marinović was anew the first aide of Prime Minister Ilija Garašanin and Prince Mihailo Obrenović, during their ambitious policy of forming a wider Balkan alliance and instigating a general Christian uprising against the Ottomans. Marinović was sent to confidential missions to St. Petersburg, Paris, London and Constantinople. Marinović belonged to the political group of Serbian Conservatives (Ilija Garašanin, Nikola Hristić and Filip Hristić). As the highest ranking conservative after Ilija Garašanin, Marinović became the Prime Minister on November 3, 1873 under a Liberal-Conservative coalition and kept the portfolio of Foreign Minister (November 3, 1873 to December 7, 1874) as well.

¹⁸ Ilija Garašanin (1812–1874) was a Serbian politician and statesman, serving as Interior Minister and Prime Minister (1861–1867) during the most part of Mihailo Obrenović's rule. In 1844 he wrote *Načertanije* (Draft), the Serbian national program. The ideas expressed in this draft guided his policies throughout his career, but was never fully implemented. Though *Načertanije* became a 19th century statement on the Serbian nation and its vital interests, it remained secret until 1906. Although written by a statesman and a politician identifying Serbian needs with those of the new Principality, Garašanin was strongly influenced by broader views of the Polish *émigré* Adam Jerzy Czartoryski and his advisers. The ideas of *Nacertanie* first reached the Western world through David Urquhart and his works. As the first British diplomat in Serbia in 1833 Urquhart transferred the Serbian national ideas expressed by Prince Miloš Obrenović to the west and to the representatives of Polish emigration; see: Пауновић Штерменски 2007.

¹⁹ Тимотијевић 2008, 15.

While the British consul in Belgrade, Mr. Longworth²⁰ was on a leave in Britain, the consular Charge de Affairs, John Elijah Blunt²¹ was faced with Prince Mihailo Obrenović's decision to celebrate "the fiftieth anniversary of the Serbian independence with unusual pomp."²²

The Charge de Affaires at Constantinople, W. Stuart²³ was also informed about the upcoming celebration. Both diplomats viewed the event as Anniversary of Serbian independence.²⁴ Blunt informed his minister of foreign affairs about the plans for the celebration as early as on April the 3rd 1865. He reported to Lord Russell that a special panel was appointed to organize this event. The preparations were supposed to be kept a secret. Even though the British diplomats did not have enough information about the arrangements, they were convinced that the marking of this event was hostile to the Sultan and the entire Ottoman Empire. They knew that the celebration would be organized in the first week of May, which was not correct. The prefects of all the districts were instructed to make the lists of people still living who took part in the Second Serbian Uprising. Every one of those was supposed to be sent to Belgrade, at the expense of the state, so that they could participate in the celebration. Residents of Belgrade were supposed to welcome them with ovations. Blunt further informed Lord Russell that the Prince would be wearing a Montenegrin decoration which he

²⁰ John Augustus Longworth was the British consul in Serbia 1860–1869, and agent and consul-general to Serbia 1869–1875.

²¹ Sir John Elijah Blunt (1832–1916) was a distinguished British consul of the late nineteenth century. He was the son of Charles Blunt, HM Consul at Smyrna, and of Caroline Vitalis, daughter of HM Consul at Brussa. After education privately and at Kensington Grammar School, Sir John first came to prominence as chief interpreter and aide-de-camp to Lord Lucan during the Crimean War, being present at the battles of Alma, Balaclava and Inkerman. Having held various consular appointments in Uskub, Adrianople, Belgrade and Bitola, he was appointed HM Consul-General for Salonika, 1879–1899, and HM Consul (with the rank of Consul General) in Boston, 1899–1902. He was created Companion of the Bath in 1878 and knighted in 1902, the year of his retirement to Malta, after more than half a century of consular activity. His papers are held at the University of Birmingham and are of significant value to students of the Eastern Question. The majority of the papers are in manuscript, including a very important collection of documents relating to political, religious and social affairs in Rumelia, Bulgaria and Macedonia, 1870–1900. In addition, there are draft chapters of Sir John's reminiscences relating to the Crimean War and of his history of Serbians and Serbia to 1903. Amongst the printed volumes and bound papers are copies of correspondence with the Foreign Office in London and HM Embassy in Constantinople, and extensive press cuttings. There are also a number of papers relating to other members of the Blunt family, for example, an account of Captain O.D. Bunt's service in the Boer War.

²² FO 78, series 1868, Consul Blunt to Mr. Stuart, Belgrade April 3rd 1865.

²³ W. Stuart was charge de affairs at the British Embassy at Constantinople between ambassadors sir Henry Bulwer (1858–1865) and Lord Lyons (1865–1867).

²⁴ FO 78, series 1858, Mr. Stuart to Lord Russell, Constantinople April 28th 1865; FO 78, series 1868, Mr. Blunt to Lord Russell, Belgrade April 3rd 1865.

had received recently and the Princess would be dressed in the Montenegrin national costume. This information was incorrect. They were supposed to be dressed in the national Serbian costume of the time, with Montenegrin decorations.²⁵ The Prince and the Princess were supposed to receive the blessings from the Serbian Metropolitan Mihailo.²⁶ From there they would be escorted to Topčider, the Prince's country summer residence, three and a half miles from the city center. Charge the Affaires, Blunt stated that Prince Mihailo would be standing under a monumental arch composed from the triumphal tokens taken from the Turks. He would thank the veterans from the Second Serbian Uprising, in the name of the Serbian nation, and give them the Order of Takovo, the new decoration introduced for the occasion. Blunt reported that the Governor of the Belgrade fortress referred the matter to the Porte, hoping that the foreign representatives in Constantinople would instruct their respective consuls to dissuade the Serbian government from that sort of manifestation.²⁷

The main concern of the British Charge de Affaire in Constantinople was whether the foreign consuls in Belgrade would attend the celebration or not. His Austrian colleague informed him that the Austrian consul in Belgrade would not attend the event. General Ignatiev²⁸ stated that the Russian consul was absent from Serbia. He begged the Serbian representative (*kapucehaja*) in Constantinople Jovan Ristić²⁹ to urge the Serbian government to prevent the

²⁵ See: Тимотијевић 2008, 9–49.

²⁶ Mitropolit Mihailo Jovanović (1826–1898) – the archbishop of Belgrade 1859–1881 and 1889–1898. He was educated in Kiev spiritual academy in 1846–1853. He came in conflict with king Milan Obrenović and the Serbian Progressive Party in 1881 because of his anti-Austrian policy. He was dismissed the same year. He was expelled from Serbia in 1883. He stayed in emigration until king Milan emigrated in 1889. The third Regency, headed by Jovan Ristić, (appointed in time of Aleksandar Obrenović's minority) made a decision to let him come back as Belgrade archbishop. He died in Belgrade in 1898 and was buried in the city Cathedral.

²⁷ FO 78, series 1868, Mr. Blunt to Lord Russell, Belgrade April 3rd 1865.

²⁸ Count Nikolay Pavlovic Ignatyev (1832–1908) was a Russian statesmen and diplomat. He was appointed military attaché in London in charge of intelligence but was expelled by Britain after a failed operation. Ignatyev's diplomatic career began at the Congress of Paris in 1856, after the Crimean War, where he took an active part as military attaché in the negotiations regarding the demarcation of the Russo-Ottoman frontier on the lower Danube. He was posted as the Russian ambassador to Port (1864–1877). His restless activity in this field, mostly of a semi-official and secret character, culminated in the Russo-Turkish War of 1877–1878, at the close of which he negotiated with the Ottoman plenipotentiaries the Treaty of San Stefano. As the war which he had done so much to bring about did not eventually secure for Russia advantages commensurate with the sacrifices involved, he fell out of favor with Alexander II and retired from active service. Soon thereafter the Treaty of San Stefano was revised through the Treaty of Berlin in 1878.

²⁹ Jovan Ristić (1831–1899) was a Serbian statesmen and diplomat. Born at Kragujevac, he was educated in Belgrade, Heidelberg, Berlin and Paris. After failing to obtain a professorship

occasion from being made a pretext for an offensive demonstration against Turkey. Mr. Ristić was given the similar advice by Mr. W. Stuart.³⁰

After speaking to the British Charge de Affaires, Ristić proclaimed that the Serbian government would not celebrate the fiftieth anniversary of the Second Serbian Uprising, in any way that could be hostile or offensive to Turkey. But it was not enough that the consuls in Belgrade received the instructions not to attend the celebration. The Charge de Affaires of the British Embassy in Constantinople wanted Ristić to instruct his government not even to invite the consular body in Belgrade to the festivities which could be annoying to Porte. Ristić promised to inform his government.

Charge de Affaires Mr. Stuart in Constantinople instructed the Charge de Affaires Mr. Blunt in Belgrade to necessarily “abstain from taking any part in the contemplated rejoicing.” Blunt already received the same kind of instruction from Lord Russell. Stuart added that it was to be hoped that the Serbian government would notice that the whole event was inappropriate for the Serbian Suzerain – Turkey.³¹

A few days later Ristić informed the British representative that he had spoken to his government about the intended celebration of the fiftieth anniversary of the Serbian independence in Belgrade. He received the assurances from the Serbian authorities that the festival would be confined within proper limits. The Grand Vizier and Ali Pasha had been perfectly satisfied with the guaranties which Ristić

in the high school of Belgrade, he was appointed in 1861 Serbian diplomatic agent at Constantinople. He soon became known as the most competent of the government officials. His reputation was enhanced by the series of negotiations which ended in the withdrawal of the Turkish troops from the Serbian fortresses in 1867. On his return from Constantinople, his brilliant intellectual qualities attracted the attention of the government. He was immediately offered a ministerial post by Prince Mihailo, who described him as “his right-hand man”, but he declined the office, being opposed to the reactionary methods adopted by the prince’s government. He had already become the recognized leader of the Liberal party. After the assassination of Prince Michael in 1868, he was a nominated member of the council of regency. On the January 2, 1869 the third Serbian constitution, which was mainly his creation, was proclaimed. When Prince Milan attained his majority in 1872, Ristić became foreign minister; a few months later he was appointed prime minister, but resigned in the following autumn (1873). He again became the prime minister in April 1876, and conducted the two wars against Turkey (July 1876; March 1877 and December 1877; March 1878). At the Congress of Berlin he labored with some success to obtain greater advantages for Serbia than had been accorded to it by the Treaty of San Stefano. In 1887 King Milan I (who had assumed the royal title in 1882), alarmed at the threatening attitude of the Radical party, recalled Ristić to power at the head of a coalition cabinet; a new constitution was granted in 1889, and later that year the king abdicated in favor of his son, Prince Aleksandar. Ristić now became head of the council of regency, entrusted with power during the minority of the young king, and a Radical ministry was formed. After king’s Aleksandar’s coup d’état in 1893 Ristić retired in to private life.

³⁰ FO 78, series 1858, Mr. W. Stuart to Lord Russell, Constantinople 28 of April 1865.

³¹ FO 78, series 1858, Mr. W. Stuart to Mr. Blunt, Constantinople 27 of April 1865.

had been instructed to give them. Mr. Ristić also convinced Mr. Stuart that the consular agents of the Foreign Powers in Belgrade would not be invited to attend the ceremony. Still, Serbian representative stressed out that any of the foreign consuls wanting to attend the festivities would be very welcomed.³²

The Anniversary of the Takovo Uprising was formally celebrated on 4th of June 1865. The Celestial Temple was built in Topčider in honor of Prince Miloš Obrenović as a part of the memorial event.³³ Serbian steamship the Deligrad was transferring guests from Belgrade to Topčider. The Austrian Society of State Railway borrowed Serbia their steamship so that the traffic could run without delay. The two ships took turns transferring people from the town to the Prince's summer residence.³⁴

The religious service was held in the Topčider church of St. Peter and St. Paul. The original plan was to build a new church. Instead of the church, the altar was built in the Topčider field. The plan for the celebration was changed because of the resentment of the Porte and other technical reasons. The public party, with singing and competitive games, was organized in Topčider in the afternoon on the 3rd of June. The celebrating continued in the Serbian capital long into the night. The formal start of the festivities was announced early in the morning, the next day, June the 4th. The Military fired the cannon platoons from the Topčider state barracks. After the religious service was over, secular part of the celebration started. The main event of the festival was the awarding of the Takovo Cross, supposedly made from a cannon which used to belong to Prince Miloš. Prince Mihailo gave a formal patriotic speech dedicated to, no longer alive, heroes of the Second Serbian Uprising. Nikola Hristić,³⁵ minister of the interior read the list of the living heroes who received the same decoration.³⁶ The first of the veterans called to the speaker's platform was Matija Simić named The Red (*Crveni*) Matija, minister of justice in 1860 and the member of the Serbian State Senate. After the official part of the jubilee was finished with the military parade, the Prince invited selected guests to lunch. When the lunch was over, the public party started again, and the celebration got the character of the national holyday. Prince Mihailo and Princess Julia lead a national circle dance.

³² FO 78, series 1858, Mr. Stuart to Lord Russell, May 10th 1865.

³³ Макуљевић 2006, 99.

³⁴ Бушевац 2008, 12 (*необјављени дипломски рад* / Unpublished Bachelor theses).

³⁵ Nikola Hristić (1818–1911) was a Serbian politician, minister and prime minister. In 1856 he became administrator of the city of Belgrade. He was the minister of the interior 1860–1868 and prime minister 1868–1869, after the assassination of Prince Michael. He was premier again and the minister of the interior under king Milan Obrenović 1883–1884. King Milan made him the prime minister in time of his divorce from his wife Natalija and his abdication.

³⁶ For all the prayers, formal speeches and toasts see: Караџић 1865, Народна библиотека, сигн. 100/94 (163.41) или 36928.

Soon enough other people joined and the dance spread around Topčider field. Because of the big storm, the fireworks planned for the evening were postponed until the next day.³⁷

Many visitors from all parts of the Principality came to the celebration. Many people came from South part of Austrian Empire in particular. Judging by the reports from the Austrian border control, more than 700 visitors came from Subotica, Sombor, Novi Sad, Bečkerek, Vukovar, Ruma, Karlovci, Pančevo and Zemun/Semlin. The festivities lasted for another day, after which the formal farewell was prepared for the Prince Mihailo's personal guests.³⁸

Blunt, of course, reported that he obeyed the instructions of the Foreign Office and did not take part in the Serbian anniversary celebration. In his report he enclosed the translated speech of Prince Mihailo to the Serbian people. He stated that the festivities lasted from the 3rd until the 6th of June. The city of Belgrade was illuminated on Saturday, but the illuminations were not general. Many consular houses were not decorated by lights, at instructions on their respective governments. Private houses were also not lit up and, by the statement of the British Charge of Affaires, streets looked dreary.³⁹

The British representative thought it was important that many Austrian Serbs came from Zemun, Pančevo and Novi Sad to witness the festivities. Blunt stated that the greetings of the members of the Polish emigration in Paris, Zurich and Bucharest, had been forwarded to Prince Mihailo. The Prince of Montenegro had sent a representative, an agent bearing letters of apology from three members of the British Parliament, Lord Scott,⁴⁰ Mr. Gregory⁴¹ and Griffiths who had been

³⁷ Тимотијевић 2008, 16–18.

³⁸ Ibid. 18

³⁹ FO 78, series 1868, Charge de Affaires Mr. Blunt to Her Majesties Ambassador in Constantinople, Belgrade 5th of Jun 1865.

⁴⁰ Henry John Douglas-Scott-Montagu, 1st Baron Montagu of Beaulieu DL JP (1832–1905), known as Lord Henry Scott until 1885, was a British Conservative Party politician. The second son of the 5th Duke of Buccleuch and Queensberry and Charlotte Anne, daughter of the 2nd Marquess of Bath. In 1865 he married Hon. Cecily Susan Montagu-Stuart-Wortley, daughter of the 2nd Baron Wharnccliffe, and the couple had two sons and one daughter. He was educated at Eton College and served as Conservative Member of Parliament for Selkirkshire from 1861–1868 and for South Hampshire from 1868–1884.

⁴¹ William Henry Gregory (1817–1892) was an Anglo-Irish writer and politician. Gregory was elected to the British House of Commons in 1842 election as a Conservative member for Dublin. Gregory failed to retain his seat in the 1847 general election. He took up residence at the family estate at Coole Park in County Galway. He was appointed High Sheriff of County Galway in 1849. In the 1857 he was returned to parliament for the County Galway on a liberal-conservative platform. Throughout the American Civil War Gregory was an avid supporter of the Confederacy. He also argued that Britain should pursue strong anti-Turkish policy and supported the cession of the Ionian Islands and Crete to Greece. In domestic affairs Gregory was active in defending the Roman Catholic clergy in Ireland and working for land reform. He was a parliamentary spokesman for

invited by his Highness to take part in the festivities.⁴² The only British resident⁴³ present at the ceremony was clergyman Reverent Denton.⁴⁴

Since, at that time, Serbia had good relations with Montenegro, the Montenegrin Prince Nikola Petrović⁴⁵ was also invited.⁴⁶ The Montenegrin representatives were Petar Vukotić,⁴⁷ senator and vojvode, father to Montenegrin Princess and Mr. Zega,⁴⁸ adjutant of Nikola Petrović.

The celebration, in its own way, suggested further direction of the Serbian foreign policy, and openly determined the Principality's road to independence. The relations between the Porte and Serbia were deteriorating towards an open conflict. The presence of the Montenegrin prince Nikola Petrović at the Anniversary would be very dangerous for Serbia. It would clearly show to Turkey that both Principalities were uniting against it. That is why Prince Nikola, though he wanted to come even uninvited, sent his representatives.⁴⁹

The informal invitation to the celebration was also sent to the Prince of Romania Alexander John Cuza⁵⁰ by Kosta Magazinović,⁵¹ a Serbian representative in Bucharest. The formal request was not sent because the Serbian government suspected that such a request would be inconvenient for the Romanian Prince. Another eminent guest was Princess Julia's brother count Vilmosh Hunadi.⁵²

Serbian cause in 1863 during the visit of Serbian princes Julia and Senator Filip Hristić to UK. The goal of this visit was to try to gain the sympathies of British public opinion for Serbia, following the bombardment of Belgrade fortress by the Turks. The ultimate aim of this diplomatic mission was to get the British approval for release of the Serbian fortresses from Turkish to Serbian hands.

⁴² FO 78, series 1868, Charge de Affaires Mr. Blunt to Her Majesties Ambassador in Constantinople, Belgrade 5th of June 1865.

⁴³ Бушевац 2008, 12 (*необјављени дипломски рад* / Unpublished Bachelor theses).

⁴⁴ Reverent William Denton (1815–1888) was a prominent clergyman in Victorian England educated at Worcester College, Oxford, and was deeply influenced by the tractarian movement (or Oxford movement – a movement of High Church Anglicans, eventually developing in to Anglo-Catholicism). He had links with the Orthodox Church in Serbia and published several books on Serbia and Montenegro; he was also deeply concerned about the position of Christians in Turkey.

⁴⁵ Nikola I Petrović Njegoš (1840–1921) was the Montenegrin Prince 1860–1910 and the king 1910–1918.

⁴⁶ Бушевац 2008, 9–10 (*необјављени дипломски рад* / Unpublished Bachelor theses).

⁴⁷ Petar Vukotić (1826–1904) Montenegrin vojvoda, father of Montenegrin Princess Milena Petrović.

⁴⁸ Mihailo Zega, adjutant of Montenegrin prince Nikola Petrović.

⁴⁹ See: Jovanović 1973, at: http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_u_xix_vijeku/medjudrzavni_crnogorsko_srpski_odnosi.htm

⁵⁰ Alexander John Cuza (1920–1873) was a Moldavian-born Romanian politician who ruled as the first Domnitor of the United Principalities of Wallachia and Moldavia between 1859 and 1866.

⁵¹ Kosta Magazinović 1819–1891 was a secretary in Ministry for Foreign affairs in Serbia and Serbian representative in Bucharest.

⁵² *Новине србске*, бр. 55. четвртак 20. мај 1865.

The celebration also provoked a reaction among the Serbs living outside Serbia. Nikola Krstić in his *Diary* described an appropriate arrangement that was organized in Paris. During the preparation for 50th Anniversary, Krstić was visiting Paris. The Anniversary caused many speculations about the relations between Serbia and Turkey. Nikola Krstić was of an opinion that tensions were rising. He thought that the fight against Turkey was inevitable. He also said that there was something vain about the planned festivities. Still, the celebrated past times were an important part of Serbian history. Krstić states that Prince Miloš was a very important figure for the Serbian people. He was a bearer of Serbian accomplishments in recent times and he represented the Serbian struggle for independence.⁵³

Krstić also describes the related celebration organized in the Romanian church for the Serbs in Paris. One of the most important persons who attended this ceremony was Leopold Ranke,⁵⁴ one of the first writers of the history of the First and the Second Serbian Uprisings – *Serbian Revolution*.⁵⁵ Jovan Ristić, a Serbian statesmen, politician and diplomat saw Ranke's written legacy about this event, a letter to his brother. In this letter Ranke described his impressions about the celebration in Paris. Ranke did not understand the religious service, because he did not know Serbian. In spite of that, he was "very happy to hear the sounds of Serbian religious singing, celebrating the liberation from Turkish yoke." Jovan Ristić remembered this fact, giving a speech in the Serbian Royal Academy in 1875. This was a lecture about Leopold Ranke, a historian of Serbia. Ristić stated that he was of an opinion that Ranke was the first to see the potential in Serbia and to perceive the Principality as an autonomous state.⁵⁶

It is also important to mention that Milan Obrenović, as a potential heir to the throne, was also present at the festivities in Paris.⁵⁷ This fact was a connecting link between the celebration in Belgrade and the celebration in Paris. This was a collective presentation of the Serbian dynasty and the Principality's tendencies toward an independent state. It was supposed to openly show to Turkey and the great powers that Serbia had a future as a sovereign country headed by the Obrenović dynasty.

As a proof of Prince Mihailo's determination to fight for independence, it should be stressed out that Mr. Stuart received a report from Belgrade, during

⁵³ Krstić 2005, 141–142.

⁵⁴ Leopold Ranke (1795–1886) was a historian; he wrote a book about the Serbian revolution – *Die serbische Revolution: aus serbischen Papieren und Mittheilungen*, Hamburg, bei Friedrich Perthes 1829.

⁵⁵ Krstić 2005, 144.

⁵⁶ Ristić 1892, 1–4.

⁵⁷ Krstić, 2005, 144.

the preparation for the celebration that Serbian government intended to send an agent to Vienna to contract a purchase of sixty thousand old muskets from the Austrian government.⁵⁸

Quite curiously, many of the diplomatic representatives were absent from their posts at the time of the Serbian celebration. That could suggest that the European and mainly British diplomacy did not want to accept the Serbian national tendencies. Because of that fact Britain, as the most influential great power on Bosphorus, after the Crimean war,⁵⁹ chose a diplomatic solution, and ignored the Anniversary celebration. In 1865 Prince Mihailo was not under the control of the great powers. He was preparing to go to war against the Ottoman Empire for the liberation of the Christians living in Turkey and the release of the Serbian Fortresses. The Celebration was the presentation of the Serbian national idea and the Serbian future as a sovereign country.⁶⁰

Unpublished documents

The National Archives at Kew, Great Britain

Foreign Office 78 (FO), Series 1858, 1868

Рукописно одељење Народне библиотеке (РОНБС)

Филип Христић, *Моје детињство и прво школовање*, Р 373/ 1–7

Papers — *Србске новине 1865* – <http://scr.digital.nb.rs/document/P-2588-1865>

Published documents and bibliography

Anderson, M.S. (1966): *Great Britain and the Eastern Question 1774–1923: A Study in International Relation*, London.

Антић, Чедомир (2004): *Велика Британија, Србија и Кримски рат 1853–1856*, Београд.

Бушевац, Душица (2008): *Прослава педесетогодишњице Таковског устанка*, Београд (*необљавини дипломски рад / Unpublished Bachelor theses*).

⁵⁸ See: FO 78, series 1858, Stuart to Lord Russell, May 4th 1865;

⁵⁹ For the relations between Great Britain and Serbia during the Crimean War see: Антић 2004.

⁶⁰ The presentation of Serbian national idea is present throughout Serbian history, up until the present day. The celebration of the 50th Anniversary of the Second Serbian Uprising can be compared with the glorification of any sport accomplishment in contemporary Serbia. The newest example of this kind of public display was the celebration on Novak Djoković's success in winning the Wimbledon trophy. This celebration had all the same elements as the Celebration of 50th Anniversary of the Second Serbian Uprising: gathering of the people from all over Serbia in Belgrade, awaiting for the popular hero with famous musicians and other festivities, welcoming of the hero and all of his family, as a promotion of Serbian family values and in the end again Serbian folk circle dance and the fireworks. This kind of event in the past, same as today, can influence the development of the national consciousness.

- Guymet, Laurence (2011): *Curing the Sick Man: Sir Henry Bulwer and the Ottoman Empire 1858–1865*, Dordrecht.
- Христић, Никола (2006): *Мемоари 1842–1862*, Београд.
- Јакшић, Гргур – Вучковић, Војислав (1963): *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила*, Београд.
- Јовановић, Слободан (1933): *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд.
- Jovanović, Radoman (1973): *Međudržavni crnogorsko – srpski odnosi*, Istorijski zapisi 1-2. (http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_u_xix_vijeku/me-djudrzavni_crnogorsko_srpski_odnosi.htm)
- Кенеди, Пол (1999): *Успон и пад великих сила*, Подгорица.
- Ковић, Милош (2007): *Дизраели и Источно питање*, Београд.
- Крстић, Никола (2005): *Дневник Николе Крстића, Јавни живот I*, приредио Милош Јагодић, Београд.
- Макуљевић, Ненад (2006): *Уметност и национална идеја у 19. веку*, Београд.
- Pavlovic, Stevan K. (1961): *Anglo – Russian Rivalry in Serbia 1837–1839, the Mission of Colonel Hodges*, Paris.
- Пауновић Штерменски, Јелена (2007): *Укрквартово виђење међународног положаја Србије*, Београд.
- Педесето-годишња светковина од устатка књаза Милоша Обреновића I*, припремио Обрад Караџић, Београд 1865.
- Quartet, Donald (2004): *The Ottoman Empire 1700–1922*, Cambridge.
- Растовић, Александар (2000): *Велика Британија и Србија 1878–1889*, Београд.
- Ристић, Љубодраг П. (2008): *Велика Британија и Србија 1856–1862*, Београд.
- Ристић, Јован (1887): *Спољасњи одношаји Србије новијег времена*, књ 2, Београд.
- Ристић, Јован (1892): *Леополд Ранке и ослобођење Србије*, Глас СКА XXXI.
- Тимотијевић, Мирослав (2008): *Јубилеј као колективна репрезентација: Прослава 50-годишњице Таковског устанка у Топчидеру 1865. године*, Наслеђе 9, Београд, 9–49.

Јелена Пауновић Штерменски

БРИТАНСКА ДИПЛОМАТИЈА И ПРОСЛАВА ПЕДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ ДРУГОГ СРПСКОГ УСТАНКА

Кнез Михаило Обреновић је на наговор своје жене, принцезе Јулије, и државног саветника Филипа Христића, који су сматрали да би после бомбардовања Београда 1862. године једна државна прослава била корисна, одлучио да на свечани начин обележи 50-годишњицу од избијања Другог српског (Таковског) устанка. Таква прослава имала је два циља: да повећа популарност династије Обреновић и да пробуди националну свест српског народа у односу на Турке. Велике силе су биле против ове кнежеве одлуке јер је таква национална манифестација јасно показивала кнежеву намеру да оствари независност српске кнежевине, док је Порта имала помирљив став. Дипломатски представници Велике Британије, Г. Блант у

Србији и Г. Стјуарт у Цариграду, добили су строга упутства да им није дозвољено да присуствују поменутој прослави. Британски генерални конзул у Србији, Лонгворт, и британски абасадор у Цариграду били су на одсуству у Британији. Британска дипломатија није могла да спречи намере кнеза Михаила, али је одлучила да им не придаје велику важност. Ниједан представник великих сила није присуствовао прослави 50-годишњице Другог српског устанка.

На српски народ је свечаност за коју је именован посебан организациони одбор на челу са кнезом Михаилом, који је осмислио комплетан програм, произвела велики утисак. Велики број људи из свих крајева Србије, а посебно из аустријских крајева насељених српским народом, дошао је у Београд. Прослава је почела народним весељем 4. јуна после подне и трајала је до 6. јуна 1865. године. Београдски митрополит Михаило је ујутру 5. јуна одржао свечано богослужење, коме су присуствовали кнез Михаило и кнегиња Јулија. Прво српско одличје Таковски орден додељен је ветеранима Другог српског устанка. Прослави су присуствовали посланици црногорског кнеза Николе, али не и сам кнез јер је то могло да изазове негодовање Турске. Неформалан позив је послат и румунском кнезу Кузи, али званичан ни он није примио. Од британских грађана прослави је присуствовао само велечасни Дентон, као приватно лице. Британски посланици, који су били званично позвани, послали су своје поздраве преко црногорских изасланика.

Српски капућехаја у Цариграду, Јован Ристић, упозорен је од стране представника великих сила, посебно британског отправника послова Г. Стјуарта и Порте, да пренесе српској влади да прослава никако не сме представљати претњу Турској царевини. Ристић је пренео кнежеве гаранције да ће прослава у Србији бити организована на одговарајући начин. Велики везир је тиме био задовољан.

Годишњица је такође обележена и међу Србима који су живели ван Србије. У Румунској цркви у Паризу организовано је богослужење, а догађај је у свом дневнику описао Никола Крстић, који је тој прослави и присуствовао. Окупљање Срба запазио је и Леополд Ранке, који је, према опису Јована Ристића, био одушевљен што Срби тај јубилеј обележавају. Обе прославе, у Београду и Паризу, имале су династичко обележје, а оној у Паризу, као претендент на кнежевски престо, присуствовао је Милан Обреновић.

Упоредо са организацијом прославе, Г. Блунт је послао извештај у Цариград да се кнез Михаило спрема за набавку половних пушака из Аустрије. Иако је ублажио програм прославе, да не би увредио Турску, кнез је наставио припреме за отворени сукоб и остварење српске независности.

Danko Leovac, MA

Associate Researcher, Department of History, Faculty of Philosophy
Čika Ljubina 18–20, Belgrade
dleovac@gmail.com

SERBIA AND RUSSIA DURING THE SECOND RULE OF PRINCE MILOŠ OBRENOVIĆ (1858–1860)*

The aim of this paper is to analyse the relations between Serbia and Russia during the second rule of Prince Miloš Obrenović. The role of Russia in the Balkans was crucial in 1856 after the end of the Crimean War, when relations between Serbia and Russia changed significantly. Russia lost the position of the Serbian patron, which it held during previous decades. Returning influence of Russia on the situation in Serbia and Serbia again turning to Russia was obvious after the St. Andrew's Day Assembly in 1858 and the return of Obrenović to the throne. Prince Miloš was aware that for the realization of his plans to achieve the Serbian independence from Turkey, he first had to gain support from the Great powers. Serbia played a very important part in the Russian policy towards the Balkans. Support received by Russia, although secretly, was important for the issues of the domestic policy, and for the liberation and the unification of the Serbian people.

Key words: *Serbia, Russia, prince Miloš Obrenović, question of the constitution, domestic policy, foreign policy, diplomacy*

Кључне речи: *Србија, Русија, кнез Милош, уставно питање, унутрашња политика, спољна политика, дипломатија*

The first half of the 19th century was a time of struggle for the creation and preservation of the modern Serbian state. The "Serbian question" was an integral part of a larger, Eastern question and its resolution or non-resolution was of interest to all the great European powers. The policy of the Great powers towards Serbia was in accordance with their principles used in attempts to

* This study is a part of the project "Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси" (*Serbian nation – Integrative and Disintegrating Processes*) (No. 177014) supported by the Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia.

resolve the Eastern question. Russia and Austria had particularly strong influence on Serbia. The role of Russia in the Balkans was crucial until 1856, when the Crimean War¹ ended. Patronage which Russia enjoyed over the Christian nations in the Ottoman Empire was now replaced with a patronage of the Great powers signatories to the Paris Peace Treaty.

The principal aim of Russian diplomacy was to define the basic principles of the future foreign policy. It was not realistic to expect that Russia could re-establish its leading role on the international stage, which it had had after the Vienna Congress (1815). Still, it was necessary for Russian diplomacy to work towards regaining its lost positions, primarily on the Black Sea and in the Balkans. In these new circumstances, the main political task of the state was “focusing on domestic issues” and finding a way to come out of international isolation. A new stage in the development of Russian foreign policy was opened by A. M. Gorchakov.² Successful implementation of domestic reforms while avoiding foreign entanglements which could lead to war, were considered to be a condition for overcoming the difficult situation in the country. Russia was coming out of international isolation and was trying to abolish imposed restrictions. In order to accomplish this goal, the central question was regaining the lost position in the Balkan region. The possibility of finding political allies among the leading European powers was excluded. The main aim of the Balkan policy was the support of liberation movements of the Balkan nations in their struggle for the acquisition and preservation of broad autonomous rights. The results achieved in this field weakened the Ottoman Empire. The Slavic element was becoming the “main point” of Russia’s Balkan policy.

¹ The Crimean War (1853–1856) was a conflict fought between the Russian Empire and an alliance of the French Empire, the British Empire, the Ottoman Empire, and the Kingdom of Sardinia. The war was part of a long-running contest between the major European powers for influence over territories of the declining Ottoman Empire. The Congress of Paris (1856) resulted in a pledge by all of the powers to jointly maintain “the integrity of the Ottoman Empire”. In addition, Russia gave up the left bank of the mouth of the Danube River, including part of Bessarabia to Moldavia and gave up its claim to the special protection of Christians in the Ottoman Empire. Moldavia and Wallachia along with Serbia were recognized as quasi-independent self-governing principalities under protection of the other European Powers. The Black Sea was neutralized so that no warships were allowed to enter. See: Anderson 1966, 142–144; Ристић 1887, 217–228; Тагищев 2006, 140–143; Temperley 1932, 389–391.

² Alexander Mikhailovich Gorchakov (1798 –1883) was a Russian statesman. He has an enduring reputation as one of the most influential and respected diplomats of the nineteenth century. From 1856 to 1882, he was *minister of foreign affairs* of the Russian Empire.

³ Aleksandar Karadjordjević (1806–1885) was the Prince of Serbia between 1842 and 1858.

After the Crimean War, Serbia was still an important part of the Russian Balkan policy. However, for a more active Serbian policy, which was supposed to be a focal point for unification of the Balkan Christians, a stronger ruler was necessary. It was not in Russia's interests for Prince Aleksandar Karadjordjević³ to remain on the Serbian throne, in the first place because of his open austrophile policy. Therefore, Russia, with a help of France, tried to prevent Turkey and the Great powers interfering with Serbia during the St. Andrew's Day Assembly in 1858. The official Russian political position was that the change on the Serbian throne between Prince Aleksandar Karadjordjević and the return of the Obrenović dynasty meant the return of a stronger Russian influence in Serbia and the Balkans.⁴

ST. ANDREW'S DAY ASSEMBLY

Conflicts within the oligarchy, between the prince and the all-powerful Council of State were increasingly intensifying in the years around the Crimean War. The Council of State was participating together with the ruler in exercising legislative and judicial power. It also instructed the state officials and had its members in the national government while the prince could not dismiss any of the members of the Council of State without its prior consent.⁵ In 1858, the situation was becoming unbearable and Ilija Garašanin,⁶ an opposition political figure, dominated the government. If Garašanin were to be dismissed from his post in the government, which would mean his automatic return to the State Council, the prince would have lost the remaining influence within this state

⁴ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 1065, л. 1.

⁵ When the prince Aleksandar set out to suppress the power of the State Council by means of a series of scandalous affairs after 1856, the things started to change. It seemed that the prince would succeed in completely overpowering the opposition of the Council of State by persecuting the members of the council after disclosing infamous Tenka's plot (1857). For a moment, it looked as if the prince was successful in his efforts. Those councillors who had not been locked up in state prisons and were still offering resistance to his autocratic power were simply banished. Excessively cruel treatment of conspirators gave birth to protests and discontent both within the country and at the international level, which was why a special envoy from Constantinople was sent to Serbia as a mediator given the fact that Serbia at the time was an autonomous principality under Turkish suzerainty. The mission of Ethem pasha actually ruined the remnants of the prince's reputation. All of the opposition united and rumours about its schemes reached the courts of the European powers. When a death of one of the imprisoned councillors was reported, it seemed that the prince would be overthrown. The problem of the imprisoned councillors was resolved and to some extent the Council of State regained its former power. See: Јовановић 1990, 158–183; Зборник закона и уредаба XI (1858), 74–81.

⁶ Ilija Garašanin (1812–1874) was a Serbian politician and statesman, serving as Interior Minister and Prime Minister. He wrote the Nacertanije (1844), a political document encompassing the goals to liberate the South Slavs and unifying Serbian lands.

body. Convocation of Assembly, which was supposed to solve the major political and constitutional issues and contribute to resolving the crisis between the Prince and the Council, was demanded in almost all the circles in the country. The Council first decided to draft the Law on the National Assembly, and the Prince agreed to this solution. Before presenting the Law on the National Assembly at the Council meeting, a telegram arrived from the Porte, telling the Serbs to abandon the Assembly session, because Serbia had no need or right to convene the Assembly. Porte was protecting its interests, being against the return of the Obrenović Dynasty to the throne, considering them as Russian followers.⁷ Followers of Prince Aleksandar began to spread rumours that the Porte, England and Austria wanted to defend the rights of Prince with weapons. His opponents were of the opinion that a telegram which told the Serbs to abandon the meeting of Assembly, was sent under Austrian influence for the Prince Aleksandar's benefit. Russia and France were the most vocal opponents of sending a Turkish Commissioner to Serbia, believing that this would violate the rights of the autonomous Principality of Serbia. Convening of the Assembly and the law about it, were, according to the Russian and the French representatives in Constantinople, the internal matter of Serbia.⁸

At the St. Andrew's Day Assembly, the largest single group of representatives was formed by the alliance of the liberals with the partisans of the Obrenović dynasty.⁹ While the former were young intellectuals, educated at the greatest European universities, the latter were mainly peasants and village traders. While the liberals believed in parliamentarism, the Obrenović partisans were simply nostalgic for the days of a heavy-handed monarch who was benevolent towards the peasants. Whatever the differences, both shared the conviction of the necessity of a dynastic change and the desire for a stronger role of the Assembly in the future Serbian political life. The Russian representative in Belgrade had written that the cooperation between the liberals and the supporters of the Obrenović dynasty was a great combination, despite their disagreements about the internal organization of the country. That combination should lead to the replacement of Prince Aleksandar. He considered that the change of dynasty was a *fait accompli* and that Russian interests could only be ensured by preventing the interference of foreign powers.

Fearing the decisions of the Assembly, Prince Aleksandar went to the Belgrade fortress, and lost the opportunity to personally command the army. During this time, "revolutionary convention" played its role. Since the Prince

⁷ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 1065, л. 1; Раденић 1964, 216–217.

⁸ ГАРФ, Ф. 730, Оп. 1, Д. 1064, л. 1–2; Раденић 1964, 236.

⁹ Јовановић 1988, 78; Грујић 1923, 37–37, 49.

took a refuge under the protection of Turkey, he was overthrown on 23 December 1858 as a traitor and was blamed for the sufferings and the hardships of the common people.¹⁰ The decision was supposed to come into force when confirmed by the Council, but the liberals and the supporters of the Obrenović Dynasty skilfully presented the idea that now the people needed to elect a new prince, giving the explanation that a nation cannot be without a head. The Liberals then submitted to the Assembly an Act about overthrowing Prince Aleksandar and the return of the Prince Miloš¹¹ and the Act about taking the princely power by the Assembly and a decree on appointing Stevča Mihailović¹² as commander of the army and the police.¹³

The situation regarding the overthrow of Prince Aleksandar Karadjordjević and the Assembly activity remained an internal matter of Serbia. Fears of the Porte about the Obrenović dynasty returning to the throne were fulfilled. Austria characterized events in Serbia as a revolutionary and took military measures such as reinforcement of the defences of Zemun and other endangered border places. The fears of Austria that if the Prince Aleksandar did not leave the throne, there might be an uprising in Serbia, which could spread out to the Austrian territory, were justified. The expected uprising of Italian provinces and a possible war with France, forced the Austrian statesmen to accept changes on the Serbian throne and the return of the Obrenović dynasty.¹⁴ Tense relations between the Great powers, especially between France and Austria were a good reason for British intervention at the Porte for recognition of the Prince Miloš Obrenović election. The French government indicated that a possible entry of the Austrian army into Serbia violated the Paris Peace Treaty and that the French army was ready to ensure its endorsement by all means necessary.¹⁵ Russia was satisfied because the French representatives, while supporting the return of Obrenović, were benefiting the Russian interests. To preserve peace, Porte had to recognize return of Miloš Obrenović to the throne in January 1859.

DOMESTIC POLICY

At the time of St. Andrew's Day Assembly in Belgrade, Prince Miloš Obrenović was in Bucharest. The Assembly Deputation arrived on 14 January

¹⁰ Зборник закона и уредаба XI (1858), 165–167.

¹¹ Miloš Obrenović (1780–1860) was a Prince of Serbia from 1815 to 1839, and again from 1858 to 1860.

¹² Stevča Mihailović (1804–1888), was a Serbian politician, president of the Council and Prime Minister.

¹³ Зборник закона и уредаба XI (1858), 167–168.

¹⁴ РГВИА, Ф. 428, Оп. 1, Д. 82, л. 168–192.

¹⁵ See: Раденић 1964, 224; Ристић 1887, 285–286; Ристић 2008, 124–126.

1859 to the capital of Wallachia, informing Prince Miloš of the Assembly's decisions. After his return to Serbia and proclaiming the Sultan's charter (*berat*), Prince Miloš published his *Proclamation to all Serbian people*, pointing out that he would rule as a hereditary prince and that his son Mihailo¹⁶ would be his legitimate successor as a Serbian ruler. Prince Miloš immediately demonstrated his intention to continue where he had stopped in 1839. Prince Miloš's program towards Turkey consisted of the following points: the return of the hereditary rule to the Obrenović dynasty, suspension of the 1838 Hatti-sherif, the adoption of the new constitution and ousting of the Turks. In the first place, the prince expected Russian support for his policy. Russian Tsar Alexander II awarded Prince Miloš the Order of the White Eagle, in early March of 1859, thus confirming that Russia supported the return of Miloš Obrenović to the throne. The Prince told the Russian representative that he would always be loyal to the Russian Tsar, under both good and bad circumstances, in the homeland and in exile, that those feelings would remain unchanged and that he would remain faithful to Russia till the end of his life.¹⁷ Prince got a promise from the Russian representative that Russia would support the change of the constitutional order of the Principality of Serbia. The Russian representative stressed out that the Prince could only be formally confirmed by legislative changes of the constitution. That was the only way to avoid the unpleasant interference in the domestic affairs of Serbia.¹⁸

Since he could not rely on support of the state council, prevailing with constitutionalists, Prince Miloš considered that a crowd of peasant deputies, easily manipulated, would support his policies in the National Assembly.¹⁹ He dismissed St. Andrew's Assembly, after which a legislative committee was formed that was supposed to prepare a proposals for a new, Malogospojinska (Nativity of the Most Holy Theotokos – Mother of God) Assembly, convened in August of 1859. The Prince told the Russian representative about his Plan for changing the Constitution and the consul supported the Prince's secret initiative. According to that plan, Serbia and the Porte should agree on certain points of the Constitution amendment, thus limiting the interference of the foreign consuls.²⁰ As the Porte persistently rejected this idea, the Russian representative in Belgrade received an order to try to convince the Prince to give up the idea

¹⁶ Mihailo Obrenović (1823–1868) was a Prince of Serbia from 1839 to 1842, and again from 1860 to 1868.

¹⁷ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Д. 243 (1859), л. 5–6, 7–8.

¹⁸ АВПРИ, Ф. 209, Оп. 825, Д. 37 (г. 1858–1859), л. 30–31.

¹⁹ English representative, Longvort was characterized Prince Milos as “uneducated and unscrupulous, but a man of strong intellect who always knew exactly what he want and what he can get”, Phyllis 1963, 423.

²⁰ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Д. 242 (1859), л. 8–10.

of changing the constitution and to wait for some better times.²¹ The part of the Constitution to be changed was concerned with the councillors and their power. To limit the power of councillors, the prince issued an interim solution, which legally separated councillors from the Sultan, linking them to the prince. The evidence of this was a new oath in which there was no mention of the Sultan or the Porte.²²

The news of the Toma Vučić's²³ death arrived to Serbia at the time when the issues related to the constitutional change were of particular significance. Turkey, Austria and Great Britain attempted to replace a question related to the constitutional changes with the one about the absolutistic rule of Prince Miloš. They also welcomed the news of the Toma Vučić's death, who was from 11 February 1859 in the military hospital prison.²⁴ Immediately after the Vučić's death on 12 July 1859, rumours began to circulate that he had been poisoned. The Russian representative was on Prince Miloš's side in this affair. He thought that there was no evidence that Prince could be blamed for the Vučić's death.²⁵ At the insistence of the Turkish Pasha for an autopsy, the Prince replied that he would not allow an autopsy because that would be in conflict with spirituality, and it might cause a popular discontent. The Russian representative was also against the idea of autopsy. His explanation was that it was only an expression of the English representative Fonblanque's ego and the Turkish pasha's hatred, who wanted to discredit the Prince.²⁶ Autopsy was not performed, while the news of the Toma Vučić's poisoning became the subject of street rumours. The Russian representative thought that the incompetent and uneducated people that Prince Miloš put first were to blame for all the intrigues in Belgrade. But, in the opinion of the Russian representative, Prince's boundless commitment to Russia deserved all possible assistance and support from Russia, especially by preventing the interference of foreign powers at Malogospojinska Assembly.²⁷

Before the meeting of Malogospojinska Assembly, it was decided to establish a committee for drafting a new constitution project. Malogospojinska Assembly was supposed to decide about the Constitution change. It was done

²¹ Ibid, л. 13–15, 19–20.

²² Зборник закона и уредаба XII (1859), 35–36; АС, ПО, к. 39, бр. 206.

²³ Toma Vučić Perišić (1787/1788–1859) was a Serbian politician, participant of the First and the Second Serbian uprising and one of the foremost constitutionalists.

²⁴ On 25 January 1859, Prince Miloš ordered legal proceedings taken against Vučić and then the president of the Council, for illegal collection of money for building a monument to Karadjordje. A commission, formed by the Assembly, extended the charges to compensate for the damages made to the Obrenović's supporters in 1842 and 1844. See: Поповић 2003, 241–246.

²⁵ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Д. 242 (1859), л. 33–35.

²⁶ Ibid, л. 32.

²⁷ Ibid, л. 35–37.

so and expressly requested the adoption of the new constitution. The Prince considered that the opening of the constitutional questions could also trigger its international dimension, rendering ineffective the promise Prince's promise to the Russian representative about the constitutional changes. Under the influence of the liberal's opinion that people had the right to adopt a Constitution and elect the ruling dynasty, at some time, expecting the approval of the guarantying powers, the Prince gave the order to start making a constitution draft.²⁸ Prince did not look favourably on the legislative power of the Assembly and his position as a limited monarch, as it was envisaged in the liberal draft. In addition, he was aware that changing the constitutional order would not pass without major diplomatic earthquakes. So, he decided to back up the constitutional issue the old way – with negotiations with the Porte.

One of the most important issues was the question of the inheritance of the throne, besides those of changing the Constitution. The Prince tried to resolve the question at the Malogospojinska Assembly, which adopted the Law on Hereditary Dignity of Prince. Under that law, the throne could be inherited by male descendants of the “clan of Miloš Obrenović I”. In relation to the 1830 Charter, the hereditary right to the throne was extended to the family collateral lines, and the right of the Porte was “limited” only to grant the title to the Serbian rulers after the Obrenović dynasty ceased to exist. Without a male descendant, the Prince could adopt a son as his heir to the throne, upon agreement of the Council and the Assembly.²⁹ The Russian representative supported this law. He pointed out to the dissatisfaction of other foreign representatives in Serbia, especially the Austrian and French ones. In the opinion of the Russian representative, Prince Miloš had to be firm about this issue, although this opened up many new disagreements between the Porte and the Serbian government.³⁰

In March 1860, Prince Miloš sent a deputation to Constantinople, who was supposed to work on changing the constitutional order. In the report submitted to the Porte, it was requested that Serbia should have the right to independently adopt a constitution. Such a request was met with great resistance from the Porte and the representatives of Great powers. The Porte's response was that passing of the Constitution was attributed to the supreme ruler. Upon notifying the Russian ambassador in Constantinople, the deputation proposed changes to the report, without adopting a new Constitution, with *Project of an Annex to the Sultan's Hatti-sherif of December 1838*. Very soon they saw that this road did not lead to an independent constitution of Serbia, but to the

²⁸ АС, ПО, к. 40, бр. 63.

²⁹ Зборник закона и уредаба XII (1859), 66–69; Љушић 2008, 150–151.

³⁰ АВПРИ, Ф. 209, Оп. 825, Д. 38 (г. 1859), л. 107–108.

new “Turkish Constitution.” After that, the deputation withdrew the previous requests. The Russian ambassador made a promise that Russia would support the change of the constitutional order of the Principality of Serbia in the future and the deputation maintained an interpretation that “Serbia had the right to an independent domestic constitution”.

Late in July 1860, Prince Miloš was already seriously ill. His poor condition was such that the stamp with his signature was in the hands of his son and successor, Mihailo Obrenović.³¹ The old prince was not lived long enough to see the success of his policy. He died on 26 September 1860.

FOREIGN POLICY

Almost immediately after the accession of Prince Miloš, to the throne, the news arrived, changing the political landscape of Europe. The unification of Wallachia and Moldavia in the early 1859 and the opening of the Italian question, gave prospects for opening of the Eastern Question and the issues of liberation and unification of the Serbian people. The Sardinian Plans that Serbia should take part in the uprising of the Hungarians and the Serbs in Austria did not bring anything concrete. Any action to go to war, without a prior written consent with France and Sardinia, posed a risk for Serbia. It could expose the Principality to Austrian and Turkish attack. It could lead to a failure or to uncertain territorial promises in a case of success.³² Prince Mihailo embarked on a trip to Vienna, Paris and London intending to find out what specifically could be expected from the war in Italy. Mihailo Obrenović had talks with the Russian Ambassador in Vienna, V. P. Balabin³³ in late March 1859 trying to learn what the Russian plans were. Russia did not know how the Italian-Austrian conflict would be finished or whether the war would spread to Turkey and open the Eastern Question. Balabin expressed the opinion that Serbia, in that uncertain situation, should aim to preserve what it already had. In case of a war with Turkey, he considered that Russia could promise acquisition of Bosnia and Herzegovina to the Serbian prince. Until then, Serbia had been obliged to keep a reserved attitude, but should be preparing for war, secretly. The Russian

³¹ Маринковић 1939, 134; Христић 2006, 344.

³² The fact is that in Serbia at this time was intersecting not only interests and attention of the official policy of the Great powers, but also the actions of Italian, Hungarian and Polish revolutionaries, and Slavophile's circles in Moscow, whose aim was to bind all the liberation movements in the Balkans, through Serbia, Montenegro and Bulgaria, to Russia's interests. See: Јакшић, Вучковић 1963, 19–22; Попов 2008, 123.

³³ Viktor Petrovich Balabin (1811–1864) was a Russian diplomat and ambassador in Austria (1860–1864).

ambassador made a promise that Russia and France would provide assistance in arms and money, aiming for the liberation of Bosnia.³⁴

In Paris, Prince Mihailo had a discussion with Napoleon III, and found out about the plans of France to open the Italian, but not the Eastern Question.³⁵ Serbian memorandum, prepared for that occasion, was not handed over to the French ruler, who left Paris to take command of the army in Italy. The Memorandum is interesting because it begins as a complaint against the Turkish government domineering, and ends with offering a war alliance to France against Turkey and Austria.³⁶ The Russian ambassadors in Vienna and Paris were familiar with the contents of this Memorandum. Official Russia supported Prince Mihailo, in terms of the Memorandum and in that way tried to determine the unofficial pulse of France on a sensitive issue of Serbia's entry into the war against Turkey and Austria.³⁷ A restrained French policy, being against supporting Russia and the events in Italy gave the Serbian government a motive to take up a more active policy. The government took measures to increase the army troops in all districts.³⁸ On 18 May 1859, The Russian ambassador in Vienna wrote that "the people in Serbia were angry" and that the hatred towards Turkey and Austria had reached the highest level. He also wrote that Prince Miloš was slowly becoming closer with Ilija Garašanin and was going to appoint him the Prince's representative.³⁹ It was the main indicator that Serbia was trying to act more decisively in its policy towards Turkey.

In late June 1859, after the French victories at Solferino and Magenta, the threat of European war increased.⁴⁰ Napoleon III and Franz Josef made a truce in Villafranca. Following the conclusion of the truce it was in the interest of the Principality of Serbia to prevent any unwanted border clashes with the Turkish army. Serbia also had to deny any assistance to agitators for the insurrection in Turkey. Cautious policy of Serbia in 1859 proved as completely justified, because the Italian war was localized, and relations between Serbia and Austria and Turkey did not deteriorate significantly.

The issue of uprising Christians in Turkey was still a hot topic. The question of refugees from Turkish border areas, who sought refuge in Serbia, was of great

³⁴ Prince Mihailo informed his father about this conversation and suggested that the work in Bosnia should be left to the most experienced persons: Ilija Garašanin and Bishop of Šabac, Mihailo. See: АС, ПО, К. 76-22, 28; Пироћанац 1895, 19–20.

³⁵ See: Алексић 1957; Поповић 1925.

³⁶ Јакшић, Вучковић 1963, 27–28.

³⁷ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Д. 242 (1859), л. 119–125; РГВИА, Ф. 440, Оп. 1, Д. 170, л. 55–60.

³⁸ РГВИА, Ф. 450, Оп. 1, Д. 59, л. 61–62.

³⁹ АВПРИ, Ф. 161/1, Оп. 181/2, Д. 242 (1859), л. 75–78.

⁴⁰ Тејлор 1968, 130–131.

importance. The official standpoint of the Ottoman Porte was that Serbia was preparing intrusion of the refugees into the Turkish territory. Without a strict supervision by the Serbian government, the refugees became a subject of easy manipulation and scheming among certain political groups and foreign consuls in Serbia.⁴¹ Contrary to the official policy position, Russophile committed liberals, led by Metropolitan Mihailo⁴² and President of the Council, Stevča Mihailović, helped the refugees from Turkey and encouraged them to incursions into Bosnia. The attitude of Russia and its diplomatic representatives, in this period, was rather contradictory. While the Russian consul in Belgrade urged the Liberals and refugees to take action, the Russian ambassador in Vienna, tried to calm the situation down and advised the Serbian government to caution. In May 1860, the Russian Foreign Minister A. M. Gorchakov presented a note in which he expressed the difficult situation of the Christians in Turkey, and Russia's efforts to discourage them from their rebellious actions.⁴³ Subsequently, the official attitude of St. Petersburg was that the uprisings of the Balkan nations should be seriously prepared. Such preparations for the uprising required not only military but also diplomatic action. The Russian government prepared a project of reforms in the Ottoman Empire. According to the plan, the Porte had to grant autonomy to the Christian regions. The Principalities would pay their taxes, but would gain a better position and improved autonomous rights. Both sides knew that this project would not be accepted. Russia then took steps to make an understanding with France and Prussia, since it expected their support in the future events.⁴⁴

During the period from May to August 1860, the Italian revolutionary Giuseppe Garibaldi's deed was in the focus of European attention. He managed to stir up a revolt of the people in southern Italy with only a thousand volunteers. His venture left a great impression on all the nations in Europe who strove to national unification. Prince Miloš was aware that the heated political situation in Europe and the deterioration of relations with the Ottoman Empire could easily lead to a war in the Balkans. In the first place, there was a question of weapons. In early May 1860, via the Russian consul in Belgrade, Prince Miloš talked to the Asian department of the Russian Foreign Ministry, to purchase rifles for the Serbian army.⁴⁵ After the Prince's second application, on 12 July 1860, the Russian Military Ministry decided to approve the purchase of rifles

⁴¹ See: АС, ИГ, 1125; Ристић 1887, 385; Јагодић 2004, 59–60.

⁴² Mihailo Jovanović (1826–1898) was a Bishop of Šabac (1854–1859) and Metropolitan of Belgrade (1859–1881, 1889–1898). He was one of the most prominent Russophiles in Serbia.

⁴³ ГАРФ, Ф. 828, Оп. 1, Д. 146, 78–81; Татищев 2006, 208–210.

⁴⁴ ГАРФ, Ф. 1127, Оп. 1, Д. 10, 28–31, 33–34.

⁴⁵ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Д. 2 (1860), л. 1.

for the Serbian government. It is interesting that the Russian military circles decided to send to Serbia not the approved old rifles of the Thouvenin type⁴⁶, but the latest model (6-line infantry rifle 1856/1858 model), which at that time was used for arming the Russian infantry.⁴⁷

Russian documents showed that the plan or the instruction written by Matija Ban⁴⁸, in July 1860 about the liberation of Bosnia, was indirectly related to the issue of procurement of arms from Russia, started by Prince Miloš.⁴⁹ This Plan pointed out that Bosnia might be liberated from the Turkish rule only by an uprising of Christians or through actions of any foreign state. The Principality of Serbia should first help the Bosnian uprising secretly and then openly. It further explained the organization of the military units. The Russian consul in Belgrade said that Prince Miloš was familiar with this plan and, in principle, agreed with it. Unfortunately, for its implementation, Serbia had to wait for a favourable military and foreign policy situation.⁵⁰ After Prince Miloš's death, his successor, Prince Mihailo, continued his foreign policy and active work on the liberation and unification of the Serbian people.

List of References

Unpublished documents

АС	Архив Србије
ИГ	Илија Гарашанин
ПО	Поклони и откупи
АВПРИ	Архив внешней политики Российской империи – Ф. 161/1 (Спб Главный архив V-A2 – Политические донесения по Ближнему Востоку); Ф. 161/3 (Спб Главный архив, Политодел); Ф. 209 (Консульство в Белграде (1840–1895))

⁴⁶ The rifles known as Thouvenin *tige* rifles (“Carabines à tige Thouvenin”) were sighted to 600 yards, had a hair trigger, and the barrel had eight grooves with a twist of one turn in 36 inches. The Thouvenin rifles had the inconvenience that they were very difficult to clean, especially the area around the stem. See: Westwood 2005, 23–24, 81, 275–276.

⁴⁷ АВПРИ, Ф. 161/3, Оп. 233, Д. 2 (1860), л. 3–6.

⁴⁸ Matija Ban (1818–1903) was a writer, poet, dramatist and close associate of Ilija Garašanin at the works on the liberation and unification of the Serbian people.

⁴⁹ ГАРФ, Ф. 1127, Оп. 1, Д. 10, 50–53.

⁵⁰ There was a plan that part of the older weapons of the Serbian army gave to the future troops in Bosnia, while the army of the Principality of Serbia was armed with modern Russian rifles. This plan was not real, because the new rifles from Russia not arrived for the life of the old prince.

- ГАРФ Государственный архив Российской Федерации –
Ф. 730 (Николай Павлович Игнатъев);
Ф. 1127 (Будберг Андрей Федорович)
- РГВИА Российский государственный военно-исторический архив –
Ф. 428 (Коллекция Военно-ученого архива, Австро-Венгрия);
Ф. 440 (Коллекция Военно-ученого архива, Франция);
Ф. 450 (Коллекция Военно-ученого архива, Турция)

Articles

- Phyllis Aty (1963): *Необјављени документи енглеског министарства о Србији 1937-1911*. Историјски часопис 12–13, 413–443.
- Temperley, Harold (1932): *The Treaty of Paris of 1856 and Its Execution*. Journal of Modern History, Vol. 4, No. 3, 387–414.

Published documents and bibliography

- Алексић, Љиљана (1957): *Став Француске према Србији за време друге владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868)*. Београд: Српска академија наука.
- Anderson, S. Matthew (1966): *The Eastern Question 1774–1923: a study in international relations*. London – Melbourne – Toronto – New York: Macmillan.
- Грујић, Јеврем (1923): *Записи Јеврема Грујића. Књига друга. (Светоандрејска скупштина)*. Београд: Српска краљевска академија.
- Христић, Никола (2006): *Мемоари 1840–1862* (прир. В. Христић). Београд: Просвета.
- Јагодић, Милош (2004): *Насељавање Кнежевине Србије 1861–1880*. Београд: Историјски институт.
- Јовановић, Владимир (1988): *Успомене* (прир. Василије Крстић). Београд: БИГЗ.
- Јовановић, Nebojša (2011): *Dvor kneza Aleksandra Karađorđevića (1842–1858)*. Beograd: Laguna.
- Јовановић, Слободан (1990): *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*. Београд: БИГЗ; Југославијапублик: Српска књижевна задруга.
- Љушић, Радош (2008): *Српска државност 19. века*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Маринковић, Димитрије (1939): *Успомене и доживљаји Димитрија Маринковића 1846–1869* (прир. Д. Страњаковић). Београд: Српска краљевска академија.
- Пауновић-Штерменски, Јелена (2007): *Урквартово виђење међународног положаја Србије*. Београд: Академска мисао.
- Пироћанац, Милан (1895): *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Попов, А. Нил (1882): *Друга влада Милоша Обреновића (1859–1860)*. Београд.
- Попов, Чедомир (2008): *Источно питање и Српска револуција (1804–1918)*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Поповић, Васиљ (1925): *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*. Београд: Српска краљевска академија.

- Поповић, Ј. Радомир (2003): *Тома Вучић Перишић*. Београд: Историјски институт.
- Раденић, Андрија (1964): *Светоандрејска скупштина*. Београд: Српска академија наука и уметности (Споменик СХИИ. Одељење друштвених наука. Нова серија 15).
- Ристић, Јован (1887): *Спољашњи одношаји Србије новијега времена (1848– 1860)*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Ристић, П. Љубодраг (2008): *Велика Британија и Србија (1856–1862)*. Београд: Балканолошки институт.
- Татищев, Сергей (2006): *Император Александр II. Его жизнь и царствование*. Москва: Транзиткнига.
- Tejlor, J. P. Alan (1968): *Borba za prevlast u Evropi (1848–1918)*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Зборник закона и уредаба Кнежевине Србије*, XI (1858), XII (1859). Београд: Државна штампарија.
- Westwood, David (2005): *Rifles: an illustrated history of their impact*. Santa Barbara, California: Abc-Clio Inc.

Данко Леовац

СРБИЈА И РУСИЈА ТОКОМ ДРУГЕ ВЛАДАВИНЕ КНЕЗА МИЛОША ОБРЕНОВИЋА (1858–1860)

Одредбама Париског мировног уговора (1856) између осталог је укинут руски протекторат над Кнежевином Србијом, која је стављена под колективни протекторат великих сила. Русија је, након Кримског рата, сматрала да је за активнију политику Србије и повратак руског утицаја била неопходна смена кнеза Александра Карађорђевића, на првом месту због његове отворене аустрофилске политике. Русија је зато подржала промену на српском престолу и повратак Обреновића, и уз помоћ Француске спречила мешање Турске и великих сила у рад Светоандрејске скупштине.

Искусни кнез Милош Обреновић је био свестан да за остварење свог програма у унутрашњој и спољној политици мора обезбедити подршку великих сила, на првом месту Русије. Руски цар Александар II одликовао је кнеза Милоша, почетком марта 1859. године, Орденом белог орла и тиме потврдио да подржава повратак Обреновића на престо. Подршка Русије видела се током целе друге владавине кнеза Милоша, а посебно приликом покретања питања о промени устава и питања повратка наследства српског престолоу у породици Обреновић. Руски представник у Београду је био мишљења да “безгранична преданост кнеза Милоша Русији” заслужује највећу могућу помоћ са руске стране.

Почетак друге владавине кнеза Милоша обележило је доста промена у Европи, од уједињења Влашке и Молдавије до почетка италијанског уједињења. Догађаји у Италији праћени су у Београду са великом пажњом, а пут кнеза Михаила у Беч, Париз и Лондон требало је да омогући подршку Србији да италијанско

питање искористи за odlučnije деловање против Турске. У осетљивим разговорима које је са руским амбасадором Виктором Балабином водио у Бечу, крајем марта 1859. године, кнез Михаило је добио обећање да ће у циљу ослобођења Босне, Србија добити помоћ Русије и Француске у оружју и новцу. Како је рат у Италији локализован, Француска није желела да покрене Источно питање, а Русија није имала снаге за нови рат – решавање спорних односа са Портом Србија је морала да врати на стари пут, дипломатски. Став званичног Петрограда, нарочито од ноте руског министра спољних послова А. М. Горчакова, из маја 1860. године, у којој је изнео тешко стање хришћана у Турској и настојања Русије да их одврати од бунтовних покрета, био је да устанак на Балкану треба одложити и озбиљно припремити. У том циљу је Русија и одобрила молбу кнеза Милоша за набавку пушака за српску војску. Подршка коју је Русија пружала Србији, на пољу унутрашње и спољне политике, настављена је и након смрти кнеза Милоша, током владавине његовог наследника, кнеза Михаила (1860–1868).

Aleksandar Rastović, Ph.D.

Associate Prof., Department of History, Faculty of Philosophy
Ćirila and Metodija Street, no. 2, Niš
rastovic@filfak.ni.ac.rs

THE MARRIED COUPLE DICKINSON–BERRY ON SERBIA*

The paper analyzes the efforts of the British couple May Dickinson and James Berry to change the negative image of Serbia in the British public in the first two decades of the twentieth century. These two eminent doctors gained a positive impression of the Serbs already during their first visit to Serbia in 1904, when they attended the coronation ceremony of King Petar Karadjordjević. Their medical and humanitarian mission from 1915 to 1916 is particularly important, when they, together with fifty of their colleagues formed a special hospital, the so-called 'Berry mission' in Vrnjačka Banja. Thanks to their unselfish efforts they eradicated the typhus that was raging throughout Serbia during those months, and cured many sick and wounded Serbian soldiers. Having returned to London they published a book in which they presented their impressions of their stay in Serbia and the humanitarian medical work.

Key words: *Great Britain, Serbia, The First World War, doctors, hospital, humanitarian missions*

Кључне речи: *Велика Британија, Србија, Први светски рат, лекари, болнице, хуманитарне мисије*

The image of Serbia in the British public at the beginning of the twentieth century was not at all favorable. Distance, ignorance, prejudice, had led to the point that the Serbs in Great Britain were considered to be bad guys who only create problems in the Balkans.¹ Serbia had a particularly bad rating on the British island after The May Overthrow in 1903. The Serbs were then called murderers, barbarians, savages.

* This paper is a part of the project *Modernizacija Zapadnog Balkana* – “Modernization of the West Balkan” (No. 177309) supported by the Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia.

¹ Растовић 2005, 427.

The change of gray perceptions about Serbia in Great Britain after 1903 was brought by the strong impact of the married couple of doctors from London, May Dickinson Berry, an anesthesiologist, and her husband, otherwise known surgeon James Berry. They both spoke French and German very well, and they learned the Serbian language. James Berry was born on February 4th 1860 in Kingston (Ontario) in Canada, but he gained his education at *Whitgift School, South Croydon* in London, where he studied and had his advanced training at St Bartholomew's Hospital. He was a longtime associate of the Royal College of Surgeons. He was elected as a consultant surgeon and honorary lecturer in clinical surgery at the *Royal College of Surgeons* in London. He retired in 1927. He is the pioneer in thyroid surgery in England. He wrote a number of papers in the field of surgery.² Together with his first wife Frances May Dickinson, he led a team of British doctors who visited Serbia during the World War I. As a result of this mission was his book *The Story of a Red Cross Unit in Serbia*, which was published in 1916, and dedicated to the heir to the throne Aleksandar Karadjordjević.³ Then they were captured by the Hungarians who expelled them to Switzerland after a few months and from there they continued their humanitarian work in Romania. Berry died in 1946. His first wife, Frances May Dickinson Berry was born in 1857. She was an anesthesiologist by profession. She wrote the book *Austria-Hungary and her Slav Subjects*. She died in 1934.

The spouses Dickinson- Barry stayed for the first time in Serbia in 1904 when they attended a ceremony marking the coronation of King Peter Karadjordjević, and after that they toured the country on their bikes. Upon their return to London, through public lectures and at various meetings and receptions they organized, they informed the intellectual and cultural circles of their country on what they had seen and heard in Serbia. All the information about their activities was regularly sent to Belgrade by Aleksandar Jovičić, a Serbian diplomat in London.

Only in the autumn of 1904, he sent three major reports from which we learn the details of their journey. At a reception in late October that year, prepared in their house for about eighty people, Dr. Berry and his wife spoke favorably about their journey through Serbia, stressing that they particularly noted the enthusiasm of the Serbian people toward King Petar and his dynasty.⁴

² The most important papers: Diseases of the thyroid gland and their surgical treatment. London, 1901, A manual of surgical diagnosis. London, 1904, Harelip and cleft palate. With Special Reference to the Operative Treatment and Its Results. With Thomas Percy Legg (1872–1930). London, 1912.

³ Dickinson Berry, 1916.

⁴ АС, МИДС, ПО, 1904, Ф–III, Д–IV, I/9, Пов. бр. 1837, Јовичић – Пашићу, 17/30. X 1904.

In mid-December the same year, Jovičić sent a detailed report to Belgrade in which he presented the lecture given by Dr. James Berry on December 8th in his apartment. Stressing that it was an excellent, instructive and well attended lecture, he noted that Berry spoke for more than two hours without notes, with illustrations and photographs. The lecture consisted of three segments: the geographical and historical, the current situation in Serbia, a retrospective view on The May Overthrow. The prominent London surgeon was particularly impressed by the picturesque Serbian landscape, mellowness, warmth and hospitality of the Serbian people. During his presentation he particularly highlighted the safety of their stay in Serbia and that all roads were suitable for biking. He pointed out that the food was good and cheap. He was surprised at how the Serbian people were honest and tolerant, and could not understand that this nation could be called murderers and barbarians because of The May Overthrow, as if other nations were immune to such events. He stated the arguments of a prominent Serbian statesman in favor of the removal of King Aleksandar Obrenović. According to his explanation, the former king's actions, such as declaring the unconstitutional status, marriage with an inappropriate person, insulting the senior officers and generals by the queen's brothers who were at the rank of lieutenants and her intention to denominate one of them as the heir to the throne, spilled the glass of the people's patience. Therefore, in the opinion of the Serbian statesman whose name Berry did not mention, we should not condemn those who pledged their lives to save the country from shame and humiliation. In Jovičić's opinion, these words of James Berry left a strong impression on the listeners. At the end of the report he states that the couple Dickinson-Berry indebted Serbia with that lecture and that they are to be thanked for the efforts they make.⁵ May Dickinson and James Berry were otherwise engaged in collecting support for Serbia during the Balkan wars, and during the First World War they gave a great contribution to the opening and equipping of the Anglo-Serbian hospital.⁶

They demonstrated their respect and love towards Serbia and the Serbian people in the best way soon after the beginning of the First World War. At the kind request of Mabel Grujić⁷, an American, the wife of Slavko Grujić, a Serbian diplomat in Great Britain, May Dickinson and her husband accepted the proposal to come to Serbia with their friends doctors and the medical staff and assist in the treatment of the Serbian sick and wounded, as well as

⁵ АС, МИДС, ПО, 1904, Ф–III, Д–IV, I/9, Пов. бр. 2191, Јовичић–Пашићу, 2/15. XII 1904.

⁶ F. O. 372/881, N° 14460, C. Hillon to E, Grey, August 4, 1916.

⁷ Мабел Грујић (1881–1956. Предавач на Америчкој школи класичних студија у Атини)

to combat typhoid fever. After the outbreak of the war, Mabel Grujić was sent to London as an accredited emissary of the Serbian government with the task to alert the local public opinion and appeal to a number of humanitarian and medical organizations to help the sick and wounded in Serbia. At the beginning of the World War First, she established the Committee of Ladies that collected one hundred and fifty thousand francs for the Serbian people and she obtained a gift of fifty thousand francs from the Serbian Relief Fund for the purchase of medical supplies.⁸ She performed her humanitarian work successfully thanks to, among other things, her friendship with Professor Seton-Watson who also had a great reputation in the British public and scientific circles. Professor Watson was the ideological driving force of the creation of the *Serbian Relief Fund*, which aimed to inform the British public about what kind of help Serbia needed.⁹ The friendship of Mabel Grujić with Lady Paget, the wife of Ralph Paget, the British Minister in Serbia, is also known.¹⁰

The married couple Dickinson-Berry with their medical team made a large part of the British mission of doctors and nurses called *Anglo Serbian hospital*, which was active in various regions of the Kingdom of Serbia, until the Austrian occupation of the country at the end of 1915. This was the official name of Berry's team that was almost never used. The popular name of the mission was the *Berry mission*. It was one of the best equipped hospitals that arrived in Serbia.¹¹ It is interesting to note that in their country the members of the mission were called the *Royal Free Hospital Unit*.

The mission consisted of fifty-four members and led by Dr. James Berry and his wife, May Dickinson, went from London to Serbia on January 19th 1915, and arrived at their final destination, Vrnjačka Banja, on February 11th the same year. In Berry's team there were doctors of various specialties, nurses, cooks, superintendants. They brought with them to Serbia huge equipment and medical instruments, medicines, hospital items including beds, blankets, food, clothing, boots in the total value of seven thousand fifty-seven pounds. This amount also included all the expenses of the mission on the territory of Serbia, i.e. Vrnjačka Banja where it was stationed until February 18th 1916 when, at the request of the occupying authorities, it had to leave Serbia. The mission members travelled to Serbia over Malta and then to Thessalonica where they were told in the Serbian consulate that the place determined for their action was Vrnjačka Banja. From Thessalonica they arrived in Skopje over Gevgelija, where they met Lady Paget from whom they heard that there was typhus in Serbia. From Skopje, they

⁸ Грујић Мабел, СБР, 840. (Новаков, А.)

⁹ Ostojic Fejic 1988, 195.

¹⁰ Allcock 1991, 73.

¹¹ Крипнер 1986, 41.

continued their journey to Nis, where they had meetings with Slavko Grujić, Lieutenant Colonel Vojislav Subotic, Serbian Deputy of the Red Cross and Red Cross President Colonel Karanović from whom they learned that they were assigned to a backup military hospital in Vrnjačka Banja, i.e. subordinated to the Serbian military authorities based in Kragujevac. Then they finally went to a place where they would work for the whole year. Due to the large number of Englishmen who resided in Vrnjačka Banja, this town was called the English town.¹²

After the necessary technical preparation, the mission of doctor Berry and his wife, May Dickinson began to work on February 19th 1915, and on February 21st, their hospital received for treatment the first twenty-three patients. The humanitarian mission led by James Berry and his wife had six hospitals with a total of three hundred sixty beds under their supervision, and beside the fifty-four members of the mission at hospitals, there were also Austrian prisoners of war who worked as technical staff or engineers, and there were also Serbs, which meant that between sixty and seventy people worked in British hospitals in the area of Vrnjačka Banja. The Berry placed the main hospital in an abandoned and large casino, i.e. the spa villa, which had the name Therapy.¹³ This building was the ideal location for the hospital because it had a large dining room, several spacious rooms, rooms for storage of goods, bathrooms, unlimited supply of water, steam laundry, power plant, central heating, modern toilets. A better place for the hospital almost did not exist even in Belgrade.

In their work they were subordinated to the Serbian army headquarters in Kragujevac, and communication with the headquarters was kept by the major Gasic, who was a civil doctor in Belgrade before the war. Another man for connection with the Serbian authorities was the interpreter Nojhat, a hotel manager from Belgrade who had spent a long time in the United States where he had learned English. Each member of the mission received three dinars a day from the Serbian government, which they used for daily provision of food and hospital equipment, medical material, while the Berry mission was supplied with petrol and kerosene by Serbian authorities.

One of the most important activities of the mission was the eradication of typhus, and in that sense, they succeeded in building a special hospital-barracks in a very short time, where only the typhoid patients were accommodated. By the way, in Serbia during 1914/1915 one hundred and fifty thousand people and nearly half of its doctors (over eighty) died of typhus.¹⁴ It is interesting that the

¹² Petković 1996, 66.

¹³ Кришнер 1986, 70.

¹⁴ Дивљановић 1986, 95.

price of construction of the improvised hospital was five thousand dinars or just one hundred and fifty pounds. It is curious that this was the first hospital of its kind built in Serbia. The hospital also had a special insulation department for those with dubious symptoms or suffering from typhus.¹⁵ Due to good organization, order, cleanliness, successful treatment of Serbian soldiers, the wounded and sick, the English doctors and humanitarian workers received a written appreciation from Duke Radomir Putnik on May 25th 1915.

As the war front was approaching the south, there was a dilemma among the English humanitarians whether the mission should continue working or retreat together with the Serbian army in the case of Austrian occupation of Serbia. There was an opinion that it would be a pity a lot of doctors and nurses to remain idle in Serbia while they could work more effectively to help at hospitals in Malta or in another war front. The mission members talked repeatedly about this issue with the emissary Ralph Paget and Serbian military authorities that felt that in case the army retreated, the Berry's medical unit should do the same. By the way, Ralph Paget performed the coordination of all British medical and humanitarian missions in Serbia and took care of their relations with Serbian authorities. He was also the head of the International Commission for prevention of epidemic typhus in Serbia.¹⁶ The whole situation was further aggravated by the news of the Austrian occupation of Belgrade, Požarevac and other Serbian towns, and it was getting more likely that the Austrian troops would arrive in Vrnjačka Banja. Eventually the Berry mission was decided to remain in Vrnjačka Banja regardless of whether they would be able to continue their work or would be captured by the Austro-Hungarian soldiers. Except for three members of the mission who expressly requested to withdraw in the direction of Albania, the others remained determined to stay in Vrnjačka Banja, which effectively meant that twenty-eight of them continued working after withdrawal of the Serbian army.

Austrian soldiers entered Vrnjačka Banja and the British hospital of doctor Berry on November 9th 1915, and the next day the mission continued their daily hospital tasks as that was the decision of the occupying authorities. In the next few weeks, at the hospital of the married couple Dickinson-Berry, they continued treatment of the Austro-Hungarian soldiers and the wounded whose fought on the Russian and Italian fronts. Their relation to the members of the British team, but also to the Serbs who stayed in hospital and in the town was correct. Doctor Berry even noted on the pages of his book that during their captivity under the Austrian occupation forces, no atrocities and violence of the Austrians were recorded except that there was sporadic looting. However, over

¹⁵ Idem, 104.

¹⁶ Grba 1995, 34.

time the hospital emptied, the British doctors and nurses had less work, and at the beginning of 1916, the occupation authorities ordered that the mission of the British doctors and humanitarian workers had to leave the town and Serbia towards Kruševac, as they did on February 18th 1916. After almost a year, Doctor Barry, his wife May and twenty-five members of the mission left Vrnjačka Banja, and began their journey via Kruševac, Belgrade, Budapest, Vienna and Switzerland to Paris from where they headed to London, which was the completion of this mission activities and the end of the couple Dickinson-Berry's stay in Serbia.

The couple Dickinson-Berry published their impressions of the work of the medical and humanitarian mission in 1916 upon their return to London in a book that was titled *The Story of a Red Cross Unit in Serbia. With F. May Dickinson Berry and W. Lyon Blease*. This work is an extremely valuable record of war time, but also a kind of description of Serbia and Serbian people seen by impartial observers who had spent a year among the Serbs and prepared the book based on that. Its creation was also influenced by requests of numerous friends of the British couple who wanted everything that happened during that year's work of the Red Cross mission to be recorded. Doctor James Berry notes in the preface that their stay in Serbia was a strange blend of tragedy, comedy and pathos. They arrived in Serbia with feelings of respect for the Serbian people, whose history was full of great deeds that deserved to be recorded in Great Britain, and whose struggle for freedom and liberation of the country from the invaders was so heroic.¹⁷ This work was otherwise dedicated to Prince Alexander Karadjordjević who left a strong impression on two British doctors. This respect for the Serbian heir to the throne was best proven by the words that he, with his military skill, energy and ability had done much for his country and the allied cause.

The book consists of eighteen chapters and two hundred and ninety-two pages that describe in detail the stay and activities of the Berry medical mission. Besides the couple, different chapters of this book were written by members of the mission Helen Boyle, Donald Norris, Lyon Blease. It should be noted that in addition to the fact that Berry was a highly respected doctor, he was also well acquainted with Serbian political history, which he showed in the first chapter, where he made a kind of retrospective of the historic events that preceded the outbreak of World War I. Berry points out that the whole problem started in 1908 when the Austro-Hungarian Empire suddenly annexed Bosnia and Herzegovina, which did not get the adequate protest of the great powers, unlike in Serbia, where the act caused anger of the local population. Underlining that the Austro-Hungarian Empire did much to advance the provinces during the

¹⁷ Dickinson Berry 1916, VIII.

thirty-year occupation of Bosnia and Herzegovina, he admitted that its reign was never popular among the population and the annexation marked the end of all dreams about a possible Serbian alliance with these two provinces.¹⁸

On the pages of this chapter, the British doctor also pointed the existence of hostilities between Serbia and Bulgaria, which was encouraged by the Austro-Hungarian Empire, and that the success of the Balkan allies in the war with Turkey in 1912 was a major blow to the aspirations of Vienna in those regions. Berry also warned that Austria-Hungary sought the reason for a long time to attack Serbia because it did not want a strong neighbor on its southern borders, and the murder of the heir to the throne Ferdinand was what they sought. On the other hand, Serbia did not want the outbreak of the war because it had just emerged from two wars and was not prepared for a new conflict.

One of the key parts of the book (chapter nine) concerns the description of the Serbs as a people, the mentality, customs, habits. All the members of the mission except doctor Berry, his wife and another member, had a problem with the Serbian language, which was a kind of nightmare for them. But despite that fact they all managed to establish close contacts with their patients, the hosts and the population of Vrnjačka Banja, which led to their positive general impressions of the Serbs. Also, despite the dusty and muddy roads, poorly cobbled streets, poor railways, they found Serbia attractive and were surprised by the landscape of northern Serbia, which greatly resembled the hilly parts of Great Britain.

In terms of the social structure of the Serbian population, the authors noted that most of the inhabitants were peasants who owned the land and that they maintained a modest standard of living which was characteristic for their ancestors who had also lived very modestly. Unlike them, the rich people in Serbia measured their wealth as they did in the seventeenth century England, through the land, cattle, horses, furniture, dishes. The couple noticed that the part of the people who were educated abroad, accepted a high level of civilization and modernization as opposed to ordinary people who kept the primitive racial spirit.¹⁹

Berry-Dickinson point the following as being the most important characteristics of the Serbs – patriotism, cheerfulness, hospitality, delay and giving promises easily. Patriotism is deeply rooted in the Serbian people who do not speak about Holy Serbia, but their feeling for the country is more religious in nature than it is, for example, in Russia. Referring to the enemies of the Serbian state, Berry and his wife say that the Serbs hate Austria far more than Turkey, because the Turks tortured them only physically, while the Austrians tried to seize their soul. The special topic of discussion was the status of the

¹⁸ Idem, 1.

¹⁹ Idem, 123.

Serbian woman which was not very good, but it was far better than the one in Montenegro. The British doctors were unpleasantly surprised by the Serbian custom that men were willing to beat their wives. On the other hand, they were pleasantly surprised by the fact that almost every larger Serbian village had a school. However, they believed that one of the greatest ailments of the Serbs was bureaucracy and a slow movement forward (modernization of the society).

On the pages of this book, an interesting comparison with the Irish was made. The similarity of the Serbs and the Irishmen was reflected in the fact that both people enjoyed the benefits of everyday life, were ready to postpone the completion of the unfinished things not for the same day, but for the next or another day. Also, the similarity was reflected in the fact that both peoples had a strong nationalistic spirit, were careless to dirtiness, superficial and impulsive, very hospitable.²⁰ Commenting on the Serbian patients in hospitals where they worked, James Berry emphasizes that they are good and obedient, but very suspicious, especially regarding anesthesia, because they believe that any anesthesia shortens your life for a number of years and therefore are willing to endure pain rather than undergo sedation during the surgery.

The example of this prominent couple shows that during their visit to Serbia they gained a completely different picture of the country and its people, from the one that was enshrined in the British public. The married couple Dickinson-Berry were true friends of the Serbian people, and quite opposite, for example, to what Mary Durham and Herbert Vivian were doing, they presented the real Serbia everywhere and at all times. Their noble 1915–1916 activities were of paramount importance and unprecedented in the history of relations between Great Britain and Serbia of the time.

Unpublished Documents

- Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење, 1904, Фасцикла–III, Досије–IV, I/9, Пов. бр. 1837, Јовичић–Пашићу, 17/30. X 1904. (АС, МИДС, ПО, Ф, Д)
АС, МИДС, ПО, 1904, Ф–III, Д–IV, I/9, Пов. бр. 2191, Јовичић–Пашићу, 2/15. XII 1904.
Foreign Office 372/881, N° 14460, C. Hillon to E, Grey, August 4, 1916. (F.O)

List of References

- Allcock, John (1991): *Black Lambs and Grey Falcons: Women Travellers in the Balkans*, Bradford: Bradford University Press

²⁰ Idem, 135.

- Dickinson, May (1916): *The Story of a Red Cross Unit in Serbia*. London: J. & A. Churchill
- Дивљановић, Драгољуб (1986): *Пегави тифус у Србији*, у: Милић, Даница (ур.) *Србија 1915. године*, Зборник радова, књ. 4, Београд 1986, 95–110.
- Grba, Milan (1995): *British Medical Units and Serbia in the First World War*. The South Slav Journal, vol. 16, N° 3–4, London 1995, 27–38.
- Крипнер, Моника (1986): *Жене у рату. Србија 1915–1918*, Београд: Народна књига
- Ostojić, Fejić, Ubavka (1988): *Akcije za pomoc Srbiji u Velikoj Britaniji tokom Prvog svetskog rata*, у: Каčавенда, Петар (ур.) *Jugoslovensko britanski odnosi*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 191–203.
- Petković, Nataša (1996): *Britanci o Srbiji 1900–1920*, Beograd: BiG štampa
- Попов, Чедомир (ур.) (2006): *Српски биографски речник 2*, В–Г. Нови Сад: Будућност
- Растовић, Александар (2005): *Велика Британија и Србија 1903–1914*. Београд: Историјски институт

Александар Растовић

БРАЧНИ ПАР ДИКИНСОН–БЕРИ О СРБИЈИ

Угледни брачни пар лекара Дикинсон–Бери из Лондона дао је немерљив допринос разбијању увреженог стереотипа о Србији као земљи дивљака и убица, нарочито актуелног почетком двадесетог века, тачније, након мајског преврата 1903. године, када је дошло до промене династија на српском престолу. Они су први пут боравили у Србији 1904. године, када су присуствовали церемонији крунисања новог српског владара Петра Карађорђевића. После завршетка крунидбених свечаности, бициклима су обишли Србију. По повратку у Лондон одржали су серију предавања, на којима су пред окупљеном тадашњом интелектуалном елитом своје земље, говорили о Србији и српском народу у позитивном смислу. По избијању Првог светског рата, а на позив Мабел Грујић, одазвали су се њеном апелу да са својим колегама лекарима и болничарима поведу у Србију једну хуманитарну мисију како би помогли у лечењу народа и српских бораца-рањеника који су претрпели страхоте у ратним дејствима. Медицинско-хуманитарна мисија, популарно названа Беријева, у којој су се налазили угледни британски лекари, болничари, медицинске сестре (укупно педесет четири лица), боравила је пуних годину дана, од фебруара 1915. до фебруара 1916. године, у Врњачкој Бањи, где су организовали најсавременију болницу за лечење рањеника и оболелих од тифуса. Свој племенити рад су наставили и после аустроугарске окупације Србије, мада у смањеном обиму. По повратку у земљу објавили су књигу сведочанстава о боравку у Србији, у којој су на објективан и непристрастан начин представили Србију и њен народ.

Прилози / Contributions

UDC: 392.8(497.11)(091) ; 641.5(497.11)(091)
ID: 187238668

Olga Zirojević, naučni savetnik
Istorijski institut
Knez Mihailova 36/II
Beograd
olgazirojevic@eunet.rs

PRILOZI ZA ISTORIJU PRIVREDE

I. ŠTA JE BORANIJA / BURANIJA?

U radu se razmatra naziv za zelene mahune pasulja, ali i za vrstu jela koje može biti spravljeno i od niza drugog povrća. Ime se vezuje za Buran bint Hasan ibn Sahl, ženu abasidskog halife al-Mamuna (813–833); u njenoj svadbenoj opremi nalazio se, kažu, zeleni tepih ukrašen biserima, pa je otuda *buraniyye* prvobitno naziv za jelo s kiselim mlekom, spanaćem i pirinčem, koje je izgledom podsećalo na taj čuveni tepih, a po drugoj verziji, to jelo je izmislila sama Buran. Reč je o posebnoj, orijentalnoj jelo koje će se, vremenom, spravljati od raznog povrća, uključujući i ono novoprispelo iz Amerike, paradajz i papriku. Jelo je i danas popularno na balkanskim i (blisko)istočnim prostorima, o čemu svedoče, pre svega, zapisi etnologa i raspoloživi *Rečnici* i *Kuvari*, od Španije do Avganistana.

Ključne reči: boranija (ili: buranija), Buran, pirnač, spanać, kiselo mleko, mahune, patlidžan, tikve, začini, recepti, rečnik, kuvar

U najnovijem *Velikom rečniku stranih reči i izraza*, Ivana Klajna i Milana Šipke, uz reč *boranija* (nepravilno – *buranija*) stoji: *zelene mahune pasulja, jelo od tih mahuna, odnosno fig. sitnica, beznačajna stvar, ono što je vrlo lako, jednostavno; pa dalje mali, beznačajni ljudi, onaj koji je mlad, neiskusna, zelen.*

A priča počinje sa Buran bint Hasan ibn Sahl, ženom abasidskog halife al-Mamuna (813–833). U njenoj opremi se nalazio, kažu, zeleni tepih ukrašen biserima, pa je otuda *buraniyye* naziv za jelo sa kiselim mlekom, spanaćem i pirinčem, koje je izgledom podsećalo na taj čuveni tepih (po drugoj verziji pak, sama Buran je izmislila ovo jelo). „Priča se – čitamo u *Istoriji Arapa* Filipa Hitija (Philip Hitti) – da je prilikom svadbe, iz zlatnog poslužavnika na bračni par prosuto hiljadu komada bisera iste veličine. Oni su sedeli na zlatnom minderu,

po kojem su bili posuti biseri i safiri. Dvije stotine svijeća na svijećnjaku od ambre pretvarali su noć u dan“.

U arapskoj književnosti je ovaj događaj dugo živeo kao jedna od nezaboravnih ekstravagantnosti toga perioda.

I u raspoloživim turskim rečnicima uglavnom se ističe da je u pitanju lično ime – Buran – s tim, što se ime vezuje za jelo koje je služeno na svadbi, ili se pak, Buran ponegde identifikuje kao kćer Perviza, u čijem je posedu bio pomenuti biserli tepih, koji će, potom, dati svoje ime jelu sličnog izgleda. Tačno je da je ovo ime – Puran, Poran, Boran – nosila, prvobitno sasanidska kraljica (vladala 631. godine), ćerka Husreva II (poznatog i kao Husrev Perviz). Samo *Turski etimološki rečnik* Ismeta Zeki Ejuboglua (Ismet Zeki Eyuboglu) ime ovog jela vezuje za Bugru-hana – bugrahani, bugrani, borani – turskog centralnoazijskog vladara iz X veka, kojem ovo treba da je bilo najomiljenije jelo, a za koje, opet, znaju samo Turci (ni danas nikako nepoznat pokušaj svojatanja tuđeg).

Prema *Turskoj enciklopediji*, u pitanju je posebno orijentalno jelo, u više varijanti, a klasičnom se smatra ona od pirinča i spanaća (daju se i saveti kako da se prilikom kuvanja sačuva njegova zelena boja). Boranija (*borani*) se, međutim, gotovi, kako tu dalje saznajemo, i od praziluka, zelenog povrća uopšte, ali i od pasulja, nauta (leblebije), boba i sličnih mahunarki. Zanimljivo je da je i kod nas to moglo biti jelo od kupusa ribanca i pirinča ili pasulja, uz ono od zelenih mahuna pasulja, a pokrajinski pak, jelo od zelja ili spanaća s brašnom, što je bliže originalnom značenju ovog naziva.

Pod boranijom su se, međutim, podrazumevala i jela od patlidžana, i to, čini se, od samog početka, kako svedoči najraniji sačuvani arapski (bagdaski) kuvar, u kojem nalazimo čak dva jela zgotovljena od ovog povrća: *buran* i *buraniya*. I arapski rečnik Rajnarda Dozija (Reinhardt Dozy) iz 1881. *burani* i *buraniye* prevodi španskom rečju alboranija, a, kako se tu dalje objašnjava, u pitanju je jelo od patlidžana, bundeve, (novoprispelog) paradajza i paprike ili pak samo od patlidžana („aubergines a la Bouran“). Otuda se, valjda, u najnovijoj *Enciklopediji islama*, isključivo recepti za jela s patlidžanom vezuju za Buran. U španskom postoje i oblici *almoronia*, *boronia*, *moronia*.

Borani je i za turskog učenjaka Muhameda bin Mahmuda Širvanija (druga polovina XIV i prva polovina XV veka) jelo pripremljeno od patlidžana, uz dodatak kiselog mleka, belog luka i začina, dok su u kalji od boranije (*borani kalyesi*) dodavani još meso, crni luk, jaja i, opet, razni začini.

Među jelima koja su iznošena na carsku trpezu u vreme vladavine sultana Mehmeda Osvajača nalazi se i boranija (*borani*), tj spanać pržen sa pirinčem, uz još tri jela od spanaća: bareni spanać, spanać s kuvanim mesom i spanać s kiselim mlekom. Tu se daje i recept, pa tako saznajemo još da se boranija tada pripremala od spanaća, pirinča, crnog luka i maslinovog ulja. Servirala se ohlađena, sa kiselim mlekom.

Za Vuka Stef. Karadžića (1818) boranija je „die noch grünen Fisolen (lat. *phaseoli virides, immaturi*)“. „Srbi tako zovu zeleni pasulj – kaže i Đorđe Popović Daničar – pa bio on presan ili kivan, ovu su reč uzeli od turskoga *burani*, što znači jelo od skuvana zelena pasulja zgotovljena sa mesom i kiselim mlekom“. I u Levču i Temniću, kako to svedoči etnolog Stanoje Mijatović „leti i u jesen prestavlja se *boranija* od pasulja, a jela se i boranija (dok je još mlada) i od boba“. Buranija, koja se početkom minolog veka gotovila na području nekadašnje Đevđelijske kaze (odnosno kadiluka), bila je obogaćena (kao i ona u Španiji) i novoprispelim povrćem iz Amerike, a pripremala se ovako: „Ispetu se na žaru plavi i crveni patlidžani, nekoliko paprika i bamja, pa sve to istucaju zajedno. Zatim se kane 3-4 kapi sirćeta i doda dva-tri češna bela luka i jelo je gotovo. Buranija bi značilo: mešavina“, kazuje, na kraju, Stevan Tanović.

Među srpskim narodnim jelima u Bosni Luka Grđić-Bjelokosić pominje i buraniju. „Pravi se ponajviše od tikve, a može se načiniti i od mladih mohuna (od graha)“. A „posne mohune se grade na pirjan, na salatu, a ponajviše u tepsiju *na buraniju*, ili kako mnogi zovu *na červiš*. Pripremaju se kao i buranija od tikve“.

Kuvane mahune zelenoga graha vrlo su draga hrana našim težacima u Bosni, kaže i Stevan Majstorović. „Kuvaju se posno ili mrsno; na gusto ili na čorbu“. A ova se hrana iznosi i pred gosta.

I danas u Bosni ima raznih vrsta buranija, kako to u svom poznatom *Bosanskom kuharu* kaže Alija Lakišić, ističući da „arapski buraniyya označava jelo spravljeno od zeleni i pirinča, te nema nikakve veze sa pojmom buranije u Bosni“ odnosno da u Bosni ima raznih vrsta buranija (od tikvica, od mahuna, od patlidžana, od poriluka, uz počiteljsku i mostarsku buraniju).

Pišući o *Tradicionalnoj kuhinji Jevreja bivše Jugoslavije*, Milica Mihailović je (iz knjige Nine Kehayan *Putovanja plavog patlidžana*) preuzela i jedan recept s pod naslovom „boranija“, začuđena, pomalo, što taj podnaslov nema ničeg zajedničkog sa rečju koja je nama poznata pod tim imenom – u pitanju je bio ragu od leblebija, patlidžana i tikvica (u koji se ubacivao čak i jedan mali morski rak, pa jelo nije kašer).

U 9. veku je u persijskoj kuhinji bilo sedam jela u kategoriji boranije: sa spanaćem (*esfenaj*), tikvicama (*kadu*), repom (*čogonar*), patlidžanom (*badenjan*), zelenim mahunama (*lubia-ye sabz*), kiselim artičokama (*kangar*) i vrganjima (*qarč*), uz obavezni dodatak kiselog mleka. U *Persijsko-engleskom rečniku* (iz 1892. godine) *burani* je samo jelo koje se spravlja od patlidžana. U savremenoj persijskoj kuhinji posebno je popularno jelo *borani esfanađ* (nalazimo ga i u jednom *Sufijskom kuharu*) koje se priprema od spanaća, kiselog mleka, belog i crnog luka, ali, za razliku od prvobitnog recepta, bez pirinča. Tu je zatim i patlidžan, tikvica i šargarepa. A zelene mahune, odnosno boranija (*lubja-sabz*) priprema se u Persiji s mesom i drugim povrćem, pa i onim mnogo kasnije

prispelim iz Amerike (krompir i paradajz), na način, dakle, sličan onome na našim prostorima.

Zanimljivo je da se u avganistanskoj kuhinji pod boranijom podrazumeva povrće sa sosom od svežeg (mekog) sira; pa tako može biti s krompirom, bundevom, patlidžanom, tikvicama; redovno bez pirinča, ali uvek s paradajzom.

U standardnim turskim rečnicima *borani* je povrće (na primer, spanać) sa pirinčem i kiselim mlekom, dok se zelene mahune nazivaju *taze fasulye*. Kod Bugara je to *zelen fasul*. A tako se naziva i u Prvom srpskom kuvaru jeromonaha Jeroteja Draganovića – *boranija ili „zeleni pasulj“*.

Ali, o kojoj vrsti pasulja je tu reč budući da je ovaj današnji donet, verovatno negde u XVII veku, iz Amerike?

Uz već pomenuti bob (tur. *bakla*) postojali su, u vreme pre otkrića Amerike, i neki crni ili kineski pasulj (tur. *bö(g)rülce*), *grah* (baš pod tim imenom u turskim defterima, čak i *crni grah*, ili je to, možda, bio drugi naziv za upravo pomenuti kineski pasulj?), koji tada nije mogao da bude sinoniman sa *našim* (odnosno američkim) pasuljem.

Prema *Poljoprivrednoj enciklopediji* boranija („mahune“; *Phaseolus vulgaris* L.) „povrtna je jednogodišnja zeljasta biljka iz por. *Papilionaceae*, kod koje se uglavnom za ljudsku ishranu upotrebljavaju mlade mahune (plodovi u nedozrelom stanju). Od boranije mogu da se troše i semenke, koje nemaju kvalitet pasulja.“ Kako dalje saznajemo, „danas se intenzivno radi na stvaranju novih sorata i poboljšanju postojećih. I u Jugoslaviji počinje tek posle Drugog svetskog rata ozbiljan rad na ovoj kulturi“.

Lista referenci

- Arberry, A. J., *A Baghdad Cookery-Book*, Islamic Culture XIII, 1, January 1939, 191–192.
- Asirlar boyu tarihi seyri içinde MISALLI Büyük Türkçe Sözlük*, I. Ayverdi, ed. A. Topaloglu, 1, Istanbul 2006, 399.
- Dozy, R., *Supplement aux dictionnaires arabes*, I–II, Leiden 1881, 126–127.
- Encyclopaedia Iranica*, IV, London - New York 1990, 553–555.
- Etnografija na Bâlgarija*, II, BAN, Sofija 1983, 292.
- Eyuboglu, I. Z., *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Istanbul 1995, 96.
- Grđić Bjelokosić, L., *Srpska narodna jela u Bosni i u Hercegovini*, J. Erdeljanović, Srpska narodna jela i pića, 1, SKA, SEZ X, Beograd 1908, 108, 111.
- Gürsoy, D., *Turkish Cuisine in Historical Perspective*, transl. by J. H. Matthews, Istanbul 2006, 2007, 114, 93.
- Heiderfazel, S., *Afganische Küche*, 2 Auflage, Heidelberg, 2001, 79–82.
- Hiti, F., *Istorija Arapa od najstarijih vremena do danas*, II izdanje, Sarajevo 1973, 216.
- Justi, F., *Iranisches Namenbuch*, Hildesheim 1963, 70.

- Karadžić, V. Stef., *Srpski rječnik, 1818*. Prosveta – Beograd 1966, 41.
- Klajn, I. – M. Šipka, *Veliki rečnik stranih reči i izraza*, Novi Sad, Prometej 2006, 225.
- Lakišić, A., *Bosanski kuhar, tradicionalno kulinarstvo u Bosni i Hercegovini*, peto dopunjenoizdanje, Svjetlost, Sarajevo 1990, 255–256.
- Lang, K. H., *BURAN, The Encyclopedia of Islam, THREE*, Brill, London-Boston 2010, 118–119.
- Majstorović, St., *Hrana naših težaka u Bosni*, GZM XX, Sarajevo 1908, 442.
- Mekinassi, A., *Léxico de las palabras espanolas de origen arabe*, Tetijan 1963, 14.
- Mihailović, M., *Tradicionalna kuhinja Jevreja bivše Jugoslavije*, Beograd 1998, 10, 48.
- Mijatović, St. M., *Srpska narodna jela (sa prilogom o pićima) u Levču i u Temniću*, J. Erdeljanović, *Srpska narodna jela i pića*, 1, SKA, SEZ X, Beograd 1908, 15.
- Popović, Đ., *Turske i druge istočanske reči u našem jeziku*, Glasnik SUD 59, Beograd 1884, 52.
- Poljoprivredna enciklopedija, 1*, Zagreb 1967, 120–122.
- Prvi srpski kuvar jeromonaha Jeroteja Draganovića*, Krušedol, Beograd 1855, 1993, 30–31.
- Royai M. – Leskovar Sn., *Tajne persijske kuhinje*, Beograd 2004, 36, 41, 100, 120.
- Seidel, K., *Sufijski kuhar, kako dočekati i ugostiti musafira*, s engleskog na bosanski preveo i tekst obradio E. Kukavica, Sarajevo 2008, 166–167.
- Širvani, Muhammed bin Mahmud, *15. Yüzyil Osmanli Mutfagi*, Istanbul 2005, 281.
- Steingass, F., *A comprehensive Persian-english Dictionary*, Librairie du Liban Publishers, 1892, 1998, 206.
- Tanović, St., *Srpska narodna jela i pića iz Đevđelijske kaze*, uredili Tih. Đorđević i V.Čajkanović, SKA; SEZ XXXIII, Beograd 1925, 278.
- Türk Ansiklopedisi, 1*, Istanbul 1969, 301.
- Wolff, Fr., *Glossar zu Firdosis Schahname*, Hildesheim 1965, 205.

II. PUTEVI KROMPIRA

Na osnovu raspoloživih podataka različite provenijencije, u tekstu je prikazan put krompira sa Anda u pojedine evropske zemlje, na naše balkanske prostore, kao i na ostale kontinente, u vremenu od XVI do u XX vek. Na tom putu je ova nova južnoamerička kulturna biljka dobijala razna i mnogobrojna imena, čak i unutar istog jezika, što svedoči, pored ostalog, i o pravcima njenog kretanja, pa se, tako, jedan od naših naziva – krompir – izvodi od nemačke reči *Grundbirne* – kruška iz zemlje. Dug i mukotrpan put pratili su, ponajviše, otpori i predrasude, pored ostalih i ona da krompir izaziva čitav niz raznih bolesti (u njegovom zelenom delu je zaista bilo solanina, a na uzgajanje su mogli uticati i izmenjeni klimatski uslovi). Uz prosvেćene vladare, među koje spadaju i vladika Petar I Petrović Njegoš i knez Miloš Obrenović, širenju krompira doprineli su, u znatnoj meri, ratovi i glad. „Sejanje i razmnoženije krompira“ preporučuje od sveg srca i naš veliki prosvetitelj Dositej Obradović. Na ostale kontinente

krompir stiže zahvaljujući pomorcima, misionarima i kolonijalnim službenicima. Osnovna životna namirnica u mnogim evropskim zemljama postao je, smatra se, tek od sredine XVIII veka. A jeo se baren, restovan, pečen, pržen ili bi se dodavao jelima od testa. Mogao je biti pripreman u dve varijante: mrsnoj i posnoj. Zbog svoje hranljive vrednosti, danas je po značaju na četvrtom mestu u svetu, odmah iza pšenice, pirinča i kukuruza. Uz postojećih 5.000 vrsta stalno se stvaraju i nove. S pravom ga nazivaju povrćem koje je promenilo istoriju.

Cljučne reči: godina krompira, Južna Amerika, Andi, Inke, Španci, imena krompira, put, rat, zabrane, Dositej Obradović, bolesti, ishrana, jela, *Kuvari*, hemijski sastav, proizvodnja, vrste, glad

POREKLO

Na predlog Perua, Ujedinjene nacije su 2008. godinu proglasile godinom krompira. Zašto?

Vratimo se na početak.

Za nas je ova biljka dar Anda, a za Indijance je bila dar bogova. Uz kukuruz, pasulj, papriku, paradajz – da nabrojimo najznačajnije – spada među one kulture koje su umnogome izmenile dalji tok evropske i svetske istorije.

Starost ove jednogodišnje zeljaste biljke (lat. ime *Solanum tuberosum*) iz porodice *pomoćnica* stalno se pomera unazad. Shodno najnovijim istraživanjima, sve danas kultivisane vrste krompira potiču iz raznih mesta na Andima – od severne Venecuele do Argentine i ostrva Čiloe na jugu Čilea. Na tom ostrvu su nađene najstarije poznate vrste divljeg krompira, čija se starost procenjuje na oko 13 000 godina. A čileanske vrste potiču pak od peruanskih – naime, ova zemlja se dugo godina smatrala pradomovinom krompira, a u njoj i danas postoji više od 3 000 endemskih vrsta ove biljke. Peru i Čile su se nedavno i sukobili oko primata. Jedan od novijih istraživača izneo je tezu o različitom poreklu *našeg* krompira.

Pored mnogobrojnih domaćih sorti, u Andima i danas postoji preko dve stotine divljih, a većina se može uzgajati samo u peruanskim Andima, jer zahtevaju specifične klimatske i agroekološke uslove.

Kultivisanje krompira je započelo negde pre 8.000 ili 5.000 godina; iz divljih vrsta dobijene su one koje su davale veći prinos i bile otpornije. Prilikom arheoloških iskopavanja, u mnogobrojnim grobovima južnoameričkih naroda nađeni su predmeti od keramike sa predstavama krompira, među kojima i čovekolike i bogolike figure krompira, što bi svedočilo da je bio kultivisan i poštovan još pre Inka. A na to bi ukazivalo i vremensko poklapanje svetkovina južnoameričkih naroda s vremenom setve i žetve krompira. Uspon je ova biljka doživela tek u XIII veku u carstvu Inka, koji su veštačkim sistemom navodnjavanja omogućili da se krompir uzgaja i u do tada suvim područjima.

Koristeći klimatske uslove, Inke su raspolagale i jednom vrstom suvog krompira (*chuno*), koji je bio upotrebljiv čak više godina (i danas se u andskim zemljama može kupiti *papa secca*). Kada su u XVI veku Španci i Englezi došli u dodir sa tamošnjim Indijancima, zapazili su da je *papa* – krompir u njihovom jeziku – imao važnu ulogu u mitologiji, a i danas je, pod nazivom *mama jatha* – majka vegetacije, predmet kulta u Andima, u čijim su se zabitim delovima, pod tankim hrišćanskim slojem, sačuvali i prvobitni mitovi o krompiru.

OKO IMENA

Upoznavši krompir u carstvu Inka, Španci su ga, pod indijanskim imenom *papa*, razneli po celoj Južnoj Americi. Zbog sličnosti sa slatkim krompirom, koji je odmah prihvaćen, običan krompir dobija, u Španiji, pogrešan naziv *patata*. Otuda i nazivi u engleskom (*potato*), malteškom (*patate, patat*), ladinu (*patata*), turskom (*patates*), albanskom (*patate*), pa dalje u Portugalu i Tunisu (*batata*), Grčkoj (*batate*). Tačan naziv *papa* upotrebljava se u španskom govornom području u Americi, zatim u Andaluziji i Estramaduri.

Ponekad se novo opisuje pomoću starog, poznatog, pa otuda naziv „jabuka iz zemlje“, franc. *pomme de terre*, odnosno ital. *pero di terra, per de terra* („kruška iz zemlje“). Austrijski pandan je *Erfdäpfel* odnosno *Erdbirn(e), Grundbirne* i *Bodenbirne*. Pa dalje, zahvaljujući različitim dijalektima, imamo, u germanskom govornom području, i sledeće varijante ovog poslednjeg imena: *Grumbeere, Grumbiere, Gromper, Krumpa*. U mađarskom je *krumpli* (uz *burgonya*, jer su mnogi recepti stigli iz Francuske). Otuda, najzad, i naša reč *krumpir* (*Krumbier*) odnosno *krompir* (ili „kruška iz zemlje“).

Nemački naziv za krompir – *Kartoffel*, izveden je od ital. reči *tartuffolo, tartoffulo* (*tartufi, trifle*, vrsta pečuraka koje žive pod zemljom, s kojima je u početku poređen (što je jedno od prvih imena koje je nova kultura u Evropi dobila), a naziv treba da je stigao preko Francuske (*cartouffle*); ušao je, potom, u rumunski (*cartof*), ruski i bugarski jezik (*kartofelj, kartofi*). U upotrebi je i u Poljskoj (*kartofla*), uz domaći *ziemniak*. A istočnoprusko ime *Balwe* je, opet, poljskog porekla (*Balwa*). Češki naziv je *brambor* odnosno *brambory*, od Braniborsko (Brandenburg), odakle bi trebalo da je uvezen. Kod nas se *krompir* odnosno *krumpir* naziva još *zemljak, zimik, zimak, kompír, kompíjer, kumpíjer, krumpír, krumpíš, krumpíška, grundbir, korun, podzemljica, pozemica, rašak, ruski, rusijanka, rušnjak, krtola, krtula, krtulja, burbulka, palalije*, što svedoči da je i na naše prostore stizao sa raznih strana i u razna vremena.

Pomenimo još nekoliko zanimljivih imena krompira u svetu: u Finskoj se naziva *peruna*, u Irskoj *Murphy*, u SAD *irski krompir*, u Kini *orah iz zemlje* i *gomolj sa mnogo dece*. Na ostrvu Javi je *holandski krompir*, za Šerpase je *engleski krompir*, budući da je na Himalaje stigao putevima istočnoindijske kompanije, a

u Vijetnamu – *francuski gomolj*. Na Filipine su ga doneli Španci i tamo se naziva indijanskim imenom *papa*.

PUT U STARI SVET

Tražeci hranu u indijanskim kolibama, gladni španski konkistadori su naišli na krompir. A kada su ga skuvali i probali, zaključili su da je *ukusno jelo*. Za razliku od velikog broja novootkrivenih biljaka, čiji je uzgoj u Evropi započeo ubrzo posle Kolumbovog povratka iz Amerike, krompir je uveden znatno kasnije, a i posle više od tri veka. Uzrok takvom kašnjenju treba, najpre, tražiti u činjenici da je uzgajan u višim delovima Anda, koje su Španci zaposeli tek 1532. godine. Prvi evropski hroničar, koji 1536. pominje krompir, jeste Španac Kasteljanos (Castellanos), a prvi naučni opis nove kulture datira iz 1557. godine, iako je autor opisa, Kardanus (Cardanus), nije sam video.

Pouzdanije utvrđivanje datuma prispeća krompira u Evropu otežano je i time što se zamenjivao sa slatkim krompirom, ali i sa drugim korenastim plodovima (jamom, na primer). Nedavno su pronađeni podaci o izvozu krompira (krajem 1565) sa Kanarskih ostrva u Antverpen, što bi navodilo na zaključak da je tamo neko vreme već bio uzgajan. Zna se, takođe, da je španski kralj Filip II poslao, iste godine, prve krompire papi u Rim, kao kraljevski poklon, a u analima seviljske bolnice pominje se 1573. kao hrana njihovih bolesnika. Po nešto kasnijem svedočenju jednog engleskog pomorca, krompir je bio glavna hrana španskih mornara.

Drugo uvođenje krompira u Evropu išlo je preko Irske i Engleske, kao i Nizozemske, a prvi pomen nikako ne mora značiti da se od tog vremena i uzgajao. Engleski pomorac i gusar Džon Hokins (John Hawkins) doneo je, 1564. godine, prve krompire u Veliku Britaniju. Izgleda, međutim, da je u pitanju bio slatki krompir. Običan krompir treba da je doneo tek geograf Tomas Heriot (Thomas Harriot), koji je, osamdesetih godina, bio na brodu drugog poznatog pomorca i gusara, sir Frensis Drejka (Francis Drake). O tome je u svojoj *Bilježnici* ostavio zapažanje i Njegoš: „Francis Drake, bivši admiral Jelisavetin, rođ. 1545 god; donio krtolu u Evropu; tako isto obiša je prvi oko svijeta, kako pričaju“.

Pominje se i mogućnost da su Englezi upoznali krompir tek posle pobeđe nad *Nepobedivom armadom* (1588), kada su opljačkali španske brodove.

Iz Španije i Engleske krompir se, potom, proširio, teško utvrdivim putevima, po ostaloj Evropi.

Ali, trebalo je savladati još neke prepreke, klimatske, pre svega, pa je upotrebljiv krompir tako dobijen najpre u južnoj Francuskoj i Irskoj. Kasnije je i odabir ranijih sorti omogućio dobijanje krupnog i kvalitetnijeg krompira (na crtežima iz XVII veka vidi se, naime, da je bio mali i nepravilnog oblika).

Znamo da je krompir iz Belgije stigao u Beč botaničaru Karlosu Klusijusu (Carlos Clusius), koji se starao o carskim vrtovima. Iz Engleske se nova kultura raširila, najverovatnije, po južnoj Skandinaviji i severnoj Nemačkoj. U Švajcarsku treba da su ga doneli švajcarski gardisti 1590. godine, a švajcarskom lekaru i botaničaru Gaspardu Bauhinu (Gaspard Bauhin) duguje i svoje (do danas nepromenjeno) lat. ime *Solanum tuberosum*. Po drugoj vesti, tu treba da je donet 1697. Zna se, međutim, pouzdano, da je tek posle 1730. godine počeo tu da se uzgaja po poljima. A njegovom konačnom prodoru doprinela je glad koja je harala oko 1770.

Tokom Tridesetogodišnjeg rata (1618–1648) raširila se ova biljka, zahvaljujući španskim najamnicima i nizozemskim verskim beguncima, i po Srednjoj Evropi. Uprkos tome, krompir se u XVII veku uglavnom nigde nije gajio na velikom prostoru, osim u Irskoj, gde se to dogodilo već u prvoj polovini navedenog veka (da bi, krajem veka postao najvažnija životna namirnica), a potom i u Elzasu.

I u narednom veku ratovi će delovati podsticajno, kako to ističe francuski istoričar Fernan Brodel, na širenje nove kulture. Udeo u tome imalo je i još nekoliko faktora, najpre činjenica da krompir u početku nije podlegao oprezivanju, a stimulatивно je delovalo i opadanje prinosa žitarica u to doba.

Vesti o krompiru u Italiji, gde se krajem XVI veka javlja pod jednim od već navedenih imena (uz *tartufo bianco*), protivrečne su. Čini se da nije korišćen za ishranu ljudi sve do XVIII veka. U mnoge oblasti u Italiji uveden je tek u sledećem veku, tada kao *patata*, *tartuffo*, *tartuffoli*, uz još neka druga imena.

U Burgundiji, gde je nazvan *pomme de terre*, pod kojim se imenom kasnije raširio po čitavoj Francuskoj, krompir treba da je uzgajan već 1588. godine. Godine 1630. stiže u Lorenu, a tri decenije kasnije i u Elzas. I u Francuskoj je, međutim, masovnije gajenje krompira vezano za rat. Utvrdivši, u zarobljeništvu kod Hanovera (1760) veliku hranljivu vrednost nove biljke, francuski vojni apotekar Ogist Parmentje (Auguste Parmentier) postaje zagovornik njenog uzgoja po povratku u Francusku, videći je kao zamenu za žitarice u vreme gladi. Polazi mu za rukom da u to ubedi samog kralja Luja XVI, nakon čega u okolini Pariza nastaju prva krompirišta. Velika glad, koja je vladala između 1770. i 1777. godine, doprinela je značajnom prodoru krompira, a u Bavarskom ratu za nasleđe – koji je potom usledio – vojnici su jedni od drugih otimali krompire vadeći ih iz zemlje, pa je otuda taj rat i nazvan „ratom krompira“. Ipak, u oblasti duž reke Labe nije u to vremne bilo momka koji bi pristao da jede krompir, sluge su radije napuštale službu i tražile novog gospodara. Uopšte, svuda gde se krompir širi i nudi kao zamena za hleb, dolazi do otpora, ističe Fernan Brodel.

Otuda je put krompira često bio praćen prisilnim merama. U Pruskoj se njegovo uvođenje vezuje za vladavinu Fridriha Velikog i poznatu anegdotu o poljima krompira kod Berlina koja su, navodno, strogo čuvali vojnici. Zna se

pouzđano da je 1744. ovaj vladar vodio veliku kampanju za uzgoj krompira deleći ga besplatno, da bi 1756. godine i zvanično bilo naređeno da se gaje *Tartoffeln* – otuda krompiri čak i na njegovom grobu.

U to vreme krompir stiže i u Škotsku, Norvešku, Švedsku i Dansku.

Sudeći po imenu – *brambor(y)* – u Češku je krompir dospeo iz Brandenburga. A vezuje se i za franjevce, koji treba da su zasadili nove gomolje, i to nakon Tridesetogodišnjeg rata, kada su se iz Irske preselili u Prag. Kao namirnica krompir se u Slovačkoj – gde uz književni oblik *zemiaky* postoji ravno 150 imena – probio u drugoj polovini XVIII veka. Od tog vremena se sistematski uzgaja i u Ugarskoj. I tu su novu kulturu pratile najpre velike predrasude. A prvi su počeli da je uzgajaju seljaci nemačkog porekla.

U Rusiju krompir prvi uvodi, oko 1697. godine, Petar Veliki. Dobivši džak krompira iz Holandije, šalje ga, kao seme, u razne delove Rusije. Staroverci su, međutim, u njemu videli „đavolju jabuku“ – zabranjeni plod koji je Eva ponudila Adamu. I sami seljaci su bili nepoverljivi prema novoj biljci, pa primoravanje da na određenim površinama gaje krompir dovodi do krvavih pobuna. Više uspeha u kampanji imaće Katarina Velika, ali će tek plaćanje premija konačno slomiti otpor seljaka i *kartoška* će potom uveliko potisnuti jela od repe i razne kaše, a koristiće se takođe i za proizvodnju votke (čija proizvodnja započinje, kako nas obaveštava nedavno objavljen *Veliki nemački leksikon voća i povrća*, u poljskom Krakovu krajem XVIII veka).

Tvrđi se da je na povratku iz Rusije, 1786. godine, krompire u Crnu Goru doneo vladika Petar I Petrović Njegoš i razdao ih Crnogorcima da ih gaje. Otuda ime *ruski* i *rusijanka* odnosno *rušnjak*, kako su ga zvali u okolini Foče (u koju je kasnije prenesen). Uprkos tom imenu, *kartofule* je Petar I doneo iz Trsta a ne iz Rusije, kako to tvrdi, u svojoj *Istoriji Crne Gore*, Milorad Medaković. Navodeći, još, da je u to vreme, i u Nemačkoj ovo plodonošno povrće narod s mukom i negodovanjem tek ovde-onda usvajao. Veoma obavešteni ruski naučnik Pavle Apolonovič Rovinski kazuje da u Crnoj Gori narod zna uglavnom za dve vrste krompira, *ruski* i *crnogorski*, ističući da „ma koliko bilo fantastično porijeklo ovoga naziva, on je veoma duboko usađen u svijest i jezik Crnogoraca. I u Lješanskoj nahiji, najbolja krupna sorta krompira nosi naziv *rusijanka*, a sitna – *ciganka*“. A da bi se, dodaje potom, u narodu širila semena različitih biljaka i njihovih vrsta, na Cetinju je podignut državni rasadnik. Italijanski botaničar Bartolomeo Bjažoleto (Bartolomeo Biasoletto) pominje (1838) da krompir u Crnoj Gori dobro uspeva ističući da je velika je blagodet za narod. Danas je u Crnoj Gori uobičajeni naziv za krompir *krtola*.

Nije tačno poznato kada je krompir stigao u ostala balkanska područja. Pod 1699. godinom na carinarnici grada Baje (Mađarska), među ostalom robom, navodi se i krompir (*Kartofel*), i to bi bio njegov prvi (nama dostupan) pomen u prekodunavskim oblastima.

Shodno *Poljoprivrednoj enciklopediji*, u Sloveniju treba da je donesen između 1730. i 1740. godine i korišćen je za ishranu stoke. Vremenom su, međutim, sa hrvatske obale stizale bolje vrste krompira, pa će u ovim oblastima, od sredine XIX veka, krompir, uz žito, biti najznačajniji poljski plod, a to će ostati do danas.

„Kod nas je sejanje krompira počelo u Granici – kaže Vasa Stajić – graničari su već 1760. doneli iz Češke velike količine krompira, a 1770. počelo je već življe sejanje krompira, pošto je 1769. Pridvorno ratno veće naredilo komandantima graničarskih regimenti da nastoje oko toga“.

Zahvaljujući sačuvanim zvaničnim dokumentima, uzgoj nove kulture može se dosta detaljno pratiti. Tako kantonski regulativ (od 1787) uz niz korisnih uputstava o gajenju povrća donosi i ovo: da su „osobito svi kantonski, viši i niži oficiri učinjeni odgovornima da se svaka graničarska kuća prema broju duša marljivo brine oko sađenja krompira i da se isto iz godine u godinu podiže; najzad je graničarsko stanovništvo moralo biti upućivano da od svake vrste ploda određenu zalihu sačuva“. Zna se da je, sledeće godine, u Bačkoj županiji sejanje krompira već prilično bilo napredovalo. Iste godine, veliki župan Bačke poslao je sreskim sucima devet pitanja – u cilju dostavljanja realnog izveštaja u županiji – među kojima je bilo i ovo: „da li sejanje krompira napreduje, i da li se isto može u srezu širiti i bez prisiljavanja“. Sreski sudac iz Baje odgovorio je na to pitanje da se u njegovom srezu krompir seje samo u nemačkim opštinama i da nema nade da bi se sejanje moglo, bez prisilnih sredstava, proširiti na ostale opštine. Shodno izveštaju iz Bača, međutim, tamo „sejanje krompira tako napreduje da već i pravoslavni kontribuenti jedu i seju krompir; pre su se gadili od njega i nisu ga sejali, a to znači da stvar napreduje, i može se dalje širiti bez ikakvih prinudnih sredstava“. U konačnom izveštaju veliki župan kaže da „mora priznati da sejanje krompira dobro dolazi kad se pojavi oskudica u zrnastoj hrani, i da se isto širi kod pravoslavnih koji inače nisu to rado činili“. Pa zaključuje da „svaki narod kad se uveri da je neko poduzeće od koristi, ne treba drugog potstreka za isto“.

U Velikokikindskom distriktu sejanje krompira zavedeno je oko 1800. Naredne godine Magistrat je „naredio senatorima neka se potrude u selima koja su poverena njihovom nadzoru da svaki domaćin, prema propisu od prošle godine, zaseje bar 90 kućica tih palalija, pod pretnjom kazne onima koji to propuste učiniti“. U Šajkaškoj, međutim, kao da je bilo više uspeha; godine 1800–1802. prinos krompira i mahunarki iznosio je 13 vagona. A gajen je dosta i u Banatskoj vojnoj granici.

Ipak, naš veliki prosvetitelj Dositej Obradović u svojoj *Etici* (iz 1803) mora energično da se zalaže za sejanje i trošenje *kronpira*, u kojem nalazi lek od gladnih godina, preporučujući Srbiji, Bosni i Hercegovini njegovo „sejanje i razmnoženije“.

A kada je u pitanju Srbija, „priča se – kazuje etnograf i istoričar Milan Milićević – da je krompir prenet u vreme Kočine krajine (1787) iz Nemačke i zapovest je bila izdana da svaka kuća zaseje po 1 plug krompira. Sad (1876) ga seljaci seju rado, jer, vele, *rodi u zemlji, pa se ne boji ni grada ni slane*“.

Po naredbi kneza Miloša (iz 1821), svaki knez je u svojoj knežini imao narediti „da bi se svaki na proleće postarao seme od krompira naći i usejavati, budući da je ta stvar nama svima ljudima polezna, kako i za marvu upotrebljavati“. Pisac i putopisac Sreten Popović zna da je krompir u Srbiji 1836. bio retkost. Ipak, bio je uzgajan, i to ne samo u jednoj oblasti Srbije, o čemu svedoče sporadični pomeni ove kulture u izveštajima sreskih načelnika (za čije korišćenje dugujem zahvalnost kolegini Bojani Katić iz Istorijiskog instituta). Tako u Ramskom srezu 1837. godine „baštenski usevi, koi su se po dosadašnjem običaju nasejali, kao: kupus, luk, krompir, šavranika, sočivo, pasulj i t.d. vrlo priuspevaju dobro“, a u Porečkom srezu naredne godine „pasulja i kukuruza u deset sela dobro su i lepa kukuruza nabrala, a u osam sela kud je pomalo grada prošlo slabo ima kukuruz i pasulj, a u sedam sela koja su pod planinu još je zeleno, a slana pobila, i slabo će da se ovaide: krunpira su ljudi svud dovoljno našli“.

U *Državopisu Srbije* (iz 1863) još se ističe navodno neodgovarajuće tle, kao i klima, što doprinosi i malom prinosu krompira. Shodno popisu *Obrađevina*, u Srbiji (iz 1867) krompir je gajen u svih 17 okruga u zemlji na preko 8. 000 hektara; dakle, i dalje na malim površinama. Kulturom krompira pozabavio se i Vladimir Jakšić, tadašnji profesor narodne ekonomije. „Proizvodstvo njegovo – kaže on – širi se sve više kod nas, ali pre samo četrdeset godina u tolikoj meri je nepoznat bio, da je u godini državni savet za preko nužno držao, da se naročitim raspisom naši zemljodenci na sejanje krompira opomenu, predstavljajući im neocenive koristi otud. I odista sad je dvared veći prostor njime zasejan, no što beše pre dvadeset godina“. Za njega je to „čudnovato polezno rastenije kao i kukuruz, dar Novog sveta, samo šteta što se kod našeg naroda po svojoj izrednosti ne ceni“. Ističe i da se krompir zadovoljava mršavom zemljom, ali da iziskuje dovoljno kišnog taloga.

U Bosnu je krompir stigao – kako svedoči francuski konzul Paskal-Tomas Furkad (Pascal-Thomas Fourcade) (1769–1813) – iz Dalmacije. „U Iliriji se ta biljka raširila – kazuje on – poglavito staranjem g. senatora Dandola. Taj poštovani gospodin imao je dosta muke da navikne svoje potčinjene na ovu biljku. Kao i ostali varvari, oni su se opirali uvođenju ove korisne novine, a varalice obožavaju i strane poroke primaju s najvećom lakošću“.

U Hercegovini je Ali-paša Rizvanbegović-Stočević (1761–1851) rasprostranio gajenje krompira (uz pirinač, kukuruz i duvan), „nešto milom, a nešto silom“.

U Makedoniji se, izgleda, najkasnije odomaćio. Tamo treba da su ga doneli muhadžiri iz Bosne (znači, posle 1878), pa otuda i naziv „bošnjacka hrana“. A u Kičevo i okolinu donet je, kako to čitamo u *Naseljima* (iz 1935) – nedavno.

Na Svetskoj izložbi u Parizu, 1855. godine, Turska je izložila salep iz Niša i krompir iz Tatar Pazardžika (danas Пазарджик u Bugarskoj). Od tog vremena krompir (*kombalje, kompir, patati, brmboji*) počinje intenzivnije da se uzgaja, naročito u planinskim oblastima, zauzimajući sve značajnije mesto u ishrani stanovnika (istiskujući repu i kelerabu).

Inače, krompir je bio poznat u Istanbulu od 1835. U popisima carske kuhinje javlja se tek od sredine veka. A 1880. osmanska vlast pokušava da manjim novčanim iznosima stimuliše seljake u Mesopotamiji da gaje novu kulturu.

Na ostale kontinente krompir je stigao zahvaljujući, pre svega, pomorcima, vojnicima, misionarima i kolonijalnim službenicima, koji su brzo shvatili njegovu praktičnu vrednost. Tako je njegovo globalno putovanje započelo već početkom XVII veka. Najpre stiže na ostrva oko Tajvana, u sam Tajvan, pa u Indiju, u koju ga donose Portugalci, da bi se, potom, zaslugom Engleza, proširio i po unutrašnjosti zemlje. Zna se da su ga oko 1700. sejali budistički monasi oko svojih manastira u Butanu i Nepal. U Australiju ga je, 1770. godine, doneo kapetan Džems Kuk (James Cook) (smatra se da je upravo hranljiva vrednost krompira i omogućila njegova otkrića). Australijski urođenici – Maori – tvrde da su poznavali krompir pre kontakta sa Evropljanima. Slične priče vezane su i za Aljasku (pleme Haida) i zapadnu Kanadu. U istom veku počeo se uzgajati i u Meksiku. U Nju Hempšir treba da su ga doneli irski doseljenici 1719. godine. I Afrika se relativno kasno upoznala sa krompirom; prvi put se pominje u Južnoj Africi 1830. godine, a u ostale delove kontinenta donose ga oko 1880. britanski i nemački kolonizatori.

Ipak, najveći stimulans njegovom uvođenju dala su oba svetska rata. Još kasnije, krajem prve polovine minolog veka, stigao je krompir na Srednji istok, u Izrael i Jordan (uz druge zemlje), u kojima se afirmisao kao značajna namirnica, da bi potom prispeo i u zemlje Zaliva.

Ali, tu nije i kraj dugog putovanja ove biljke. U okviru švajcarskog programa za pomoć zemljama u razvoju, uz vođenje računa o promenjenim klimatskim uslovima, odgovarajuće vrste krompira stižu u Mongoliju, Severnu Koreju, zemlje indijskog potkontinenta, pa i u samu Latinsku Ameriku. A s te strane predstoji i novi pobedonosni pohod ove kulture – peruanske vrste krompira treba uskoro da osvoje Aziju i Afriku, u kojima dominiraju skupe žitarice (kao što su pirinač i proso). Peruanski eksperti, naime, obučavaju seljake u Avganistanu, Iraku i Africi. Pa i u Aziji uopšte, sve više seljaka gaji krompir umesto tradicionalnog pirinča.

UPOTREBA

Evropljani su i u Americi i kod kuće veoma sporo prihvatili krompir kao hranu. U Evropi je gajen najpre kao egzotični kuriozitet, odnosno kao ukras po

baštama plemića, crkvenih velikodostojnika i naučnika. Njegovim lepim cvetom (čija boja varira od bele do ružičaste i ljubičaste, sa jarkožutim prašnicima) kitila se, znamo, i francuska kraljica Marija Antoaneta. Ipak masa Evropljana gledala je na krompir, dugo vremena, sa strahom i prezirom. Mnogi su, na primer, bili sigurni da izaziva lepru. Ukratko, okrivljavan je za sve – ratove i pohotu, tuberkulozu, rahitis, sifilis, šugu, osip, debljinu. Do trovanja je zaista i dolazilo zbog solanina (otrovnog alkaloida, čiji je sadržaj u današnjim vrstama krompira manji), u zelenom delu biljke, koji su ljudi pokušavali da jedu kao što su pokušavali da jedu i njegove sirove gomolje.

Za druge je to, opet, bila veoma dosadna, plebejska vrsta hrane. Od toga nije daleko ni tekst o krompiru u poznatoj Didroovoj *Enciklopediji* („Ovaj koren bilo kako da ga sprema, bljutav je i brašnjav. On ne bi trebalo da se ubraja u prijatnu hranu, ali on obezbeđuje obilnu i dosta zdravu hranu ljudima koji ne traže ništa drugo do da se nahrane. Krompiru se s pravom zamera to što nadima. Ali šta su vetrovi za snažne organe seljaka i težaka?“). I u prvom izdanju *Enciklopedije Britanike* (1768–81) krompir se opisuje kao „demoralizing esculent“.

U Bugundiji je 1619. krompir bio zabranjen jer se verovalo da njegovo češće konzumiranje izaziva lepru. Ta predrasuda je opstajavala u Francuskoj do u XVIII vek. I u ostalim zemljama pripisivane su krompiru neke druge bolesti. U Švajcarskoj je bio odgovoran za gušavost (ukoliko se jede u većim količinama). I naš Dositej Obradović vodi prave bitke protiv predrasuda o krompiru. „Neki krompiri podobni su čovečjoj glavi – kaže on u svojoj već pominjanoj *Etici* – zato neki slaboumni, ili još više, bezumni, počeli su vikati da ih ne valja jesti. Neka samo razmotrimo da životinje imaju žive glave, ali ji mi koljemo i jedemo. A krompir rasti iz zemlje. Mi valja ovaj dar boga i matere zemlje da sijemo, da rasplodavamo, i da uživamo“.

Shodno jednom nemačkom opisu Bosne iz četrdesetih godina XIX veka, muslimani preziru krompir.

Ponegde je nova kultura bila navodno opasna i za biljke u svojoj okolini. Uopšte, biljke koje su rasle pod zemljom smatrane su đavoljom rabotom, pa se *đavolja jabuka* optuživala da oduzima zemlji snagu i plodnost. Još sredinom XIX veka, na ostrvu Visu seljaci nisu sejali krompir zbog sujeverja koje se bilo uvuklo u narod da krompir donosi prokletstvo vinogradarstvu. Na ostrvu Rabu, međutim, gaje ga od 1811. godine

Neki daleki odjek tog prvobitno lošeg, kako bismo danas rekli imidža krompira, sačuvan je, najverovatnije, u izrazu „krompir bal“, tj. *bal koji je priređivan za puk, narod uopšte, zabava, igranka prostijeg stila*. U nekadašnjoj Visočkoj nahiji verovalo se “ako se sanja da se rove krompir, znak je da će se desiti nešto naopako”.

Krompir, naravno, nije bio uvek osporavan. U susretu sa novom biljkom konkistadori su brzo shvatili njenu vrednost kao životne namirnice za masovnu

upotrebu. Tako je od početka služila, sasvim verovatno, i kao važna brodska hrana. A i u određenim evropskim krugovima krompir je najpre bio čak u velikoj modi. Lekari su, doduše, tvrdili da malo nadima, ali je isticana njegova velika hranljivost. Verovalo se da leči nesvesticu, a pripisivana su mu i afrodisijajčka svojstva (i to kod oba pola).

Ima vesti da je korišćen za ishranu sirotinje, kako to svedoči jedna slika iz Sevilje (nastala 1645), na kojoj vidimo pripremljen kazan pun krompira. Ima, međutim, i vesti da uprkos gladi u Pruskoj, ljudi nisu hteli ni da dotaknu krompir. I Francuze je bilo teško ubediti da krompir nije otrovan, dok su ga u Engleskoj prvo jeli upravo oni najugledniji, da bi se potom prodavao, pečen u ljusci, i po londonskim ulicama.

Ukratko, smatra se da je od sredine XVIII veka u mnogim evropskim zemljama krompir postao osnovna životna namirnica, s tim, što se naročito mnogo jeo u ratnim vremenima (navodi se i količina, do 200 kilograma po osobi, godišnje).

Uskoro, međutim, zbog jednostrane koncentracije na uzgoj krompira dolazi do problema sa uvezenim bolestima i štetocinama. Izuzetno dramatičan tok uzima najpre pobedonosni pohod krompira u Irskoj, kada u kišno i hladno leto 1839. parazitna gljivica napada degenerisanu monokulturu krompira, što uništava polovinu žetve, da bi, potom, inficirano seme dovelo do podbačaja kasnijih žetvi, pa tako nestaje osnovna namirnica miliona ljudi. U vreme gladi od 1845. do 1851. umire više od milion ljudi. Izlaz se traži u emigraciji, a preko polovine migranata odlazi za Severnu Ameriku.

Tako uvođenje krompira u Evropu dobija, pored botaničkog, i neverovatan istorijski, socijalni i politički značaj. A bitka za njegovo prihvatanje vođena je na svim nivoima društva, od kraljevske kuhinje do sirotinjskih koliba, od svetlih parlamentarnih dvorana do bojišta Sedmogodišnjeg rata. Bolesti krompira, koje će se potom pojaviti, doprineće da seljaci izvuku pouke, pa počinju da gaje više vrsta da bi se izbegle katastrofe, poput one u Irskoj. Tako je 1911. stvorena vrsta krompira koja je bila otporna na gljivična oboljenja.

A kako se krompir konzumirao? Indijanci su jeli kuvani krompir, ali i u raznim supama, kuvali ga s drugim varivom, uz meso lame i morskog praseta. U Evropi su se krompiri najpre jeli pečeni ili prženi, sa dobrim maslacem, solju, pomorandžinim ili limunovim sokom i dvaput rafiniranim šećerom.

Kao što je u prekodunavske, a kasnije i na balkanske prostore donet sa severa, tako su i iskustva u pripremanju krompira doneli prvi nemački kolonisti. Među mnogim novinama, kojima su obogatili svoju novu domovinu, bilo je pet i više načina pripremanja nove namirnice. Analizirajući nemački uticaj na ishranu Srba u Banatu, značajno mesto krompiru daje publicista Zlatoje Martinov, od koga saznajemo da su Nemci kuvali od krompira najpre supu (čorbu), barili ga (u vodi ili na pari), restovali, pekli u zidnim furunama (pekarski krompir); od

krompirovog testa spremali su šufnudle, valjuške i knedle. A iz Francuske će, u vreme Marije Terezije (koja je na dvor dovodila francuske kuvare), stići i pire od krompira.

U *Prvom srpskom kuvaru* jeromonaha Draganovića (iz 1855) krompir se uglavnom priprema prženjem, a javlja se i torta od krompira, uz valjuškice. Polazeći od *Velikog srpskog kuvara* Katarine Popović-Midžine (iz 1877), krompir, koji se tu naziva i krtolom (kao prvim imenom), priprema se već na mnogo načina. A očigledni su austrijski, mađarski, francuski i italijanski uticaj na njegovu pripremu – mogao je biti samo garnirung (ukras), osnovno jelo (krtola kao đuveč, krtola kao paprikaš), od njega se gotovila i salata, a ulazio je i u sastav testa (rezanci, trganjci, pite). Mogao je, zatim, biti pripreman u dve varijante, masnoj i posnoj. I verovatno je upravo ova druga varijanta i omogućila njegov brži prodor, što se svakako dogodilo u katoličkoj Habzburškoj monarhiji, u kojoj se postilo čitavih 150 dana u godini. Pišući o *Srpskim narodnim jelima u Levču i Temniću*, Stanoje Mijatović kaže: „krompir se ovde troši u poste, jedu ga pečena (u vatri zapretana) ili barena (u vodi), a ređe ukuhana i meljana”. A melja se, kazuje dalje, za čobane, đake i sve one koji idu na neki put u posne dane. U mrsne dane, međutim, krompir se nikad ne melja. Po svedočenju Luke Grđića-Bjelokosića, i u Hercegovini i Bosni krompir je zauzimao značajno mesto među posnim srpskim narodnim jelima (*Srpska narodna jela u Hercegovini i u Bosni*). Od njega je pripremana, kako tu doznajemo, krtolača ili kumpirača, krtopura, krumpir-pirjan, krumpir tučeni i krumpir u tepsiju. A sva ova jela imala su, uglavnom, i svoju masnu varijantu.

Krompir je dosta zastupljen i u tradicionalnoj kuhinji jugoslovenskih Jevreja, najčešće se priprema prženjem, uz razne dodatke, tu su zatim pite, kugle, punjeni krompiri, palačinke, pa i krompirača za Pesah.

Kada se odomaćio, i u Bosni je krompir našao široku primenu, kako to svedoči *Bosanski kuhar* Alije Lakišića. Uz krtolače (krompiruše), tu su i cicvare, musake, kalje, kljukuše i, naravno, čorbe. U Lištici su se, kaže Vlajko Palavestra (*Narodna ishrana u okolini Lištice*), glavna jela od povrća spravljala od krompira, raštike i kupusa. Štaviše, umesto hleba, s ovim jelima se često jeo obareni krompir. I na Glasincu se mnogo seje krompir, piše (1950) Milenko Filipović. Po predanju, počeli su ga sejati (kao i u ponekim evropskim zemljama) posle neke gladi, kada su se uverili u njegovu korist. A tu je donet iz Crne Gore.

I u Crnoj Gori važna pripomoć žitu je krompir, koji se u najvećem njenom delu naziva krtola, ističe Pavle A. Rovinski. Dodaje još da se nekada prodavao sve do Trsta. U *Banjanima* je bio glavna hrana narodu, i kad on rodi, kaže Svetozar Tomić, narod se ne boji gladi. Inače, krompir je tu bio plavičast, brašnjav i vrlo ukusan. I u *Pivi* je, navodi isti autor „krompir (...) vrlo dobre kakvoće, i on je glavna hrana stanovništvu. Da nije krompira, kako oni vele, Piva bi se raselila“. A trošeno je, saznajemo još, do 200 oka (preko 256 kilograma) krompira na

svako čeljade godišnje. Pišući o ishrani u *Kučima*, Jovan Erdeljanović ističe da se krtolom „najviše koriste Površani, a vare ju u *kile*, pa ju *žule* noktima, a smoče sirom, slanim mlijekom, a najčešće rasolom (...). Dakle Površani krtolom zaštedeju hleb“. Primera ima još, pa nije teško zaključiti da je i na našim prostorima – naročito u brdsko-planinskim krajevima – krompir umnogome ne samo obogatio svakodnevnu ishranu stanovništva nego ga, često, spasavao i od gladi, od koje je do tada neretko stradao. Jer se seje, kako se to ističe u *Resavi*, „na jakoj tenjuši ili peskuši“, a uz to se i stalno seje na istom mestu (pa otuda imamo i novo ime – krompirište).

Krompir je važan – a to je bio na evropskim prostorima, pa i kod nas od samog početka – i kao stočna hrana, naročito za tov svinja, ali i druge stoke.

Najzad, krompir je i značajna industrijska sirovina iz koje se dobijaju alkohol, skrob (koji se koristi za proizvodnju plastike, na primer), dekstrin, lepilo, i drugo.

KROMPIR DANAS

Shodno najnovijim istraživanjima, krompir je potpuno hranivo jer sadrži biološki visoko vredne belančevine, biološki visoko vredne masti (iako veoma malo), te znatan broj važnih vitamina, naročito vitamina C, vitamina B1 i B2, kao i niz minerala neophodnih ljudskom organizmu (kalijum, kalcijum, magnezijum, fosfor, gvožđe, bakar, mangan, cink, molibden).

Zahvaljujući velikim mogućnostima prilagođavanja, krompir se danas uzgaja praktično u celom svetu, pa čak i ispod palmi i kraj plantaža banana. I dok u razvijenim zemljama njegova proizvodnja u poslednjim decenijama pomalo opada, ona u zemljama u razvoju, naročito u Aziji, Africi i Latinskoj Americi, raste. Najveći konzumenti krompira su Nemci, dok Švajcercima pripada prvo mesto u potrošnji bio-krompira. Prehrambena industrija širom sveta pokušava da donese na tržište što više gotovih i polugotovih jela od krompira (pomčips, pomfrit – koji treba da dugujemo Belgijancima i Francuzima – kroketi, pire u prahu, knedle u prahu, palačinke u prahu), koja se jedu sve više zahvaljujući, umnogome, i američkim lancima brze hrane.

Po svom značaju krompir se već odavno nalazi na četvrtom mestu u svetu, odmah iza pšenice, pirinča i kukuruza. Danas se njegova godišnja proizvodnja procenjuje na oko 300 miliona tona; od toga, samo u Kini 66 miliona tona (gde se čak više ljudi hrani krompirom nego tradicionalnom hranom – pirinčem). U svetu ukupno postoji oko 5.000 vrsta krompira, s tim, što se stalno stvaraju nove vrste. Najveću banku gena krompira, uključujući i divlje vrste, poseduje 1971. godine osnovani Međunarodni institut za krompir (CIP) sa sedištem u Limi (Peru). U „Parku krompira“ u Andima, na 3.500 metara nadmorske visine, Kečua Indijanci ponovo uzgajaju stare vrste, koje su razvili njihovi preci, a dobili

su ih od Međunarodnog centra za istraživanje krompira u Kusku. U Boliviji postoji 800 vrsta krompira; seljaci koji ih uzgajaju generacijama posežu sve češće za novim vrstama jer je teško sačuvati zdravi rasad od tradicionalnih vrsta. Ovih sorti, naime, koje se uzgajaju u andskim državama, Boliviji, Ekvadoru i Peruu, decenijama je sve manje, pa postoji opasnost da mnoge među njima sa svojim genetski fiksiranim osobinama nestanu i tako njihov uzgoj bude izgubljen za budućnost. Naučnici upozoravaju na to da se širom sveta rastuće potrebe za proizvodnjom krompira namiruju sa sve manje vrsta, čime raste rizik da bolesti i štetočine zahvate velike obradive površine.

Misija međunarodne godine krompira sastojala se upravo u tome da poveća svest o značaju ove životne namirnice za ishranu u borbi protiv siromaštva u zemljama u razvoju, kao i da unapredi istraživanja u vezi sa krompirom i time doprinese ostvarenju milenijumskih razvojnih ciljeva Ujedinjenih nacija. Jer, da istaknemo, krompir ima značajan potencijal u borbi protiv pothranjenosti. Ili, kako je to već odavno zapazio naš Dositej Obradović: „Milioni se ljudi sa krompiri rane i od gladne kuge izbavljaju“.

I, umesto zaključka, da citiramo antropologa Roberta Roadsa (Robert E. Rhoades) : „Krompir se s pravom naziva – kaže on – povrćem koje je promenilo istoriju. Počev od svog porekla u Andima do svog mesta u avangardi revolucije brze hrane osiguravao je, istovremeno, i iskru i gorivo za stoleća socijalnih promena. U osvajanju sveta ova skromna biljka bila je zabranjivana, zatim hvaljena, proklinjana, pa uzdizana, nje su se bojali, a onda se volela. Kud god ide, krompir strpljivo radi svoj posao dok ga čovečanstvo ne primi oberučke u svoje domove i svoja srca“.

Selektivna bibliografija

- Bendel, L., *Das grosse Lexikon der Früchte und Gemüse, Herkunft, Inhaltsstoffe, Zubereitung, Wirkung, Kartoffel*, Anaconda Köln 2008.
- Brodel, F., *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka, Strukture svakodnevice: moguće i nemoguće*, I, Beograd 2007.
- Civitello, L., *Cuisine and Culture, A History of Food and People*, New Jersey 2007.
- Draganović, J. Jeromonah, *Prvi srpski kuvar* (reprint), Beograd 1993.
- Egger, P., *Die kleine Knolle mit der weltweiten Bedeutung, Zum Internationalen Jahr der Kartoffel*, Werdenberger Jahrbuch 2008.
- Erdeljanović, J., *Srpska narodna jela i pića*, I, SAN, SEZ X, Beograd 1908.
- Etnografija na Bâlgarija*, II, BAN, Sofija 1983.
- Faroqhi, S. – Neumann, Ch. K., *The Illuminated Table, the Prosperous House, Food and Shelter in Ottoman Material Culture*, Würzburg 2003.
- Gavrilović, S. – Jakšić, I. -- Pecinjački, S., *Grada o balkanskim trgovcima u Ugarskoj XVIII veka, carinarnice i kontumaci*, I, SANU, Beograd 1985.
- Gürsoy, D., *Türkisch Cuisine in Historical Perspective*, Istanbul 2007.

- Haslinger, I., *Es möge Erdäpfel regnen, Eine Kulturgeschichte der Kartoffel mit 170 Rezepten*, Mandelbaum Verlag 2007.
- Hegeduš, A. – Čobanović, K. *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867*, Novi Sad 1991.
- Heine, P., *Food Culture in the Near East, Middle East, and North Africa*, London 2004.
- Hirschfelder, G., *Europäische Esskultur, Eine Geschichte der Ernährung von der Steinzeit bis heute*. Frakfurt/New York 2001.
- Jakšić, V., *Stanje zemljoradnje u Srbiji, Etat agricole de la Serbia*, Glasnik SUD 41, Beograd, 1875.
- Karaulac, M., *Priče francuskih putnika sa puta po Otomanskoj Bosni*, Matica srpska –m 1998.
- Kostić, K., *Kulturne biljke u srpskim zemljama za turskoga vremena*, Nastavnik XXIV, 9–12, Beograd 1913.
- Lakišić, A. *Tradicionalno kulinarstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1975.
- Martinov, Z. *Nemački uticaj na ishranu Srba u Banatu*, Pančevo 1997.
- Mihailović, M. *Tradicionalna kuhinja Jevreja bivše Jugoslavije*, Beograd 1998.
- Mileker, S. *Istorija Banatske vojničke granice 1764-1873*.(reprint), Istorijski arhiv u Pančevu 2004.
- Montanari, M., *Der Hunger und der Ueberfluss, Kulturgeschichte der Ernährung in Europa*, München, 1993.
- Popović-Midžina, K., *Veliki srpski kuvar* (reprint), Beograd 1990.
- Ritting-Beljak, N., *Švapski kuhinjar - dodir tradicija u Hrvatskoj*, Zagreb 2002.
- Rovinski, P. A., *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, II, *Etnografija*, Cetinje 1994.
- Stajić, V., *Građansko društvo i seljaci*, Vojvodina, II, Novi Sad 1939.
- Trojanović, S., *Naše kiridžije*, Etnološka i etnografska građa, SKA, SEZ 13, Beograd 1909.

Критике / Critics

UDC: 930.1:316.48(497.1)"1918/1991" ; 94(497.1)"1918/1991"
ID: 187225356

Dr Nikola Samardžić
Redovni profesor
Odeljenje za Istoriju, Filozofski fakultet
Čika Ljubina 18–20, Beograd
nsamardz@f.bg.ac.rs

KONTROVERZE KONTROVERZI:

*Suočavanje s jugoslovenskim kontroverzama. Inicijativa naučnika**

Suočavanje s jugoslovenskim kontroverzama, inicijativa naučnika zamisao je o nastanku kolektivne istorije raspada Jugoslavije koju je pokrenuo i uredio Charles Ingrao (Purdue University, West Lafayette, Indiana, USA)¹. Verovatno bi bilo važno napomenuti da se *Inicijativa* odnosi i na istoriju koja traje. Jugoslovenska dezintegracija je još uvek u političkom, institucionalnom smislu, nedovršen proces, koji je u razdoblju oružanih obračuna (1990–1999) privlačio pažnju medija i historiografije na globalnom planu. Jugoslovenska zajednica je dva puta nestajala u procesima krupnih istorijskih promena. Prvi put je bila plen sila Osovine u Drugom svetskom ratu. Drugi put je nestala u kontekstu pada komunizma i raspada Sovjetskog Saveza. Uporedo s jugoslovenskom krizom počeo je da se pojavljuje veliki broj analiza, tumačenja, vremenom i ozbiljnih istraživanja njenog istorijskog porekla i karaktera. Jugoslovenska kriza postala je, u svetskim naučnim okvirima, jedna od prvih tema „istorije sadašnjice“²; istorije sopstvenog vremena, koja je obiljem činjenica, dok se odvijala na počecima

* Ovaj rad nastao je u okviru projekta „Modernizacija Zapadnog Balkana“ Ministarstva prosvete i nauke Republike Srbije (ev. br. 177009).

¹ *Suočavanje s jugoslovenskim kontroverzama: inicijativa naučnika* (priredili Charles Ingrao, Thomas A. Emmert), Sarajevo: Buybook, 2010; *Confronting the Yugoslav Controversies: A Scholars' Initiative* (ed. Charles Ingrao and Thomas A. Emmert), Purdue University Press, 2009). Engleska verzija dostupna je na: <http://www.gradjanske.org/page/civilSocietyDevelopment/sr/center/publications.html>

² Timothy Garton Ash, *History of the Present. Essays, Sketches and Despatches from Europe in the 1990s*. London : Penguin Books, XV–XXVII.

globalne digitalne ere, dopuštala pretpostavku da u istraživačkom metodu istorijska distanca više nije potrebna. Sve je opravdanije bilo i pitanje da li se najvažniji podaci i dalje čuvaju u zvaničnoj građi, koja ostaje u arhivima, dok se istorija odvija pred kamerama, televizijskim aparatima, a događaji prenose na sve strane sveta i istovremeno tumače. Možda je i u tome jedna od njenih kontroverzi, da se jugoslovenska kriza, s vrhuncima u okrutnim etničkim, verskim i političkim obračunima, odigrala u vremenu izuzetno brzog napretka tehnologija, naučnog znanja i iskustva. Pad poslednjeg totalitarizma XX veka u istočnoj Evropi postao još jedno dragoceno istorijsko iskustvo, sa svim važnim političkim i moralnim implikacijama.

Jugoslovenska kriza se odvijala na samom početku globalne ere, američkog unilateralizma i dovršenja prve velike političke faze evropskog ujedinjenja. Za tok i ishod krize bili su zainetsovani SAD, EU i Rusija, vremenom postajući njeni aktivni učesnici. U međuvremenu su nastali i mitovi o američkoj podršci ili „secesionistima“ ili „agresorima“, o tajnim spregama i savezima, dok istraživanja ukazuju na podršku SAD opstanku Jugoslavije suprotstavljenu odlukama Nemačke i Austrije, a mit o svemoći ruši podacima o njenoj zauzetosti, početkom devedesetih, u Iraku, i brigom o budućnosti SSSR-a.³ U svakom slučaju, Ingrao je ostao uveren da je neuspeh jugoslovenskog projekta potekao iz unutrašnjih, sopstvenih slabosti i pobuda, u nemogućnosti uspostavljanja trajnog integrativnog konstitutivnog uređenja koje bi pomirilo sve centripetalne i centrifugalne sile i interese. „Tokom prethodnog stoleća, nacionalne elite su koristile svaka svoje narative kako bi opravdale raspadanje multietničkih društava i legitimitet nacionalne države koja ih je zamenila. Mogu li naučnici danas iskoristiti istoriju kao sredstvo za promociju uzajamnog priznavanja i pomirenja? Tokom protekle decenije konzorcijum istoričara i društvenih naučnika je nastojao učiniti upravo to, preko novopodignutih političkih i kulturnih granica bivše Jugoslavije“.

Inicijativa naučnika je kolektivno istraživanje istorije jugoslovenske dezintegracije, prvi takav projekat ostvaren na području bivše Jugoslavije, uključujući saradnike iz SAD, Evrope, Australije, itd.⁴ Objavljivanje *Inicijative* potvrda je početne pretpostavke urednika da su jugoslovenski naučnici u stanju da zajednički istražuju poštujući visoke metodološke standarde. Ingrao je predvideo da *Inicijativa naučnika* ponudi „zajedničku platformu za medije i političare kako bi se pokrenuli u suočavanju s „jugoslovenskim kontroverzama“ i

³ Zbigniew Brezinski, Američki izbor. Globalna dominacija ili globalno vodstvo. Zagreb – Podgorica : Politička kultura – CID, 2004, 16–36.

⁴ Ovde su navedeni autori najavljeni na početku projekta: <http://www.cla.purdue.edu/history/facstaff/ingrao/si/prospectus.pdf>

njihovom postupnom prevazilaženju. Projekat *Inicijative* je, nakon objavljivanja zajedničke, kolektivne studije, upravo u fazi pripreme javnog medijskog i političkog dijaloga, rasprava i procesa. Naučno verodostojni odjeci *Inicijative* trebalo bi da doprinesu uređivanju narednog izdanja, koje bi ispravilo pojedine materijalne greške, ispravilo nejasne ili preterano uopštene iskaze, uklonilo floskule. Materija je, u svakom slučaju, tako složena, da se svaka rečenica iz ove obimne studije može podvrgnuti kritičkom preispitivanju. Kontroverza *Kontroverzi* je i u pretpostavci da se svi njeni nedostaci mogu iskoristiti, ne samo kako bi se ona ispravila, nego i u istraživanjima koja će se oslanjati na njene ideje i rezultate. Svaka naučna kritika *Inicijative* trebalo bi da vremenom postane njen sastavni deo, i po tome je *Inicijativa* takođe posebna.

Da li bi se moglo pretpostaviti da je jugoslovenska kultura ipak nadživela institucionalnu, političku i društvenu dezintegraciju? Racionalizam jugoslovenskog projekta nije odoleo iskušenjima iracionalnih poriva i razaranja. Jugoslavija, odnosno njene elite, nije prihvatila niti dovoljno razumela slična integrativna iskustva (američko ili evropsko), niti je raspolagala dovoljnim ljudskim, intelektualnim i kulturnim potencijalima koji bi omogućili njeno uključivanje u evropske integracione procese. A upravo je ona, relativno rano, 1918, evropsku integraciju najavila svojim nastankom, i, potom, 1945, svojom obnovom. Jedna od jugoslovenskih kontroverzi bila je u njenom stanju koje je prethodilo dezintegraciji, a koje je moglo obećavati da će, prva od bivših komunističkih zemalja dostići institucionalne standarde i kapacitete neophodne za evropsku integraciju.

Jedan od izazova u tumačenju jugoslovenskog fenomena je i u nemogućnosti da se Jugoslavija, upravo zbog svoga opšteg istorijskog značaja, koji prevazilazi njene prostorne i vremenske granice, posmatra bez pristrasnosti zasnovanoj na opipljivom istorijskom iskustvu.

Neuspeh Jugoslavije u kontrastu je i sa opštom balkanskom stvarnošću u kojoj je proizvodnja kolektivnih ideniteta i kolektivnih razlika ukazivala na jedinstvo prostora u celini, naročito u važnim kulturno-istorijskim karakteristikama: mentalitet, materijalni i svakodnevni život. Jugoslavija je dugoročno asimilirala srpsko-hrvatski (hrvatsko-srpski) jezički i kulturni prostor. Taj proces je, zahvaljujući medijima i tehnologijama savremenih komunikacija, te i stvarnoj kulturnoj bliskosti, nastavio da se odvija i nakon njenog nestanka. Pojedinačna tumačenja sopstvene prošlosti, i karakterologija suseda, međutim, otkrivaju, u istorijskim naracijama, tendencioznost u izboru činjenica i njihovom tumačenju, isticanjem nacionalnih mitova bez obzira na njihovo zajedničko poreklo, nekad i područja iracionalnog ili podsvesnog: podvlačenje nacionalnih uspeha, heroizam, nekad i samoviktimizacija.

Srpska politika i kultura odmakle su najdalje i u konstrukciji i u dekonstrukciji i jugoslovenskog mita i jugoslovenske stvarnosti. U epohi savremenog,

institucionalizovanog nacionalizma, Srbija je stvorila institucije i mehanizme koji su doprineli njenoj sposobnosti da relativno samostalno, u odnosu na susede, donosi odluke, ne ulazeći u kvalitet tih odluka i njihove posledice. Uspostavila je jasan kontinuitet nacionalne naracije koja je pratila razvoj državnosti i podsticala širenje granica i zona uticaja. To nasleđe, relativno ispunjenog, zadovoljenog nacionalizma i vojno-političkog liderstva i narodnog heroizma u Balkanskim i Prvom svetskom ratu unela je u prvu Jugoslaviju.

Rat gotovo da podrazumeva koncentraciju događaja, procesa, rađanja, umiranja, viška ili nedostatka emocija. Rat je ubrzanje i života i odlučivanja.

Nacionalni sukobi u dve Jugoslavije bili su specifični u odnosu na njenu unutrašnju strukturu i međunarodne odnose. Kontekst tih sukoba, kad su dostizali vrhunce u stepenu agresije, materijalnim i ljudskim žrtvama, i presudno uticali na neposrednu budućnost, bili su Drugi svetski rat, koji se u Jugoslaviji vodio 1941–1945, i pad komunizma u istočnoj Evropi, ujedinjenje Nemačke, raspad Sovjetskog Saveza i stvaranje Evropske unije 1989–1992.

Inicijativa je nastala na ideji o traganju za naučnim metodom koji bi približio različite poglede na jugoslovensku zajedničku istoriju, naročito na proces njene konačne dezintegracije, kolektivnim istraživanjem, utvrđivanjem nepobitnih činjenica, otvaranjem javnog dijaloga istoričara i ostalih stručnjaka, podrškom duhu uzajamnog uvažavanja i tolerancije. Ograničenja u ostvarenju takve ideje, na samom početku XXI veka, bila su očigledna. Okolnosti su se u tom smislu sporo menjale.

U toku dugotrajnog procesa proizvodnje kolektivnih identiteta, razlika i negativnih emocija, razvio se sistem narativa o „istinama“ koje su doprinele izgradnji uzajamnog nepoverenja, udaljavanja ili mržnje u odnosu na nacionalne zajednice s kojima se do nedavno mirno koegzistiralo. Događaje u Jugoslaviji od kraja osamdesetih su stvarali i tumačili pretežno nacionalistički političari i njihova klijentela u institucijama i medijima. I u toj činjenici se pokušalo tragati za jednom novom ulogom istoričara i ostalih naučnika: na koji način prevladati nacionalne, verske i kulturne razlike produbljene političkim i medijskim manipulacijama, kako doći do verodostojnih činjenica o nedavnoj istorijskoj stvarnosti, ili do istorije sopstvenog vremena, i dalje ispunjenog živim sećanjima, traumama i snažnim emocijama. Za nauku su se postavila pitanja istorijske distance, i prirode, karaktera i verodostojnosti izvora za novo, u svemu specifično istorijsko razdoblje. Usled brzine događaja i svih njihovih posebnosti, odluke se nisu obavezno donosile u institucijama, a sigurno se nisu uvek beležile u zvaničnim protokolima.

Inicijativa pokušava da pronade i neku vrstu praznog prostora koji su istoričarima i naučnicima prepustili političari, novinari ili „analitičari“, u tumačenju bliske prošlosti, i debatama koje se odnose na neposrednu budućnost, pre svega u odnosima koji su jugoslovenske nacije izložili neposrednim

obračunima. Pretpostavka je da su činjenice i tumačenja koje bi ponudili naučnici više zasnovane na metodologiji koja traga za istinom umesto da se bavi manipulacijama. Verovatno nije potrebno obrazlagati da su uređene institucije, regionalna saradnja i etnički odnosi koji su u sponu, koji se brižljivo prate i neguju, takođe povoljan okvir razvoja svih nauka, time i istorijske nauke. Važno je i mišljenje da su istoričari i naučnici u stanju da se dugoročno usredsrede na problematiku koja se odnosi i na nedavnu prošlost i na budućnost, za razliku od državnih administracija čiji su mandati obično četvorogodišnji, i u njihovih vremenskim okvirima, dodatno suženim preizbornim i postizbornim kampanjama. U pogledu odgovornosti „međunarodne zajednice“, upravo u tom suženom političkom prostoru kolabirala je Jugoslavija.⁵

Inicijativa otkriva i stvarno stanje postjugoslovenske nauke, bez obzira na trud urednika da tekstove poglavlja homogenizuje, a iskaze prilagodi standardima koji podrazumevaju racionalizam, preciznost i suvereno baratanje činjenicama. Projekat *Inicijative* trebalo je da, između ostalog, dopuni prazan prostor koji je očigledno prisutan kod istoričara i ostalih naučnika, između njihovih stvarnih uverenja, procena i tumačenja, i stavova koje su spremni da javno iznesu. Jugoslovenski karakter projekta nagovešten je upravo njihovom relativnom depersonifikacijom u jednome kolektivnom pisanju zajedničke istorijske narative. Bila je važna i potvrda pretpostavke, i to je jedan od uspeha ovog projekta, da su naučnici za to školovani, obučeni, za razliku od političara ili novinara posvećenim dnevnim, prolaznim interesima i uticajnim grupama, da prepoznaju i kritički analiziraju mnoštvo izvora i tumačenja. Istoričari pojedinačne događaje posmatraju u sferi šire strukturne stvarnosti, i time su sposobniji u traganju za dugoročnim, sistemskim rešenjima koja bi vodila obustavljanju etničkih napetosti i sukoba. Istovremeno, oni su, opterećeni lažnom etikom kolektivne odgovornosti, ponekad predmet, ponekad i neposredni činioci manipulacija činjenicama, pre svega u službi manipulacija kolektivnim emocijama.

Inicijativa je bila izvodljiva, a to je postala i jedna njena poruka, zahvaljujući potencijalima, samim po sebi, postjugoslovenskih historiografija. Jugoslavija je, u godinama koje su prethodile njenom rasturanju, postigla zavidan razvoj nauke i kulture, naročito u važnim urbanim, univerzitetskim centrima. *Inicijativa* je potvrda da Jugoslaviju, njenu prethodnu prošlost, i istoriju koja je nastupila nakon njene dezintegracije, koja se odvijala i u samom toku nastanka završnog rukopisa *Inicijative*, najbolje poznaju i razumeju njeni sopstveni istoričari. Njihovo zajedničko istraživanje, utvrđivanje činjenica i njihovo tumačenje, nije

⁵ David Halberstam, *War in a Time of Peace. Bush, Clinton and the Generals*. New York : Simon & Schuster, 2002, 24–30.

samo posao tužilaštva ili suda. *Inicijativa* je kreativan, koristan i svrsishodan napor, koji se odvijao u saradnji sa evropskim i američkim naučnicima.

Inicijativa bi trebalo da je samo prva u nizu zajedničkih istorija, „narativa“, koje uzajamno poništavaju, dekonstruišu mitove, predubeđenja, sisteme laži i neistina koji su u osnovi jugoslovenskog sukoba. Takva njihova ostvarenja, poput same *Inicijative*, najpouzdanija su osnova političarima i medijima ukoliko postanu rešeni da izgrade novu platformu zajedničke, integrativne institucionalne i kulturne budućnosti.

Inicijativa je i važno suočavanje s tradicionalnim balkanskim pesimizmom. Odbačena je, u metodi, inače prevaziđena „istorijska distanca“. Prevaziđena su saznanja i intepretativna ograničenja koja nameću mitovi i „neodgovarajuće“, nezgodne činjenice. Tema rasprava postali su izvori i put do nepobitno utvrđenih činjenica. U istraživanju istorije „našega vremena“ nikad se više nije postavljalo pitanje izvora, mada su izvori danas dostupniji i raznovrsniji nego ikad u prošlosti: stotine hiljada stranica državne dokumentacije, iskaza u medijima, objavljenih svedočanstava, dokumentarni snimci, intervjui i ogromna građa nastala u radu Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju u Hagu. Istorija proteklih decenija, naročito od prvog „CNN rata“, američke intervencije u Zalivu 1991, ispričana je, iz sata u sat, nekad iz minuta u minut, u medijima i u sredstvima novih digitalnih tehnologija, u dnevnicima i memoarima, analizama, javnim raspravama, na konferencijama, i u zvaničnim institucijama, mada su zvanične odluke, „državni papiri“ od manjeg značaja nego u prethodnim razdobljima prošlost, i nisu slučajno od činjenica postala važnija njihova tumačenja.

Inicijativa je potvrdila da su sumnje u saznanju vrednost građe koja nije zvaničnog, institucionalnog porekla neopravdane, i da nema više potrebe da se insistira na pojmu istorijske distance. Ovakva, kolektivna istraživanja, koja podrazumevaju gotovo svakodnevnu komunikaciju (Ingrao je razmenio s liderima istraživačkih timova i ostalim saradnicima više od 20.000 mejlova), usklađivanje činjenica i njihove interpretacije, imaju ne samo metodološke implikacije, njihov uticaj na opšte političke, društvene ili kulturne odnose, naročito u postkonfliktnim područjima, kakva je bivša Jugoslavija, podrazumevajući medijsku i političku podršku, stvara izvesnost razmatranjima jedne nove uloge istorijske nauke. Naročito u vremenu kad su humanističke nauke izolovane, često i samoizolovane od svakodnevice, od tržišta, od racionalne ili iracionalne stvarnosti, svejedno, upućene na sebe same, i isključivo se u njihovom okviru prosuđuje njihov *impact factor*, zapravo sposobnost da se bave isključivo samima sobom.

Urednik se jasno ogradio od mogućih pretpostavki da bi *Inicijativa* mogla da pledira da bude „konačna reč“ o jugoslovenskom sukobu, a zapravo je jedan od prvih pokušaja da se pre svega ličnom strukturom istraživača i saradnika ostvari jedan nov standard pogleda na nedavnu, još uvek živu i traumatizirajuću prošlost, pre svega u domenu izbora i prezentacije najvažnijih činjenica. *Inicijativa*

će, u svakom slučaju, ostati nedovršena ukoliko izostane politička i medijska podrška kritičkim javnim raspravama u svim društvenim zajednicama poteklim iz jugoslovenske federacije, kako bi se metod kolektivnog naučnog istraživanja preneo u područje međukulturnog dijaloga (ukoliko su „kulturne razlike“ koje dele jugoslovenske narode zaista krupne i važne), i rešavanja sukoba.

Eventualna društveno-politička uloga *Inicijative*, njen *impact* na važne procese koji bi pripali budućnosti i njenim konfliktnim i postkonfliktnim opterećenjima, podvučena je odlukom da istraživački pristup bude tematski, kako bi se time naglasila pitanja koja su urednici smatrali ključnim. To su pre svega ona pitanja oko kojih i u nauci i u opipljivoj stvarnosti postoje važne protivrečnosti. „Prvo, svaki pokušaj da se postignu uzajamno uvažavanje i prihvatanje zahteva jasno definisane ciljeve. Od samog početka, prvenstveni cilj projekta bio je stvoriti timove istraživača koji će pokušati da reše one glavne sporove koji su podelili narode jugoslovenskih država naslednica. Nastojeći tome cilju, istaknuti srpski istoričar Dušan Bataković i ja izradili smo probni, ali sveobuhvatan popis deset tema za koje smo osećali da će obuhvatiti sve istaknute kontroverze: 1. Kosovo pod autonomijom 1974–1990. 2. Raspad Jugoslavije 1974/1986–1992. 3. Nezavisnost i sudbina manjina 1989–1992. 4. Etničko čišćenje i ratni zločini 1991–1995. 5. Međunarodna zajednica i SFRJ učesnice u sukobu, 6. Zaštićene (UN) zone 1993–1995, 7. Rat u Hrvatskoj 1991–1995. 8. Kosovo pod Miloševićem 1990–1999. 9. US/NATO intervencija na Kosovu, 1999. 10. Međunarodni krivični tribunal za Bivšu Jugoslaviju (ICTY). I mada ove teme pokrivaju ceo period jugoslavenskog sukoba, njima se ne namerava predstaviti sveobuhvatna naracija svih ključnih događaja, ličnosti, ili drugih procesa koji bi se mogli očekivati u zaista zaokruženom izveštaju. Da se to učinilo, ne bi samo istraživači bili opterećeni dodatnim istraživanjima, nego i šira javnost, jednim dužim tekstom, za koji bi bilo manje spremnosti da se nabavi i pročita. Stoga je cilj bio izraditi jednu razumno kratku knjigu koja bi se smišljeno ali izključivo usredsredila na ciljane kontroverze, prikazana u pozitivističkoj naraciji koja bi bila dostupnija laicima.“

Projekat je „inkluzivan“. „Za početak, odluka da se formira deset istraživačkih timova za rešavanje svake od ciljanih kontroverzi odražava predanost ispitivanju svih važnih predmeta rasprave. Da to nije učinjeno neizbežno bi se izazvale optužbe za pristrasnost izbora. Umjesto toga, svih deset tema su svesno smišljene kao dvosekli mačevi za kojima bi mogle posegnuti dve ili više 'strana' u svakoj kontroverzi.“ „Predanost inkluzivnosti takođe je obuhvatila učesnike projekta.“ „Kako je, međutim, sve više i više naučnika izražavalo interes za ulazak, shvatili smo da bi odbijanje bilo koga sa stvarnim interesovanjem i stručnošću u oblasti moglo izazvati optužbe za selektivnu pristrasnost, naročito ekstremnih nacionalista posvećenih diskreditaciji zajedničke narative“ (Ingrao). Urednik je bio uveren da će profesionalnost učesnika (i njihovo okupljanje oko

kontroverzi, podrazumevajući sučeljavanje mišljenja), sama po sebi obezbediti visoke standarde naučnog metoda. Istovremeno je upozorio da će, bez obzira na „naučni integritet“ njenih autora, *Inicijativa* biti prepuštena širokoj javnosti i javnoj debati, uz neizvesnost da li će takva publika smatrati učesnike projekta kompetentnim i nepristrasnim.

Posebnost *Inicijative* je ne samo metod njenog nastanka, poreklo i struktura autora, itd., nego i njeno mesto u postjugoslovenskoj stvarnosti. *Inicijativa* je udruženi projekat postjugoslovenskih, američkih i evropskih, time i jedan od prvih ostvarenih projekata u postjugoslovenskoj historiografiji u opštem jugoslovenskom kulturnom okviru. Tok istorije sam po sebi je, u procesu jugoslovenske dezintegracije, ukazao na neodrživost jugoslovenske zajednice kao političkog multietničkog i multikulturnog projekta. Dezintegraciju su pratili etničko čišćenje, urbicid i sociocid. Jugoslavija je tako postala jedan od primera neodrživosti intelektualnih zamisli o multietničkoj koegzistenciji, utopija koju je srušio još Prvi svetski rat, mada je upravo iz pepela destrukcije toga sukoba nastala jugoslovenska multietnička zajednica. U slučaju Jugoslavije, kontroverze su pratile i njeno nastajanje i njeno uništenje. Etnička fragmentacija inače je pratila proces oslobađanja i demokratizacije centralne i istočne Evrope nakon 1989. U međuvremenu su takođe opstala multietnička društva, sa različitim stupnjevima unutrašnje „antagonističke tolerancije“. Bugarska, Rumunija, Slovačka i tri baltičke države su uredile odnose većinskih i manjinskih zajednica tako da su se kvalifikovale za članstvo u Evropskoj uniji. Pitanja multikulturalizma, asimilacije, segregacije i političke religije i dalje su prisutna u razvijenim i složenim sistemima, kakvi su SAD, Kanada, Francuska ili Nemačka. Jedna od jugoslovenskih kontroverzi je i u ishodu asimilacije, zasnovana i na međusobnoj sličnosti, samoj po sebi, većine jugoslovenskih konstitutivnih zajednica, koja je u izvesnoj meri dopustila opstanak i trajanje jugoslovenskog kulturnog prostora. Da li je ta nova postjugoslovenska kultura nadživela proces dezintegracije? U tom smislu je važna uloga medija, uključujući one koji su doprineli dezintegraciji, nasilju i zločinima, razvoj digitalnih tehnologija i telekomunikacija, otvaranje tržišta i, donekle, procesi novog političkog približavanja i pomirenja.

Jedna od jugoslovenskih kontroverzi odnosi se na proizvodnju identiteta i međusobnih razlika. Stvarnost prve i druge Jugoslavije odvijala se u etničkoj saradnji i verskoj toleranciji. Prva i druga Jugoslavija dostigle su, u tom smislu, za svoje kapacitete i u svoje vreme, visok stupanj unutrašnje harmonije. Tu harmoniju narušavali su politički sukobi i međunarodne krize. Etnička distanca bila je gotovo srazmerna kulturnoj distanci. O tome su najupečatljivije svedočili međuetnički brakovi. Ideja jugoslovenske nacije i jugoslovenskog identiteta opirala se ideji „bratstva i jedinstva“, i takođe nadživela, mada kao marginalna pojava, proces dezintegracije. Evropska budućnost za koju su se formalno

opredelile sve postjugoslovenske političke zajednice podrazumeva brisanje uspostavljenih granica i nove okvire i procese kulturne, i svake druge saradnje.

Do kraja osamdesetih u Jugoslaviji nije bilo ozbiljnih i masovnih primera etničke i verske diskriminacije. Etnička distanca je do toga vremena bila stabilna, niska, štaviše u blagom opadanju. Nacionalistički sistem vrednosti do kraja osamdesetih u Srbiji je prihvatilo manje od trećine, a ekstremni nacionalizam manje od 15%. Etnička distanca pojavila se u samom toku procesa dezintegracije. Osim prema etničkim Albancima i Romima, ona je među Srbima gotovo upola manja nego među Hrvatima i Bošnjacima (izuzimajući Srbe u BiH). Novija istraživanja ukazuju da na uvećanu etničku distancu utiču nisko obrazovanje i emotivna nezrelost. Kako su na to ukazivala istraživanja *Inicijative*, dezintegracija Jugoslavije je bila ishod manipulacija kojima su se služile političke, intelektualne i medijske elite. Važan činilac bila je slabost federalne vlade. Opredeljenje dela JNA, koja je postala instrument Beograda, naročito je ukazalo na nepostojanje institucija voljnih i sposobnih da zaustave sukobe. Elite su pothranjivale kolektivistička uverenja o neizbežnosti i visokoj svrsi rata. Mediji su smišljeno razbijali osećanja bliskosti, sličnosti, zajednice i zajedničkih interesa, i uspostavljene stvarne ljudske i institucionalne veze. Jedan od argumenata odnosio se, na svim zaraćenim stranama, na neizlečene traume iz Drugog svetskog rata. Dugo trajanje te traume, stvarno ili ideologizirano, tumačilo se nelogičnom i nepravednom unutrašnjom podelom jugoslovenske federacije. Demokratska rekonstrukcija, izgradnja zajedničkog pluralističkog, otvorenog i demokratskog društva, konačno i evropska integracija, takve ideje su, lišene institucionalne potpore, bile nedovoljno artikulisane i vremenom odbačene na daleku marginu procesa. Jedan od argumenata kojima su se podsticale etničke i verske razlike postala je ekonomska kriza koja se provlačila kroz osamdesete, i najviše pogađala najsiriomašnije slojeve (ti slojevi su neposredno uključeni u oružane obračune, i među njima je najviše ljudskih žrtava). Autoritaran karakter komunizma odgovarao je tradicionalnom patrijarhalnom društvenom poretku. Nacionalizam je, ne samo u Jugoslaviji, postao poslednje utočište komunizma. Jugoslovenske republike bile su gotovo primorane, pod unutrašnjim i spoljnim pritiskom, da prihvate višestranački pluralizam. Taj pluralizam bilo je najlakše potopiti, obesmisлити u nacionalizmu. Opštu destrukciju, etnicid, urbicid i sociocid, pratila je dehumanizacija, postupno navikavanje društva na nasilje, govor mržnje i medijske manipulacije.⁶

Ima pojava u jugoslovenskoj istoriji čija je važnost za razumevanje tragičnog ishoda te istorije suštinska, njihova tumačenja su takođe kontroverzna,

⁶ Charles Ingrao, „AHR Forum. Confronting the Yugoslav Controversies: The Scholars' Initiative“. *American Historical Review*, October 2009, 947–962.

ali one nisu dobile posebno mesto u *Incijativama*. Možda se Jugoslavija nije dovoljno tumačila u smislu njene istorijske, prostorne i idejne celine. Jugoslavija je kao ideja, kao istorijski pojam, uverenje, nad-nacionalni identitet i etičko usmerenje postojala i pre svoga prvog ujedinjenja, i nastavila je da postoji nakon njenoga drugog nestanka. Kako je Jugoslavija, najnaprednija u smislu političkog i društvenog razvoja, ličnih i kulturnih sloboda, životnog standarda, kolabirala u ratnoj i moralnoj dezintegraciji, postavši, između ostalog, paradigma sudbine Sovjetskog Saveza, čiji je kurs napustila još 1948? Kako su u njoj oživele sve one totalitarne ideje, poražene u Drugom svetskom ratu, potom i padu komunizma? Da li se Jugoslavija raspadala po šavovima iskrojenim 1945. na Jalti, kad se, načelno, ona smatrala i sovjetskom i zapadnom uticajnom sferom? Jugoslovenski sukob ima i onu istorijsku dimenziju koja podseća na obračune antičkih grčkih polisa.

Istorija sadašnjice ogromnim mnoštvom činjenica, koje je u stanju da stvori i sačuva, opominje na složenost svakog istorijskog procesa. Od posebne važnosti je njena saznajna vrednost, njena neposrednost. *Kontroverze* možda ukazuju i na strukturu i međuzavisnost uticaja globalne ere, na samim njenim počecima. Jednostavna objašnjenja pojedinih procesa su nemoguća. Netačni su i jednoznačni odgovori na pitanja, čija je istorijska odgovornost, u slučaju Jugoslavije, presudna? U velikom broju država nastalih iz raspada sovjetskog lagersa i samog Sovjetskog saveza, nakon komunista došli su na vlast nacionalisti, ili reformisani komunisti koji su takođe u sebi nosili nacionalistički patos, kao populističku metodologiju, nekad i strast. Ponekad je teško, u svetlosti njihove istorijske uloge, razgraničiti komuniste, nacionaliste ili klerikalce. Slične su teškoće kad je u pitanju odgovornost „međunarodne zajednice“ ili nekih njenih pojedinačnih članica. Posebnost jugoslovenske dezintegracije je njena daleka prošlost u kojoj se obično traga za „odgovornima“ ili „krivcima“. Da li svaka istorijska analiza jugoslovenske dezintegracije mora uzeći u obzir upravo navedenu hroniku uzajamnih sličnosti i razlika, privlačenja i obračuna? Niz važnih pitanja ostao je otvoren ili nedovoljno razjašnjen. Kako levičari postaju nacionalisti?⁷ Kojim su se putanjama kretali jugoslovenski intelektualci koji su se, u većini, od nespornih početaka sumraka i politike i kulture s početka sedamdesetih, tribalističkog zatvaranja, samoobožavanja i samoviktimizacije, okretali nacionalističkoj narativi, etici i esteticima, odustajući od putanje ljudskih prava i ekonomskih sloboda kojoj su težile i zapadna i istočna Evropa? Da li su bili nesposobni, ili su tragali za drugim vrednostima, da prevaziđu granice nacionalnih kultura? Kakva je struktura zablude da će, ujedinjeni, levičari i

⁷ Alina Mundiju-Pipidi, Ivan Krastev, „Naučene lekcije – izgradnja nacije i države posle komunizma“. *Nacionalizam posle komunizma. Naučene lekcije* (ur. Alina Mundiju-Pipidi, Ivan Krastev). Beograd : Beogradski fond za političku izuzetnost, 2004, 299–316.

radnička klasa spasiti Jugoslaviju? I koje su snage izvele nasilnu dezintegraciju, kad društva u celini nisu podržavala etničke nacionalizme?⁸

Da li je JNA i najvažniji činilac nasilne dezintegracije, i jedna od kontroverzi, zaslužila posebno mesto? JNA je dugo bila jedan od mitova, ne samo srpsko kolektivno uverenje, da je institucija „stabilnosti, snage i kohezije“. Njena upotreba prilikom gušenja albanskih nacionalističkih demonstracija 1981. najavila je njenu ulogu, koja se ostvarila deset godina kasnije, ali se u toj godini (u godini poljske Solidarnosti), o budućem političkom karakteru JNA nije dovoljno raspravljalo. Novu putanju JNA najavila je njena centralizacija, uz sužavanje samostalnosti teritorijalnih odbrana, naročito u Sloveniji. Smatralo se da će centralizacija komande biti protivteža mogućoj pretnji NATO invazije koja bi krenula kako bi „zavere“ antikomunista. Ekonomska stabilizacija, od početka osamdesetih, bila je izgovor za JNA da prepolovi broj svojih armijskih komandi. Ljubljanska oblast je pripojena Zagrebačkoj. Vojska se takođe posvetila izvozu naoružanja, često veoma problematičnim režimima, poput Libije. JNA kao jedna od kontroverzi bi zaslužila posebno mesto i na osnovu činjenice da se još uvek nisu dovoljno ispitali njena politička snaga, niti uloga vojnih služba bezbednosti.⁹

Od svoga prvog osnivanja (1918), u toku prve dezintegracije (1941), i, naročito, u kontinuitetu od drugog ujedinjenja do druge dezintegracije (1945–1991), Jugoslavija je državna tvorevina političkog nasilja koja je, istovremeno, ostvarenje plemenitih ideala nadnacionalnog ujedinjenja, u pojedinim vizijama i stvaranje nove, nadnacionalne političke, možda i kulturne nacije. Kontroverza u ovoj kontroverzi, koja takođe nije posebno ispitana, je u procesu koji je, upravo u deceniji smirivanja političkog nasilja (koje je posustalo 1966, i obnovljeno 1968–1971), nakon 1981, uporedo s novim pokušajima ekonomskih reformi i „stabilizacije“ sistema u celini. Pri tom je vertikalna pravog nasilja, zapisanog u prosovjetskom, antidemokratskom, antitržišnom i dezintegrativnom Ustavu 1974, trajala u smislu zvaničnog oslonca centrifugalnim snagama. U izvesnom smislu rat koji je izbio 1991. mogao je podsećati, naročito u pojedinim scenama, na političko nasilje iz 1941, 1944–45, 1948, 1968, 1971. ili 1981. Nacionalistički narativi podstrekavali su etničke obračune upravo podsećanjem na političko nasilje iz starije ili najnovije prošlosti.

Jedna od kontroverzi je istorija jugoslovenske ekonomije. Ona je uspela da ostvari stopu rasta istočnoevropskih ekonomija, a njena proizvodnja, naročito ona

⁸ Neka od navedenih pitanja u: Gale Stokes, John Lampe, Dennison Rusinow, Julie Mostov, „Instant History: Understanding the Wars of Yugoslav Succession“. *Slavic Review*, Vol. 55, No. 1, Spring, 1996, 136–160.

⁹ James Gow, *Legitimacy and the Military: The Yugoslav Crisis*. London: Pinter, 1992, 61.

koja se prilagođavala širokoj potrošnji, bila je naprednija od istočnoevropskih. Ekonomija je ipak otkrivala regionalne i socijalne razlike. Nezaposlenost je rasla od severozapada ka jugoistoku. Jugoslovenska ekonomija zbog političkih barijera nikad nije uspjela da se popotuno otvori. Socijalna orijentacija, umesto tržišne, gomilala je spoljne dugove. Titoistička uranilovka imala je i svoju konkretnu cenu u američkim dolarima. Osamdesete je Jugoslavija okončala sa ogromnom inflacijom koja je podvukla imovinske i socijalne razlike. Napori otplate dugova tokom iziskivali su žrtvovanje standarda, dok se jugoslovenska vlada istovremeno nije usuđivala da podstiče racionalne investicije kojima bi, umesto preteranom štednjom, podsticala izvoz, ne koristeći pre svega komparativnu prednost turističke ili prehrambene industrije, geografski položaj zemlje, njenu ekonomsku emigraciju, naučne i tehnološke potencijale. Puna ekonomska interpretacija jugoslovenskog kolapsa približila bi, u svakom smislu, uvid u događaje koji su usledili ukoliko se, dalje od objašnjenja preliivanja ekonomskog u nacionalno nezadovoljstvo, mogu analizirati regionalne i socijalne razlike kao snage koje su doprinele nasilju i razaranju. U svakom slučaju, neuspjeh jugoslovenske ekonomije koji bi se mogao povezati s neuspjehom jugoslovenske države nastupio je usled odluka establišmenta u deceniji čija je konjunktura generalno bila povoljna. Kontroverze jugoslovenske ekonomije upravo otvaraju pitanja, u kojoj su meri siromaštvo i nizak stepen obrazovanja igrali ulogu u oružanim obračunima, naročito u ratnoj pljački i zločinima. Ratna ekonomija je, od 1991, u svakom slučaju preslikavala socijalnu strukturu iz prethodnog razdoblja.¹⁰

Jugoslovensku krizu pratili su i medijske kontroverze. Jugoslovensku krizu plastično ispisuju linije medijskih uticaja. Nacionalistički medijski blic-rat je zatrovao političku atmosferu i proizvodio etničke razlike, time i etničku mržnju, koja se nije osećala, ili ne dovoljno, u godinama koje su prethodile ratu.¹¹

Kontroverzna su, napokon, i uopštavanja koja se odnose na karakter kultura i civilizacija. Jugoslovenska dezintegracija podsetila je na vekovna

¹⁰ Harold Lydall, *Yugoslav Socialism: Theory and Practice*. London: Oxford University Press, 1984; isti, *Yugoslavia in Crisis*, New York: Oxford University Press, 1989; David A. Dyker, *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt*. London: Routledge, 1990; Susan L. Woodward, *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia*. Princeton: Princeton University Press, 1995; Susan Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*. Washington: Brookings Institution, 1995, 45; od novijih osvrti, Vladimir Gligorov, „Ekonomske razlozi raspada i reintegracije – slučaj Jugoslavije“. *Nacionalizam posle komunizma. Naučene lekcije*, 95–112.

¹¹ Christopher Bennett, *Yugoslavia's Bloody Collapse: Causes, Course and Consequences*. New York: New York University Press, 1995; Mark Thompson, *Forging War: The Media in Serbia, Croatia, and Bosnia-Herzegovina*. London: International Centre against Censorship, 1994; Aljoša Mimica, Radina Vučetić, *Vreme kada je narod govorio: rubrika Odjeci i reagovanja u listu Politika (Juli 1988 – Mart 1991)*. Beograd: Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja, 2008, itd.

uverenja i predrasude o varvarstvu Balkana, koji je samo geografski, ali ne i kulturno, deo evropske civilizacije. Balkanci su, opet, uzvraćali kako je Balkan Evropi dao dve velike civilizacije, antičku grčku i srednjovekovnu Vizantijsku. Centralna Evropa je, u novijem vremenu, civilizaciji doprinela komunizmom i nacizmom.¹²

Slabost političke kulture dopušta da je na početku jugoslovenske krize postojalo i dvojstvo uporednih proevropskih i liberalnih, i nacionalističkog opredeljenja, ali su prevagnuli iracionalni porivi i nasilje. Istorija političke kulture ukazuje na slabost institucija i nedostatak političkog potencijala koji bi dopustio da se Jugoslavija prekomponuje, ili se mirno raspadne. Jugoslovenska kriza bila je deo opšte dezintegracije postmodernog sveta. Burne promene odvijale su se u istočnoj Evropi, počeo se raspadati Sovjetski Savez. Pojavile su se stare, zaboravljene, nekad i potpuno nove etničke omraze. Dugo trajanje sovjetske vladavine ostavilo je duboke političke, ekonomske i kulturne tragove, ali se samo u Jugoslaviji odigralo etničko nasilje koje, s prekidima, traje pune dve decenije. Jedna od osnovnih ideja *Inicijative* je u uverenju da bi „pozitivnije, uravnoteženije pripovedanje moglo i moralo igrati ulogu u promovisanju ozdravljenja i pomirenja“. Tu se, ipak, potcenjuje snaga starih i novih mitova o posebnoj, naročitoj ulozi nacija i religija, ili o njihovom progonu i viktimizaciji. Mitovi su suštinski deo ličnosti i kolektivnih kulturnih modela istovremeno. Za mitove je vezan fenomen lične zavisnosti. Oni postaju deo karaktera i obrazac mišljenja, naročito u traumatizirajućim okolnostima. Dugo trajanje ekonomske i političke tranzicije ostavilo je duboke tragove u društvenoj strukturi, stvarajući unutar nje same, u širokom prostranstvu tranzicionih gubitnika, nove frustracije podložne kolektivističkim mitovima koji doprinose da se politička i ekonomska diskriminacija (naročito povrede načela ljudske jednakosti i vladavine prava), relativizuju u korist negovanja upravo onih stavova i osećanja koji su doprineli postojećoj opštoj dezintegraciji. Jedno od uverenja na kojima je nastala *Inicijativa* je u potrebi da odnos prema nedavnoj prošlosti, kao odnos prema istini, postane nov oslonac kulturnog i političkog identiteta svake postjugoslovenske zajednice. Verovatno podrazumevajući pretpostavku da samo odgovoran odnos prema prošlosti podrazumeva odgovoran odnos prema budućnosti.

¹² Milica Bakić-Hayden, Robert M. Hayden, „Orientalist Variations on the Theme “Balkans”: Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics“. *Slavic Review*, Vol. 51, No. 1, Spring, 1992, 1–15.

Прикази / Reviews

Nemanja Vujčić

Adrian Goldsworthy, *The Fall of the West. The Death of the Roman Superpower*, Phoenix publisher, London, 2010, pp. X+531;
Peter Heather, *The Fall of the Roman Empire*, Oxford University Press, Oxford, 2005, XVI+576;
Bryan Ward-Perkins, *The Fall of Rome and the End of Civilization*, Oxford University Press, Oxford, 2006, pp. VI+239.

A “revision of revisionism” would be the appropriate label for the basic idea behind these titles. The study of the world of late antiquity and, inseparable of, the examination of the causes of the fall of the Roman Empire has a long history, indeed longer than critical scholarship itself. Small wonder, then, that since Gibbon’s time many different explanations and theoretical models were forwarded to explain the difficult question of the fall of the largest and the most enduring of the ancient empires. Most of the older theories have no supporters nowadays and belong solely to the history of ideas.¹ However, the scholarship on the subject in the last three to four decades is exceptional in the sense that it questioned some of the basic and most solid concepts of the “traditional” historiography (and by this, I mean all the historiography prior to 1970s): namely, the very facts of decline and fall of the Roman Empire.

The revision of the “traditional” concepts began with Peter Brown and his (by now) classical *The World of Late Antiquity*.² In a nutshell, he downplayed the importance of political and military history. Instead, Brown’s work was centered on the history of religion and theology and he portrayed Late

¹ For the overview of the more important older theories, see N.H. Baynes, *The Decline of the Roman Power in Western Europe. Some Modern Explanations*, JRS 33 (1943), pp. 29–35, and M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire I*, Oxford 1957, pp. 534–541. A. Demandt, *Der Fall Roms*, München 1984, p. 695 presents a kind of glossary of causes that were, according to modern historians, responsible for the fall of the Roman Empire. It contains no less than 210 terms.

² P.R.L. Brown, *The World of Late Antiquity: AD 150–750*, London 1971, 1989².

Antiquity (term used instead of the Late Empire) primarily as the story of the rise of Christianity. This met with favorable response from the scholars, both classicists and medievalists. Soon, Brown's views were taken much further and, among the younger generation of scholars, a new picture of Late Antiquity was formed, the one where concepts such as "decline", "fall", "crisis", "decay" and "conquest" found themselves replaced by "transformation", "cultural revolution", "transition", "readjustment" and "immigration". The very fact of the fall of the Western Empire was first downgraded to event of lesser (or no) importance and, finally, challenged as such. The Western Empire didn't fall; it was transformed in a process that was gradual and organic and even generally peaceful and agreeable for the people involved,³ while the Eastern Empire remained, strong and vibrant.

These views on the Late Antiquity obviously owe much to the general intellectual climate and widespread ideological concepts, especially the multiculturalism. However, the difference between them and the views in the older works is so striking that it is bound to cause confusion, even for the experts in the field. It should not be denied that new approach in the history of the Late Antiquity was in many ways fruitful and that it had advanced our knowledge of the period. Yet, these gains are met with serious drawbacks, especially if we consider the more extreme views encompassed by this new approach. At best, it presents only a half-truth of a sort; at worst, it is a seriously distorted perspective that contradicts much of the preserved written sources, archaeological finds and, even, the basic logic. Small wonder then, that in spite of its great early acceptance among the scholars, the New Late Antiquity at length met with serious opposition. While it failed to leave any impression on the wider public, who still views Late Antiquity as a gloomy epoch of decline and decay, it finds less acceptance with the scholars of the continental Europe to begin with, then among their colleagues in the USA and United Kingdom. All the authors presented in this review are distinguished British scholars who challenge what is still the prevailing view in their country.

Both Bryan Ward-Perkins and Peter Heather are teaching at Oxford and their books were published at roughly the same time and have almost similar titles. Yet Ward-Perkins' *The Fall of Rome and the End of Civilization* and the Heather's *The Fall of the Roman Empire* are very different texts, disparate in their approach, treatment of the subject, but surprisingly similar in their conclusions. Ward-Perkins is a distinguished classical archaeologist, currently teaching on

³ For an especially strong statement of this kind, see P.S. Barnwell, *Emperor, Prefects and Kings: The Roman West 395–565*, Chapel Hill 1992, pp. 18–19, 174. Also see P. Amory, *People and Identity in Ostrogothic Italy 489–554*, Cambridge 1997, pp. 1–6.

Trinity College. His book begins with an introductory chapter titled “Did Rome Ever Fell?” where he gives a selection of older and newer views on the question of Empire’s decline and fall. The rest of his work is divided in two parts. Part one is aptly titled as “The Fall of Rome”. It contains three chapters written almost exclusively on the basis of narrative sources, in which he attempts to prove that the Western Empire did fall and that it was a violent process, deeply traumatic for the inhabitants of the Empire. Chapter II (“The Horrors of War”) is focused on the abundant wealth of the written testimony that proves (if any prove is needed) that the empire lost the control over the provinces due to the conquest and that the provincial population suffered heavily during the process. Chapter III (“The Road to Defeat”) gives author’s opinion on the reasons of the fall of the Empire and offers analysis of the circumstances under which the Western Empire was losing ever more territory in the 5th century. According to Ward-Perkins the fall of the Western Empire was due to the rise of the new order of military challenges which proved too much for the Roman military organization and resources. The army was very expensive and dependent on the tax income of the Empire. In the new circumstances it was unable to hold the very long imperial frontiers on Rhine and Danube, and was compelled to give away some of the territories to advancing barbarians. This, in turn, met further reduction of the tax available to the court at Ravenna and thus the reduction of the money available for military spending. As the difficulties and challenges mounted, the western army became both smaller and less efficient, due to the smaller funding. The diminished Roman army had to give away even more territories which even more undermined the tax flow for the central government. The “spiraling problems” of this kind eventually reduced the Western Empire into non existence. In the opinion of Ward-Perkins, there was no decline of the Empire as such in the 4th century and still around the year 400 AD it was as powerful as ever. Secondly, the Eastern Empire had no special advantage over the Western. Its survival is entirely due to the differences in geography: while Western Empire had to hold long inland frontiers that offered plenty of opportunity for invasion, the most of the territories under the rule of Constantinople were in Asia and Africa, beyond the reach of the invaders in Europe. The Germanic tribes, Huns, Avars and Slavs could and did devastate the Balkans but these lands, argues Ward-Perkins, were only of the minor importance to the Empire. The main arch of imperial lands from Asia Minor to Egypt was safe (Persia was in the 5th century more of a potential than a real threat) and with it the 9/10 of the tax income and the human resources. Chapter IV (“Living under New Masters”) explores some aspects life of Romans under the rule of the Germanic kings, successors of the imperial rule in the West.

Second part of Ward-Perkins’ book is something very different, as its title (“The End of a Civilization”) suggests. While the first part was based on

narrative sources, in the second Ward-Perkins draws its conclusions on the base of the archaeological finds: graves, remains of the settlements, masonry, objects of everyday use, coins, inscriptions etc. This vast (and in modern works often overlooked) amount of evidence is used to prove the author's point that the fall of the Western Empire was an event of the first-rate importance. Chapter V ("The Disappearance of the Comfort") explores the changes in material culture in the century and a half after the 476. There was no internal decay of the Roman state prior to its fall, but the disappearance of the Roman rule had some very serious consequences: much of the Roman technology and skill was lost, the production was reduced to a very low level, long distance trade was gone and with it the more specialized craftsmanship, monetary economy as well. Therefore, instead of the traditional concept of "the decline and fall", Ward-Perkins presents us with "the fall and decline." In Chapter VI ("Why the Demise of Comfort") author examines the causes for such rapid (*admittedly*, less rapid in some areas than in others) and total decline. Chapter VII ("The Death of a Civilization?") centers on the demographic and economic aspects of this process. The population of the West dropped sharply (maybe even under the quarter of the number in the late 4th century). General standard of living was much lower than under the Roman rule. Urban life itself was seriously diminished in some areas (Roman Africa, Spain and Italy) and almost uprooted in others (Britain, Northern Gaul, Alpine and Danube regions). Author also points to the comparatively widespread literacy in the Roman Empire and the situation after its fall, when the mass of population and even much of the ruling elite was illiterate. In the end of the chapter, Ward-Perkins explains his concept of "civilization" and argues for the view that one clearly identifiable civilization, the ancient Roman civilization, was not transformed and did not evolve but was destroyed in 5th and 6th centuries as the consequence of the foreign conquest. In the final chapter, whose ironic title paraphrases Leibniz and Voltaire ("All for the Best in the Best of all Possible Worlds?"), Ward-Perkins returns to the issue surrounding the new view of the Late Antiquity. He believes that overly positive picture of the Late Antiquity and the transformation of the Roman Empire is heavily influenced by modern social and cultural trends and even by the every-day politics, which by itself should merit a high degree of caution. Not discarding it as a whole, Ward-Perkins, nonetheless, believes that it presents only a partial truth, focusing on some parts and some aspects of a much larger and more complex reality.

Peter Heather is a well-known historian of the Late Roman Empire and especially the relations between Romans and Germanic peoples of Central Europe. His work is more than twice the size of Ward-Perkins' and it is written from the standpoint of a military historian. Heather shares same basic views with Ward-Perkins. He also believes that there was no protracted decline of the

Empire; instead, its fall was caused by a chain of events originating far beyond its borders. First part of the book (“Pax Romana”) is of introductory nature and here we, so to speak, are introduced with the main protagonists. Chapter 1 (“The Romans”) offers a sketch of the 4th century Empire: Heather draws a picture of comparatively stable, strong, even flourishing state, that is in no way weaker than the Early Empire of 1st to 3rd centuries AD. Chapter 2 (“Barbarians”) is, in spite of its title, concerned only with Germanic tribes on the European frontiers; author presents a thorough analysis of their development in the first four centuries AD, relying heavily on the archaeological data. Chapter 3 – “The Limits of the Empire” is to clarify the actual efficiency of Roman Empire, which was severely limited compared to the modern states. Heather also states that Empire’s supremacy over the peoples beyond its frontiers should always be understood within these limits. Roman resources and organization gave them only a small edge of advantage over their enemies and this provides a hint on the issue of the Empire’s fall. Part two of the Book (“Crisis”) is actually a detailed political and military history of the Roman Empire between the arrival of Goths, driven by the Hunic threat, in the Roman Balkans (376) and the death of Attila the Hun (454). One long chapter is dedicated to so-called “Gothic crisis” (“War on Danube”) and another (“The City of God”) to the chain of events that led from death of Theodosius I to the Alaric’s sack of Rome (410). Chapter 6 (“Out of Africa”) deals with the years 411 – 440, during which, in Heather’s opinion, the central event was the loss of Roman Africa, with long-term consequences on the resources on the Western Empire. Chapter 7 (“Attila the Hun”) analyses the Hunic Empire at its peak and its overall impact on the both halves of the Roman Empire. The declining fortunes of the Empire are explained along the same lines as in the Ward-Perkins’ book: new military challenges pushed Empire’s defenses to their limits, which was aggravated by a number of unfortunate accidents and the bad judgment on the Rome’s part. Third part of the Heather’s work (“Fall of the Empires”) explains the decomposition of the Hunic Empire after Attila (Chapter 8: “The Fall of the Hunic Empire”; Heather thinks this actually began in the last three years of Attila’s reign) and the Fall of the Western Empire (Chapter 9: “End of Empire”). Heather argues that there is a connection between these two events, since the removal of Hunic power led to the recomposition of the Germanic and Iranian tribal groups in Central Europe. As a consequence, there emerged several new warrior-kings with substantial military power at their disposal and no one to prevent them from assaulting what was left of the Roman Empire. Even so, Heather believes that even in the late 460s not all was lost for the Western Empire and only after the disastrous defeat inflicted on them in 468 by Vandals (the final attempt to regain Africa, largely with the aid of the Eastern Empire) made the fall of the West inevitable. Final chapter (10: “The Fall of Rome”) examines the immediate consequences of the Empire’s fall in 476

as well as some long-term, like the disappearance of local Roman identity. In the end of the chapter, certain amount of space is devoted to various explanations of the Empire's fall. Heather believes in the simple answer of outside invasion and conquest and rejects any explanation that looks for the internal causes.

Adrian Goldsworthy's is best known as a military historian of the, writer of important works on the Roman army and the life and carrier of Julius Caesar. His book *The Fall of the West: the Death of the Roman Superpower* is in many ways apart from works of Ward-Perkins and Heather. Whereas the two Oxford scholars accepted fall but rejected decline, Goldsworthy writes history of decline and fall and argues for the internal causes of the weakness of the Late Empire. Although this is not a full history of the Late Antiquity (but closest to it of all three titles in this review) it has narrative form and encapsulates the long period from 180 to 600 AD. Introduction chapter deals with the question of the fall and gives overview of the modern opinions; Goldsworthy too agrees that dominant opinion on the Late Antiquity and the fall of the Roman Empire had gone too far in a wrong direction, and that it is being influenced by current ideology, modern politics and even by popular opinion. Some space in introduction is devoted to the discussion of available sources. Part one of the book ("Crisis? The Third Century") contains one chapter that gives overview of the Empire in the late 2nd century AD and six more treating number of important question of the Roman history of the 3rd century BC. This part of the book provides for what is, in Goldsworthy's opinion, the biggest deficiency of all recent works on the Late Antiquity: lack of any comparative link between Early and Late Roman Empire. This, he argues, is partly the consequence of over-specialization and lack of the deeper knowledge of the earlier period on the part of students of the Late Antiquity. In contrast to them, Goldsworthy often compares Early and Later Empire, usually at the expense of the latter. The Early Empire was largely bureaucracy-free, with more vital economic base and wide local autonomy. Overall, it was more manageable and much more efficient. The crisis of the 3rd century was due to the loss of the imperial grip over the armies. The logical consequences were disastrous civil wars that destroyed much of the old power-structure and the old system of government. However, Goldsworthy does not believe that Empire was during 3rd century actually on the verge of fall; the territorial loss was small compared to the whole of the Empire and, in strategic terms, insignificant.

Part two of Goldsworthy's opus is titled "Recovery? The Forth Century" (Chapters 8-14) and it deals with the epoch from Diocletian to the death of Theodosius the Great. Recovery of the Empire in the 4th was only partial and encumbered with too much compromise. The reform efforts of the Diocletian and the Constantine the Great actually had much more humble aims then it is usually thought. According to Goldsworhty, their primary aim was an increase

the overall stability of the Empire, and this was achieved through greater security of the personalty of the Emperor himself and through developing mechanisms of the control of the armed forces. Both efforts were only partially successful and general stability and safety were improved, but only when compared to situation of the 3rd century. Civil wars, assassinations, succession crisis where much more frequent now than in the first two centuries AD. On the other hand, the increased stability and control where only achieved by creating a large, expensive and unwieldy bureaucratic apparatus. Any decision made by the highest authority took much time and resources to produce result – if there was any result at all, owing to the inefficiency of administration. Goldsworthy also disputes the often stated opinion that outside challenges of the Empire were much greater in the 4th and 5th century than those in earlier times. For example, he argues that new Sassanid Empire was in no respect greater power then its Parthian predecessor: the two shared similar territory resources, military organization and both where plagued by periodic crisis of royal succession and the local secession.

In the third part of his book (“Fall? The Fifth and the Sixth Centuries”) Goldsworthy examines the decomposition and fall of the Western Empire. Its Eastern counterpart is also treated, but in much less detail. Goldsworthy argues that both parts of the Empire shared same problems but that in the West they manifested themselves in a more acute form. The geographical advantage of the East over West is, same as in the works by Ward-Perkins and Heather, also stressed. However, Goldsworthy maintains that in the end, East did not escape the combined external and internal crisis that destroyed the Western Empire; it merely postponed it. It suffered a major crisis from ca. 550 to 650 and, although it survived, it was much diminished and changed, and could not be longer considered a “superpower” (term Goldsworthy frequently uses). In penultimate chapter of his work, Goldsworthy summarizes his views. His opinions on poor and inefficient administration of the Late Empire practically amount to a new and fresh theory on the fall of the Roman Empire, but Goldsworthy does not elaborate it at length and this view is bound to cause much discussion in the future.

These three works on the fall of the Roman Empire are certainly refreshing additions to the studies on the late antiquity. All three claim that they are written both for experts (researchers and students) and for the more general audience. Ward-Perkins and Goldsworthy did not resist temptation to draw a number of analogies between modern and ancient society, culture and, above all, politics (Goldsworthy devotes entire chapter to this). Needless to say, this is wrong as methodological device and to someone it can even appear as the examples of the lack of critical distance and of bad taste. In the case of Heathers text, the attempt to be appealing to wider audience seem to got out of hand and the popular language he uses is often more of an impediment in following his line of thought; also it is in odds with the general form of the work, its size and

scholarly apparatus.⁴ For his part, Goldsworthy commands superb narrative style which makes his text an exciting read, but this is sometimes used to conceal the deficiencies and inconsistencies of his argument.

Three authors treat the same subjects from very different standpoints. None of them, however, attempts to write a historical synthesis on all the aspects of the world of Late Antiquity. Ward-Perkins tries to prove that Empire did fall, that its fall was achieved by means of conquest and violence and that this event had a profound historical significance; he accomplishes this limited aim rather well. Heather, on the other hand, attempts to draw a detailed account of the Empire's fall. This is much more ambitious goal and it is achieved only partially, because the conquest and the high politics are only one part of this story. Instead, we have a detailed and competently written military history of the Roman Empire and its enemies in the years 376–476. Goldsworthy's work is the most ambitious and thus hardest for any reviewer to properly assess its value. Although it cannot be considered that he proves his point always and completely, his book does offer a fresh if not entirely new approach on the Late Antiquity and raises several important questions for future discussion.

⁴ Cf. J. O'Donnell's review in *Bryn Mawr Classical Review*, 2005.07.69 (<http://bmc.brynmawr.edu/2005/2005-07-69.html>).

Nemanja Vujčić

Arjan Zuiderhoek, *The Politics of Munificence in the Roman Empire: Citizens, Elites and Benefactors in Asia Minor*, Cambridge University Press, Cambridge 2009, pp. XVII + 186.

The eastern provinces of the Roman Empire offer a rich field of study for those interested in social history. The statement is especially true regarding the history of urban communities: the ever-growing abundance of the documentary sources provides insight into the lives of these communities that is almost unparalleled elsewhere in the ancient world. It should be no surprise, then, that for decades now the eastern provinces were the subjects of intensive research that produced enormous number of works of significant value.

Arjan Zuiderhoek of Ghent University is a newcomer in this highly competitive field of study. This is his first published book, the revised text of his doctoral thesis. The subject of his choice is rather more limited than the title suggests. Zuiderhoek's work is centered on the so-called "euergetism" (a neologism derived from the ancient Greek *euergesia*), one of the social (or socio-political) and economic phenomena that was already observed by the scholars in the 19th century. It attracts the attention of historians ever since but its proper significance and scope remains the object of debate. Basically, "euergetism" is a display of public munificence, where a member of local urban elite presents to his community any sort of material gift, receiving in return some public honors (often in the form of a public statue and an honorary inscription). The institution draws its origins from the late Classical Greece and it was widespread in the cities of the Hellenistic World. But first two and a half centuries of the Roman Empire witnessed an unprecedented expansion and display of the euergetism. As show by thousands of epigraphic documents from the eastern cities, rich and powerful individuals bestowed their fellow-citizens with new temples, public and utilitarian buildings, decorations, gifts in money, oil, wine and food etc. Many of them took on themselves responsibilities of financing and organizing public events (festivals, processions, public feast, athletic contests etc) or aiding their cities financially in the times of crisis. The aim Zuiderhoek attempts to achieve is to explain the exact significance of the institution in the context of Asia Minor and the Roman Empire, the reasons of the unparalleled expansion

of this practice during the High Empire and, finally, the causes behind its sudden and rapid decline in the mid 3rd century BC.

Zuiderhoek's text is divided in six chapters. The first one is of introductory nature. Here the author explains the importance of the euergetism as such, the reasons behind taking the Asia Minor as a case-study, elaborates on some basic concepts ("elites" and "non-elites"), on the sources used by him and on the chronological frame accepted in his work. The sources used in Zuiderhoek's research are either honorary or funeral inscriptions, with addition of some Imperial letters, ca. 500 epigraphic documents in all (they are listed in the Appendix 1). Great majority of them is from the western part of the peninsula, some regions (Ionia, Caria and Lycia, for example) being far better presented than the others. The Second Chapter ("The Size and Nature of Gifts") discusses the magnitude of the public gifts and their kind. Zuiderhoek underlines the significance of the fact that the gifts of religious, esthetic and symbolic nature (temples, gymnasia etc) are far more numerous than those of the utilitarian kind. In Chapter 3 he rejects all economic and fiscal explanations for the rise of public munificence. According to Zuiderhoek, cities were never economically dependent on the rich benefactors and public gifts as such, in spite of the attention they received, where always of minor significance compared to the overall income of the cities.

Chapters 4 to 6 are the core of Zuiderhoek's work. In Chapter 4 he present the outline of the social process labeled as "oligarchisation" i.e. gradual monopolization of political power by the wealthy elite in the cities that were still, at least formally, self-governing democracies. Ever more wealth and influence for the powerful few and the social hierarchisation were the realities of Greek cities in the Roman Empire. Yet, the ancient Greek political and social model of the civic community was still very much alive and this, according to Zuiderhoek, was the main reason behind numerous inter-polis conflicts that we hear so much about during the Early and High Empire. This is the main point of the Zuiderhoek's work and it is elaborated at length in the Chapter 5. The public benefactions were the primary mean of bridging the gap between the civic ideal and the social reality. Zuiderhoek takes issue with those scholars that consider euergetism as a sort of the ancient "social incurrence", an institutionalized way of keeping the discontent of the destitute citizens within bounds. The cause behind the unrests of the citizens was of a different nature altogether. In the favorable and even thriving circumstances of the 1st and the 2nd centuries BC the survival of the citizen majority was never an issue. Instead, they displayed their disapproval against what they perceived as a social injustice: the growth of hierarchy and the power-monopoly in what was supposed to be a society of equal citizens. The euergetism was used as a device for justifying (and thus, legitimizing) the new social hierarchy in the eyes of the majority of the citizens.

Chapter 6 describes public gift-giving as both a kind of a social discourse and the actually political trade. The powerful gave (a rather small) part of their wealth to the community and, in return, received honors and increased their reputation. This “symbolic capital” they used to reinforce their authority as the *de facto* ruling class of their city.

Some additional space (“Epilogue: The decline of civic munificence”) is devoted to the question of the decline of the public benefactions in the 3rd century AD, already noticeable after 220 and rapid by 250. This is probably the weakest and the least substantiated part of Zuiderhoek’s text. Zuiderhoek is aware that there are many other signs of the decline of the civic life in the 3rd century in general, proved both by the written sources and the finds of archaeology and he admits that there is undoubtedly a connection between them. He proposes two explanations. One is that the civic life suffered as the consequence of the great plague of the 2nd century AD. The second explanation is heavily influenced by the works of Peter Brown on Late Antiquity and Zuiderhoek duly acknowledges this influence. It assumes that it is a symptom of the development of a new, a Christian model of society that in due course would replace the pagan civic model. Both explanations seem strangely simplistic and out of place. Why would, one may ask, the plague of 160s affect the urban society and its institutions only after a hiatus of 60 years and why would this have such long-term and irreversible consequences? Second explanation presupposes a grand spread of the Christian ideas and influence already in the early 3rd century BC for which there is no evidence. It is important to add that Brown himself places the rise of this new model of society only after the AD 300 and that even this has been subject of intensive critique and discussion in the recent years. This considerations apart, there are many studies concerned with the (to use the traditional term) so-called “Crisis of the 3rd century” that offer much more thorough analysis of the apparent decline of the fortunes of the urban communities and the Empire as whole in the 3rd centuries. Zuiderhoek ignores them altogether.

The Zuiderhoek’s book contains three Appendices. The first one list all the documents used, arranged according to the type of benefactions bestowed (*Agoras, Aqueducts, Arches* etc). The second records the capital sums for donations, listed in descending order and the third displays the distributions of the various types of bestowed foundations from 1st to 4th century.

In his work, Zuiderhoek greatly relies on the statistical methods. The use of such methods in the fields of ancient history and archaeology is ever controversial. Zuiderhoek is aware of this and he actually discusses some of the deficiencies of this approach. The very sample of 500 inscriptions on which the entire work is based is entirely accidental. What we know today as “epigraphical documents” are only those documents that were deemed important enough to be carved in stone and thus preserved. And those that are known to-day are only

the chance finds of the chance survival. Furthermore, Zuiderhoek used only the published inscriptions but still not all of them: any statistical analysis based on such a sample is bound to produce unreliable results. Also, for a study that is based primarily on the epigraphical data discussion and analysis of the actual contents of the documents is curiously absent: only two of these are quoted in the first five chapters and only in the Chapter 6 there is a more detailed analysis of this abundant material. For the most part, the inscriptions in the Zuiderhoek's work are simply treated as the statistical units.

For the purpose of his analysis, Zuiderhoek uses not only works of historians, archaeologist and linguists, but also of anthropologists and sociologists. Such wide approach is rarely seen nowadays and this is certainly commendable. However, this makes some serious deficiencies in his bibliography all the more curious. A few examples will suffice to make the point. Although this is the work of specialized scope, focused on the institution of euergetism, it fails to utilize some of the more recent and more important studies of this institution, especially the Stefan Cramme's *Die Bedeutung des Euergetismus*.¹ Zuiderhoek uses the venerable but obsolete work of Abbot and Johnson on the municipal administration², but not his modern and up to date counterpart by Andrew Lintott.³ We find here the standard work by A.H.M. Jones on the post-classical Greek City,⁴ but not his other great opera on the cities of eastern Roman provinces⁵ and on the late Roman Empire⁶ (both of which should be an unavoidable part of any bibliography on the eastern provinces) etc.

Throughout his work, Zuiderhoek presents his case very clearly – in fact, at times too clearly. Zuiderhoek's suggestive style and the manner in which he presents his argument often leave the reader with the impression that the answer is simple and that there is absolutely nothing to add to author's conclusion. But this is an illusion and much of the topic Zuiderhoek discusses is actually highly controversial. It's a pity a special chapter was not dedicated to an overview of various opinions that exist among scholars on euergetism; both specialist and a general reader would certainly benefit from it.

¹ S. Cramme, *Die Bedeutung des Euergetismus für die Finanzierung städtischer Aufgaben in der Provinz Asia (Inaugural Dissertation)*, Köln 2001. The work is published on-line by the Deutsch Nationalbibliothek (http://deposit.ddb.de/cgi-bin/dokserv?idn=96238805x&dok_var=d1&dok_ext=pdf&filename=96238805x.pdf).

² F.F. Abbot, A.C. Johnson, *Municipal Administration in the Roman Empire*, Princeton 1926.

³ A. Lintott, *Imperium Romanum: Politics and Administration*, London-New York 1993, 2005².

⁴ A.H.M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford 1940, 1966².

⁵ Ibid., *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1937, 1971².

⁶ Ibid., *The Late Roman Empire 284 – 602: A Social, Economic and Administrative Survey* 3 vol., Oxford 1964.

In spite of a number of flaws, some of which are probably to be emended in the later editions, *The Politics of Munificence in the Roman Empire* is certainly a very valuable addition to the history of the eastern Roman provinces and the Greek city under Roman rule. Zuiderhoek puts forward a new explanation of the social and political role of euergetism and also for the very magnitude it acquired during the High Empire. Although this explanation is not entirely original, it is certainly a fresh and welcome addition to the ongoing discussion. Zuiderhoek also achieved something that is very rare in the modern historiography – his work is certainly written with the specialists in mind, and yet it is so clear that it is almost completely accessible to a general reader.

Лариса Орлов

Ј. Кодер, *Византијски свет. Увод у историјску географију источног Медитерана током византијске епохе*, превео са грчког и приредио Влада Станковић, Београд — Утопија 2011, 303 стр.

Пред читаоцима је књига која се бави проблематиком историјске географије византијског животног простора. Аутор књиге, проф. Јоханес Кодер, један је од највећих византолога данашњице, изданак чувене бечке школе и истински настављач великог Херберта Хунгера, којег је на месту професора Бечког универзитета и директора Института за Византологију наследио 1985. године. Бројне функције на Универзитету и у Аустријској академији наука обављао је све до 2010. године, када се повукао у пензију. Његов озбиљан и темељан научни рад донео му је звања потпредседника Светске асоцијације византолога од 1986. и председника Аустријског византолошког друштва од 1996. године. Опсег тема којима се бавио простире се на целокупну медијевистику, из призме историје, али и помоћних историјских наука. Било би корисно навести да се проф. Кодер бавио и издавањем извора, и већ је на почетку своје научне каријере издао химне Св. Симеона Новог Богослова у три тома (1969, 1971. и 1973), а његово дело је наставио да проучава до данас. Када је реч о издавању извора, можда је најпознатији по чувеној „Књизи епарха“, спису из око 900. године, који говори о привредном животу византијске престонице. Уз то, проф. Кодер је и један од главних сарадника на великом научном подухвату Аустријске академије наука под називом *Tabula Imperii Byzantini* (ТИБ). Овај пројекат представља систематско истраживање на пољу историјске географије Византијског царства ради стварања атласа царства које је постојало од 4. до 15. века. Главни део сваког тома ТИБ-а садржи каталоге имена византијских градова, насеља, утврђења, црква, манастира, поља, планина, река и језера по алфabetском реду, за сваку област/провинцију Византијског царства, на основу четири врсте извора. То су писани извори, археолошки налази, топоними и природни услови са својим карактеристикама. Проф. Кодер је део овог пројекта још од давне 1975. године, када је изашао и први том атласа. Огромно знање произишло из рада на том великом подухвату преточио је у књигу која је

пред читаоцима. Због тога можда није једноставно нагласити значај њеног издања на српском језику, које српској научној јавности, студентима, али и свим заинтересованим појединцима нуди језгровит и јасан озбиљан научни приказ главних проблема историјске географије Византијског царства, без каквог се било какав озбиљан научни приступ проучавању историје царства на Босфору не може ни замислити.

Прво издање књиге проф. Кодера изашло је давне 1984. године на немачком језику под називом „*Der Lebensraum der Byzantiner. Historisch-geographischer Abriss ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum*“, а друго, допуњено издање је из 2001. године. Књига је допуњена и приликом превода на грчки језик 2004. године. Мање измене и допуне библиографских јединица извршене су и за српско издање у преводу проф. Владе Станковића. Допуњивана и прерађивана током две деценије, књига проф. Кодера представља незаменљив приручник за све проучаваоце историје Византијског царства, којој се са научном озбиљношћу не може приступити без интердисциплинарности, што је професор бечког универзитета јасно и показао. Како је проф. Кодер сам навео у предговору аутора српском издању, „књига... има за циљ да на појединачним примерима покаже и документује историјско-географске феномене – не претендујући да пружи потпуни преглед и анализу карактеристика географског простора Византијског царства.“¹ У ту сврху, проф. Кодер упућује на горепоменућу едицију ГИВ, као и на обимну библиографију која заузима чак 78 страна књиге, а распоређена је тематски, како би омогућила лакше сналажење и полазиште за даља проучавања појединих тема.

Кроз једанаест поглавља проф. Кодер излаже јасно и концизно главне факторе историјске географије Византије, и то следећим редоследом: (1) Шири византијски простор, (2) Области, (3) Клима, (4) Промене природне средине након позне антике, (5) Коришћење природних ресурса у средњем веку, (6) Мрежа комуникација, (7) Границе и административна подела, (8) Црква, (9) Насеља, (10) Становништво, (11) Извори за историјску географију Византије. Уз већ поменућу обимну библиографију, на крају књиге се налази и карта која пружа хронолошки неиздиференциран приказ *Средишњих области* Византијског царства, и са индексом географских појмова даје податке о положају насеља која проналазимо у делима византијских писаца од 7. до 15. века. Било би значајно напоменути и приложене 24 илустрације које прате текст и омогућавају лакше разумевање актуелне проблематике. Под њима подразумевамо у највећем

¹ Ј. Кодер, *Византијски свет. Увод у историјску географију источног медитерана током византијске епохе*, превео са грчког Влада Станковић, Београд — Утопија 2011, стр., 6.

броју случајева карте, које зависно од теме поглавља осликавају различите географске особености – нпр. области Византије, правце кретања морских струја, границе узгајања маслина, промену обале, најважније путне правце, односно мреже комуникација, промену источне границе у периоду од 6. до 11. века, систем обавештавања путем димних сигнала, границу између латинског и грчког језика, густину словенских топонима на простору средње Грчке и Пелопонеза итд.

Посебно значајни и свакако неопходни у озбиљним стручним истраживањима јесу методи којима се проф. Кодер служио за утврђивање климе, квалитета земљишта, убикацију насеља и процену броја становништва током византијске епохе, користећи се различитим дисциплинама – палеогеографијом, палеоботаником (укључујући дендрохронологију и палинологију), проценом ерозија, водених режима и померања обала, проучавањем историје топонима, а тиме и утврђивањем кретања становништва и померања византијске границе.

Коришћењем различитих метода истраживања и врста извора, проф. Кодер је показао да се велики недостатак извора, карактеристичан за византијску епоху, може надокнадити интердисциплинарним приступом. Укратко је представио начин рада и приступ овој проблематици у оквиру бечке школе и поменутог пројекта ТИВ, а који је он сумирао у последњем поглављу своје књиге под насловом *Извори за историјску географију Византије*, истичући да је приказ природних услова и њихових карактеристика најдетаљнији од 2. до 5. поглавља, што је изузетно важно јер показује на који начин један нови и другачији приступ историји омогућава нова и сигурна сазнања која употпуњују недовољно јасну слику из писаних извора. Уз проучавање материјалних остатака и топонима отварају се нови видици и нове теме у Византијској историји, али се актуализују и старе.

Управо је чињеница да се од 1984. године ова књига поново издаје и допуњује доказ њене неоспорне вредности. Издање на српском језику књиге проф. Кодера доказује непрекинуто и живо интересовање за ширење тема у савременој византологији и доказује да је српска византологија кренула путем интердисциплинарности, што је главна одлика највећих савремених центара у Атини, Бечу, Вашингтону и Минхену.

Владета Петровић

Десанка Ковачевић-Којић, *Средњовјековна Сребреница: XIV–XV вијек*, Посебна издања САНУ, књ. 668, Одељење историјских наука; књ. 29, Београд 2010, 312.

Као резултат мултидисциплинарног приступа проблему настанка једног средњовековног града, његовог друштвеног, привредног и просторног развоја, дело које је пред нама постаје незаобилазно у српској и балканској медијавелистици. У духу *historie totale* аутор је користећи архивску грађу Дубровачког архива, чији је врсни познавалац, као и топономастички материјал и резултате археолошких истраживања, успео да реконструише урбану морфологију, привредне мене и друштвену стратификацију средњовековне Сребренице.

Књига је подељена на три велике целине: *Настанак и привредни развој, Становништво и друштвене структуре и Урбани амбијент*. Посебан део монографије представљају *Прилози – Дубровчани у Сребреници*. Основни текст дела прати списак извора и литературе, попис илустрација, резимеи на енглеском и француском и изузетно богат регистар.

Прво поглавље је подељено на два дела, *Појава и развој насеља и Успон привреде*, у којима је обрађен развој насеља од његовог првог помена у историјским изворима 1352. године до пада под османску власт. Сребреница је настала слично осталим рударским градским насељима у средњовековној Босни и Србији, уз рударске јама саских рудара, где су своје насебине формирали трговци привучени могућношћу уносне зараде. Аутор с једне стране посебно истиче значај Дубровчана за развој града, пре свега у финансирању нових рудника, закупу царине и трговини племенитим металима, а с друге стране, улогу Саса у унапређењу рударске производње. Грађа из Дубровачког архива, топономастички материјал из околине Сребренице и рударско право из турског времена пружили су основ за реконструкцију како обима рударских активности у непосредној и широј околини града тако и процеса производње и поделе рада у рударству и топионичарству. У овом поглављу посебно место заузима истицање улоге коју је на европском тржишту метала имала Сребреница, заједно са осталим српским и босанским рудницима, а на коју аутор први

указује у свом раду *Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: les mines d'or et d'argent*, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, vol. 15, no. 2 (1960): 248–258. Паралелно са привредним јачањем града све већу улогу у рударству и трговини добијало је локално становништво, тако да је слој домаћих трговаца у Сребреници, који је формиран захваљујући кредитној трговини, био далеко већи у односу на остала насеља Србије и Босне. Развој рударства и трговине прати и ширење занатске производње, пре свега обраде метала, у којој учествује и домаће и дубровачко становништво.

Друго поглавље, које носи назив *Становништво и друштвене структуре*, подељено је на два дела, *Удео Дубровчана* и *Домаће становништво*. Први део је посвећен дубровачкој насеобини у Сребреници, чији нагли развој започиње преласком града под српску власт 1411. године и траје све до првог пада Деспотовине. Иако је током прве половине 15. века дубровачка насеобина у Сребреници била далеко бројнија од дубровачких колонија у другим градовима унутрашњости балканског полуострва, она није успела да оствари територијални интегритет. Посебан проблем у досадашњем проучавању друштвене структуре дубровачког становништва у градовима средњовековне Србије и Босне, па међу њима и у Сребреници, представљале су термилошке недоследности. Стога аутор предлаже да се нејасноће које су последица коришћења термина грађанин и пучанин у изворној грађи, превазиђу коришћењем термина пучанин за све Дубровчане који не припадају властeosком сталежу. То има посебну важност кад имамо у виду да су у распону од десет до четрдесет година у Сребреници живела чак 322 пучанина. Међу њима је дошло до економског раслојавања, које је за последицу имало и њихово интензивно учешће у локалним органима власти. Од властeosких породица, које су чиниле 10,54 % у односу на укупан број Дубровчана у Сребреници, три су биле водеће: Гучетић, Соркочевећ и Гундулић. Посебан допринос осликавању улоге дубровачких грађана у развоју и привредном животу средњовековне Србије и Босне представљају пословне биографије Паока Стипашиновића и три генерације породице Латиница, које су дате у овом поглављу.

Други одељак посвећен је домаћем становништву, које је представљало већину у Сребреници. Трговци су чинили најбогатију и најутицајнију друштвену групу, из чијег су се горњег слоја бирали пургари, кнезови, цариници, који су заједно са Дубровчанима представљали градску елиту. Иако не правно и формално, домаћи грађански сталеж су стварно и суштински, као део локалног становништва, чинили у првом реду трговци. Аутор је посебну пажњу поконио разматрању начина на који су становници Сребренице стицали дубровачко грађанство, те

питању њиховог прилично замршеног правног статуса који је из тога проистицао.

Као и претходно, и треће поглавље, чији је назив *Урбани амбијент*, подељено је на два дела. У одељку под насловом *Изглед насеља* осликава се на основу археолошких истраживања и писаних извора изглед Сребренице у средњем веку. Привредни и просторни развој града одразили су се и на терминологију извора, тако да се са термина *mercatum*, или ређе *forum*, прелази на термин којим се означавају градови – *civitas (citade, zita)*. У Сребреници је, за разлику од осталих утврђених градова, тврђава подигнута накнадно, те је временом стекла елементе подграђа, које се у дубровачким изворима назива варош или чешће *borgo*. У питању је била развијена урбана средина, која се са својим дрвеним и каменим кућама, свратиштима за путнике, гостионицама, спроведеном канализацијом, приближавала по изгледу западноевропским градовима. Трговина се више није одвијала на отвореном тргу већ у трговачким радњама, у дубровачким изворима познатим под италијанским називом *botega, stacun*. У граду су се налазиле и топионица, ковница и царинарница, а посебно место у изгледу насеља заузимали су Фрањевачки самостан и Црква Свете Марије.

У другом одељку, које носи назив *Уређење и култура*, говори се о уређењу града, материјалној и духовној култури, као и о верским приликама. Сребреница је, као и остала рударска насеља, имала градско уређење наслеђено од Саса, чије се право преносило на целокупно становништво без обзира на њихово порекло. Аутор прати развој локалних органа власти, на првом месту Градског већа, чији ће чланови, пургари, већ од половине 14. века бити домаћи људи. У складу са овим процесом, извори више не помињу саски суд (*curia Teutonicorum*) већ *curia Sclavorum* или *curia purgarogum*, односно српски суд, како га називају у Сребреници. Од свих органа власти најраније поменути су цариници, па касније кнезови, представници владара, а у доба деспотовине војводе, заповедници тврђаве и управници „власти“. Нижи органи власти су били пристави, телали и курири. У изворима се помиње и збор, мада остаје непознато да ли су га чинили сви пунолетни мушки чланови насеобине. Након разматрања органа управе и њихових надлежности, аутор се бави градским дистриктом, јавним установама и питањем постојања градског статута.

Римокатолицима у Сребреници била је загарантована слобода вере и грађења црква, а главни ослонац учвршћивања и ширења католичке црквене организације, као и у другим привредним центрима Србије и Босне, постају Дубровчани. Важно је напоменути да је у овом делу први пут истакнуто и деловање православне цркве у Сребреници. У њој извори бележе православног митрополита, попа и калуђера, што оповргава тезу да је православље у Сребреницу дошло са ширењем османске влас-

ти. Интересантна је и чињеница да је ћирилица била присутна у свим видовима живота. Њоме су писана многа званична акта, разни купо-продајни уговори, задужнице, прокуре, пресуде конзула. Фрањевци су такође писали ћирилицом, нарочито тестаменте. Дубровачка влада се у обраћању званичницима у Сребреници такође служи српским језиком и ћирилицом, док су се дубровачки трговци у Сребреници служили подједнако ћирилицом и латиницом.

Након основног текста, који се завршава закључком под насловом *Сребреница у историји балканских градова*, следе *Прилози*, засебан део монографије који на основу одлука Малог већа за период од 1400. до 1470. године доноси исцрпне спискове дубровачке властеле (*Прилог 1*) и дубровачких пучана (*Прилог 2*) чији су пословни односи били везани за Сребреницу. У оба прилога је поред имена и презимена особе наведен њен први и последњи помен у одлукама Малог већа, да би се добио увид у временски распон боравка појединих Дубровчана у Сребреници. За дубровачку властелу доносе се подаци о укупном броју судских парница Дубровчана у којима је сваки властелин учествовао као конзул и судија.

Haris Dajč

Charles Ingrao, Nikola Samardžić, Jovan Pešalj, eds.,
The Peace of Passarowitz, 1718, West Lafayette: Purdue University Press,
2011. 310 pp (ISBN 978-1-55753-594-8).

Sadržaj: Charles Ingrao (USA), *The Habsburg-ottoman Wars and the Modern World*; Nikola Samardžić (Srbija), *The Peace of Passarowitz, 1718: An introduction*; Martin Peters (Nemačka), *The Peace of Passarowitz in the Historical Sciences, 1718–1829*; Harald Heppner, Daniela Schanes (Austrija), *The Impact of the Passarowitz Treaty on the Habsburg Monarchy*; Egidio Ivetic (Italija), *The Peace of Passarowitz in Venice's Balkan Policy*; Rhoads Murphy (UK), *Twists and Turns in the Diplomatic Dialogue during the Lead-up to the Passarowitz Peace Conference: A Glimpse at the Politics of Peace-making in the Early Eighteenth Century*; Gabor Agoston (USA), *The Ottoman Wars against Venice and Austria and the Changing Military Balance of Power along the Danube in the Early Eighteenth Century*; Enes Pelidija (BiH), *The Influence of the peace of Passarowitz on Bosnia*; Dan D.Y. Shapira (Izrael), *The Crimean Tatars and the Austro-Ottoman Wars*; Jovan Pešalj (Srb.), *Making a Prosperous Peace: Habsburg Diplomacy and Economic Policy during the Peace of Passarowitz*; Numan Elibol and Abdullah Mesu Kucukkalay (Turska), *Implementation of The Commercial Treaty of Passarowitz: The Case of the Austrian Merchants, 1720–1750*; Hrvoje Petrić (Hrvatska), *The Navigation and Trade Agreement of 1718 and Ottoman Orthodox Merchants in Civil Croatia and Parts of the Military Border*; Vojin Dabić, (Srb.), *The Austro-Ottoman War of 1716–1718 and Demographic Changes in War-Afflicted Territories*; Katarina Mitrović, (Srb.), *The Peace of Passarowitz and the Reestablishment of the Catholic Diocesan Administration in Belgrade and Smederevo*; Jelena Mrgić (Srb.), *Tracking the Mapmaker: The role of Marsigli's Itineraries and Surveys at Karlowitz and Passarowitz*; Ana Milošević (Srb.), *The Festival Book Dedicated to the Exchange of Austrian and Turkish Deputations in 1719*; Nikola Samardžić (Srb.), *The Emergence of Baroque in Belgrade*; Vladimir Simić (Srb.), *Media Promotion of the Passarowitz Peace Treaty Ratification in 1718*.

Zbornik *The Peace of Passarowitz, 1718* nastao je na radovima međunarodne konferencije održane 14–15 novembra 2009. u Požarevcu, na inicijativu Milorada Đorđevića, direktora Narodnog muzeja u Požarevcu. Konferencija je okupila naučnike iz Srbije, regiona, Evrope i SAD. Jedan od urednika, Čarls Ingrao (Purdue University, USA), recenzenti i članovi naučnog odbora, Karl Rojder, Paula Fihtner i Derek Mekej, danas su među najuglednijim stručnjacima za istoriju Habrzburske monarhije. Konferencija je i jedan od pokušaja obnove

stalne naučne saradnje sa Hrvatskom. Zbornik je uspostavio kontinuitet s prethodnom generacijom, koja je rane moderne habzburške studije približila američkim institucijama, koristeći ogromne potencijale američkih univerziteta i fondacija: generacija Bele Kiralija, Vejna Vučinića, Stefena Fišera Galatija, Paule Fihntner.

Zbornik je tematski podeljen na četiri celine. Prvi deo nudi opšte uvide u istorijski kontekst i sadržaj mirovnog ugovora iz 1718. Uvodni tekstovi urednika Čarlsa Ingraoa i Nikole Samardžića analiziraju složene međunarodne odnose prve dve decenije XVIII veka. Ingrao podseća na novu važnost i strukturu Habzburške imperije, čiju dalju sudbinu u osnovnim potezima prati do 1918. Samardžić je istakao značaj Požarevačkog mira koji je Austriji dopustio da legalizuje osvajanja kojima je za izvesno vreme prekoračila *limes* na Dunavu, mitsku granicu civilizacije i varvarstva, s podrobnijim analizama ugarskog, hrvatskog i srpskog činioca u novim tokovima međunarodnih odnosa i, naročito, rivalstvo Italije i Jugoistočne Evrope u kontekstu austrijskih interesa. Uvodni deo je zaokružen radom Martina Petersa o mestu Požarevačkog mira u nemačkoj istoriografiji do vremena Leopolda Rankea.

Drugi deo pokriva oblast međunarodnih odnosa, diplomatije i ratovanja. Harald Hapner i Danijela Šanes tragali su za značajem Požarevačkog mira u naporima da se urede nove teritorije, u tokovima demografskih promena, i u novoj orijentaciji austrijske spoljne politike prema Balkanu. Eđidio Ivetić je pomno ispitao novo mesto Venecije u međunarodnim odnosima XVIII veka: sužavanje njenih poseda, i „zatvaranje“ u Jonsko i Jadransko more. Ivetić je ponudio i jedan širok i detaljan bibliografski prikaz problematike u kojoj je istakao značaj prisustva Venecije u Dalmaciji nakon 1718. Roads Marfi je pratio tok pregovora, veoma živo, istakavši sve pritiske, koje su koristile obe sukobljene strane, i države pojedinačno, kako bi zauzele povoljniju pregovaračku poziciju, sve do pretnji upotrebom oružja. Gabora Agošton je ispitao tokove promene snaga na dunavskom frontu, smatrajući da je od najveće važnosti bilo slabljenje turskih vojnih kapaciteta usled dugih ratova s Venecijom i Austrijom.

Treća celina zbornika odnosi se na društvo, ekonomiju i trgovinu. Enes Pelidija se bavi Bosanskim pašalukom koji je stekao svoje konture 1699, podsećajući da su položaj pašaluka, najisturenije zapadne tačke u evropskom delu Osmanskog carstva, i nov teritorijalni i institucionalni identitet doprineli da se stanovništvo nakon 1718. sve manje okreće zaštiti sultana i države, oslanjajući se na sopstvene snage. Promena je postala očiglednija u događajima koji su usledili u XVIII i XIX veku. Dan Šapira podseća na ulogu i značaj Krimskih Tatara u austro-turskim ratovima, naročito na dunavskoj granici i u borbama oko kontrole Crnog mora, i u odnosima Turaka s lokalnim slovenskim stanovništvom (izneo je i nove podatke o kontroverznom Karpošovom ustanku s kraja XVII veka). Jovan Pešalj se bavi značajem trgovinske liberalizacije i uređenjem dunavske plovidbe, dok pojedine primere primene trgovačkih odredbi mira analiziraju

Elibol i Kučukalaj imajući u vidu austrijske trgovce. Hrvoje Petrić je u radu o trgovačkom sporazumu iz 1718. i pravoslavnim otomanskim trgovcima u Hrvatskoj i Vojnoj granici ukazao na značaj ekonomskih migracija i njihov doprinos razvoju onih sredina, dotad zapuštenih zbog dugog trajanja osmanske vladavine i izloženosti granici, u kojima su se naselili. Vojin Dabić analizira demografske promene na teritorijama pogođenim ratnim dejstvima 1716–1718, i austrijsku demografsku politiku na novim teritorijama. Katarina Mitrović je ispitala ponovno uspostavljanje administrativnog aparata rimokatoličke crkve, pre svega njenih dijačeva u Beogradu i Smederevu nakon 1718, koje su bile ujedinjene pod kontrolom biskupa u Beogradu.

Četvrti deo zbornika posvećen je idejama, umetnosti i kulturi. Jelena Mrgić je analizirala kartografiju, ističući i važnost Marsilijevih putovanja, istraživanja i kartografskih aktivnosti, u vremenu intenzivnog preuređenja granica, 1699–1718. Rad je opremljen tabelom svih Marsilijevih itinerera 1679–1699. Jelena Mrgić je autor glavne karte na početku zbornika – Map 1, The Peace of Passarowitz. Ana Milošević analizira album s likovnim predstavama austrijske i turske vojske, i razmenu njihovih deputacija 1719. Nikola Samardžić ispituje tokove prodora barokne arhitekture u austrijskom Beogradu nakon 1717, i jednu novu percepciju i interpretaciju opšte stvarnosti smatrajući je takođe baroknom, uključujući složene političke, strateške, ekonomske i religiozne aspekte. Vladimir Simić se bavi austrijskom propagandom u likovnoj i primenjenoj umetnosti nakon pobeđe u ratu s Turcima i zaključenja Požarevačkog mira.

Zbornik svojom pojavom i sadržajem pokušava da vrati srpsku nauku u važne međunarodne tokove, i svojim primerom ukazuje na potrebu za institucionalizovanom regionalnom saradnjom koja bi omogućila da bivši zajednički kulturni prostor obnovi svoj nekadašnji značaj, pre svega u onim oblastima koje se odnose na prošlost Jugoistočne Evrope. Zbornik verovatno najavljuje takav budući razvoj naše istorijske nauke. Bogato je opremljen ilustracijama, mapama, slikama i indeksom imena i pojmova.

Haris Dajč

Charles Ingrao, Nikola Samardžić, Jovan Pešalj, eds.,
The Peace of Passarowitz, 1718, West Lafayette: Purdue University Press,
 2011. 310 pp (ISBN 978-1-55753-594-8).

The Peace of Passarowitz, 1718 collection originates from proceedings of the academic conference held on 14–15 November 2009, thanks to Milorad Đorđević, National Museum Požarevac director initiative. Conference gathered scientists

from Serbia, the region, Europe and the US. The editor, Charles Ingrao (Purdue University, USA), reviewers and members of Scientific board, Karl Roider, Paula Fichtner and Derek McKay, nowadays belong among the most respected experts on the history of the Habsburg monarchy. This conference is also one of the attempts to renew permanent scientific cooperation with Croatia. The Collection appearance also established continuity with previous generation that early modern studies on Habsburg monarchy made available to American institutions, using huge potential of US universities and foundations: the generation of Bela Kiraly, Wayne Vujačić, Stephen Fisher Galati, Paula Fichtner.

The Proceedings is divided into four entities, according to subject. Part One offers general overview of historical context and contents of 1718 Peace treaty. Introductions by Charles Ingrao and Nikola Samardžić analyze complex international relations of the first two decades of eighteenth century. Ingrao reminded on new significance and structure of Habsburg empire, following in rough its history until 1918. Samardžić emphasized importance of Požarevac peace treaty that enabled Austria to legalize its conquests, temporarily crossing *limes* on the Danube, a mythical border between civilization and barbarity. He analyzed thoroughly Hungarian, Croatian and Serbian factor in newly established international relations and, specifically, rivalry between Italy and Southeast Europe in the context of Austrian interests. Part one is completed by Martin Peters analysis on the role of Požarevac peace treaty in German historiography until Leopold Ranke.

Part Two covers international relations, diplomacy and warfare. Harald Heppner and Daniela Schanes researched importance of Požarevac peace treaty in endeavors to regulate new territories, in demographical changes and in new Austrian foreign policy orientation towards the Balkans. Egidio Ivetić thoroughly researched new Venice role in international relations of the eighteenth century: decrease of its possessions, “closing” into Ionian and Adriatic sea. Ivetić also gave an all-encompassing and detailed bibliography portrait of that subject, emphasizing significance of Venice presence in Dalmatia after 1718. Rhoads Murphey gave vivid image of negotiations, accentuating pressures used by both sides and individual states in order to improve their negotiating position, and those included threats to turn back to weapons. Gabor Agston researched changes in power balance on Danube front and concluded that crucial was weakening of Turkish military capacity due to long wars with Venice and Austria.

Part Three is dedicated to society, economy and trade. Enes Pelidija focused on Bosnia province that was shaped in 1699, reminding that position of this province, the westernmost part of European part of Osmanic empire, and new territorial and institutional system caused population to ask protection less and less from the sultan and the state after 1718, relying more and more on their own powers. That change became more obvious in the events that

followed in eighteenth and nineteenth century. Dan Shapira reminded on the role and importance of Crimean Tatars in Austro-Turkish wars, especially on Danube border and in fights over Black Sea controlling, as well as in relations between Turks and local Slavic population. He also acknowledged new data on controversial Karposh rebellion at the end of seventeenth century. Jovan Pešalj described significance of trade liberalization and Danube traffic regulation, while certain examples of trade regulations implementation was analyzed by Elibol and Kucukkalay, having in mind Austrian tradesmen. Hrvoje Petrić investigated 1718 Trade Agreement and orthodox Ottoman traders in Croatia and Military Border Area, emphasizing importance of economic migrations and their contribution to development of the regions where they settled, undeveloped due to long-lasting Osmanic rule and uncertainty caused by closeness to unreliable border. Vojin Dabić analyzed demographic changes on the territories hit by 1716–1718 wars and Austrian demography policy on the new territories. Katarina Mitrović researched reestablishment of Catholic church administrative apparatus after 1718, primarily dioceses of Belgrade and Smederevo, united under Belgrade bishop control.

Part Four is dedicated to ideas, art and culture. Jelena Mrgić analyzed cartography, underlying significance of Marsili travels, exploration and cartography activities at the time of intensive borders redrawing, 1699–1718. Attached is the table containing all Marsili itineraries 1679–1699. She is also the creator of the main map of the proceeding – Map 1, The Peace of Passarowitz. Ana Milošević analyzed the album with graphic presentation of Austrian and Turkish army, and the exchange of delegations of these two sides. Nikola Samardžić researched arrival of Baroque architecture into Austrian Belgrade after 1717, and one new perception and interpretation of general reality, considering it also part of baroque style, inclusive of complex political, strategic, economical and religious aspects. Vladimir Simić described Austrian propaganda in the art and applied arts after victory over Turks and Požarevac peace treaty.

Both publishing and content of the Proceedings are attempts to bring Serbian science back to important international tide, and example that institutional regional cooperation is needed to enable formerly common cultural stage to renew its former significance, primarily in segments dealing with history of Southeast Europe. The Proceedings are heralding such future development of our history science. It contains ample illustrations, maps, paintings and has names and terms index.

Марија Вушковић

Ђорђе Микић, *Аустроугарска ратна политика у Босни и Херцеговини 1914–1918*, Бања Лука – Независни универзитет 2011; 566 стр.

Књига Ђорђа Микића је настала као резултат вишегодишњих истраживања у архивским установама у Београду, Бечу, Сарајеву, Загребу и Бањалуци. Дело се темељи на импресивној изворној подлози, различите провенијенције, домаћој и страниј литератури, мемоарској грађи, објављеним изворима и штампи из тог периода, што говори да је аутор, озбиљним приступом теми и истраживању, успео да новим сазнањима обогати историографију о Босни и о Херцеговини у време Првог светског рата. Такође, дело нуди и нове спознаје о аустроугарској предратној и ратној политици у те две окупиране покрајине.

Анализа царске политике у БиХ у Првом светском рату разматрана је више на основу извештаја из округа, срезова и испостава него ли на политичким плановима из самог врха државе. Видећемо да је коришћење тих локалних извештаја у овој књизи оставило трага и на опис великих политичких догађаја – свака страница говори како о крупним тако и о ситним, тајанственим корелацијама између државног насиља и даљих освајачких планова хабзбуршке и немачке државе.

Књига је подељена на пет опширних и логично осмишљених поглавља, кроз које Микић тематски и хронолошки покрива читав период Првог светског рата, почевши од политичке и дипломатске активности, преко ратних операција, страдања становништва и унутрашњих конфронтација, до социјалних и друштвених прилика у тим годинама. После Увода, чији је наслов *Државно насиље*, следи прва глава *Рат са поданицима*, у којој се осветљавају противсрпске демонстрације у БиХ, проглашење ванредног стања и преких судова, успостављање шуцкора и њихови злочини над српским народом, интернирање становништва, узимање талаца и одвођење Срба у логоре Монархије. Друга глава, под насловом *Рат, ратна зона и страдања*, обухвата мобилизацију, ратне операције на простору БиХ, страдање становништва и економско исцрпљивање народа, који је, против своје воље, било укључено у „ратну привреду“. Суштину

аустроугарске ратне политике у окупираним покрајинама – завођење војно-апсолутистичког режима 1915. године, укидање српских националних институција, велеиздајничке процесе, конфискацију, социјално-политичке прилике – осветљавају трећа и четврта глава, које носе наслове: *Најбоља политика, никаква политика и Политика без националних политичара и институција 1916*. На крају, поглавље *Оживљавање политичког живота 1917. године* садржи догађаје из последње две године рата, васкрсавање политичког живота у оквирима обновљеног Сабора и кретање БиХ између југословенског и угарског државноправног оквира.

Кроз изворну грађу, аутор је настојао да сагледава и реализацију општих процеса у појединим крајевима Босне и Херцеговине. Већина народа је веровала да патње и страдања 1914–1918. године нису били узалудни. Они који пажљиво буду читали о високој политици несрпских политичара, дешавањима иза кулиса, разумеће каква се држава стварала и како је концепција југословенства саграђена на безбројним заблудама умируће хабзбуршке империје, у жељи за стварањем што веће државе.

Књига проф. др Ђорђа Микића, због свега наведеног, драгоцен је прилог српској историографији, посебно у Босни и Херцеговини, и представља одличну полазну основу будућим истраживачима за даља проучавања историје Босне и Херцеговине у 20. веку.

Јелена Пауновић-Штерменски

Радош Љушић, *Вујкина врата. Хроника подгорског села Исток, Део I*, Београд – Фреска 2011, 184 стр., илустр.

У Хроници Истока, уобличеној у 25 поглавља, Радош Љушић, рођени Источанин, насеље јасно ставља у историјске и географске оквице. Кратким и сажетим излагањем, повесничар започиње причу констатацијом да је српско становништво на Косову и Метохији одувек живело у доста тешким условима. Исток, мала варошица у Подгорској нахији, делу Метохије, био је место необичне лепоте, а захваљујући природном извору воде обиловао је једним од највећих богатстава у овим крајевима. Аутор наглашава да су житељи Истока живели задружним начином живота. Млади и стари бавили су се сточарством, а одрасли чланови породице, основном привредном делатношћу – земљорадњом. Због обиља воде било је развијено и занатство, посебно млинарство и ваљање тканине. У воденицама су радили мушкарци, док су у ваљавицама радиле и жене. Средином 19. века Исток је имао близу 100 кућа, поседовао је неколико ханова, кула и дућанчића, једну џамију и Манастир Гориоч. Од сто кућа три су биле куће Љушића. Камене, уске и високе двоспратне куле турских бегова биле су симбол турске власти.

Аутор започиње историју Истока од античког и средњовековног доба, док је централни део излагања посвећен збивањима за време турске владавине, са нагласком на период крајем 19. и почетком 20. века. Становништво Косова и Метохије, те и Истока, које је 550 година живело под турском влашћу, суочило се са бројним суровостима те власти, немилосрдној према хришћанском становништву у највећем броју случајева. Без другог ослонаца, људи су се највише окретали цркви и духовним властима, а Манастир Гориоч, недалеко од Истока, био је њихова највећа узданица у тешким временима. Преко духовних власти су покушавали да побољшају свој положај и спрече турске и албанске притиске. Највећи проблеми огледали су се у томе што је сваки муслиман, било Турчин или Албанац, над Србима могао да буде и суд и извршитељ пресуде. У Хроници Истока аутор је употребљавао сва имена којим су Срби ословљавали своје сународнике: Арбанас, Арнаут, Шиптар, Албанац,

јер у ранијим епохама ниједан од тих назива није, у међусобном разговору људи сматран подругљивим, ни дискриминаторским.

Турско Царство је реформама покушало да побољша положај хришћанског становништва – Хатишерифом од Гилхане 1839. године, Хатихумајуном 1856. године и Уставом из 1876. године. Требало је да сви грађани добију равноправан статус, али права хришћана и даље нису поштована. Неравноправност се највише осећала на верској основи. Отварање српског конзулата крајем 1889. године у Приштини, из којег је годину дана раније седиште Косовског вилајета пренето у Скопље, није утицало на поправљање положаја српског становништва на Косову и Метохији. Албанци су испољили велику нетрпељивост према Србији, што су показали убиством њеног првог конзула Луке Маринковића 1890. и покушајем да запале српски конзулат. Немоћни да поправе положај својих сународника, српски конзули су усредсредили свој рад на просветне и верске послове у вилајету, рачунајући да ће унапређењем таквих делатности, оснивањем школа и других културних установа, те помагањем манастира и цркава, одвратити српско становништво од исељавања у Србију. Захваљујући извештајима конзула, у Србији се почела стицати права слика о стању на Косову и Метохији. Српски конзули су обавештавали владу у Београду да Албанци систематично нападају поједина хришћанска села и претњом и убиствима приморавају породице да се исељавају, што доводи „до рапидног искорењивања Срба из Вилајета Косовског“. Крајем 1889. године и Срби из Истока почињу да се исељавају у Србију. Ова чињеница доказује да је српски народ лоше подносио турску гордост и безвлашће.

Косово и Метохија су најдуже, од свих српских земаља, остали под турском влашћу. Турски и шиптарски утицаји на живот, менталитет и карактер Срба на Косову и Метохији били су доста јаки. Један од обичаја, крвна освета, која је била знатно ређа код Срба него код Албанаца, послужила је аутору као подстицај за писање хронике Истока. Одрастајући у времену веома блиском ономе о којем је писао, писац постаје сведок. Кроз тзв. *Источку аферу*, сукоб две српске породице, Ђурића и Вулића, који је почео у првој половини 1903. године, аутор је приказао положај становништва, од породичних односа до односа са Албанцима и њихових злодела, а примерима из породичног и друштвеног живота вешто осликао стање у Метохији. Сукоб две најбогатије и највиђеније српске породице у Истоку избио је због неуспеле просидбе и врло брзо прешао границе Подгорске нахије. У његово решавање су на крају биле укључене и српска и турска влада. Породични обрачуни однели су петнаест мушких живота, а аутор је књигу и насловио по једном од главних актера сукоба, удовици Вујки Вулић. Вујкина врата са спомен-плочом о умиру крви, подигнута са

северне стране манастира Гориоч, остала су сведок породичног рата али и поука наредним генерацијама. Своје излагање, први део хронике села Исток, аутор је завршио ослобођењем од турске власти 1912. године.

Значај овог дела посебно се огледа у томе што оно, из историјског угла, осликава живот српског становништва и приказује реално стање у Истоку, Подгору, Метохији и готово целој северној Старој Србији крајем 19. и почетком 20. века. Дело свакако омогућава онима који о овој материји не знају готово ништа да се упознају са основним проблемима простора, који су нажалост, за Србију и данас веома актуелни. Аутор прати уобичајени развојни пут у историјском истраживању, од општег ка посебном – од Косова и Метохије ка Вујкиним вратима, од писања дела енциклопедијске вредности до састављања историјског дела са мемоарским карактеристикама. Јасним излагањем, низом вредних илустрација, изводима из извора, аутор вешто успева да приближи збивања читаоцу, а објективност, истинитост и веродостојност само су неке од карактеристика које красе ово дело. Књига представља велики допринос историјској науци и њој сродним научним дисциплинама.

Библиографија / Bibliography

Мирослав Поповић

БИБЛИОГРАФИЈА СРБИЈЕ ЗА 2010. ГОДИНУ*

СКРАЋЕНИЦЕ

Анали ПФБ	Анали Правног факултета у Београду
Архив	Архив – часопис Архива Југославије
БГ	Браничевски гласник
БИГ	Београдски историјски гласник
ВЗ	Вардарски зборник
Весник ВМ	Весник Војног музеја
VIG	Vojnoistorijski glasnik
Глас САНУ	Глас Српске академије наука и уметности, Одељење за историјске науке
Гласник ИАВ	Гласник Историјског архива Ваљево
Годишњак ДИ	Годишњак за друштвену историју
Годишњак ФФ НС	Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду
ЖЗ	Жупски зборник
Зборник МС за друштвене науке	Зборник Матице српске за друштвене науке
Зборник МСИ	Зборник Матице српске за историју
Зборник МС за класичне студије	Зборник Матице српске за класичне студије
Зборник ФФП	Зборник Филозофског факултета у Приштини
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института
ИЧ	Историјски часопис
ЛЗ	Лесковачки зборник
<i>Museum</i>	<i>Museum</i> – Годишњак Народног музеја у Шапцу
НЗ	Новопазарски зборник
Прилози за КЈИФ	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор
Рад МВ	Рад Музеја Војводине

* Библиографија садржи историографске радове и преводе објављене у Србији 2010, према испису из каталогизације Народне библиотеке Србије. Наведени су и радови који су се због кашњења уместо 2009. појавили 2010, или су уместо 2010. штампани 2011. Бројеви неких часописа и неке публикације из 2010. још се нису појавили и ти ће се радови унети као допуна Библиографије у наредном броју.

Споменица ИАС	Споменица Историјског архива Срем
ССА	Стари српски архив
ТИ	Токови историје
УЗ	Ужички зборник
ЦС	Црквене студије

АНТИКА И РАНОВИЗАНТИЈСКИ ПЕРИОД

- Blečić Kavur, Martina – Kavur, Boris, *Grob 22 iz beogradske nekropole Karaburma: retrospektiva i perspektiva*, *Starinar* 60 (2010) 57–84.
- Бошков, Светозар, *Античка прошлост у Историји света Александра Сандића*, *Истраживања* 21 (2010) 55–63.
- Булатовић, Александар, *Налазишта из латенског периода у јужноморавском сливу*, *ЛЗ* 50 (2010) 15–32.
- Булатовић, Александар, *Рутевац и околина у праисторији*, у: *Историја Поморавља и два века од Варваринске битке*, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 35–44.
- Васић Петровић, Елена, *Преглед античких и рановизантијских локалитета на простору данашњег Пирота*, у: *Ниш и Византија – зборник* 8, ур. М. Ракоција, Ниш 2010, 441–446.
- Васић, Милоје – Петковић, Софија, *Резултати истраживања вишеслојног налазишта *Horreum Margi* – Равно – Ђуприја у 1990. години*, *Весник ВМ* 37 (2010) 9–26.
- Vasić, Rastko, *Reflecting on Illyrian Helmets*, *Starinar* 60 (2010) 37–49.
- Вујчић, Немања, *„Први град Азије и троструки неокор“. Титуле и борба за престиж између градова провинције Азије*, *Зборник МС за класичне студије* 12 (2010) 151–166.
- Вујчић, Немања, *Еубејска беседа Диона из Прусе као историјски извор*, у: *Античка култура, европско и српско наслеђе*, ур. К. Марицки Гађански, Београд 2010, 93–112.
- Вълева, Юлия, *Резиденциите на абдикарилите тетрарси*, у: *Ниш и Византија – зборник* 8, ур. М. Ракоција, Ниш 2010, 99–110.
- Глигић, Сања, *О подели власти у античкој Атини*, *Анали ПФБ* 2 (2010) 315–336.
- Давидовић, Јасмина, *Представа тзв. „скраћене посмртне гозбе“ на надгробној стели Аурелија Симплиција у Сирмијуму*, у: *Античка култура, европско и српско наслеђе*, ур. К. Марицки Гађански, Београд 2010, 140–147.
- Danezis, Emmanouil – Efstratios Th. Theodossiou – Dimitrijević, Milan S. – Dacanalís, Aris, *Cosmologies of Alkman, Leucippus and Democritus and some similarities with modern scientific concepts*, *Зборник МС за класичне студије* 12 (2010) 63–76.
- Димитријевић, Бобан, *Лав Велики и питање папског примата*, *ЦС* 7 (2010) 127–135.
- Димитријевић, Весна – Трипковић, Бобан – Јовановић, Гордана, *Перле од денталијума – љуштура фосилних морских мекушаца на налазишту Винча–Бело брдо*, *Старинар* 60 (2010) 7–18.

- Драганић, Ифигенија, *Погледи хеленских беседника на атинску демократију*, у: Античка култура, европско и српско наслеђе, ур. К. Марицки Гађански, Београд 2010, 186–194.
- Draganić, Ifigenija, *Religious Scandals as Part of Political Struggles of Late 5th Century Athens: The Case of Hermakopidai and Profanation of the Eleusinian Mysteries*, *Истраживања* 21 (2010) 43–54.
- Дрязгунов, К. В., *О неких епизодах деятельности у македонског легиона*, у: Историја Поморавља и два века од Варваринске битке, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 45–50.
- Dužanić, Slobodan, *Selected essays in Roman history and epigraphy*, Belgrade 2010, 1151 str.
- Живановић, Зоран А, *Публиковани археолошки локалитети општине Коцељева*, *Museum* 11 (2010) 13–53.
- Загарчанин, Младен, *Ранохришћанска црква на Великом Пијеску*, у: Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори, ур. П. Кондић, Београд – Цетиње 2010, 97–141.
- Иванишевић, Вујадин – Стаменковић, Соња, *Налази новца 5. века из Рујковца*, ЛЗ 50 (2010) 59–84.
- Илић, Оливера, *Палеохришћански сакрални споменици у мањим насељима у утврђењима у околини Ниша*, у: Ниш и Византија – зборник 8, ур. М. Ракоција, Ниш 2010, 111–126.
- Јанићијевић, Горан, *Икона светог Константина Великог у контексту новијих иконографских истраживања*, у: Константин Велики: историја и култура, ур. Р. Поповић, Београд 2010, 65–70.
- Јанићијевић, Горан, *Константинова Ars Christiana и њен одјек у уметности Цркве*, у: Константин Велики: историја и култура, ур. Р. Поповић, Београд 2010, 71–107.
- Јевтић, Атанасије, *СветицарКонстантиниМиланскиедикт*, у: Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори, ур. П. Кондић, Београд – Цетиње 2010, Београд 2010, 52–74.
- Joachim Classen, Carl, *Christian Literature – Pagan Rhetoric – Modern Exegesis*, Зборник МС за класичне студије 12 (2010) 25–36.
- Јовановић, Александар, *Археолошке белешке уз антички лавиринт*, Зборник МС за класичне студије 12 (2010) 7–24.
- Јовановић, Борислав, *Походи Источних Келта на хеленистичку Грчку и Малу Азију*, Глас САНУ, год. 164, 15 (2010) 161–171.
- Јоксимовић Пајевић, Милена, *Представа и лексика прељубе у римској сатири и њихов друштвени, историјски и културни контекст*, Зборник МС за друштвене науке 130 (2010) 7–20.
- Jones, Graham, *Helena of the Cross, the Queen of Adiabene, and Royal Myth-making in the Holy City*, у: Ниш и Византија – зборник 8, ур. М. Ракоција, Ниш 2010, 447–470.
- Јордовић, Иван, *Перikle и поједини аспекти политичке културе у његово доба*, Зборник МС за класичне студије 12 (2010) 77–88.

- Капуран, Александар – Булатовић, Александар – Јовановић, Игор, *Насеља раног неолита у Тимочкој крајини и залеђу Ђердана*, Старинар 60 (2010) 19–30.
- Капуран, Александар, *Налази глачаног камена са локалитета Хисар у Лесковцу*, ЛЗ 50 (2010) 33–44.
- Castellani, Victor, *Sophocles' Valedictory Oedipous and the Birds of Aristophanes*, Зборник МС за класичне студије 12 (2010) 47–58.
- Кузмановић-Нововић, Ивана, *Женски портрет на глиптици у Србији*, у: Античка култура, европско и српско наслеђе, ур. К. Марицки Гађански, Београд 2010, 226–237.
- Лома, Светлана, *Домородачко становништво Косова и Метохије у римско доба у светлу антропониције*, у: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, Књига 3: Историја, Историја уметности, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 19–40.
- Лома, Светлана, *Клаудије Гал и Северови нови сенатори: истраживања из епиграфике, просопографије и римске политичке историје деведесетих година II века*, Београд 2010, 355, [8] стр.
- Lučić, Zdravko, *Cicero als Jurist und Theoretiker*, Анали ПФБ 3 (2010) 137–150.
- Љубомировић, Ирена, *Занатска делатност у Наусу у IV веку нове ере*, Зборник МС за класичне студије 12 (2010) 167–184.
- Miladinović-Radmilović, Nataša, *Exostoses of the External Auditory Canal*, Starinar 60 (2010) 137–146.
- Milanović, Jovan, *Importance de la méthode historique dans la recherche patristique – l'exemple de saint Cyprien de Carthage*, ЦС 7 (2010) 93–108.
- Михајловић, Владимир Д., *Оставе и хоризонти деструкције као показатељи пробијања горњомезијског лимеса у I и II веку*, Истраживања 21 (2010) 9–29.
- Mirković, Miroslava, *Rimljani na Dunavu*, Београд 2010, 2 presavijena lista ([5] str.)
- Mirković, Miroslava, *Utvrdjenja na Dunavu i natpisi. Lederata i Pincum*, Београд 2010, 2 presavijena lista ([5] str.)
- Nytl, Mark J, *Plotinus on the Generation of Intellect: The Transformation of the Inherited Platonic and Aristotelian Two-principles Doctrine*, Зборник МС за класичне студије 12 (2010) 101–120.
- Obradović, Mirko, *Barbarians or Not: Epirus and Epirotes in Strabo's Geography*, BIG 1 (2010) 33–50.
- Obradović, Mirko, *Speaking the same or different Languages: ΟΜΟΓΛΩΤΤΟΙ, ΕΤΕΡΟΓΛΩΤΤΟΙ, and ΔΙΓΛΩΤΤΟΙ in Strabo's Geography*, Зборник МС за класичне студије 12 (2010) 121–132.
- Obradović, Mirko, *Uređenje četvrti "crvenih fenjera" i najstariji zanat u staroj Grčkoj*, у: Античка култура, европско и српско наслеђе, ур. К. Марицки Гађански, Београд 2010, 350–361.
- Озимих, Небојша, *Константин Велики и мит о непобедивом владару*, у: Античка култура, европско и српско наслеђе, ур. К. Марицки Гађански, Београд 2010, 362–368.
- Olariu, Cristian, *The Constantinian Ideology*, у: Ниш и Византија – зборник 8, ур. М. Ракоција, Ниш 2010, 163–174.

- Petković, Žarko, *Notes on the Dardanians, the Scordisci and Roman Macedonia 168–75 BC*, у: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник, књ. 3 – Историја, историја уметности, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 11–17.
- Petković, Sofija, *Crossbow Fibulae from Gamzigrad (Romuliana)*, *Starinar* 60 (2010) 111–136.
- Пешић, Јулијана, *Некропола спаљених покојника у Малој Копачици*, ЛЗ 50 (2010) 45–58.
- Pilipović, Sanja, *Upper Moesian Bacchic worshippers as reflected in jewelry and cosmetic objects*, *Balkanica* 40 (2009) 31–42.
- Поп-Лазић, Стефан, *Сингидунум: римски војни логор*, Београд 2010, 32 стр.
- Поповић, Александар В, *Император Галерије и Felix Romuliana у светлу писаних извора*, у: Ниш и Византија – зборник 8, ур. М. Ракоција, Ниш 2010, 479–490.
- Поповић, Ивана, *Верска политика Константина Великог и његови официјелни портрети на новцу*, у: Ниш и Византија – зборник 8, ур. М. Ракоција, Ниш 2010, 147–162.
- Popović, Ivana, *Silver Jewelry of Autochthonous Style from South and South-East Parts of Roman Province Dalmatia*, *Starinar* 60 (2010) 95–110.
- Поповић, Петар, *Оружје из келтских гробова са непознатог локалитета*, *Старинар* 60 (2010) 85–94.
- Поповић, Радомир В., *Епископ Јевсевије Кесаријски о цару Константину Великом*, у: Константин Велики: историја и култура, ур. Р. Поповић, Београд 2010, 37–44.
- Поповић, Радомир В., *Свети цар Константин Велики у очима савременика*, у: Константин Велики: историја и култура, ур. Р. Поповић, Београд 2010, 5–28.
- Поповић, Радомир, *Свети цар Константин Велики у очима савременика*, у: Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори, ур. П. Кондић, Београд – Цетиње 2010, 75–96.
- Радовић, Амфилохије, *Древнохришћански темељи Зетске епископије Митрополије црногорско-приморске*, у: Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори, ур. П. Кондић, Београд – Цетиње 2010, 7–13.
- Ракоција, Миша, *Старохришћански баптистеријални комплекс на Медијани у Нишу*, у: Ниш и Византија – зборник 8, ур. М. Ракоција, Ниш 2010, 61–98.
- Рашковић, Душан – Димовски, Неда – Црнобрња, Сања, *Рановизантијско утврђење Градиште у Љубинцима – Жупа Александровачка*, ЖЗ 5 (2010) 29–57.
- Рашковић, Душан – Чађеновић, Гордана, *Археологија Варварина и варваринског краја*, у: Историја Поморавља и два века од Варваринске битке, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 7–34.
- Ружић, Мира, *Антички култови у околини Пљеваља*, у: Античка култура, европско и српско наслеђе, ур. К. Марицки Гађански, Београд 2010, 418–430.
- Samardžić, Gligor, *Zu Problemen der Ubikation des römischen Strassennetzes und der Raststätten Ad Zizio-Asamo in Süddalmatien*, *BIG* 1 (2010) 51–68.

- Самарџић, Глигор, *Косово и Метохија кроз нумизматичке налазе у првој половини IV вијека*, у: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник, књ. 3 – Историја, историја уметности, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 41–52.
- Симоненко, А.В., *Некоторые дискуссионные вопросы современного сарматоведения*, у: Историја Поморавља и два века од Варваринске битке, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 51–64.
- Симоновић, Зоран, *Византијске ковнице новца и њихова организација од краја V до почетка VII века*, у: Ниш и Византија – зборник 8, ур. М. Ракоција, Ниш 2010, 521–532.
- Смирнов Бркић, Александра, *Преписка цара Гратијана и Св. Амбросија Миланског – прилог проучавању аријанства у Срему*, Споменица ИАС 9 (2010) 176–188.
- Смирнов Бркић, Александра, *Тумачење хеленског мита код Милоша М. Ђурића*, Рад МВ 52 (2010) 155–166.
- Стефановић, Данијела, *Клеопатра VII – „femme fatale“ или „алхемичар“*, у: Античка култура, европско и српско наслеђе, ур. К. Марицки Гађански, Београд 2010, 446–451.
- Стефановић, Данијела, *Римска Исиди vs. египатска Исиди – да ли су ‘оријентални култови’ заиста оријентални?*, у: Антика и савремени свет: Религија и култура. Београд – Сремска Митровица, 1–3. октобар 2010. године, Књига резимеа, Београд 2010, 25.
- Stefanović, Danijela, *Stela London. British Museum EA 851*, Зборник МС за класичне студије 12 (2010) 59–62.
- Thür, Gerhard, *How to Lease an Orphan's Estate in Classical Athens*, *Анали ПФБЗ* (2010) 7–19.
- Томасовић, Мирко, *Теодорит Курски као тумач Светог писма*, у: Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори, ур. П. Кондић, Београд – Цетиње 2010, 40–51.
- Ђерђанчић, Snežana, *Religija rimske vojske u Gornjoj Meziji: epigrafska svedočanstva*, у: Античка култура, европско и српско наслеђе, ур. К. Марицки Гађански, Београд 2010, 465–479.
- Ђерђанчић, Snežana, *Vota solverunt libentes merito – Prilog izučavanju religije rimske vojske u Gornjoj Meziji*, Зборник МС за класичне студије 12 (2010) 133–146.
- Церовић, Момир, *Бакарна секира из Варне*, *Museum* 11 (2010) 7–12.
- Црнобрња, Сања, *Касноантички метални налази (крстообразне фибуле и појасна гарнитура) из Александровца Жупског*, *ЖЗ* 4 (2009) 47–58.
- Чаировић, Ивица, *Ћакон, Константин Велики као хришћанин – однос неких историографа према њему и његовој вери*, у: Ниш и Византија – зборник 8, ур. М. Ракоција, Ниш 2010, 471–478.
- Чаировић, Ивица, *Константин Велики као хришћанин – однос неких историографа према њему и његовој вери*, у: Константин Велики: историја и култура, ур. Р. Поповић, Београд 2010, 57–64.
- Чаировић, Ивица, *Преобраћење и крштење цара Константина*, у: Константин Велики: историја и култура, ур. Р. Поповић, Београд 2010, 45–55.

- Чаировић, Ивица, *Утицај владавине цара Константина и његових општих реформи на Британију*, у: Константин Велики: историја и култура, ур. Р. Поповић, Београд 2010, 29–35.
- Шаркић, Срђан, *Синесије из Кирене: Говор о царству императору Аркадију*, у: Античка култура, европско и српско наслеђе, ур. К. Марицки Гађански, Београд 2010, 480–490.
- Špehar, Perica, *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*, Beograd 2010, 184, XLI str.

СРЕДЊИ ВЕК

- Aleksić, Marko, *Some typological features of Byzantine Spatha*, ЗРВИ 47 (2010) 121–136.
- Антоновић, Милош, *Власи у грчким областима Душановог царства*, БГ 7 (2010) 23–35.
- Bachrach, Bernard S., *Medieval Siege Warfare Introduction*, у: Историја Поморавља и два века од Варваринске битке, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 89–100.
- Благојевић, Милош, *О предаји Београда краљу Жигмунду 1427. године*, Зборник МСИ 82 (2010) 7–22.
- Богосављевић, Никодим, *Утицаји исихастичких струјања 14. века на тлу Зетске митрополије*, у: Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори, ур. П. Кондић, Београд – Цетиње 2010, 225–235.
- Божанић, Снежана, *Виногради у пограничном систему српског средњовековног друштва: економски, правни и религиозни аспект*, Споменица ИАС 9 (2010) 87–99.
- Божанић, Снежана, *Влашко становништво на поседима Св. Стефана у Бањској*, Рад МВ 52 (2010) 167–178.
- Божанић, Снежана, *Путне комуникације у функцији пограничног ентитета српског средњовековног простора*, у: Извори о историји и култури Војводине 2, ур. Д. Микавица, Нови Сад, 2010, 45–56.
- Божанић, Снежана, *Српско средњовековно властелинство: микротопономија простора*, Истраживања 21 (2010) 105–116.
- Бојанин, Станоје, *Повеља Вука Бранковића којом ослобађа Манастир Хиландар плаћања „турског данка“*, ССА 9 (2010) 147–158.
- Бојковић, Гордан, *Параћин у средњем веку*, Весник ВМ 37 (2010) 141–148.
- Бубало, Ђорђе, *Јагићев рукопис и приморска редакција Душанова законодавства*, у: Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, Зборник радова са научног скупа одржаног 19–21. марта 2009, САНУ, Одељење друштвених наука, Извори српског права XVI, ур. С. Ђирковић – К. Чавошки, Београд 2009, 121–132.
- Бубало, Ђорђе, *Када је велики жупан Стефан Немањић издао повељу Манастиру Хиландару?*, ССА 9 (2010) 233–241.
- Булић, Дејан – Црнчевић, Дејан, *Звук и грађење: Примери акустичких судова из цркве манастира Давидовица*, ИЧ 59 (2010) 103–130.

- Булић, Дејан – Петровић, Владета, *Убикација средњовековног утврђења Неваде*, VIG 1 (2010) 105–110.
- Vásáry, István, *Односи Србије са Куманима и Татарима*, у: *Историја Поморавља и два века од Варваринске битке*, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 107–120.
- Велинова, Вася, *Из българско–србските книжовни врџки през XIII век*, ЗРВИ 47 (2010) 161–178.
- Веселиновић, Андрија, *Оснивачка повеља краља Милутина за Хиландарски пирг на мору са Храмом Спасовим*, ССА 9 (2010) 19–24.
- Вранић, Василије, *Ауторитет васељенског патријарха у Православној цркви: историјско-канонска анализа*, ЗРВИ 47 (2010) 301–322.
- Вујошевић, Жарко, *Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о поклонима војводе Дмитра (Хил. 63)*, ССА 9 (2010) 111–133.
- Вујошевић, Жарко, *Повеља господина Константина Драгаша Хиландару о даривању четири села у околини Врања (Хил. 64)*, ССА 9 (2010) 135–145.
- Вушковић, Марија, *Женско монаштво у средњовековној Србији*, у: *Историја Поморавља и два века од Варваринске битке*, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 167–180.
- Глигоријевић-Максимовић, Мирјана, *Античко наслеђе у сликарству Сопоћана*, у: *Античка култура, европско и српско наслеђе*, ур. К. Марицки Гађански, Београд 2010, 120–139.
- Голијанин, Момчило, *Свети кнез Лазар у средњовековној књижевности*, у: *Културно наслеђе Косова и Метохије. Научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања*, ур. Ч. Ребић, Лепосавић 2010, 39–48.
- Di Lelio, Ана, *Bitka na Kosovu и albanskom ери*, prevela s engleskog Slobodanka Glišić, Beograd 2010, 238 str.
- Драгићевић, Павле, *Српска канцеларија на острву Лезбосу*, Прилози за КЈИФ 75 (2009) 13–20.
- Драшковић, Марко, *Српско наоружање и тактика у делу Јована Кинама*, VIG 2 (2010) 9–19.
- Думић, Оливера – Бојковић, Гордан, *Прилог изучавању Параћина*, у: *Историја Поморавља и два века од Варваринске битке*, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 145–166.
- Душанов законик*, аутор додатног текста С. Ћирковић, приредио Ђорђе Бубало, Београд 2010, 243 стр.
- Ђокић, Небојша, *Да ли је Бела Црква у Београдској епархији из повеље Василија II данашњи Варварин?* у: *Историја Поморавља и два века од Варваринске битке*, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 65–72.
- Ердељан, Јелена, *Трново. Принципи и средства конструисања сакралне топографије средњовековне бугарске престонице*, ЗРВИ 47 (2010) 199–214.
- Живковић, Валентина, *Религиозност и уметност у Котору: XIV–XVI век*, Београд 2010, 380 стр.
- Živković, Tibor, *The 'Original' and the 'Revised' ANNALES REGNI FRANCORUM*, IČ 59 (2010) 9–57.

- Живојиновић, Драгић, *Повеља краља Милутина Хиландару претходно приписивана његовом брату Драгутину*, ССА 9 (2010) 3–17.
- Зарковић, Божидар, *Српско-византијска прожимања на простору Косова и Метохије у доба Стефана Немање*, у: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник, књ. 3 – Историја, историја уметности, ур. М. Атлагић, 61–74.
- Ивановић, Филип, *Визуелни аспект обожења по Дионисију Аеропагиту*, ЗРВИ 47 (2010) 39–54.
- Исаиловић, Невен, *Два документа из XV века о вербалним деликтима Дубровчана и Босанаца*, Мешовита грађа 31 (2010) 23–38.
- Исаиловић, Невен, *Повеља бана Павла Шубића и његових синова кнезу Хрватину Сјепанићу*, Грађа о прошлости Босне 3 (2010) 11–28.
- Исаиловић, Невен, *Повеља краља Стефана Остоје Сплићанима*, ССА 9 (2010) 167–186.
- Јанковић, Ђорђе, *Саборни храм Светог Архангела Михаила манастира Иловице*, у: Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори, ур. П. Кондић, Београд – Цетиње 2010, 142–169.
- Јањић, Драгана, *Положај Светих места у Јерусалиму*, Културно наслеђе Косова и Метохије. Научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања, ур. Ч. Ребић, Лепосавић 2010, 59–70.
- Јечменица, Дејан, *Друга стонска повеља краља Стефана Душана*, ССА 9 (2010) 51–61.
- Јечменица, Дејан, *Повеља и писмо бана Твртка Општини дубровачкој о разрешењу рачуна Климе Држића и Бисте Бунића*, Грађа о прошлости Босне 3 (2010) 47–62.
- Јечменица, Дејан, *Прва стонска повеља краља Стефана Душана*, ССА (2010) 25–50.
- Јечменица, Дејан, *Стонска повеља бана Стефана II Котроманића*, Грађа о прошлости Босне 3 (2010) 29–46.
- Јовановић, Александра, *Средњовековни рударски алат са сталне поставке Музеја угљарства у Сењском Руднику*, у: Средњи век у српској науци, књижевности и уметности, ур. М. Пантић, Деспотовац 2010, 155–175.
- Јовановић, Гордана, *Насељена места у Ресави у турско доба*, у: Средњи век у српској науци, књижевности и уметности, ур. М. Пантић, Деспотовац 2010, 99–106.
- Jordanov, Ivan, *Nish XI–II C., According Byzantine Sigillography*, у: Ниш и Византија – зборник 8, ур. М. Ракоција, Ниш 2010, 175–188.
- Каймакамова, Миљана, *Власти и историја в Бугарија в края на XII и през XIII в*, ЗРВИ 47 (2010) 215–246.
- Калезић, Димитрије М., *‘Слово о уму’ светог Саве – питање његова извора*, Прилози за КЈИФ 76 (2010) 45–48.
- Калић, Јованка, *Стара Рашка*, Глас САНУ, год. 164, 15 (2010) 105–114.
- Катић, Татјана, *Виљет Пастриц (Паитрик) 1452/53. године*, Мешовита грађа 31 (2010) 39–73.

- Кисић, Милица, *Антоније Бонфиније о историјским приликама у Угарском краљевству 1464. и 1465. године*, у: Извори о историји и култури Војводине 2, ур. Д. Микавица, Нови Сад, 2010, 15–32.
- Ковачевић-Којић, Десанка, *Средњовековна Сребреница: XIV–XV вијек*, Београд 2010, 312 стр.
- Коматина, Бранко, *Моравски епископ Агатон на Фотијевој сабору 879/880. г.*, Српска теологија данас 2009, Београд 2010, 359–368.
- Komatina, Predrag, *The Slavs of the Mid-Danube basin and the Bulgarian expansion in the first half of the 9th century*, ЗРВИ 47 (2010) 55–82.
- Комсалова Ђоргова, Румјана, *Роль болгарской аристократки в болгаро-сербских отношениях в XIII–XIV веках*, у: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник, књ. 3 – Историја, историја уметности, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 89–100.
- Копривица, Марија, *Наследност поповске службе у средњовековној Србији*, ЦС 7 (2010) 363–373.
- Крсмановић, Бојана – Целебдић, Дејан, *Јован Цимискије и Нићифор II Фока: позадина и мотиви једног убиства с предумишљајем*, ЗРВИ 47 (2010) 83–120.
- Крстић, Александар, *Вршац у средњем веку I део: од раног средњег века до краја 14. столећа*, ИЧ 59 (2010) 77–102.
- Куюмџиева, Светлана, *Преразгледајки православните нотирани рѣкописи от края на XII и XIII век, свързани с България*, ЗРВИ 47 (2010) 179–198.
- Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља: према писаним изворима*, ур. С. Мишић, Београд 2010, 362 стр.
- Луковић, Милош, *Први турски пописи и почетна територијална организација турске власти на подручју Косова и Метохије*, у: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник, књ. 3 – Историја, историја уметности, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 127–142.
- Liveri, Angeliki, *Die Biene und ihre Produkte in der Kunst und im Alltagsleben (Frühchristliche in byzantinische Zeit)*, ЗРВИ 47 (2010) 9–38.
- Лутовац, Предраг, *Светосавске светиње у долини Лима*, у: Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори, ур. П. Кондић, Београд – Цетиње 2010, 181–213.
- Мак, Ференц, *К вопросу о хронологии венгерско-византийских столкновений во время правления Гезы II (1141–1162)*, у: Историја Поморавља и два века од Варваринске битке, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 73–88.
- Максимовић, Љубомир, *Византија као изазов*, Глас САНУ, год. 164, 15 (2010) 145–160.
- Маликовић, Драги, *Политички односи Котора и Дубровника током XIV и почетком XV века*, Зборник ФФП 15 (2010) 165–200.
- Маловић-Ђукић, Марица, *Которани по рударским насељима, градовима и трговима Косова и Метохије у средњем веку*, у: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник, књ. 3 – Историја, историја уметности, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 101–112.

- Маловић-Ђукић, Марица, *Прилог о наслеђивању у Грбљу у средњем веку*, Мешовита грађа 31 (2010) 7–22.
- Маловић-Ђукић, Марица, *Тома Бугон, которски властелин и трговац (14. век)*, ИЧ 59 (2010) 141–153.
- Манојловић-Николић, Весна, *Континуитет рударења на нашем простору – археолошки налази средњовековног алата*, у: *Античка култура, европско и српско наслеђе*, ур. К. Марицки Гађански, Београд 2010, 238–253.
- Манојловић-Николић, Весна, *Коштане клизаљке са средњовековних насеља у Војводини*, *Истраживања* 21 (2010) 31–41.
- Марјановић Душанић, Смиља – Суботин Голубовић, Татјана, *Повеља краља Стефана Душана Манастиру Хиландару. Потврда о поклону манастира Св. Ђорђа и села Уложишта који је приложила Милишина жена Радослава*, ССА 9 (2010) 63–73.
- Марковић Милош М., *Милош Обилић из Жупе*, ЖЗ 5 (2010) 237–240.
- Марковић, Биљана, *Ново Брдо – град и рудник према Закону деспота Стефана*, у: *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник, књ. 3 – Историја, историја уметности*, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 143–154.
- Марковић, Биљана, *Улога државног службеника урбарара у Новом Брду, према Рударском закону деспота Стефана*, у: *Средњи век у српској науци, књижевности и уметности*, ур. М. Пантић, Деспотовац 2010, 107–116.
- Марковић, Миодраг, *Култ и иконографија светог Евстатија Солунског у средњем веку*, у: *Ниш и Византија – зборник 8*, ур. М. Ракоција, Ниш 2010, 283–296.
- Миливојевић, Владан, *Православље Деспота Ђурђа Бранковића*, *Шумадијски анали* 6 (2010) 12–35.
- Милинковић, Чарна, *Улога жене у средњовековној Србији*, Рад МВ 52 (2010) 179–184.
- Милошевић, Силвана, *Духовна делатност и задужбинарство Јелене Башић*, *Весник ВМ* 37 (2010) 27–36.
- Miljković, Ema, *The Christian Sipahis in the Serbian Lands in the Second Half of the 15th Century*, *BIG* 1 (2010) 103–120.
- Митровић, Катарина, *Економске прилике у опатији Светог Ђорђа код Пераста с посебним освртом на servitium commune (14. и 15. столеће)*, *Бока* 30 (2010) 201–220.
- Митровић, Катарина, *Култ светог Трифуна у средњовековном Котору*, у: *Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори*, ур. П. Кондић, Београд – Цетиње 2010, 236–277.
- Мићовић, Јоаникије, *Цркве и манастири у средњем Полимљу – извори српске писмености кроз вијекове*, у: *Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори*, ур. П. Кондић, Београд – Цетиње 2010, 170–180.
- Михаљчић, Раде, *Два дубровачка писма о трговини људима и кријумчарењу соли*, ССА 9 (2010) 159–166.
- Михаљчић, Раде, *Писмо Дубровчана краљу Остоји о царинама на Љутој и Леденицама*, *Грађа о прошлости Босне* 3 (2010) 81–86.
- Михаљчић, Раде, *Повеља краља Остоје којом поново потврђује повластице Дубровчанима*, *Грађа о прошлости Босне* 3 (2010) 125–136.

- Мишић, Синиша, *Законске одредбе о Власима у повељама Немањића*, БГ 7 (2010) 36–48.
- Мишић, Синиша, *Петрушко и Липовачко крајиште од половине XIV века до 1459. године*, у: *Историја Поморавља и два века од Варваринске битке*, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 121–128.
- Mišić, Siniša, *Territorial Division and Representatives of the Local Administration in the Medieval Bosnian State in 13th and 14th century*, BIG 1 (2010) 69–86.
- Мишић, Синиша, *Хрисовуља краља Стефана Душана Хиландару којом прилаже властелина Рудла*, ССА 9 (2010) 75–86.
- Mrgić, Jelena, *Some Considerations on Woodland Resource in the Medieval Serbia and Bosnia*, BIG 1 (2010) 87–102.
- Murešan, Dan Ioan, *La campagne de 1395 pour le contrôle su bas-Danube*, у: *Историја Поморавља и два века од Варваринске битке*, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 129–144.
- Николић, Маја, *Византијски писци о Србији (1402–1439)*, Београд 2010, 166 стр.
- Nikolić, Maja, *Georgios Sphrantzes or how to become an archon in Byzantium in the XV century*, ЗРВИ 47 (2010) 277–291.
- Нинковић, Ненад, *Прилог проучавању Октоиха нетогласника војводе Божидара Вуковића Подгоричанина*, Зборник МСИ 82 (2010) 117–131.
- Пекић, Радмило Б, *Средњовековна жупа – нахија Ватница*, Зборник ФФП 15 (2010) 209–230.
- Пекић, Радмило, *Пословање италијанског трговца Ђорђа Гучија у Дубровнику (1414–1428)*, ИЧ 59 (2010) 177–196.
- Пековић, Мирко – Пејовић, Емилија, *Манастир Градац – истраживања 2008. године*, Весник ВМ 37 (2010) 135–140.
- Пено, Весна, *О процесу настанка и функцији неумске књиге у византијској појачкој традицији (Прилог разматрања феномена музичке писмености)*, ЗРВИ 47 (2010) 149–160.
- Петровић, Владета, *Гора Прозрак и двор Неродимља*, ИЧ (2010) 131–140.
- Петровић, Милоје, *Српске средњовековне теме I, Врлине српских средњовековних владара: „земаљски анђео, небески човек“ (Разговор са Радмилом Маринковић)*, Летопис МС (јан.–феб. 2010) 211–230.
- Петровић, Милоје, *Српске средњовековне теме I, Српски владари и значај њихових веза са хришћанским светом (Разговор са Смиљом Марјановић Душанић)*, Летопис МС (јан.–феб. 2010) 230–239.
- Петровић, Милоје, *Српске средњовековне теме I, Српско средњовековље као светли период европске историје (Разговор са Горданом Стокић Симончић)*, Летопис МС (јан.–феб. 2010) 239–254.
- Петровић, Милоје, *Српске средњовековне теме II, Црквени текстови – прва литература средњовековних Срба (Разговор са Татјаном Суботин Голубовић)*, Летопис МС (март 2010) 466–483.
- Половина, Наташа, *Туђиновање и отуђење од света у житијима XIII и XIV столећа*, Годишњак ФФ НС 35–2 (2010) 27–36.
- Popović, Mihailo St., *Die Siedlungsstruktur der Region Melnik in spätbyzantinischer un osmanischer Zeit*, ЗРВИ 47 (2010) 247–276.

- Popović, Mihailo, *Altstrassenforschung am Beispiel des Tales der Strumica bzw. Strumešnica in spätbyzantinischer Zeit (1259–1375/76)*, у: Ниш и Византија – зборник 8, ур. М. Ракоција, Ниш 2010, 417–432.
- Поповић, Мирослав М., *Јереси и инквизиција на Западу у 12. и 13. веку*, Теолошки погледи 1–3 (2010) 57–83.
- Поповић, Мирослав, *Светитељство и култ светих у раномакедонском периоду у Византији*, Српска теологија данас 2009, Београд 2010, 369–379.
- Поповић, Мирослав, *Српска краљица Јелена између римокатолицизма и православља*, Београд 2010, стр. 119.
- Поповић, Раде, *Писмо Дубровчана кнезу Павлу Раденовићу у вези са доставом олова у Дубровник*, ССА 9 (2010) 187–190.
- Премовић, Маријан, *Земљорадња у средњовековној жупи Будимља*, НЗ 33 (2010) 57–66.
- Радић, Радивој, *Византија и Србија: пламен и одсјаји*, Београд 2010, стр. 171.
- Радић, Радивој, *Из византијског медицинског трактата (XI–XIV век)*, Наша прошлост 10 (2010) 45–47.
- Радић, Радивој, *Косово и Метохија у византологији*, у: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник, књ. 3 – Историја, историја уметности, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 53–60.
- Радић, Радивој, *Три занемарена податка о Србији XV века*, у: Средњи век у српској науци, књижевности и уметности, ур. М. Пантић, Деспотовац 2010, 91–98.
- Радић, Радивој, *Цариград у српским средњовековним житијима*, НЗ 33 (2010) 25–56.
- Рибар, Тања, *Западне стране у средњовековној босанској држави*, Београд 2010, 285 стр.
- Ritter-Vitezović, Ravao, *Откривена Србија = Serbia illustrata*, Београд 2010, 245 стр.
- Рудић, Срђан, *Повеља Балишића Дубровчанима*, ССА 9 (2010) 93–98.
- Рудић, Срђан, *Три потврде кнеза Влатка Поповића о примању дохотка од заоставштине кнеза Браила Тезаловића у Дубровнику*, Грађа о прошлости Босне 3 (2010) 153–162.
- Сајловић, Мирко, *ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ ΛΟΓΟΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΔΙΚΗΣ ΤΗΣ ΣΕΡΒΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ (14ος αιώνας)*, ЦС 7 (2010) 323–361.
- Simić-Lazar, Draginja, *Rayonnement de Constantinople a la fin de l'epoque des Paleologues: quelques exemples iconographiques*, у: Ниш и Византија – зборник 8, ур. М. Ракоција, Ниш 2010, 297–308.
- Sinor, Denis, *The Mongols Invasion of Hungary*, у: Историја Поморавља и два века од Варваринске битке, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 101–106.
- Смирнов-Бркић, Александра, *Милош Н. Ђурић о жени у античкој Грчкој*, у: Античка култура, европско и српско наслеђе, ур. К. Марицки Гађански, Београд 2010, 431–445.
- Спремић, Момчило, *Деспот Стефан Бранковић Слепи*, Глас САНУ, год. 164, 15 (2010) 115–143.
- Спремић, Момчило, *Кантакузина (Катарина) Бранковић*, Mons Aureus 30 (2010) 81–108.

- Спремић, Момчило, *Свети Сава – поводом годишњице смрти*, *Mons Aureus* 27 (2010) 131–135.
- Станковић, Влада, *Увод у Материјал историје Нићифора Вријенија*, *ЗРВИ* 47 (2010) 137–148.
- Станојевић, Станоје, *Из наше прошлости*, Београд 2010, 160 стр.
- Стародубцев, Татјана, *Задужбинарство и ктитори у Србији у доба Лазаревића*, *Саопштења* 42 (2010) 39–64.
- Стефановски, Мирјана, *Лествица владарског подвига – свети кнез Лазар*, у: *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник*, књ. 3 – Историја, историја уметности, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 75–88.
- Стојковски, Борис, *Бач средиште сремске цркве?*, *Српска теологија данас* 2009, Београд 2010, 380–385.
- Stojkovski, Boris, *One Little Known Document Concerning the Anglo-Hungarian Relations in the Late XV th Century*, *Годишњак ФФ НС* 35–1 (2010) 207–216.
- Стојковски, Борис, *Павлини у Срему у средњем веку*, *Истраживања* 21 (2010) 117–124.
- Стојковски, Борис, *Правни положај муслимана у средњовековној Угарској*, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1 (2010) 171–180.
- Стојковски, Борис, *Прилози етничком и верско-идеолошком карактеру покрета цара Јована Ненада*, у: *Извори о историји и култури Војводине* 2, ур. Д. Микавица, Нови Сад, 2010, 33–44.
- Стојковски, Борис, *Студенти из Срема у Падови, Бечу и Кракову у средњем веку*, *Споменица ИАС* 9 (2010) 111–120.
- Тошић, Ђуро, *Никола Бокшић (на странпутици пословне каријере)*, *ИЧ* 59 (2010) 155–175.
- Турилов Аркадьевич, Анатолий, *Заметки о сербских грамотах XIV–XV вв., написанных книжным письмом: проблемы писцов, подлинности и датировки актов (из предварительных наблюдений)*, *ССА* 9 (2010) 193–216.
- Ђирковић, Сима, *Писмо Радоње Куделиновића Дубровнику о заоставитини требињског свештеника*, *Грађа о прошлости Босне* 3 (2010) 63–68.
- Узелац, Александар, *Европа виђена очима несторијанског путника с краја XIII века*, *ЦС* 7 (2010) 307–321.
- Узелац, Александар, *Прилози за „Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља“*, *БИГ* 1 (2010) 181–188.
- Узелац, Александар, *Скитски разбојници у бугарској пустињи: поглед једног ходочасника на Поморавље средином XI века*, *ИЧ* 59 (2010) 59–75.
- Харди, Ђура, *Личне везе палатина Филипа Другета с представницима нове анжујске елите или један прилог о животу на двору краља Карла Роберта*, *Истраживања* 21 (2010) 93–103.
- Харди, Ђура, *О мачванској титулатури Ростислава Михајловича*, у: *Извори о историји и култури Војводине* 2, ур. Д. Микавица, Нови Сад, 2010, 57–64.
- Харди, Ђура, *Присуство породице Другет на тлу јужне Угарске током прве половине XIV века*, *Споменица ИАС* 9 (2010) 11–23.
- Харди, Ђура, *Тестамент магистра Виљема Другета из 1330. године*, *Годишњак ФФ НС* 35–1 (2010) 237–248.

- Храбак, Богумил, *Трговиште (XIV и XV век)*, НЗ 33 (2010) 7–24.
- Цветковић, Раиса, *Два свјетих поля*, Културно наслеђе Косова и Метохије. Научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања, ур. Ч. Ребић, Лепосавић 2010, 247–268.
- Чернова Александровна, Марија, *Писъмо царя Стефана Уроша дубровчанам*, ССА 9 (2010) 87–92.
- Šarkić, Srđan, *Über die Bedeutung des Wortes Ruka (Hand) im serbischen Mittelalterlichen Recht*, *Анали ПФБ* 3 (2010) 203–208.
- Шаркић, Срђан, *Правни положај властеле у средњовековној Србији*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 1 (2010) 7–28.
- Шаркић, Срђан, *Правни положај меропаха у средњовековној Србији*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 2 (2010) 23–36.
- Шаркић, Срђан, *Правни положај Влаха и отрока у средњовековној Србији*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 3 (2010) 37–52.
- Шпадијер, Ирена, *Хронолошки оквири књижевног рада Теодосија Хиландарца*, Прилози за КЈИФ 76 (2010) 3–16.
- Шуица, Марко – Суботин Голубовић, Татјана, *Повеља Вука Бранковића Дубровнику*, ССА 9 (2010) 99–109.
- Шуица, Марко, *Однос кнеза Лазара и Вука Бранковића у светлу дубровачких исправа из 1387. године*, ССА 9 (2010) 217–232.
- Šuica, Marko, *Percerpcija Osmanskog carstva u Srbiji*, u: *Imaginarni Turčin*, ur. B. Jezernik, Beograd 2010, 285–298.

16–18. ВЕК

- Амедоски, Драгана, *Демографске промене у нахији Бован као пример депопулације Румелије у 16. веку*, ИЧ 59 (2010) 225–241.
- Амедоски, Драгана, *Територија југоисточног Косова у XVI веку (насеља, демографска и привредна кретања)*, у: *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник, књ. 3 – Историја, историја уметности*, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 155–174.
- Amedoski, Dragana, *Women vaqfs in the sixteenth-century Sanjak of Kruševac (Alaca Hisâr)*, *Balkanica* 40 (2009) 43–55.
- Бабић, Милорад, *Шанац Бановци у другој половини XVIII века*, Стара Пазова 2010, стр. 185.
- Валрабенштајн, Јован – Караба, Јован, *Илирска дворска комисија, депутација – Беч 1745–1777 (Comissio, Deputatio Aulica in Transsilvanicis, Banaticis et Illyricis – Wien)*, Нови Сад 2010, 553 стр.
- Васин, Горан, *Вест о упокојењу митрополита Павла Ненадовића настојатељима фрушкогорских манастира*, Зборник МСИ 82 (2010) 133–136.
- Васин, Горан, *Црквено-народни сабори у политици Срба пречана 1690–1848*, у: *Извори о историји и култури Војводине 2*, ур. Д. Микавица, Нови Сад 2010, 65–124.

- Гавриловић, Владан, *Питање Војводине на Темишварском сабору*, у: Извори о историји и култури Војводине 2, ур. Д. Микавица, Нови Сад 2010, 139–163.
- Гарић Петровић, Гордана, *Демографске прилике и мрежа парохија у Београдској епархији од 1718. до 1739. године*, ИЧ 59 (2010) 267–295.
- Дабић, Војин С., *Мала Влашка у Славонији. Насеља и становништво од краја XVII до половине XVIII века*, Српске студије 1 (2010) 11–38.
- Дабић, Војин С., *Сумарни попис насеља, имовине и становништва Пакрачког, Субоцког, Забрдског и Подборског војводства у Малој Влашкој из 1721. године*, Мешовита грађа 31 (2010) 149–159.
- Денић, Чедомир, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, Београд 2010, 880 стр.
- Думић, Оливера, *Чардак*, Весник ВМ 37 (2010) 149–154.
- Ђокић, Небојша – Думић, Оливера, *Етнички састав становништва на простору данашње Браничевске епархије у XVIII веку*, БГ 7 (2010) 82–133.
- Ђорђевић, Милорад, *Власи у Хомољу*, БГ 7 (2010) 69–81.
- Ђурић, Ђорђе, *О Павлу Јулињу као историчару*, у: Извори о историји и култури Војводине 2, ур. Д. Микавица, Нови Сад 2010, 125–138.
- Елезовић, Далибор, *Дмитровица и околина почетком XVII века: историјски пресек на основу османског пописа из 1604. године*, у: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник, књ. 3 – Историја, историја уметности, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 175–188.
- Елезовић, Далибор М, *Хроника анонимног аутора о швајцарском најамништву. Прилог историји историографије раног модерног доба*, Зборник ФФП 15 (2010) 231–240.
- Živković, Valentina, *The sixteenth-century altar painting of the Cattaran (Kotor) fraternity of leather-makers*, Balcanica 40 (2009) 75–84.
- Zirojević, Olga, *Prilozi iz osmanske istorije*, НЗ 33 (2010) 85–90.
- Зиројевић, Олга, *Три појма из османске баштине*, Споменица ИАС 9 (2010) 123–126.
- Zirojević, Olga, *Turci и Podunavlju. Deo 2*, Рапчево 2010, 306 стр.
- Катић, Срђан – Катић, Татјана, *Рудник Жежна и рударство Рогозне и Подбуковика у 16. веку*, ИЧ 59 (2010) 197–224.
- Катић, Срђан, *Закуп рудника и хасова Трепче 1585. године*, Мешовита грађа 31 (2010) 109–121.
- Катић, Срђан, *Обрачуну ковнице златника у Кучајни из 1563/63. и 1570/71. године*, Мешовита грађа 31 (2010) 123–135.
- Комар, Горан Ж., *Владика Саватије Љубибратић Руђић /прилози биографији/, Зборник МСИ 82 (2010) 23–57.*
- Kohútová, Mária, *Ovládanie latinčiny v Uhorsku a františkánski misionari*, Истраживања 21 (2010) 167–173.
- Коцић, Марија, *Битка код Лепанта као прекретница у односима на Медитерану*, ИЧ 59 (2010) 243–266.
- Крчмар, Филип, *Јохан Ајман, савремени извор за изучавање јозефинске колонизације Бачке*, Зборник МСИ 82 (2010) 137–144.

- Крчмар, Филип, *Трагом шпанских колониста у Банату*, Зборник МСИ 82 (2010) 145–154.
- Микавица, Дејан, *Равноправност и дискриминација на Угарској Диети 1690–1848*, Истраживања 21 (2010) 213–261.
- Миљковић, Ема, *Власи у Смедеревском санџаку у другој половини 15. и у првој половини 16. века (с посебним освртом на влахе Браничева)*, БГ 7 (2010) 49–68.
- Миљковић, Ема, *Прилог проучавању исламизације на српском етничком простору: ток исламизације у сеоским насељима у првом веку османске владавине*, ЦС 7 (2010) 375–385.
- Москва–Србија, Београд–Русија. Документа и материјали, том 1, Друштвене и политичке везе XVI–XVIII век*, приредили Светлана Долгова, Екатерина Иванова, Анатолиј Турилов, Татјана Суботин-Голубовић, Београд–Москва 2009, 669.
- Новаков, Драгана, *Календарска имена у Поменику манастира Крушедола (XVI–XVII век)*, Српска теологија данас 2009, Београд 2010, 392–399.
- ОПШИРНИ попис Призренског санџака из 1571. године*, приредила Татјана Катић, Београд 2010, 640 стр.
- ОСАМНАЕСТО столеће. Књ. 8, Градови Војводине: прошлост, проблеми, уређење*, Радови са научног скупа одржаног у Новом Саду 21. и 22. децембра 2009, ур. Н. Грдинић, Нови Сад 2010, 252 стр.
- Пејић, Светлана, *Кратко приповедање о митрополиту Висариону (1585–1589)*, у: Ниш и Византија – зборник 8, ур. М. Ракоција, Ниш 2010, 391–400.
- Perjes, Geza, *Ottoman Army in Campaign in 1526*, у: Историја Поморавља и два века од Варваринске битке, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 181–192.
- Поповић Марко, *На путу од Беча ка Цариграду 1587. – Лајденски албум*, Саопштења 42 (2010) 65–112.
- Премовић-Алексић, Драгица, *Нахија Требна у Попису из 1604. године*, НЗ 33 (2010) 67–84.
- Радосављевић, Недељко В., *Архимандрит Хаџи Рувим Нешковић (1752–1804)*, ИЧ 59 (2010) 297–320.
- Рамач, Јанко, *Прилог проучавању урбарске регулације у Бачкој 1770. године – одговори на девет питања*, Истраживања 21 (2010) 133–166.
- Стефановић, Мирјана Д., *Чему историографија у 18. столећу?*, Истраживања 21 (2010) 125–131.
- Стојковски, Борис, *Помен Петроварадина у ‘Εκθεσις χρονική из XVI века*, ЗРВИ 47 (2010) 291–300.
- Стојковски, Борис, *Суботица под османском управом*, Рад МВ 52 (2010) 185–190.
- Точанац Радовић, Исидора, *Писма карловачког митрополита Вићентија Поповића из Беча (1719–1720)*, Мешовита грађа 31 (2010) 137–148.
- Unan, Fahri, *Official Ottoman Ideology Its Science Institutions in the XV an XVith Centuries: Fatih Medreses*, у: Историја Поморавља и два века од Варваринске битке, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 193–200.

- Fotić, Aleksandar, *Kassandra in the Ottoman documents from Chilandar (Hilandar) Monastery (Mount Athos) in the sixteenth and seventeenth centuries*, *Balkanica* 40 (2009) 57–73.
- Шулетих, Небојша С., *Подаци о бератима архијереја Пећке и Охридске архиепископије у Дефтеру прихода канцеларије црквених муката*, *Српске студије* 1 (2010) 177–194.

19. ВЕК И ПОЧЕТАК 20. ВЕКА

- Алое, Стефано, *Миленко Веснић и Анђело де Губернатис: странице о српско-италијанским односима крајем XIX и почетком XX века*, *Прилози за КЈИФ* 75 (2009) 57–74.
- Андрејић, Живојин, *Историја градске целине као урбана језгра Крагујевца XIX века*, у: *Крагујевац у другој половини деветнаестог века*, ур. Б. Радовановић – П. Илић, Крагујевац 2010, 287–296.
- Анисимов, Максим, *Косово и Метохија в донесениях первого русского вице-консула в Призрене Е. М. Тимаева (1866–1869)*, у: *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник*, књ. 3 – *Историја, историја уметности*, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 229–246.
- Базић, Мирјана, *Развој основног образовања у Кнежевини Србији од 1836. до 1868. године*, *Шумадијски анали* 6 (2010) 74–81.
- Бајић, Јово, *Велешка гимназија у време док је њен директор био Стеван Симић*, *ВЗ* 7 (2010) 135–150.
- Бајић, Јово, *Писма Петра Костића Стевану Симићу*, *ВЗ* 7 (2010) 151–158.
- Балта, Иван, *Нека „револуционарна“ славонско-сремска догађања од марта до децембра 1848. године*, *Истраживања* 21 (2010) 191–211.
- Баришић, Ранко, *Сима Тројановић, истраживач Хиландара и Свете горе*, *Museum* 11 (2010) 99–114.
- Баровић, Владимир, *Утицај оца српског новинарства Димитрија Давидовића на настанак и развој рубрицирања и журналистичких жанрова у српској штампи*, *Рад МВ* 52 (2010) 223–232.
- Bataković, Dušan T., *Le modèle français en Serbie avant 1914*, у: *La Serbie et la France : Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1940*, ур. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 13–100.
- Берић, Душан, *Један непознати извор из 1877. године и његов значај за потпуније познавање германске стратегије употребе Албанаца у разбијању географског јединства Србије*, у: *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник*, књ. 3 – *Историја, историја уметности*, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 263–274.
- Бован, Владимир, *Битољска тамница у сећању Петра Костића*, *ВЗ* 7 (2010) 87–95.
- Бојић, Душица, *Дневник Ристе Трпковића (из српско-бугарског рата 1885)*, *VIG* 1 (2010) 215–236.

- Бојовић, Стојанка, *Радикалне групе и Радикална странка у Крагујевцу у другој половини XIX века*, у: Крагујевац у другој половини деветнаестог века, ур. Б. Радовановић – П. Илић, Крагујевац 2010, 89–106.
- Боровњак, Ђурђија, *Архитекта Јездимир Денић – заборављени потомак кнеза Дене из Крагујевца*, у: Крагујевац у другој половини деветнаестог века, ур. Б. Радовановић – П. Илић, Крагујевац 2010, 317–330.
- Бошков, Светозар, *Настава античке историје на Лицеју и Великој школи у Београду током 19. века*, у: Античка култура, европско и српско наслеђе, ур. К. Марицки Гађански, Београд 2010, 63–71.
- Бошков, Светозар, *Положај жена у антици у српским уџбеницима историје у XIX веку*, Годишњак ФФ НС 35–1 (2010) 227–236.
- Бранковић, Слободан, *Бој на Варварину (1810–2010)*, у: Историја Поморавља и два века од Варваринске битке, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 215–224.
- Брборић, Иван, *Посете кнеза Милана и краља Александра Обреновића Жупи*, ЖЗ 5 (2010) 205–214.
- Бубало, Ђорђе, *Хиландарска свећа у XIX веку*, у: Шеста казивања о Светој Гори, ур. М. Живојиновић, Београд 2010, 71–88.
- Бугарски, Стеван, *О боравку протосинђела Кирила (Цветковића) у манастиру Бездину*, Зборник МСИ 81 (2010) 81–87.
- Булатовић, Анђелка, *Црква и утицај религије на положај и васпитање жене Црне Горе у XIX веку*, ЦС (2010) 387–396.
- Васин, Горан, *Манастири Карловачке митрополије по финансијском прорачуну за 1902. годину*, Споменица ИАС 9 (2010) 127–175.
- Васин, Горан, *Настава класичних језика у Карловачкој богословији 1875–1914*, у: Античка култура, европско и српско наслеђе, ур. К. Марицки Гађански, , Београд 2010, 72–78.
- Васин, Горан, *Национално-политичка борба Срба у Угарској 1848–1884*, Истраживања 21 (2010) 311–336.
- Васин, Горан, *Српски Црквено-народни сабор године 1837*, Годишњак ФФ НС 35–1 (2010) 249–254.
- Видосављевић, Драган Д., *Посета митрополита Михаила Лесковцу 1889. године*, *Живот и рад митрополита Михаила*, ЛЗ 50 (2010) 181–188.
- Видосављевић, Мирослав, *Учитељска школа у Крагујевцу*, у: Крагујевац у другој половини деветнаестог века, ур. Б. Радовановић – П. Илић, Крагујевац 2010, 459–476.
- Виловски, Тодор Стефановић, *Мемоари Тодора Стефановића Виловског (1881–1920)*, Нови Сад 2010, 297 стр.
- Вићентић, Тања, *Хаџи Никола Живковић у Србији кнеза Милоша Обреновића и кнеза Александра Карађорђевића*, Саопштења 42 (2010) 319–337.
- Вишњаков, Јарослав Б., *Политика у Србији крајем XIX и почетком XX века виђена очима руских дипломатских, војних и полицијских агената*, VIG 2 (2010) 85–107.

- Војводић, Михаило – Алексић-Пејковић, Љиљана – Крестић, Василије, *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 3, св. 1/1, 1/14 јануар – 15/28. март 1908. године: из фондова Архива Србије, Београд 2010, 760стр..
- Војводић, Михаило – Алексић-Пејковић, Љиљана – Крестић, Василије, *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. 3, св. 1/2, 16/29. март – 31. мај/13. јун 1908. године: из фондова Архива Србије, Београд 2010, 761–1416 стр.
- Vojvodić, Mihailo, *La Serbie et la France. Les relations économiques de 1896 à 1906*, u: *La Serbie et la France : Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1914*, ur. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 147–166.
- Војводић, Михаило, *О националном раду Љубомира Ковачевића*, Глас САНУ, год. 164, 15 (2010) 43–53.
- Војводић, Михаило, *Стојан Новаковић о савезу балканских држава*, Глас САНУ, год. 164, 15 (2010) 175–188.
- Војводић, Михаило, *Стојан Новаковић*, *Наша прошлост* 10 (2010) 9–19.
- Војиновић, Станиша, *Казивања савременика о ослобођењу Лесковца, Власотинца и околине 1877–1878. године*, ЛЗ 50 (2010) 455–478.
- Војиновић, Станиша, *Скопље у успоменама Делфе Иванић*, ВЗ 7 (2010) 97–116.
- Вукић, Предраг, *Прослава Св. Саве на Цетињу у раздобљу од 1856. до 1916*, У: *Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори*, ур. П. Кондић, Београд – Цетиње 2010, 308–323.
- Вулић, Татјана, *Прописи о штампи у XIX веку у Србији*, Крагујевац у другој половини деветнаестог века, књ. 2, Крагујевац 2010, 443–458.
- Вулић, Татјана, *Стандардизовање коментара у српској штампи*, Шумадијски анали 6 (2010) 82–106.
- Вучетић, Биљана – Рудић, Срђан, *Из преписке Ватрослава Јагића и Владимира Торовића – I део (1908–1913)*, Мешовита грађа 31 (2010) 399–426.
- Вучетић, Биљана, *Погледи на организацију српске одбране у Македонији у 1906. години*, Весник ВМ 37 (2010) 165–170.
- Вушкових, Марија, *Прилог проучавања живота влашког становништва у Пожаревачкој нахији током прве владе Кнеза Милоша Обреновића (1815–1839)*, БГ (2010) 134–148.
- Гавриловић, Владан, *Српске школе, цркве и становништво у Шајкашком батаљону 1844. године*, Истраживања 21 (2010) 175–189.
- Генерални конзулат Краљевине Србије у Трсту 1884–1914*, приредили Мирослав Перишић, Светозар Рајак, Јелица Рељић, Београд 2009, 632 стр.
- Genti di San Spiridone. Serbi a Trieste 1751–1914/ Људи Светог Спиридона. Срби у Трсту 1751–1914*, приредили Дирекција за културу регије Фриули Венеција Ђулија, Градски музеји историје и уметности града Трста, Српска православна црквена општина у Трсту, Архив Србије, Трст 2009, 263 стр.
- Георгијев, Предраг, *Српска социјалдемократија и пут ка бољшевичком моделу*, Шумадијски анали 6 (2010) 107–109.
- Димић, Жарко, *Попис царско-краљевског слободног војног комунитета Карловаца из 1840. године*, Зборник МСИ 81 (2010) 89–97.

- Думић, Оливера, *Спредпунећи изолучени топови система La Hitte*, Крагујевац у другој половини деветнаестог века, књ. 2, Крагујевац 2010, 371–386.
- Durmišević, Enes, *Officials Specialized in Shari'ah Law during the Austro-Hungarian Period in Bosnia and Herzegovina (1878–1918)*, *Анали ПФБ* 3 (2010) 54–66.
- Ђокић, Небојша, *Варваринска битка – покушај реконструкције*, у: *Историја Поморавља и два века од Варваринске битке*, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 225–238.
- Ђокић, Небојша, Радовановић, Радован, *Производња наоружања у ВТЗ крајем XIX и почетком XX века*, у: *Крагујевац у другој половини деветнаестог века*, ур. Б. Радовановић – П. Илић, Крагујевац 2010, 343–370.
- Ђокић, Небојша, *Ратне операције на моравском војишту 1876, Нова виђења*, *Весник ВМ* 37 (2010) 51–74.
- Ђуровић, Арсен, *Документа о српско-бугарској просветној сарадњи – резолуција донесена у Софији 11–13. септембра 1906. године на седници одбора српских и бугарских наставника*, *Мешовита грађа* 31 (2010) 387–397.
- Ђуровић, Арсен, *Образовање ратне сирочади у Европи: институције за образовање ратне сирочади у Краљевини Србији крајем 19. века*, *Шумадијски анали* 6 (2010) 202–217.
- Edi, Miloš, *Honore de Balzac (1799–1850), les Sud-Slaves et les Serbes*, у: *La Serbie et la France : Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1914*, ур. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 133–147.
- Gelez, Philippe, *Les agents consulaires français de Sarajevo vis-à-vis de la Serbie, du Monténégro et des orthodoxes de Bosnie-Herzégovine des années 1850 à fin du siècle*, у: *La Serbie et la France : Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1914*, ур. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 217–231.
- Живковић Христић, Зоран, *Два прилога Светозара Томића о раду Српских културних и просветних установа у Скопљу на крају XIX и почетком XX века*, *ВЗ* 7 (2010) 117–133.
- Живковић Христић, Зоран, *Непознато писмо Ђуре Јакшића*, *Прилози за КЈИФ* 75 (2009) 139–146.
- Живковић-Христић, Јован, *Један неуспео покушај Луја Војновића да постане професор Велике школе у Београду*, *Прилози за КЈИФ* 76 (2010) 115–129.
- Зарковић, Весна, *Место и улога исљухата у збивањима у Старој Србији крајем XIX и почетком XX века*, *Културно наслеђе Косова и Метохије. Научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања*, ур. Ч. Ребић, Лепосавић 2010, 225–236.
- Зарковић, Весна, *Рад хаџи Серафима Ристића на побољшању положаја српског народа у Старој Србији*, *Баштина* 29 (2010) 69–80.
- Златковић, Бранко, *Казивања и анегдоте о српско-руским односима у Првом српском устанку*, у: *Историја Поморавља и два века од Варваринске битке*, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 291–298.
- Ивановић, Дарко, *Српски свештеници у време Првог српског устанка*, *Саборност IV* (2010) 231–236.
- Илић, Владимир, *Национални рад српске породице Јанић из Маврова у Македонији*, *ВЗ* 7 (2010) 167–181.

- Илић, Предраг, *Изградња железничке пруге Лапово – Крагујевац*, у: Крагујевац у другој половини деветнаестог века, ур. Б. Радовановић – П. Илић, Крагујевац 2010, 331–340.
- Исић, Момчило, *Изградња цркве у Винчи (1842–1857)*, Гласник СПЦ ХСI (2010) 319–328.
- Јагодић, Милош, *Извештај Бранислава Нушића о путовању из Приштине у Скадар 1894. године*, Мешовита грађа 31 (2010) 259–287.
- Јагодић, Милош, *Крагујевац у другој половини 19. века у светлу статистике*, ИЧ 59 (2010) 321–340.
- Јагодић, Милош, *Процена броја Срба (1880–1910)*, Српске студије 1 (2010) 39–80.
- Јагодић, Милош, *Уређење ослобођених области Србије 1912–1914: правни оквир*, Београд 2010, 121 стр.
- Јаhić, Adnan, *Вошњаци и анексија Bosne i Hercegovine*, у: Nations, States and Diasporas of the former Yugoslavia (Nacije, države i dijaspora na prostoru bivše Jugoslavije), Sremska Kamenica 2010, 29–44.
- Јевтовић, Зоран, Поточанин, Будимир, *Новине српске и Крагујевац као весници новинарства у Србији*, у: Крагујевац у другој половини деветнаестог века, ур. Б. Радовановић – П. Илић, Крагујевац 2010, 407–432.
- Јовановић, Владимир, *Забрана политички неподобне литературе у Краљевини Србији 1891. године*, Мешовита грађа 31 (2010) 237–257.
- Јовановић, Владимир, *Оброк о трошку државе – болничка порција у Краљевини Србији крајем 19. века*, Мешовита грађа 31 (2010) 215–236.
- Јовановић, Добривоје, *Посланици из Крагујевачког округа на Светоандрејској скупштини*, Крагујевац у другој половини деветнаестог века, књ. 2, Крагујевац 2010, 69–88.
- Јовановић, Добрица, *Лучица седиште нахије*, Лучица 2010, 252 стр.
- Јовановић, Милорад, *Организација ПТГ саобраћаја у Србији у другој половини XIX века*, у: Крагујевац у другој половини деветнаестог века, ур. Б. Радовановић – П. Илић, Крагујевац 2010, 387–403.
- Јовановић, Мирослав, *Сима Милутиновић Сарајлија у (о) Русији 1846–1847. године*, Руски алманах 15 (2010) 108–110.
- Јовановић, Небојша, *Државни савет Кнежевине и Краљевине Србије*, Споменица ИАС 9 (2010) 100–110.
- Јовелић, Маријана, *Ађутантски хаљетак из збирке Војног музеја у другој половини XIX века*, у: Крагујевац у другој половини деветнаестог века, ур. Б. Радовановић – П. Илић, Крагујевац 2010, 477–485.
- Карабашевић, Невена, *Владавина Крагујевчанина кнеза Михајла Обреновића*, у: Крагујевац у другој половини деветнаестог века, ур. Б. Радовановић – П. Илић, Крагујевац 2010, 107–128.
- Кahrović, Murahija, *Unutrašnje uređenje kuća u Novom Pazaru u XIX i početkom XX veka*, НЗ 33 (2010) 139–156.
- Кljajić, Marko, *Duro Quesar de Persanova – zemunski župnik u vrijeme Prvog srpskog ustanka*, у: Историја Поморавља и два века од Варваринске битке, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевас 2010, 283–290.

- Ковачевић, Душко М. – Нинковић, Ненад, *Инвентар манастира Бешенова из 1896. године*, Истраживања 21 (2010) 263–310.
- Kolaković, Aleksandra, *L'Élite serbe et le modèle culturel français dans la revue 'Delo' (L'Œuvre) de 1894 à 1915*, u: *La Serbie et la France : Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1914*, ur. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 205–216.
- Kolaković, Aleksandra, *The aspects of French literature in Belgrade journal 'Delo' 1894–1915*, *Balkanica* 40 (2009) 145–166.
- Костић, Драгиша, *Борбени пут лесковачког војводе Илије Петровића Стреље у време Првог српског устанка*, *Весник ВМ* 37 (2010) 37–50.
- Костић, Драгиша, *Прослава стогодишњице Варваринског боја 1910. године*, у: *Историја Поморавља и два века од Варваринске битке*, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 305–316.
- Крестић, Василије Ђ., *Два реферата о избору професора историје на Великој школи*, *Зборник МСИ* 82 (2010) 155–168.
- Крестић, Василије, *Историја Срба у Хрватској и Славонији: 1848–1914*, Београд 2010, 612 стр.
- Крестић, Петар В., *Успомене капетана Адама Косанића*, *Зборник МСИ* 81 (2010) 99–112.
- Кркљуш, Љубомирка, *О програму Саве Текелије за обнову српске државе*, *Зборник МСИ* 81 (2010) 7–22.
- Кркљуш, Љубомирка, *Јаша Томић – ратни извештач Заставе из Балканских ратова*, у: *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник*, књ. 3 – *Историја, историја уметности*, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 331–345.
- Куалузов, Маша, *Један или два дома законодавног тела? Рад уставотворног одбора образованог 1888. године*, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 3 (2010) 409–420.
- Леовац, Данко, *Конзервативне и либералне идеје у Кнежевини Србији (1858–1869) – начела и пракса*, *Српске студије* 1 (2010) 217–240.
- Лилић, Борислава, *Етностатистичка слика Крагујевачког округа средином XIX века*, у: *Крагујевац у другој половини деветнаестог века*, ур. Б. Радовановић – П. Илић, Крагујевац 2010, 11–28.
- Лилић, Борислава, *Косово и Метохија у Успоменама приштинског конзула Тодора Станковића*, у: *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник*, књ. 3 – *Историја, историја уметности*, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 303–316.
- Лилић, Борислава, *Краљ Милан и Српско–бугарски рат 1885. у Успоменама Тодора Поповића*, *Прилози за КЈИФ* 75 (2009) 147–160.
- Лилић, Борислава, *Ослобођење Македоније 1912. у успоменама пешадијског потпуковника Видена Тошића*, *ВЗ* 7 (2010) 159–166. (Београд 2010)
- Луковић, Милош, *Језички израз устава Кнежевине/Краљевине Србије*, *Два века српске уставности*, Београд 2010, 159–175.
- Љушић, Радош, *Владе у Кнежевини и Краљевини Србији (1805–1918)*, *Српске студије* 1 (2010) 81–126.

- Маликовић, Драги, *Ангажовање Црне Горе у Метохији почетком XX века*, у: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник, књ. 3 – Историја, историја уметности, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 317–330.
- Маринковић, Танасије, *Јемства судијске независности у Уставима Кнежевине и Краљевине Србије*, *Анали ПФБ* 2 (2010) 134–162.
- Марковић, Саша, *Прилог проучавању одјека Првог балканског рата код Срба у Војводини*, у: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник, књ. 3 – Историја, историја уметности, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 345–362.
- Marković, Slobodan G., *Anglophiles in Balcan Christian states (1862–1920)*, *Balkanica* 40 (2009) 93–145.
- Марсенић, Милош, *Политички живот у Нишу у време владавине Обреновића (1878–1903)*, Косовска Митровица, 216 стр.
- Матић, Милутин, *Трагање за социјалном правдом у Крагујевцу (1873–1905)*, Крагујевац у другој половини деветнаестог века, књ. 2, Крагујевац 2010, 257–283.
- Микавица, Дејан – Васин, Горан, *Калајев осврт на друштвено-политичку ситуацију у Босни и Херцеговини 1890*, *Истраживања* 21 (2010) 337–343.
- Микавица, Дејан, *Војводина 1848–1849. у Политовим политичким импресијама*, у: Извори о историји и култури Војводине 2, ур. Д. Микавица, Нови Сад 2010, 163–184.
- Миладиновић, Предраг, *Прво обарање немачког аероплана над Крагујевцом*, у: Крагујевац у другој половини деветнаестог века, ур. Б. Радовановић – П. Илић, Крагујевац 2010, 251–256.
- Миленовић, Ненад, *Делегација Србије на Првој конференцији мира 1899. године – упутства и извештаји*, *Мешовита грађа* 31 (2010) 289–307.
- Милићевић, Милић Ј., *Два документа о раду и питомцима Војне академије*, *Мешовита грађа* 31 (2010) 209–214.
- Милићевић, Милић Ј., *Неверна Цаја или развод једног официрског брака*, *ИЧ* 59 (2010) 341–363.
- Миловановић, Светлана, *Аустро–Угарска и српске железнице 1878–1880*, *УЗ* 34–1 (2010) 59–90.
- Милосављевић, Оливера, *Хајдучија у Ужичком округу у време друге владавине кнеза Милоша*, *Историјска баштина* 19 (2010) 17–25. (Ужице 2010)
- Милошевић, Милан, *Обавештајно-безбедносне установе Србије у другој половини XIX века*, у: Крагујевац у другој половини деветнаестог века, ур. Б. Радовановић – П. Илић, Крагујевац 2010, 53–65.
- Милутиновић, Милутин, *Ђ. Јакшић и С. Каћански у Крагујевцу – оснивање омладинског друштва Шумадија*, у: Крагујевац у другој половини деветнаестог века, ур. Б. Радовановић – П. Илић, Крагујевац 2010, 505–534.
- Мишковић, Наташа, *Базари и булевари: свет живота у Београду 19. века*, Београд 2010, 432 стр.

- Надовеза, Бранко, *Историјска и друштвена мисао Пантелије – Панте Срећковића*, у: Крагујевац у другој половини деветнаестог века, ур. Б. Радовановић – П. Илић, Крагујевац 2010, 489–504.
- Надовеза, Бранко, *Једно размишљање о карактеру Првог српског устанка*, у: Историја Поморавља и два века од Варваринске битке, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 381–386.
- Недељковић, Славиша, *Политичке прилике на Косову и Метохији (1895–1905). У вртлогу анархије и безвлашћа*, Српске студије 1 (2010) 195–216.
- Николић, Драган, *Прилози за историју Првог српског устанка у Ресави*, у: Историја Поморавља и два века од Варваринске битке, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 391–394.
- Новаков, Александра, *Пропагандно-политички и културни значај Православне српске богословије у Призрену (1871–1890)*, у: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник, књ. 3 – Историја, историја уметности, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 247–262.
- Новаковић, Драган, *Државно законодавство о Православној цркви у Србији: од 1804. до 1914. године*, Београд 2010, 251 стр.
- Павић, Владислав, *Протокол магистрата: суд нахије београдске: 1828–1839*, Сопот 2010, 206 стр.
- Pavlović, Vojislav, *L'Alliance de fait contre le concert européen. La quête d'une alliance française en Serbie du XIXe et XXe siècle*, у: La Serbie et la France : Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1914, ур. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 167–186.
- Павловић, Марко, *Народна скупштина у уставима Кнежевине и Краљевине Србије*, у: Два века српске уставности, А. Фира – Р. Марковић, Београд 2010, 99–115.
- Пајванчић, Маријана, *Право на равноправност полова у уставном развоју Србије*, у: Два века српске уставности, А. Фира – Р. Марковић, Београд 2010, 117–136.
- Пал, Тибор, *Друштвенополитичке промене у Старом Бечеју између 1849–1875*, Зборник МСИ 82 (2010) 59–83.
- Пал, Тибор, *Спољна политика Хабзбуршке монархије у односу на Балкан и утицај Мађара на њу за време дуализма*, у: Извори о историји и култури Војводине 2, ур. Д. Микавица, Нови Сад 2010, 185–210.
- Pantelić, Ivana, *John Stuart Mill in nineteenth-century Serbia: Influence on political thought and gender issues*, Balcanica 40 (2009) 85–93.
- Raunović-Štermenski, Jelena, *David Urquhart and the Links of Serbia with the Ideas of the Polish Emigration*, BIG 1 (2010) 121–136.
- Перић, Ђорђе, *Кад је Крагујевац био глава Србије*, Прилози за КЈИФ 75 (2009) 161–169.
- Перић, Ђорђе, *Стеван Ст. Мокрањац и Скопље*, ВЗ 7 (2010) 321–330.
- Перовић, Гојко, *О континуитету свештенства у Црној Гори почетком 20. вијека*, У: Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори, ур. П. Кондић, Београд – Цетиње 2010, 388–396.

- Петковић, Ђорђе, *Поводом једне беседе пред престолонаследником у крагујевачкој цркви на дан објаве рата 1914*, у: Крагујевац у другој половини деветнаестог века, ур. Б. Радовановић – П. Илић, Крагујевац 2010, 601–615.
- Петковић, Ђорђе, *Прилози проучавању Темнића и окружења из времена Варваринске битке*, у: Историја Поморавља и два века од Варваринске битке, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 245–248.
- Петровић, Драгош, *Сто година после битке на Варваринском пољу*, у: Историја Поморавља и два века од Варваринске битке, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 317–330.
- Петровић, Зорица, *Бање у српском законодавству у XIX и почетком XX века*, Шумадијски анали 6 (2010) 110–119.
- Петровић, Зорица, *Од Врбице до Аранђеловца*, Шумадијски анали 6 (2010) 67–73.
- Петровић, Илија, *Добровољци из Русије у Српско-турском рату 1876*, Нови Сад 2010, 137 стр.
- Петровић, Илија, *Српски добровољци из Херцеговине и Босне 1912–1918*, Нови Сад 2010, 82 стр.
- Петровна Кудрявцева Елена, *Место Србији во внешней политике России в первой половине XIX века*, у: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник, књ. 3 – Историја, историја уметности, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 213–228.
- Поповић, Дејан В., *Прилике у Дринској дивизији 1883–1899*, Гласник ИАВ 44 (2010) 50–66.
- Поповић, Љубодраг, *Устаници говоре – мемоарска грађа*, у: Историја Поморавља и два века од Варваринске битке, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 259–272.
- Поповић, Мирослав, *Личност Хајима С. Давича*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 1 (2010) 237–242.
- Поповић, Мирослав, *Организација судства у Кнежевини Србији 1838–1846*, Српске студије 1 (2010) 157–176.
- Поповић, Радомир Ј., *Мемоар Аврама Петронијевића из 1843. године*, Мешовита грађа 31 (2010) 193–208.
- Поповић, Радомир Ј., *Регистар шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, *Museum* 11 (2010) 81–88.
- ПРОТОКОЛ и Регистар шабачког Магистрата од 1808. до 1812. године*, приредио Радомир Ј. Поповић, Београд 2010, 336 стр.
- Радовановић, Бориша, *Малогоспојинска скупштина у Крагујевцу 1859. године*, Шумадијски анали 6 (2010) 36–66.
- Радовановић, Бориша, *Прва законодавна скупштина у Србији*, у: Крагујевац у другој половини деветнаестог века, ур. Б. Радовановић – П. Илић, Крагујевац 2010, 129–234.
- Радовановић, Бориша, *Шематизам Округа крагујевачког за 1839, 1840. и 1841. годину*, Шумадијски анали 6 (2010) 290–303. (Крагујевац 2010)
- Радовановић, Радован, *Полицијска служба у Првом српском устанку*, у: Историја Поморавља и два века од Варваринске битке, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 273–282.

- Радојевић, Драгољуб М., *Правила Шумадијског обласног Колајахача*, „Кнез Михајло“ из Крагујевца из 1894. године, Шумадијски анали 6 (2010) 304–313.
- Радосављевић, Недељко В., *Попис Београдске митрополије из 1826*, Мешовита грађа 31 (2010) 161–192.
- Радусиновић, Милорад П., *Четири вијести руског часописа о Карађорђевој Србији 1807–1808. године*, у: *Историја Поморавља и два века од Варваринске битке*, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 387–390.
- Рајић, Сузана, *Владан Ђорђевић – од републиканца до легитимисте*, Зборник МСИ 82 (2010) 85–99.
- Рајић, Сузана, *Из оставштине краља Александра Обреновића*, Мешовита грађа 31 (2010) 309–323.
- Рајић, Сузана, *Неутралне владе у Краљевини Србији (1893–1900)*, Српске студије 1 (2010) 127–156.
- Рајић, Сузана, *Примена парламентаризма у Србији (1889–1894). Проблеми и посебности политичког развитка*, БИГ 1 (2010) 137–168.
- Рамач, Јанко, *Почеци националног препорода Русина у јужној Угарској у првој половини 19. века*, Годишњак ФФ НС 35–1 (2010) 255–266.
- Ранковић, Зоран – Мирослав Лазић, *Уредбе и прописи Митрополије београдске 1877–1893*, Пожаревац 2010, 413 стр.
- Растовић, Александар, *Британске дипломате о Косовском вилајету 1878–1912*, у: *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник*, књ. 3 – *Историја, историја уметности*, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 275–292.
- Растовић, Александар, *Македонско питање у Британском парламенту 1902–1908*, ИЧ 59 (2010) 365–386.
- Растовић, Александар, *Неколико забелешки енглеских путница о баштини Косова и Метохије у другој половини XIX и у XX веку*, Културно наслеђе Косова и Метохије. Научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања, ур. Ч. Ребић, Лепосавић 2010, 131–146.
- Растовић, Александар, *Реферат Јована Јовановића о односу Србије према реформској акцији у Солунском, Битољском и Косовском вилајету*, Мешовита грађа 31 (2010) 325–385.
- Rastović, Aleksandar, *The English about Belgrade in the 19th and the Beginning of the 20th century*, BIG 1 (2010) 169–180.
- Ратковић-Костић, Славица, *Крагујевац у организацији и формацији српске војске у XIX веку*, Крагујевац у другој половини деветнаестог века, књ. 2, Крагујевац 2010, 29–52.
- Рашид-беј, *Рашид-беја историја чудноватих догађаја у Београду и Србији*, прев. Д. С. Чохаџић, аутор додатног текста С. Новаковић, Београд 2010, 234 стр.
- Ристић, Јован, *Србија и Порта: после бомбардовања Београда: успомене Јована Ристића*, ур. Н. Мирков, Београд 2010, 249 стр.
- Родић, Јелена, *Криминал у Београду (1889–1892)*, Српске студије 1 (2010) 265–302.
- Росић, Боса, *Цркве покајнице Милошевог доба*, УЗ 34–1 (2010) 41–58.
- Савић, Александар З., *Прилог проучавања културе одевања у другој половини 19. и почетком 20. века*, Историјска баштина 19 (2010) 55–73.

- Савић, Снежана С, *Либерално природно право у историји српске уставности – Схватања Јована Стејића, Димитрија Давидовића и Јована Хаџића*, у: Два века српске уставности, ур. А. Фира – Р. Марковић, Београд 2010, 73–98.
- Свирчевић, Мирослав, *Карактер система власти према Намесничком уставу*, у: Два века српске уставности, ур. А. Фира – Р. Марковић, Београд 2010, 205–218.
- Svirčević, Miroslav, *Le constitutionalisme en Serbie (1835–1903): l'influence de Benjamin Constant*, u: La Serbie et la France: Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1940, ur. D. T. Bataković, 102–133.
- Селимовић, Салих, *Муслимански песници у српској књижевности крајем 19. и почетком 20. столећа*, Историјска баштина 19 (2010) 27–38.
- Симијановић, Јован, *Један осврт на историјски значај оснивања Кола српских сестара*, Баштина 29 (2010) 81–91.
- Станић, Бранко, *Презадуженост Церовчана до Првог светског рата*, *Museum* 11 (2010) 115–126.
- Станковић, Урош, *Државни савет и кнез Александар Карађорђевић као тумачи парничних одредаба судских устројстава*, *Анали ПФБ* 2 (2010) 302–314.
- Станковић, Урош, *Ивањдански атентат и Преки суд у писмима Краља Александра Обреновића Драги Машин*, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 1 (2010) 199–216.
- Станковић, Урош, *Правна анализа закона о преком суду за учеснике у Ивањданском атентату (1899)*, *Истраживања* 21 (2010) 345–355.
- Станковић, Урош, *Прирођења Сремаца у регистрима Министарства унутрашњих дела Србије за 1899. годину*, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 3 (2010) 537–556.
- Станојловић, Нинослав, *Један наративни извор о боју на Варварину 1810. године*, у: *Историја Поморавља и два века од Варваринске битке*, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 379–380.
- Станојловић, Нинослав, *Преглед војних губитака Крагујевачког округа у Другом српско-турском рату 1877–1878. године*, у: *Крагујевац у другој половини деветнаестог века*, ур. Б. Радовановић – П. Илић, Крагујевац 2010, 235–250.
- Стевић, Миломир, *Јасика и устаничка 1810*, у: *Историја Поморавља и два века од Варваринске битке*, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 239–244.
- Стефановић, Мила, *Први инвентар Јавне библиотеке у Крагујевцу*, у: *Крагујевац у другој половини деветнаестог века*, ур. Б. Радовановић – П. Илић, Крагујевац 2010, 433–442.
- Стефановски, Мирјана, *Парламентаризам по Уставу од 1901*, у: *Два века српске уставности*, ур. А. Фира – Р. Марковић, Београд 2010, 239–257.
- СТОГОДИШЊИЦА *Карађорђевог устанка: архивска грађа, приредио Љубодраг Поповић*, Аранђеловац 2010, 659 стр.
- Стојановић, Драган, *Устав Србије од 1888. и људска права*, у: *Два века српске уставности*, ур. А. Фира – Р. Марковић, Београд 2010, 271–284.
- Стојанчевић, Владимир, *Башино село и Рудник у Великој кази, са селима Таорске клисуре, у српској историји на прелазу из XIX у XX век*, *ВЗ* 7 (2010) 5–32.

- Стојанчевић, Владимир, *Етно-историјски и демографски процеси на лимитрофном подручју Србије и Албаније. Срби и Арбанаси у XIX и XX веку (до 1912. године у: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник, књ. 3 – Историја, историја уметности, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 189–212.*
- Стојанчевић, Владимир, *Из ратних сећања Крагујевчанина Милоша Мише Стојанчевића (1912–1918), у: Крагујевац у другој половини деветнаестог века, ур. Б. Радовановић – П. Илић, Крагујевац 2010, 485–600.*
- Стојанчевић, Владимир, *Из српске историјске прошлости: (1804–1918). 4, Пирот 2010, 227 стр.*
- Стојанчевић, Владимир, *Историјска основа настанка песме Књаза Николе 'Онамо, 'намо за брда она', Прилози за КЈИФ 76 (2010) 107–113.*
- Стојанчевић, Владимир, *Лесковачки кнез Момир Стојановић и Лесковчани у Првом српском устанку, ЛЗ 50 (2010) 153–158.*
- Стојанчевић, Владимир, *Метохија у време Првог српског устанка, у: Историја Поморавља и два века од Варваринске битке, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 207–214.*
- Стојанчевић, Владимир, *Хиландарски архимандрит Василије о сукобима са бугарском братијом у манастиру крајем 19. века, Глас САНУ, год. 164, 15 (2010) 223–234.*
- Столић, Ана, *Београд у доба кнеза Милоша Обреновића, Београд 2010, 32 стр.*
- Татић, Урош, *Француска у Анексионој кризи 1908–1909, Зборник МСИ 81 (2010) 23–42.*
- Теиновић, Братислав, *Заставе и грбови устаника у Босни 1875–1878. године, Весник ВМ 37 (2010) 155–164.*
- Терзић, Славенко, *Општи балкански и европски амбијент Устава из 1888. године (Расправа о дводомном систему и карактерности у политичком животу), у: Два века српске уставности, ур. А. Фира – Р. Марковић, Београд 2010, 259–269.*
- Трифунковић, Верољуб, *Промена градитељских образаца у Крагујевцу XIX века, у: Крагујевац у другој половини деветнаестог века, ур. Б. Радовановић – П. Илић, Крагујевац 2010, 297–316.*
- Урић, Ненад, *Српско-црногорски односи и питање устанка у Турској с посебним освртом на извештаје Николе Јовановића Окана (1860–1866), ИЧ 59 (2010) 387–420.*
- Хаџић, Јован, *Устанак српски под Црним Ђорђем: прве три године, Београд 2010, 103 стр.*
- Цветковић, Слободанка, *Фонд Тамбурашево А. Станојевића из Крагујевца, у: Крагујевац у другој половини деветнаестог века, ур. Б. Радовановић – П. Илић, Крагујевац 2010, 567–485.*
- Шемјакин, Андреј, *Како је убијен у Београду носилац руског ордена Светог Ђорђа (прилог за историју Мајског преврата), ВИГ 2 (2010) 187–204.*
- Шемякин, Андреј Л., *Специфика политическог процеса в независимой Србији глазами русских очевидцев (1878–1914), Српске студије 1 (2010) 241–264.*

Ščepanjski, Voјćeh, *Značenje sukoba na ekonomskoj osnovi u lokalnim albansko-srpskim konfliktima u Kosovskom vilajetu u periodu od 1881. do 1912. godine (u svetlu srpskih izvora diplomatske provinijencije)*, у: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник, књ. 3 – Историја, историја уметности, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 293–302.

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ И МЕЂУРАТНИ ПЕРИОД (1914–1939/41)

Aleksić-Pejković, Ljiljana, *La France et la Serbie durant la Crise de juillet 1914*, у: *La Serbie et la France : Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1914*, ур. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 251–288.

Арсић, Ирена, *Дубровчанин дум Нико Ђивановић у одбрани имена грушке улице Св. Крста (кржжа) 1931. године*, ЦС 7 (2010) 397–403.

Базић, Мирјана, *Значај оснивања Реалне гимназије у Призрену од 1913. до 1931. године*, Културно наслеђе Косова и Метохије. Научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања, ур. Ч. Ребић, Лепосавић 2010, 353–367.

Бајагић, Душан Р. – Миљевић, Милан И., *Организација надлежности Министарства просвете Краљевине СХС у обласним управама*, ТИ 2 (2010) 7–23.

Бакић, Јово, *Нова Европа: између пречанског интегралног и хрватског минималног југословенства*, у: *Нова Европа 1920–1941*, ур. В. Матовић – М. Недић, Београд 2010, 107–122.

Ванас, Иво, *Нова Европа, Совјетска Русија и комунистички покрет*, у: *Нова Европа 1920–1941*, ур. В. Матовић – М. Недић, Београд 2010, 209–225.

Весић, Иван М, *Kreditna politika Narodne banke Jugoslavije*, *Istorija 20. veka 1* (2010) 73–84.

Весић, Иван М., *Ratni dugovi Kraljevine Srbije u svetlu politike*, *Istorija 20. veka 3* (2010) 45–56.

Bled, Jean-Paul, *Ernest Denis et « La Grande Serbie »*, у: *La Serbie et la France: Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1914*, ур. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 289–296.

Божић, Софија, *Часопис Круг (1938) о Југословенству и српско-хрватским темама*, ТИ 3 (2009) 7–19.

Божић, Софија, *Милан Ђурчин између српства, хрватства и југословенства*, у: *Нова Европа 1920–1941*, ур. В. Матовић – М. Недић, Београд 2010, 123–138.

Божић, Софија, *Хрватско питање и југословенство на страницама часописа Видици (1938–1940)*, Прилози за КЈИФ 76 (2010) 17–29.

Бонџић, Драгомир, *Из историје Ловачког удружења у Александровцу између два рата*, ЖЗ 5 (2010) 241–260.

Булован, Илија Ђ., *Летопис Српске православне парохије у Цељу, написан 1937. године*, приређивачи: Б. Цвелфар, Ј. Рељић, Т. Драгићевић, Београд – Цеље 2010, 186 стр.

- Виријевић, Владан, *Ђаковица у јесен 1915. године – етапна тачка одступања српске војске*, у: *Културно наслеђе Косова и Метохије. Научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања*, ур. Ч. Ребић, Лепосавић 2010, 121–130.
- Вучетић, Радина, *Београд између два рата (1918–1941)*, Београд 2010, 32 стр.
- Гашић, Ранка, *Концепција југословенства у Новој Европи*, у: *Нова Европа 1920–1941*, ур. В. Матовић – М. Неђић, Београд 2010, 139–150.
- Gašić, Ranka, *Problemi teritorijalnog širenja Beograda između dva svetska rata*, *Istorija* 20. veka 3 (2010) 57–68.
- Gavrilović, Darko, *Politička aktivnost Svetozara Pribićevića u stvaranju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, у: *Nations, States and Diasporas of the former Yugoslavia (Nacije, države i dijaspora na prostoru bivše Jugoslavije)*, Sremska Kamenica 2010, 177–191.
- Глигоријевић, Бранислав, *Историја Демократске странке: 1919–1928*, Београд 2010, 383 стр.
- Глигоријевић, Бранислав, *Краљ Александар Карађорђевић. У ратовима за национално ослобођење*, Београд 2010, XVI, 454, [32] стр.
- Глигоријевић, Бранислав, *Краљ Александар Карађорђевић: српско-хрватски спор*, Београд 2010, XII, 374, [20] стр.
- Глигоријевић, Бранислав, *Краљ Александар Карађорђевић: у европској политици*, Београд 2010, 358, [40] стр.
- Grandhomme, Jean-Noël, *La Maréchal Franchet d'Espèrey, trait d'union entre la France et la Serbie*, у: *La Serbie et la France : Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1914*, ур. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 297–316.
- Grizo, Melina, *The Versailles System of Peace Treaties and the Minority Protection in Southeast Europe – The Bulgarian-Greek Convention for the Exchange of Population of 1919*, *Анали ПФБ* 3 (2010) 67–81.
- Денда, Далибор, *Војна обавештајна служба у Краљевини СХС/Југославији 1918–1941*, *VIG* 2 (2010) 20–39.
- Денда, Далибор, *Страни утицаји на развој југословенске војне доктрине о оклопним јединицама (1918–1941)*, *VIG* 1 (2010) 157–171.
- Денић, Сунчица, *Српски писци са Косова и Метохије између два рата у часописима у Скопљу*, *Културно наслеђе Косова и Метохије. Научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања*, ур. Ч. Ребић, Лепосавић 2010, 103–120.
- Динчић, Часлав, *Црнотравци у ратовима 1912–1918*, *ЛЗ* 50 (2010) 189–196.
- Дракић, Гордана, *Правни положај судија за време шестојануарског режима Краља Александра*, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду* 2 (2010) 253–264.
- Đokić, Dejan, *Nedostižni kompromis: srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*, Београд 2010, 364 стр.
- Ђорђевић, Бојан, *Архивска грађа о „Новој Европи“ у Архиву Југославије*, у: *Нова Европа 1920–1941*, ур. В. Матовић – М. Неђић, Београд 2010, 37–46.
- Ђуканов, Милан, *Први српски народни одбор 1918*, *Зрењанин* 2010, 142 стр.
- Živančević, Miloš, *Crnjanski et Paris*, у: *La Serbie et la France : Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1914*, ур. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 519–530.

- Јанц, Наталија, *Ратни дневник Сретена Пејића 1915*, Шумадијски анали 6 (2010) 332–377.
- Јовановић, Владан, *Vardarska banovina: društveno-politička skica*, Istorija 20. veka 1 (2010) 57–72.
- Јовановић, Зоран Т., *Јосиф Срдановић – редитељ националне драматургије у Скопском позоришту*, ВЗ 7 (2010) 297–319.
- Јовановић, Мирослав, *Правни статус руских избеглица на Балкану 1920–1940*, Право и друштво 1 (2010) 1–29.
- Јовановић, Мирослав, *Правни статус руских избеглица на Балкану*, Право и друштво 4 (2010) 135–154.
- Кецојевић, Драгиша И., *Државна народна школа Карађорђе у колонијстичком селу Карађорђевац 1922–1941*, ВЗ 7 (2010) 183–219.
- Ковач, Звонко, *Интеркултурални аспекти часописа Нова Европа*, у: Нова Европа 1920–1941, ур. В. Матовић – М. Недић, Београд 2010, 65–77.
- Ковић, Милош, *Роберт Вилијам Ситон–Вотсон у загребачкој Новој Европи* у: Нова Европа 1920–1941, ур. В. Матовић – М. Недић, Београд 2010, Београд 2010, 81–106.
- Кољанин, Милан, *Однос српске Цркве према Јеврејима и 'јеврејском' питању (1918–1941)*, Српска теологија у двадесетом веку 7, Београд 2010, 93–115.
- Krivokarić-Jović, Gordana, *Les Français sur la question yougoslave : entre la protection d'intérêt serbe et la „question croate“ (1918–1920)*, у: La Serbie et la France : Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1914, ур. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 379–398.
- Кристијан Ортнер, Марио, *Рат против Србије 1914. и 1915. године (поглед из Аустрије)*, ВИГ 1 (2010) 111–132.
- Krunic, Čedomir, *Civilno vazduhoplovstvo Kraljevine Jugoslavije. Knj. 1*, Beograd 2010, 394 str.
- Марковић, Саша – Бесермењи, Снежана, *Однос Српског културног клуба према структури становништва Војводине*, Зборник МС за друштвене науке 131 (2010) 329–338.
- Марковић, Саша, *Прилог проучавању политичке биографије Јоце Лалошевића*, Истраживања 21 (2010) 367–393.
- Матић, Милован, *Планинарско-скијашка друштва у Брусу 1910–2010*, ЖЗ 5 (2010) 215–236.
- Миладиновић, Предраг, Коло, Александар, *Ваздухопловне ознаке Краљевине СХС 1918–1924*, Весник ВМ 37 (2010) 177–185.
- Милићевић, Милић, *Официрска задруга Краљевине Србије и СХС/Југославије и проблеми њене дистрибутивне мреже*, ВИГ 2 (2010) 77–84.
- Милошевић, Срђан, *„Ја теби певам, сељаче, и кличем“ – сарадници Нове Европе о селу и сељаштву у међуратној Југославији*, у: Нова Европа 1920–1941, ур. В. Матовић – М. Недић, Београд 2010, 171–208.
- Миљковић, Александар А., *Оглед о Миленку С. Филиповићу као истраживачу Македоније (Јужне Србије) до Шестоаприлског рата 1941. године*, ВЗ 7 (2010) 33–86.

- Mitrović, Andrej, *Les intérêts français en Serbie à la veille de la Première Guerre mondiale*, u: La Serbie et la France : Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1914, ur. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 231–250.
- Мицић, Милан, *Верски живот у новим насељима и колонијама Баната (1920–1941)*, Споменица ИАС 9 (2010) 37–65.
- Надовеза, Бранко, *Миленко Веснић као правник и неангажовани интелектуалац*, ТИ 1 (2010) 7–34.
- Ненин, Миливој, *Сукоб Матице српске и Нове Европе*, у: Нова Европа 1920–1941, ур. В. Матовић – М. Недић, Београд 2010, 47–54.
- Нова Европа: 1920–1941: зборник радова*, уредници Весна Матовић и Марко Недић, Београд 2010, 700 стр.
- Novaković, Jelena, *Les reflets du modernisme français dans la création littéraire de l'avant-garde serbe*, u: La Serbie et la France : Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1914, ur. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 503–518.
- Обрадовић, Вук, *Пушке система Мосин у наоружању српске војске током Првог светског рата*, Весник ВМ 37 (2010) 75–88.
- Орачић, Петар, *Alliance militaire franco-serbe dans la Première Guerre mondiale 1914–1919*, u: La Serbie et la France : Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1914, ur. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 315–336.
- Орловић, Слободан, *Уставни положај органа власти у првој југословенској држави*, у: Два века српске уставности, ур. А. Фира – Р. Марковић, Београд 2010, 285–307.
- Павловић, Александар, *Прилог проучавању економије колониста на Косову и Метохији 1918–1941*, Архив 11, 1–2 (2010) 99–109.
- Павловић, Александар, *Свакодневни живот Срба и Црногораца колонизованих на Косову и Метохији у периоду између 1918. и 1941. године према подацима у архивској грађи*, у: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник, књ. 3 – Историја, историја уметности, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 377–398.
- Pavlović, Vojislav, *L'Attentat de Marseille 1934. La fin symbolique d'une alliance atypique*, u: La Serbie et la France : Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1914, ur. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 575–596.
- Pavlović, Momčilo, *Rotarijanci – društvena elita u Kraljevini Jugoslaviji*, Nations, States and Diasporas of the former Yugoslavia (Nacije, države i dijaspora na prostoru bivše Jugoslavije), Sremska Kamenica 2010, 159–176.
- Petaković, Jelena, *Komparativna analiza proizvodnje žita na Balkanu od 1925. do 1939. godine na osnovu godišnjih statističkih izveštaja Društva naroda*, ТИ 2 (2010) 24–46.
- Петровић, Нада – Ђуришић, Јелена – Ристовић, Милан, *Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије, књ. 5, за 1934. годину*, Београд 2010, 535 стр.
- Петровић, Огњан М., *Војни аероплани Краљевине Југославије (модернизација – немачки типови)*, Весник ВМ 37 (2010) 89–112.

- Pivac, Marko, *Rad Britanske tajne službe u Jugoslaviji u predvečerje Aprilskog rata 1941*, Istorija 20. veka 1 (2010) 193–213.
- Пилиповић, Радован, *Градња православних храмова у Чехословачкој између два светска рата*, Саборност IV (2010) 263–271.
- Попов, А. В., *Русская православная церковь за границей: образование и раскол (1920–1934)*, у: Историја Поморавља и два века од Варваринске битке, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 331–348.
- Пузовић, Владислав, *Канонски спорови у Московској патријаршији 20-их и 30-их година XX века као изазов за савремену руску црквену историографију*, Богословље 1–2 (2010) 217–229.
- Пузовић, Владислав, *Руска загранична Црква у периоду између два светска рата: преглед литературе у Србији*, Српска теологија данас 2009, Београд 2010, 386–391.
- Радојевић, Мира, *Милорад Драшковић у Првом светском рату*, Наша прошлост 11 (2010) 9–30.
- Ракић, Хранислав А., *Парламентарни и општински избори у Печењевицу 1931–1938. године*, ЛЗ 50 (2010) 261–272.
- Réveillard, Christophe, *Le rôle du projet Briand dans l'amitié franco-yougoslave. L'Union européenne proposée au cœur de l'entre-deux-guerres*, у: La Serbie et la France : Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1914, ур. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 399–414.
- Савин, Милош, *Ситуација у Банату крајем I светског рата*, Истраживања 21 (2010) 357–365.
- Секулић, Милован, *Жупска привредна банка 1912–1941*, ЖЗ 4 (2009) 89–106.
- Секулић, Милован, *Три акционарске банке у Брусу 1909–1941*, ЖЗ 5 (2010) 75–106.
- Sretenović, Stanislav, *L'Action culturelle française auprès des Serbes au sein Royaume des Serbes, Croates et Slovènes (1918–1929)*, у: La Serbie et la France : Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1914, ур. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 415–448.
- Stanić, Veljko, *Les thèmes culturels français au Royaume de Yougoslavie. L'Exemples des revues «Srpski književni glasnik» et «Nova Evropa»*, у: La Serbie et la France : Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1914, ур. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 449–486.
- Стојанчевић, Владимир, *Извештај школског референта С. М. Милосавовића о просветним приликама у Вардарској бановини 1929–1939. године*, ВЗ 7 (2010) 343–393.
- Тасић, Дмитар, *Ослобођење Старе Србије у јесен 1918. године и проблеми у функционисању војнотериторијалних органа Краљевине СХС* у: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник, књ. 3 – Историја, историја уметности, ур. М. Аглагић, Косовска Митровица 2010, 363–377.
- Тешић, Драган – Николић, Коста, *Историја Демократске странке: 1929–1941*, Београд 2010, 340 стр.

- Trgovčević, Ljubinka, *Les Serbes en France durant la Première Guerre mondiale*, u: La Serbie et la France : Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1914, ur. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 361–378.
- Troude, Alexis, *La France et la Serbie (1915–1918): Coopération militaire, implantation économique et échanges culturels*, u: La Serbie et la France : Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1914, ur. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 337–360.
- Ćirić, Jasmina S., *Gabriel Millet et Djurdje Bosković. L'Etude conjointe des monuments médiévaux de la Serbie moravienne*, u: La Serbie et la France : Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1914, ur. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 545–556.
- Фира, Александар, *Уставни положај човека и грађанина у Уставу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године*, у: Два века српске уставности, ур. А. Фира – Р. Марковић, Београд 2010, 219–238.
- Хаџи-Јованчић, Перица, *Европеизација Српског Манчестера: 1918–1941*, Београд 2010, 221 стр.
- Храбак, Богумил, *Прилог привредној историју Лесковца 1919–1931. године*, Лесковачки зборник 50 (2010), ЛЗ 50 (2010) 207–216.
- Cvetković, Vladimir Lj., *La présence économique de la France en Yougoslavie 1918–1940. Intérêts, enjeux, portées*, u: La Serbie et la France : Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1914, ur. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 557–574.
- Циндори, Марија, *Часопис Нова Европа (1920–1941) Милана Ђурчина*, у: Нова Европа 1920–1941, ур. В. Матовић – М. Недић, Београд 2010, 13–24.
- Циндори-Шинковић, Марија, *Нова Европа: (1920–1941)*, Београд 2010, Београд 2010, 297 стр.
- Чарапић, Миле, *Ужичко Певачко друштво „Златиборска вила“ 1909–1941*, Историјска баштина 19 (2010) 75–116.
- Šajti, Enike, *Mađari u Vojvodini: 1918–1947*, Novi Sad 2010, 327 str.
- Šehović, Sefedin, *Osnovne škole Novog Pazara, Sjenice i Tutina u prvoj polovini XX века*, НЗ 33 (2010) 237–252.
- Šoja, Slobodan, *Ivo Andrić et Jovan Dučić : l'attachement spirituel à la France de deux géants littéraires serbes originaires de Bosnie et d'Herzégovine*, u: La Serbie et la France : Une alliance atypique. Relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1914, ur. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 487–502.

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ И САВРЕМЕНО ДОБА

- Алексић, Драган, *Србија под немачком окупацијом у Другом светском рату*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 52–72.
- Аникеев, Анатолий С., *Албанија в политике Югославији и СССР в первые послевоенные годы по советским дипломатическим документам*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 469–489.

- Атлагић, Марко, *Процес глобализације и основне карактеристике српског народног карактера*, Зборник ФФП 15 (2010) 201–208.
- Атлагић, Марко, *Бомбардовање Косова и Метохије 1999. године*, у: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник, књ. 3 – Историја, историја уметности, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 421–432.
- Balashov, Y. A. – Davtyan, S. E., *Relationship between the Republic of Armenia and the Armenian Diaspora under the Conditions of Armenian-Turkish Approachment*, Зборник МС за друштвене науке 130 (2010) 89–98.
- Barić, Nikica, *O okolnostima i posljedicama smjene predsjednika vlade Republike Srpske Krajine Borislava Mikelića 1995. godine*, Istorija 20. veka 3 (2010) 151–168.
- Белић, Милорад, *Терор ратних победника у Ваљеву 1944/45*, Гласник ИАВ 44 (2010) 67–78.
- Бешлин, Миливој, *Прилог проучавању Треће кризе у југословенско-совјетским односима 1968*, Зборник МСИ 81 (2010) 113–128.
- Бјелаяс, Миле, *Istoriografija o грађанском рату и Југославији 1941–1945 – komparativna истраживања*, у: Суочавање са прошлошћу – пут ка будућности: историја Југославије 1918–1991, Sremska Kamenica 2010, 283–296.
- Бјелаяс, Миле, *Култура сећања на савезништво у Другом светском рату кроз називе улица, тргова и спомен – обележја*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 493–504.
- Бјелаяс, Миле, *Nova сведоčenja o разбијању Југославије и сукovima 90-их*, ТИ 1 (2010) 157–180.
- Бјелаяс, Миле, *Proizvođenje novih nacija, novih manjina i teritorijalna pitanja (Koncept konkurentске државе на тлу Србије)*, у: Nations, States and Diasporas of the former Yugoslavia (Nacije, државе и дијаспора на простору бивше Југославије), Sremska Kamenica 2010, 121–142.
- Бјелица, Слободан, *Међунационални односи у Војводини педесетих година двадесетог века и политика комунистичке партије*, Истраживања 21 (2010) 417–426.
- Бјелаш, Ненад – Петровић, Славољуб, *Одликовања Црвеног крста Југославије, Србије и покрајина од 1945. до 2006*, Museum 11 (2010) 255–264.
- Богетић, Драган, *Међународни положај Југославије у време првих спољнополитичких акција Џонсонове администрације*, ТИ 3 (2009) 136–161.
- Богетић, Драган, *Југославија између Истока и Запада*, у: Југославија у Хладном рату – Прилози истраживањима, ур. А. Животић, Београд 2010, 13–36.
- Bogetić, Dragan, *Kriza jugoslovenskog društva početkom 1970-tih i pitanje sovjetske pomoći opstanku Titovog režima*, Istorija 20. veka 2 (2010) 79–92.
- Bogetić, Dragan, *Tito i ustavno-pravno regulisanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Period centralizovanog upravljanja federacijom 1945–1965*, у: Суочавање са прошлошћу – пут ка будућности: историја Југославије 1918–1991, Sremska Kamenica 2010, 379–390.
- Бојић, Славољуб, *Војска и гранични сукоби у Козничком срезу*, ЖЗ 4 (2009) 165–184.
- Бонџић, Драгомир, *Прве реакције Срског комитета КП Александровац после Резолуције Информбироа 1948*, ЖЗ 4 (2009) 223–238.

- Бонџић, Драгомир, *Друштвена активност студената медицине у Србији педесетих година 20. века*, Архив 11, 1–2 (2010) 110–121.
- Бонџић, Драгомир, *Међународна сарадња Богословског факултета у Београду 1945–1960*, Српска теологија у двадесетом веку 8, Београд 2010, 70–82.
- Бонџић, Драгомир, *Научна сарадња Југославије и Совјетског Савеза 1944–1947*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 357–381.
- Bondžić, Dragomir, *Razgovor predsednika Tita sa delegacijom Univerziteta u Beogradu 16. juna 1971. o dodeli počasnog doktorata*, Istorija 20. veka 3 (2010) 187–196.
- Bondžić, Dragomir, *Strani studenti u Jugoslaviji 1956–1961*, Istorija 20. veka 2 (2010) 67–78.
- Brborić, Ivan, *Ministarski savet Milana Nedića decembar 1941 – novembar 1942*, Istorija 20. veka 3 (2010) 169–180.
- Васић, Мирољуб, *Брионски пленум ЦК СКЈ 1966*, ЛЗ 50 (2010) 353–362.
- Васић, Невена, *Кречарство у рачанском крају и његов социо-економски оквир у другој половини 20. века*, УЗ 34–1 (2010) 143–156.
- Veselinović, Janko P., *Donošenje Zakona o dijaspori i Srbima u regionu*, u: Nations, States and Diasporas of the former Yugoslavia (Nacije, države i dijaspora na prostoru bivše Jugoslavije), Sremska Kamenica 2010, 195–206.
- Vrhunec, Marko, *Tito titoizam: ličnost, dela, svedočanstvo bliskog saradnika*, Beograd 2010, 175 str.
- Вучетић, Радина, *Американизација југословенске филмске свакодневице шездесетих година 20. века*, Годишњак ДИ 17–1 (2010) 39–67.
- Вучетић, Радина, *Каубоји у партизанској униформи: амерички вестерни и партизански вестерни у Југославији шездесетих година 20. века*, ТИ 2 (2010) 130–151.
- Гарабедјан, Агоп, *НАТО и проблема Косово (1998–1999)*, у: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник, књ. 3 – Историја, историја уметности, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 413–433.
- Гаталовић, Миомир, *Дарована слобода: партија и култура у Србији: 1952–1958*, Београд 2010, 350 стр.
- Geiger, Vladimir, *Tito i likvidacija hrvatskih zarobljenika u Blajburgu 1945*, Istorija 20. veka 2 (2010) 29–52.
- Гускова, Е. Ю., *Участие СССР в депортации Немцев с территории Югославии после Второй мировой войны (1944–1946)*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 205–209.
- Despotović, Ljubiša, *Geopolitička funkcija jezika u procesu formiranja nacionalnih identiteta sintetičkih nacija*, u: Nations, States and Diasporas of the former Yugoslavia (Nacije, države i dijaspora na prostoru bivše Jugoslavije), Sremska Kamenica 2010, 89–105.
- Dimitrijević, Bojan B., *General SS i policije August Majsner i srpski sistem bezbednosti 1942–1943*, Istorija 20. veka 3 (2010) 69–82.
- Dimitrijević, Bojan B., *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo pred rat sa NATO 1999*, Istorija 20. veka 1 (2010) 151–166.

- Димитријевић, Бојан, *Совјетска обавештајна служба у Југославији 1944–1948*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 437–455.
- Димић, Љубодраг – Милошевић, Миладин – Борозан, Ђорђе – Бухаркин, И. В., *Југословенско-совјетски односи 1945–1956: зборник докумената*, Београд 2010, 1006 стр.
- Димић, Љубодраг, *Јосип Броз Тито и „Југословенски поглед на Европу“*, у: Југославија у Хладном рату – Прилози истраживањима, ур. А. Животић, Београд 2010, 183–205.
- Dobrivojević, Ivana, *Između ideologije i pop-kulture. Život omladine u FNRJ 1945–1955*, *Istorija 20. veka 1* (2010) 119–132.
- Драгишић, Петар, *Клубови југословенских радника у Западној Европи седамдесетих година*, *ТИ 1* (2010) 128–138.
- Драгишић, Петар, *Совјетски савез и југословенско-аустријски територијални спор после Другог светског рата*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 349–356.
- Đilas, Aleksa, *De Gaulle's Vision of Europe and the Problems of the Contemporary Balkans*, *ТИ 2* (2010) 185–194.
- Ђокић, Небојша – Савић, Драган, *Прилог изучавању немачког окупационог система у Србији 1941. године*, *Шумадијски анали 6* (2010) 120–142.
- Едемский, Андрей, *Москва и антифашистское движение И. Броз Тито (январь-начало октября 1944. г.)*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 95–129.
- Životić, Aleksandar – Vogetić Dragan, *Jugoslavija i Arapsko-izraelski rat 1967*, Beograd, 2010, str. 230.
- Животић, Александар, *Југославија и јачање Совјетског утицаја у Албанији (1947–1948)*, *ТИ 3* (2009) 94–116.
- Животић, Александар, *Заоштравање југословенско-албанских односа у сенци совјетско-албанског сукоба (1959–1961)*, *VIG 1* (2010) 85–102.
- Животић, Александар, *Једно сведочанство о потписивању југословенско-совјетског пакта, 5/6. априла 1941*, *Архив 11, 1–2* (2010) 122–133.
- Животић, Александар, *Југославија и Блиски исток у Хладном рату (1945–1970)*, у: Југославија у Хладном рату – Прилози истраживањима, ур. А. Животић, Београд 2010, 37–62.
- Životić, Aleksandar, *Pitanje Albanije u odnosima Jugoslavije i Zapada 1945–1947*, *Istorija 20. veka 3* (2010) 83–96.
- Животић, Александар, *Совјетски поглед на Балкан и југословенску доминацију у Албанији (1943–1947)*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 327–346.
- Звијер, Немања, *Класни и родни обрасци у југословенским ратним спектаклима*, *ТИ 1* (2010) 96–111.
- Ivanović, Vladimir, *Jugoslovenska koncepcija kulturno-zabavnog života jugoslovenskih radnika u Austriji i Saveznoj Republici Nemačkoj*, *Istorija 20. veka 3* (2010) 125–136.
- Илић, Никола, *Партизанско судство – фактор правде, морала и дисциплине у лесковачком крају 1941–1942*, *ЛЗ 50* (2010) 273–288.

- Историја Демократске странке: 1989–2009: документи, књига 4*, приредили К. Николић, Б. Димитријевић, С. Цветковић и Сл. Гавриловић, Београд 2010, 742, [56] стр.
- Jandrić, Berislav, *Josip Broz Tito i fenomen hrvatskoga proljeća (1967.–1971.)*, u: *Suočavanje sa prošlošću – put ka budućnosti: istorija Jugoslavije 1918–1991*, Sremska Kamenica 2010, 411–435.
- Јањетовић, Зоран, *Мики Маус у социјалистичкој земљи, или југословенска омладина гледа кроз западни прозор*, ТИ 3 (2009) 162–176.
- Јањетовић, Зоран, *Војвођански Немци у октобру 1944*, у: *Ослобођење Београда 1944*, ур. А. Животић, Београд 2010, 185–204.
- Janjetović, Zoran, *Dobrovoljni radnici iz Srbije u Nemačkoj 1941–1944*, ТИ 2 (2010) 47–74.
- Jevtović, Zoran – Petrović, Radivoje, *Antikomunizam i pravoslavlje u medijima srpske dijasporе tokom XX века*, u: *Nations, States and Diasporas of the former Yugoslavia (Nacije, државе i dijaspora na prostoru bivše Jugoslavije)*, Sremska Kamenica 2010, 207–232.
- Јовановић, Војислав М., *Потрага за украденом историјом: извештај о пљачки српских историјских докумената у Другом светском рату и настојањима да се врате Србији*, Београд 2010, 498 стр.
- Јовановић, Жарко, *Четници и Црвена армија у Србији 1944. године*, у: *Ослобођење Београда 1944*, ур. А. Животић, Београд 2010, 133–146.
- Јовановић, Мирослав, *20. октобар: од ослобођења до окупације Београда (радикална трансформација једног политичког симбола)*, у: *Ослобођење Београда 1944*, ур. А. Животић, Београд 2010, 505–523.
- Карапанџић, Боривоје М., *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Ваљево 2010, 448 стр.
- Касаш, Александар, *Став партизанске власти према Мађарима у Војводини за време Војне управе за Банат, Бачку и Барању 1944/45. године*, у: *Извори о историји и култури Војводине 2*, ур. Д. Микавица, Нови Сад 2010, 225–234.
- Katz, Vera, *Tito i nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini*, u: *Suočavanje sa prošlošću – put ka budućnosti: istorija Jugoslavije 1918–1991*, Sremska Kamenica 2010, 391–400.
- Кецојевић, Драгиша И., *Село Карађорђевац – насеље Срба у Македонији; трећи део; године 1941–1945*, ВЗ 7 (2010) 221–292.
- Ковачевић, Катарина, *Југославија и Мађарска криза 1956. године*, у: *Југославија у Хладном рату – Прилози истраживањима*, ур. А. Животић, Београд 2010, 127–148.
- Ковачевић, Миодраг, *Досељавање становништва у Дубље, Белотић, Метковић и Глушце од 1945. до 1980. године*, *Museum* 11 (2010) 209–242.
- Кољанин, Драгица, „Нови југословенски патриотизам“: идеолошке основе просветне политике у Југославији (1945–1952), у: *Извори о историји и култури Војводине 2*, ур. Д. Микавица, Нови Сад 2010, 235–250.
- Кољанин, Драгица, *У служби «новог поретка». Основно школство и уџбеници историје у Србији (1941–1944)*, *Истраживања* 21 (2010) 395–415.

- Кољанин, Милан, *Совјетски ратни заробљеници у Југославији (1943–1944)*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 73–81.
- Кондић, Павле, *Свети Сава између српа и чекића*, у: Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори, ур. П. Кондић, Београд – Цетиње 2010, 351–367.
- Костин, А. А., *Отношение Вашингтона к участию Красной армии в освобождении Югославии*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 247–271.
- Крсмановић, Драган, *Уписник Вишег војног суда у Београду за 1945. годину*, ТИ 2 (2010) 195–262.
- Куљић, Тодор, *Употреба квислинга у данашњој Србији*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 553–562.
- Кутлешкић, Владан, *Федерализам у Другој Југославији*, у: Два века српске уставности, ур. А. Фира – Р. Марковић, Београд 2010, 349–366.
- Мајданац, Боро, *Избегличка деца у Ужицу (1941–1945)*, Историјска баштина 19 (2010) 133–154.
- Мајданац, Боро, *Позоришна политика у Србији: 1941–1944: студија и документи*, Београд 2010, 679 стр.
- Манојловић Пинтар, Олга, *(Не)видљива места сећања*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 545–552.
- Marinković, Aleksandar Đ., *Uništenje srpske privredne elite posle Drugog svetskog rata – primer porodice Teokarović*, Istorija 20. veka 2 (2010) 135–148.
- Марковић, Жељко, *О предлогу за оснивање Музеја у Ужицу за време Другог светског рата*, УЗ 34–1 (2010) 157–162.
- Марковић, Живота, *Народноослободилачки покрет у Ужичком округу 1942–1944. и борбе за ослобођење*, Ужице 2010, 231 стр.
- Марковић, Живота, *Сарадња партизана и четника у североисточној Босни и у рејону Вишеграда у јесен 1941. године*, Историјска баштина 19 (2010) 117–132.
- Марковић, Живота, *У рејону Кадињаче 1942–1944. године*, УЗ 34–1 (2010) 103–114.
- Марковић, Иван Р., *Архитекта Богдан Несторовић као тумач архитектуре ужичког краја*, УЗ 34–1 (2010) 91–102.
- Marković, Saša, *Bunjevci između politikanstva i nacionalnog projekta*, u: Nations, States and Diasporas of the former Yugoslavia (Nacije, države i dijaspora na prostoru bivše Jugoslavije), Sremska Kamenica 2010, 45–58.
- Merenik, Lidija, *Umetnost i vlast: srpsko slikarstvo 1945–1968*, Beograd 2010, 225 str.
- Милићевић, Наташа, *Српско грађанство између Истока и Запада (1944–1945)*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 315–326.
- Милкић, Миљан, *Гашење југословенске краљевске војне мисије у Италији 1945. године*, ВИГ 2 (2010) 149–166.
- Милкић, Миљан, *Југославија, велике силе и питање статуса Јулијске крајине 1943–1945*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 282–296.
- Милкић, Миљан, *Окупирано подручје Јулијске крајине у политици југословенске владе (1945–1947)*, ВИГ 1 (2010) 11–38.

- Милорадовић, Горан, *Домаћи трилери у иностраној режији: Обавештајне и саботерске активности против југословенске кинематографије 1945-1955. године*, Годишњак ДИ 17-1 (2010) 67-89.
- Милорадовић, Горан, *У трагању за «новим човеком»: врхунац културне сарадње Југославије и Совјетског Савеза 1944-1948*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 419-436.
- Милошевић, Драгиша, *Учешиће Црвене армије у ослобађању Крушевца, 14. октобра 1944. године*, у: Историја Поморавља и два века од Варваринске битке, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 349-360.
- Митровић, Момчило, *Београд 20. октобра 1944. године*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 159-167.
- Мишић, Драгана, *Писма Живорада Петровића, заточеника Голог отока 1951-1953*, Шумадијски анали 6 (2010) 314-329.
- Nikolić, Kosta, *The Yugoslav Anticommunist Forces at the End of the Second World War*, Istorija 20. veka 1 (2010) 103-118.
- Nikolić, Kosta – Dimitrijević Bojan B., *Formiranje OZN-e u Srbiji i Beogradu i likvidacije 'narodnih neprijatelja' 1944*, Istorija 20. veka 2 (2010) 9-28.
- Nikolić, Kosta, *Slobodan Milošević i Franjo Tuđman o statusu Bosne i Hercegovine 1991*, Istorija 20. veka 3 (2010) 137-150.
- Nikolić, Kosta, *O uzrocima izbijanja građanskog rata u Srbiji 1941*, у: Suočavanje sa prošlošću – put ka budućnosti: istorija Jugoslavije 1918-1991, Sremska Kamenica 2010, 307-324.
- Николић, Коста, *Совјетски Савез и Југославија на крају Другог светског рата 1944-1945*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 297-316.
- Новаковић, Драган, *Скидање зара и фереце код муслиманских жена у контексту односа исламске заједнице у социјалистичкој Југославији*, Зборник МСИ 82 (2010) 101-115.
- Оприш, Петре, *Утицај совјетске спољне политике на војне односе између Румуније и Југославије у раним педесетим годинама двадесетог века*, VIG 1 (2010) 72-84.
- Pavlaković, Vjeran, *Collaboration and Resistance: The Comparative Culture of Memory and Yugoslavia's Contested World War Two Past*, у: Suočavanje sa prošlošću – put ka budućnosti: istorija Jugoslavije 1918-1991, Sremska Kamenica 2010, 297-306.
- Павловић, Момчило, *Сведочење о ослобођењу Крушевца 1944*, ЖЗ 4 (2009) 205-222.
- Павловић, Момчило, *Историја Демократске странке: 1941-1952*, Београд 2010, 455 стр.
- Павловић, Трифун, *Бимбаши Радисав Вучитрнски*, ЖЗ 4 (2009) 159-164.
- Pantelić, Ivana, *'Dante ništa nije znao' – Informbiro i bivše partizanke*, Istorija 20. veka 3 (2010) 97-106.
- Pauković, Davor, *Osnovni elementi srpskog i hrvatskog novinskog diskursa o Drugom svjetskom ratu u kontekstu događaja u Hrvatskoj (1989.-1991.)*, у: Suočavanje sa prošlošću – put ka budućnosti: istorija Jugoslavije 1918-1991, Sremska Kamenica 2010, 359-367.

- Пејовић, Марко, *Совјетски филмови приказани у Југославији 1945–1948. године приказани у организацији Друштва за културну сарадњу Југославије са СССР-ом*, Годишњак ДИ 17–1 (2010) 89–103.
- Пеликан, Јан, *Прилози за друштвену историју Косова и Метохије шездесетих и седамдесетих година 20. века*, ТИ 2 (2010) 95–129.
- Perica, Vjekoslav, *Religion and Ethnic Nationalism: The Making of the “Church of the Croats”*, u: *Nations, States and Diasporas of the former Yugoslavia (Nacije, države i dijaspora na prostoru bivše Jugoslavije)*, Sremska Kamenica 2010, 9–28.
- Перишић, Мирослав – Мајданац Боро, *О приступу прошлости: пример једног историјског извора*, Београд 2010, 247 стр.
- Петровић Теодосијевић, Сања, „Конструктивно васпитање“ најмлађих припадника југословенске заједнице. *Совјетски модел на прагу „познавања наше сопствене проблематике“*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 382–392.
- Петровић, Љубомир, *Лист „Победа“ и пропагандно обликовање јавног мњења у Крушевцу и околини 1944–1945*, ЖЗ 4 (2009) 119–134.
- Петровић, Љубомир, *Контрола комуниста над привредом и индустријом Крушевца и околине 1945. из перспективе листа „Победа“*, ЖЗ 5 (2010) 123–148.
- Petrović, Ljubomir, *Nuklearna havarija u Černobilu 1986 – prilog istraživanju ekoloških problema 20. veka*, Istorija 20. veka 2 (2010) 101–116.
- Petrović, Nenad Ž., *Odnos jugoslovenskog vrha prema intervenciji u Čehoslovačkoj 1968*, Istorija 20. veka 3 (2010) 107–124.
- Петровић, Ненад Ж., *Процене врха ЈНА на политичким и безбедносним приликама у Чехословачкој након интервенције Варшавског уговора (1968–1969)*, ВИГ 1 (2010) 172–200.
- Петровић, Славољуб, *Шабачке акције*, *Museum* 11 (2010) 243–254.
- Пиљак, Милан, *Брионски пленум 1966. године. Покушај историографског тумачења догађаја*, ТИ 1 (2010) 73–95.
- Поликарпов, М. А., *Русские добровольцы в Югославии 1991–1999*, у: *Историја Поморавља и два века од Варваринске битке*, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 367–375.
- Поповић, Бранислав О., *Париска мировна конференција 1946. године*, *Истраживања* 21 (2010) 427–438.
- Поповић, Никола Б., *Први Титов сусрет са Стаљином*, у: *Ослобођење Београда 1944*, ур. А. Животић, Београд 2010, 147–158.
- Прокоповић, Живојин, *Сликаство у Лесковцу шездесетих*, ЛЗ 50 (2010) 373–400.
- Radeljić, Branislav, *Questionable Relationship: European Economic Community and Yugoslavia Until 1968*, ТИ 1 (2010) 112–127.
- Радојевић, Мира, *Живети и радити у емиграцији. Савез «Ослобођење» (1949–1990)*, у: *Југославија у Хладном рату – Прилози истраживањима*, ур. А. Животић, Београд 2010, 97–110.
- Радојевић, Мира, *Емигрантска влада Краљевине Југославије о југословенско-совјетским односима (погледи Милана Гавриловића)*, у: *Ослобођење Београда 1944*, ур. А. Животић, Београд 2010, 31–51.

- Radojević, Mira, *Josip Broz Tito i koreni jugoslovenske federacije*, u: Suočavanje sa prošlošću – put ka budućnosti: istorija Jugoslavije 1918–1991, Sremska Kamenica 2010, 371–378.
- Radojević, Mira, *Narod, država, režim... (Prilog proučavanju problema)*, u: Nations, States and Diasporas of the former Yugoslavia (Nacije, države i dijaspora na prostoru bivše Jugoslavije), Sremska Kamenica 2010, 109–120.
- Ристановић, Петар, *Ужичка република у мемоаристици*, VIG 2 (2010) 108–135.
- Ристовић, Милан, *Положај жена у идеолошко-пропагандном речнику колаборационистичког режима у Србији у Другом светском рату*, ТИ 3 (2009) 20–32.
- Ristović, Milan, *Kolaboracija u Srbiji u II svetskom ratu: Istoriografski i (ili) politički problem*, u: Suočavanje sa prošlošću – put ka budućnosti: istorija Jugoslavije 1918–1991, Sremska Kamenica 2010, 325–342.
- Ристовић, Милан, *Мајка Катина међу Марксовим партизанима или филм који није постојао*, Годишњак ДИ 17–2 (2010) 7–23.
- Ristović, Milan, *Pokušaj konstruisanja “nove tradicije” i “nacionalni mit”: Milan Nedić i “vlada nacionalnog spasa” 1941–1944. godine*, u: Nations, States and Diasporas of the former Yugoslavia (Nacije, države i dijaspora na prostoru bivše Jugoslavije), Sremska Kamenica 2010, 69–88.
- Савић, Александар В., *Билтен Окружног комитета Титово Ужице за август 1946. године*, Историјска баштина 19 (2010) 235–254.
- Selimović, Sead, *Pitanje nacionalne posebnosti bošnjaka u Jugoslaviji u periodu 1945–1974. godine*, u: Suočavanje sa prošlošću – put ka budućnosti: istorija Jugoslavije 1918–1991, Sremska Kamenica 2010, 401–410.
- Selinić, Slobodan – Bajagić, Dušan, *Jugoslavija i svet: 1945–1950.: hronologija*, Beograd 2010, 483 str.
- Selinić, Slobodan, *Život diplomata u neprijateljskoj državi – jugoslovenske diplomate u Čehoslovačkoj i čehoslovačke diplomate u Jugoslaviji 1949–1953*, Istorija 20. veka 2 (2010) 53–66.
- Селинић, Слободан, *Југославија, СССР и источноевропске земље 1944–1948*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 393–418.
- Селинић, Слободан, *Југословенско-чехословачки односи 1945–1955*, у: Југославија у Хладном рату – Прилози истраживањима, ур. А. Животић, Београд 2010, 149–182.
- Селинић, Слободан, *Крушевачки срез и посета председника Јосипа Броза Тита Крушевцу 1961. године*, ЖЗ 5 (2010) 149–164.
- Селинић, Слободан, *Сарадња Југославије и чехословачког емигранта Бохумила Лаушмана 1950–1953*, ТИ 1 (2010) 52–72.
- Симовић, Стеван, *Почетак развоја нових технологија (II). «Први партизан» – тврди метал (1959–1990)*, УЗ 34–1 (2010) 115–142.
- Совиљ, Милан, *Белешке и говор Јосипа Броза Тита на X седници ЦК СКЈ поводом дешавања у Чехословачкој*, ТИ 1 (2010) 209–217.
- Совиљ, Милан, *Југословенска штампа о смрти и сахрани Јосипа Броза Тита*, ТИ 1 (2010) 139–155.

- Станков, Љиљана, *Васпитни рад у Централном лазарету за избегличку децу у Београду (1942–1944)*, Српска теологија у двадесетом веку 8, Београд 2010, 83–91.
- Станојевић, Саша, *Конфискација имовине након Другог светског рата са посебним освртом на Косово и Метохију 1945–1948. године* у: Косово и Метохија у цивилизацијским токовима. Међународни тематски зборник, књ. 3 – Историја, историја уметности, ур. М. Атлагић, Косовска Митровица 2010, 421–432.
- Стевановић, Новица С., *Равногорска прва победа: савезничка противосовинско-логистичка операција: (1941–1943)*, Београд 2010, 300 стр.
- Стефановић, Славица, *Спомен-обележје Кадинача (1979–2009)*, УЗ 34–1 (2010) 163–198.
- Stojanović, Dubravka, *Ulje na vodi: ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*, Beograd 2010, 301 str.
- Stojanović, Đorđe, *Ideaciona formulacija neprijatelja: slučaj Srbije*, u: Nations, States and Diasporas of the former Yugoslavia (Nacije, države i dijaspora na prostoru bivše Jugoslavije), Sremska Kamenica 2010, 143–158.
- Стојковић, Живан, *Културна панорама Лесковца првих година после ослобођења III*, ЛЗ 50 (2010) 339–352.
- Тасић, Димитар, *Оснивање јединица за радио извиђање у ЈНА*, ВИГ 2 (2010) 136–148.
- Тасић, Димитар, *Совјетски Савез и формирање југословенских снага безбедности (1944–1945)*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 272–281.
- Терзић, Милан, *„Ништа није радио већ седио и писао“. Случај Милована Ђиласа у ЈНА 1954*, ВИГ 2 (2010) 40–59.
- Терзић, Милан, *Југославија и Балкански пакт 1953/1954*, у: Југославија у Хладном рату – Прилози истраживањима, ур. А. Животић, Београд 2010, 111–126.
- Терзић, Милан, *Од признања до прекида (Југославија и Израел 1948–1967)*, ВИГ 1 (2010) 39–71.
- Терзић, Милан, *Совјетска помоћ мађународном признању народноослободилачког покрета на крају Другог светског рата*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 239–246.
- Тимофејев, Алексеј, *Ослобођење Крушевца од Немаца у јесен 1944*, ЖЗ 4 (2009) 107–116.
- Тимофејев, Алексеј, *Искусство сучељавања: црвеноармејци и становништво Србије*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 210–236.
- Тимофејев, Алексеј, *Улога и делатност званичне совјетске војне мисије у Југославији у јесен и зиму 1944*, ТИ 1 (2010) 35–51.
- Timofejev, Aleksej, *Crvena armija i jugoslovenska vojska i otadžbini tokom jeseni 1944–nesuđena saradnja*, Istorija 20. veka 1 (2010) 85–102.
- Трипковић, Ђоко, *Британски погледи на односе између Југославије и СССР-а 1945–1947*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 456–468.
- Tripković, Đoko, *Odnosi između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza 1965–1967*, Istorija 20. veka 1 (2010) 133–150.

- Tripković, Đoko, *Pisma koja je Josip Broz Tito razmenio sa Leonidom Brežnjevim i Lindonom Džonsonom povodom događaja u Čehoslovačkoj u jesen 1968*, Istorija 20. veka 2 (2010) 175–188.
- Tripković, Đoko, *Vraćanje balansa u politici Jugoslavije prema supersilama krajem 60-ih godina 20. veka*, TI 2 (2010) 75–94.
- Troude, Gilles, *La Yougoslavie titiste vue par les diplomates français (1955–1974)*, Balcanica 40 (2009) 165–181.
- Ferenc, Mitja, *Istraživanje prikrivenih grobnica u Sloveniji*, Istorija 20. veka 1 (2010) 9–22.
- Цветковић, Владимир Љ., *Спољна политика Југославије и земље народне демократије у суседству 1953–1958*, у: Југославија у Хладном рату – Прилози истраживањима, ур. А. Животић, Београд 2010, 77–96.
- Цветковић, Владимир, Љ., *Нормализација дипломатских односа Југославије са Мађарском и Бугарском 1953–1954*, TI 3 (2009) 117–135.
- Цветковић, Владимир, *Црвена армија на Дунаву, ослобођење Београда и тежње Срба из Румуније ка присаједињењу Југославији 1944–1945*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 168–184.
- Цветковић, Драган, *Сребреница у Другом светском рату – нумеричка анализа стварних људских губитака*, TI 3 (2009) 63–93.
- Цветковић, Срђан, *Владика Лаврентије у дојавама доушника Службе државне безбедности. Прилог проучавању односа Српске православне цркве и власти у социјалистичкој Југославији*, Архив 11, 1–2 (2010) 87–98.
- Cvetković, Srđan, *Saradnja Službe državne bezbednosti sa stranim službama sedamdesetih godina 20. veka*, Istorija 20. veka 2 (2010) 93–100.
- Чавошки, Јован, *Југославија и Далеки исток – Трећи свет између Југославије и Кине*, у: Југославија у Хладном рату – Прилози истраживањима, ур. А. Животић, Београд 2010, 63–76.
- Чавошки, Коста, *Устав као средство агитације и пропаганде – Устав ФНРЈ од 31. јануара 1946*, у: Два века српске уставности, ур. А. Фира – Р. Марковић, Београд 2010, 329–348.
- Škiljan, Filip, *Genocid nad Srbima, Romima i Židovima u kotaru Nova Gradiška tijekom Drugog svjetskog rata*, TI 3 (2009) 33–62.
- Škiljan, Filip, *Istraživanje Drugog svjetskog rata metodom usmene povijesti u pojedinim regijama Hrvatske (primjeri iz Hrvatskog zagorja, zapadne Slavonije i Gorskog kotara)*, у: Suočavanje sa prošlošću – put ka budućnosti: istorija Jugoslavije 1918–1991, Sremska Kamenica 2010, 343–358.
- Škiljan, Filip, *Kongres Srba u Hrvatskoj u rujnu 1945. godine*, у: *Nations, States and Diasporas of the former Yugoslavia (Nacije, države i dijaspora na prostoru bivše Jugoslavije)*, Sremska Kamenica 2010, 59–68.
- Шкодрић, Љубинка, „Недићев Дечју град“ у Обилићеву код Крушевца, ЖЗ 5 (2010) 107–122.
- Шкодрић, Љубинка, *Однос немачког окупатора према домаћим сарадницима у Србији 1941–1944*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 82–94.

- Шторкман, Клаус, „*Анти-империјалистичка солидарност*“: Војна помоћ ДР Немачке ослободилачким покретима и оружаним снагама у тзв. Трећем свету, *VIG 2* (2010) 60–74.
- Шутовић, Милојица, *Подељени суверенитет – договорни федерализам бивше Југославије*, *НЗ 33* (2010) 311–322.

ОПШТА ИСТОРИЈА

- Аврамовић, Сима – Станимировић, Војислав, *Упоредна правна традиција*, Београд 2010, 341 стр.
- Atali, Žak, *Kratka istorija budućnosti: dopunjena verzija*, preveo s francuskog Bojan Savić Ostojić, Beograd 2010, 267 str.
- Бабингер, Франц, *Мехмед Освајач и његово доба*, превео с немачког Томислав Бекић, Београд 2010, 500 стр.
- BIBLIKA: biblijski atlas: društveno-istorijsko putovanje kroz zemlje Biblije*, Beograd 2010, 575 str.
- Битен, Ан-Мари, *Стара Грчка*, превео с француског Бојан Савић Остојић, Београд 2010, 269 стр.
- Бичков, Виктор В., *Естетика Отаца Цркве: апологете: блажени Августин*, Београд 2010, 703 стр.
- Бјури Џон Багнел, *Варварска инвазија на Европу: Германи и Римско царство: 375–575*, превео с енглеског и приредио Александар Узелац, Београд 2010, 214 стр.
- Божић, Милан, *Преглед историје и филозофије математике*, Београд 2010, 305 стр.
- Болотов, Василије Васиљевич, *Предавања из историје древне Цркве. 3, Историја Цркве у периоду Васељенских сабора*, превод с руског Ђорђе Лазаревић, Краљево 2010, 289 стр.
- Браун, Питер, *Успон хришћанства на Западу: тријумф и разноликост 200–1000. године*, превела с енглеског Богдана Николић, Београд 2010, 702 стр.
- Вујуклић, Žika, *Forum Romanum: rimska država, pravo, religija i mitovi*, Beograd 2010, 850 str.
- Burke, Peter, *Osnovi kulturne istorije*, prevela s engleskog Marina Marković, Beograd 2010, 199 str.
- Вукић, Драган, *Цариград: око Васељене*, Београд 2010, 486 стр.
- Vukčević, Radojka, *A History Of American Literature: precolonial times to the present*, Beograd 2010, 486 str.
- Гутман, Јисраел – Шацкер, Хаим, *Холокауст и његово значење*, превеле са хебрејског Ана Шомло и Ела Крстић, Београд 2010, 283 стр.
- Dil, Šarl, *Istorija Vizantijskog carstva*, preveo s francuskog Radoslav Perović, Beograd 2010, 206 str.
- Dinan, Dezmon, *Menjanje Evrope: istorija Evropske unije*, preveli s engleskog Tanja Mišćević i Dušan Ignjatović, Beograd 2010, 340 str.
- Драгутиновић, Предраг, *Мисија и комуникација у раном хришћанству: путовање хришћана као израз јединства Цркве у Новом завету и код апостолских отаца*, Београд 2010, 300 стр.

- Ђурић, Михаило, *Историја политичке филозофије*, Београд 2010, 478 стр.
- Живојиновић, Драгољуб Р., *Успон Европе: (1450–1789)*, Београд 2010, X, 563, [32] стр.
- ИСТОРИЈА: лексикон појмова*, приредио Рихард ван Дилмен, превела с немачког Ранка Гашић, Београд 2010, 538 стр.
- Јеротијевић, Зоран, *Општа историја права и државе*, Краљево 2010, 121 стр.
- Качари, Масимо, *Геофилозофија Европе*, превео са италијанског Жељко Ђурић, Београд 2010, 142 стр.
- KONSTANTIN Veliki: legenda i stvarnost*, urednik Dejan Stojiljković, Niš 2010, 149 str.
- Краули, Родер, *Поморска царства: завршна битка за Медитеран: 1521–1580*, превео с енглеског Владан Сибинчић, Београд 2010, 373 стр.
- Krivaček, Pol, *Vavilon: Mesopotamija i rađanje civilizacije*, prevod Jelena Bojić, Beograd 2010, 291 str.
- Krstić, Miloš, *Vek džeza: od Sent Luisa do Beograda*, Beograd 2010, 226 str.
- Le Gof, Žak, *Da li je Evropa stvorena u srednjem veku?*, preveli s francuskog Vera Pavlović i Vladan Trijić, Beograd 2010, 338 str.
- Le Gof, Žak, *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, prevela s francuskog Dobrila Stojić, stručna redakcija Sima Ćirković, Sremski Karlovci – Novi Sad 2010, 562 str.
- Лурје, Вадим Миронович, *Историја византијске филозофије: формативни период*, превела с руског Јелена Капустина, Сремски Карловци – Нови Сад 2010, 531 стр.
- MESTA Evrope: mitovi i granice*, ur. Stela Gervas i Fransoa Rose, prevele s francuskog Olja Petronić i Snežana Spasojević, Beograd 2010, 323 str.
- Мешчерјаков, Александар Николајевич, *Књига јапанских симбола; Књига јапанских обичаја*, превод Људмила Јоксимовић, Београд 2010, 486 стр.
- Мијатовић, Чедомил, *Пад Цариграда*, Београд 2010, 167 стр.
- Миланковић, Милутин, *Небеска механика; Историја астрономске науке*, Београд 2010, 461 стр.
- MINING in the Central Europe Trough History*, eds. J. Engel, M. Grujić, P. Rybar, Belgrade – Košice 2010, 125 str.
- Мичел, Стивен, *Историја позног Римског царства: 284–641. — преображај античког света*, превео с енглеског Урош Миливојевић, Београд 2010, 622 стр.
- Nojbauer, Hans-Joachim, *Fama: istorija glasina*, prevela s nemačkog Ljubinka Milenković, Beograd 2010, 280 str.
- Norić, Džon Džulijus, *Vizantija: vrhunac*, preveo s engleskog Predrag Urošević, Beograd 2010, 343, [32] str.
- Norić, Džon Džulijus, *Vizantija: opadanje i propast*, preveo s engleskog Predrag Urošević, stručna redakcija Radivoj Radić, Beograd 2010, 405, [18] str.
- Папазоглу, Фанула, *Историја хеленизма: ауторизована скрипта*, приређивач Жарко Петковић, Београд 2010, 444 стр.
- Pasturo Mišel, *Crna: istorija jedne boje*, preveo Dragan Babić, Beograd 2010, 207 str.
- Пеликан, Јарослав, *Хришћанско предање: историја развоја догмата. Том 2, Дух источног хришћанства: (од 600. до 1700. године)*, Београд 2010, 390 стр.
- Петровић, Драган – Анђелковић, Драгомир, *Геополитика Закавказја*, Институт за међународну политику и привреду, Београд 2010, 393 стр.

- Подскалски, Герхард, *Теологија и философија у Византији: спор око теолошке методике у духовној историји позне Византије (XIV/XV), његове систематске основе и историјски развој*, Београд 2010, 250 стр.
- Popkin, Ričard, *Istorija skepticizma od Savonarole do Bejla*, preveo s engleskog Predrag Milidrag, Beograd 2010, 671 str.
- Попов, Чедомир, *Грађанска Европа: (1770–1914), Основи европске историје XIX века: (1770–1815)*, Београд 2010, XIII, 488, [12] стр.
- Попов, Чедомир, *Грађанска Европа: (1770–1914), Политичка историја Европе: (1815–1871)*, Београд 2010, VII, 521, [12] стр.
- Попов, Чедомир, *Грађанска Европа: (1770–1914). Друштвена и политичка историја Европе: (1871–1914)*, Београд 2010, VII, 336, [16] стр.
- Протић, Драган, *Историја религије*, Београд 2010, 148 стр.
- Радић, Радивој, *Константин Велики: надмоћ хришћанства*, Београд 2010, стр. 207.
- RANI *srednji vek: od 907. do 1154*, prevela s engleskog Marija Stajić, Beograd 2010, 192 str.
- Ристовић, Ненад, *Хришћанство и античко наслеђе: студије и чланци*, Београд 2010, 126 стр.
- Самарцић, Никола, *Удес Османа II или прва барокна револуција*, у: Самарцић, Радован, *Осман*, Београд 2010, 313–336.
- Самарцић, Никола, *Поговор. Једна судбина*, у: Самарцић, Радован, *Мехмед Соколовић*, Београд 2010, 553–566.
- Самарцић, Никола, *Дубровник као идеја слободe и систем функција*, у: Самарцић, Радован, *Велики век Дубровника*, Београд 2010, 621–638.
- Самарцић, Никола, *Paticsiach: поглед из Венеције*, у: Самарцић, Радован, *Сулејман и Рокселана*, Београд 2010, 619–644.
- Самарцић, Радован, *Осман*, Београд 2010, 364 стр.
- Самарцић, Радован, *Велики век Дубровника*, Београд 2010, 676 стр.
- Самарцић, Радован, *Сулејман и Рокселана*, Београд 2010, 679 стр.
- Самарцић, Радован, *Мехмед Соколовић*, Београд 2010, 590 стр.
- Todorova, Marija, *Dizanje prošlosti i vazduh: ogledi o Balkanu i Istočnoj Evropi*, Beograd 2010, 236 str.
- Тукидид, *Пелопонески рат*, превод Душанка Обрадовић, Београд 2010, 503 стр.
- Ferguson, Nil, *Uspon novca: finansijska istorija sveta*, prevela s engleskog Nevena Mrdenović, Beograd 2010, 393 str.
- Шаркић, Срђан, *Општа историја државе и права*, Београд 2010, 271 стр.
- Шпенглер, Освалд, *Пропаст Запада: I–II*, превео Владимир Вујић, Београд 2010, 799 стр.

ИСТОРИОГРАФИЈА, ПОМОЋНЕ ИСТОРИЈСКЕ НАУКЕ И МЕТОДОЛОГИЈА

- Аврамовић, Сима, *Античке теме у часопису „Анали Правног факултета у Београду“*, у: Античка култура, европско и српско наслеђе, ур. К. Марицки Гађански, Београд 2010, 19–31.

- Алексић, Владимир, *Миодраг Пурковић о Теодори, ћерци Стефана Дечанског*, у: Миодраг Ал. Пурковић – живот и дело, ур. С. Мишић, Пожаревац 2010, 73–85.
- Aleksić, Dragan, *Izdajnici ili rodoljubi – paralelna slika o kolaboraciji u srpskoj istoriografiji i zemlji i emigraciji*, Istorija 20. veka 2 (2010) 163–174.
- Антоловић, Михаел, *Историја историографије или самосвест историчарева струке*, Споменица ИАС 9 (2010) 191–223.
- Антоновић, Милош, *Западна црква у истраживањима Миодрага Пурковића*, у: Миодраг Ал. Пурковић – живот и дело, ур. С. Мишић, Пожаревац 2010, 43–50.
- Антоновић, Милош, *Теоријске основе савремене медијавистике*, Домети српске и европске историографије у последње две деценије (1990–2009), Београд 2010, 33–42.
- Бешлин, Миливој, *Продор теоријског у историографију: Смитов етнички потенцијал нације као броделовско *royenne durée**, Споменица ИАС 9 (2010) 250–266.
- Bisenić, Dragan, *Erik Hobsbaum – kraj doba revolucija i globalnih ratova*, Istorija 20. veka 3 (2010) 181–186.
- Благојевић, Милош, *Историјска географија у делима Љубомира Ковачевића – Брсково и Област Бранковића*, Глас САНУ, год. 164, 15 (2010) 29–41.
- Vogetić, Dragan, *Istoriografija i posleratna diplomatska istorija Jugoslavije*, у: Домети српске и европске историографије у последње две деценије (1990–2009), ур. С. Мишић – М. Радојевић, Београд 2010, 237–250.
- Бојовић, Драгиша, *Миодраг Пурковић као историчар средњовековне културе*, у: Миодраг Ал. Пурковић – живот и дело, ур. С. Мишић, Пожаревац 2010, 87–92.
- Бубало, Ђорђе, *Библиографија радова академика Симе Ђирковића објављених 2005–2010 (са допунама за раздобље 1960–2004)*, ССА 9 (2010) XVII–XXXI.
- Василић, Васа, *Зборник Матице српске за историју. Свеске 71–80 (2005–2009), Садржај по ауторима*, Зборник МСИ 81 (2010) 145–151.
- Војиновић, Станиша, „Етнологија“ *Часопис Етнoлошког друштва у Скопљу – библиографија*, ВЗ 7 (2010) 461–473.
- Вулетић, Александра, *Историографија о Србији 19. века (2) – преглед историографских дела са темама из друштвене историје* у: Домети српске и европске историографије у последње две деценије (1990–2009), ур. С. Мишић – М. Радојевић, Београд 2010, 179–194.
- Вушковић, Марија, *Библиографија Србије за 2009. годину*, БИГ 1 (2010) 205–239.
- Вушковић, Марија, *Принцезе Немањића и Лазаревића у делима Миодрага Пурковића*, у: Миодраг Ал. Пурковић – живот и дело, ур. С. Мишић. Пожаревац 2010, 63–72.
- Гачевић, Бојан, *Миодраг Ал. Пурковић. Биографија. Библиографија*, у: Миодраг Ал. Пурковић – живот и дело, ур. С. Мишић, Пожаревац 2010, 5–26.
- Грујић, Ангелина – Ресан, Бранкица, *Библиографија радова са научних конференција „Културно–историјска баштина југа Србије“, објављених у Лесковачком зборнику од 1987. до 2009*, ЛЗ 50 (2010) 429–454.

- Devenuti, Anna, *Neighbour, Enemy, Partner: Hungarians and Hungarian History in Austrian History Textbooks*, Шумадијски анали 6 (2010) 218–231.
- Денда, Далибор, *Радови о учеићу совјетских трупа у ослобођењу Југославије у часопису Војноисторијски гласник*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 534–544.
- Депаепе, Марк – Сајмон, Франк, *Извори у креирању историје образовања: докази, аргумент и остали закључци из перспективе историчаревог родног места*, Шумадијски анали 6 (2010) 143–165.
- Димић, Љубодраг, *Историчар и јавност*, у: Б. Петрановић, *Без бојазни од табу тема*, приредили М. Митровић и С. Даутовић, Београд 2010, 9–17.
- Dimitrijević Војан В., *Krajnje problematičan konstrukt – Holm Zudhauzen, Istorija Srbije od 19. do 21. века*, Istorija 20. века 1 (2010) 249–255.
- Добривојевић, Ивана, *Прилог проучавању сучељених перцепција – Хрвати и Срби о Краљевини Југославији*, ТИ 3 (2009) 189–206.
- Бокић, Небојша, *Миодраг Ал. Пурковић, политички емигрант, друштвени радник и ангажовани историчар*, у: Миодраг Ал. Пурковић – живот и дело, ур. С. Мишић, Пожаревац 2010, 121–134.
- Ђуровић, Арсен, *Архиви у Европи: Национални архив Мађарске*, Шумадијски анали 6 (2010) 252–262.
- Ђуровић, Арсен, *Историографија о образовању у Европи у 19. веку*, у: Домети српске и европске историографије у последње две деценије (1990–2009), ур. С. Мишић – М. Радојевић, Београд 2010, 137–154.
- Живковић Христић, Зоран, *Деспот Стефан, Ресава и Свилајнаца у историографском делу Косте Н. Костића*, у: Средњи век у српској науци, књижевности и уметности, ур. М. Пантић, Деспотовац 2010, 39–52.
- Живковић, Татјана, *Селективна библиографија књига и чланака о Власима на подручју Браничева и Тимочке крајине*, БГ 7 (2010) 160–166.
- Живојиновић, Мирјана, *Рад Љубомира Ковачевића на издавању докумената*, Глас САНУ, год. 164, 15 (2010) 23–28.
- Иванишевић, Вујадин – Радић, Весна, *Допринос Љубомира Ковачевића српској нумизматици*, Глас САНУ, год. 164, 15 (2010) 95–102.
- Jovanović, Miroslav, *Savremena srpska historiografija: karakteristike i trendovi*, Istorija 20. века 1 (2010) 183–192.
- Juhás, Jožef, *Savremena mađarska historiografija o Jugoslaviji*, ТИ 2 (2010) 169–183.
- Калић, Јованка, *Љубомир Ковачевић – истраживач Немањиног доба*, Глас САНУ, год. 164, 15 (2010) 1–7.
- Cardoso, Oldimar, *Historical Empathy in Brazilian and French Classroom*, Шумадијски анали 6 (2010) 179–191.
- Касаш, Александар, *Садржај првих двадесет бројева «Истраживања»*, Истраживања 21 (2010) 439–484.
- Крестић, Василије, *Љубомир Ковачевић о Србима у Хрватској и велеиздајничкој парници 1909*, Глас САНУ, год. 164, 15 (2010) 55–62.
- Кривокапић-Јовић, Гордана, *Међународни научни скуп „Ослобођење Београда 1944. године“ или „о радикалној трансформацији смисла и значаја појма слободе“*, ТИ 1 (2010) 243–246.

- Кривокапић-Јовић, Гордана, *Писати историју Срба у Хрватској*, ТИ 3 (2009) 177–188.
- Крсмановић, Драган, *Архивски фонд – Златиборски корпус Југословенске војске у отаџбини (Аналитички инвентар)*, Историјска баштина 19 (2010) 203–234.
- Крчмар, Филип, *Прилог завичајној историографији Немаца у Срему*, Споменица ИАС 9 (2010) 241–249.
- Кулагин, Александар С., *Проблема признания новой Югославии на завершающем этапе войны в освещении российской историографии*, у: Ослобођење Београда 1944, ур. А. Животић, Београд 2010, 524–533.
- Лилић, Борислава, *Историјски радови из Српске историје у македонским пределима*, у *Браству (1886–1941)*, ВЗ 7 (2010) 475–481.
- Љушић, Radoš, *Istoriografija «odbira», srbofobije i jugofilije*, Holm Zundhauzen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka, Istorija 20. veka 1* (2010) 213–249.
- Мадих, Милча, *Библиографија историјских издања у ваљевском крају у 2009. и 2010. години*, Гласник ИАВ 44 (2010) 185–189.
- Максимовић, Владимир, *Темељна српска библиотека: књиге од 1868. до данас: библиографија препоручених српских књига за сазнања о нацији, идентитету, државности, духовности, језику*, Београд 2010, 225 стр.
- Манојловић, Миролуб, *Пурковићев рад на завичајној историји*, у: Миодраг Ал. Пурковић – живот и дело, ур. С. Мишић, Пожаревац 2010, 101–110.
- Miller, Julius, *Ikongraphie des Ersten Weltkriegs un modernen Europ äi schen Schulgeschichtsbüchern – Tradierung von Feundbildern und Stereotype*, Шумадијски анали 6 (2010) 166–178.
- Милићевић, Милић Ј., *Историографија о Србима 19. века (1) преглед историографских дела са темама из политичке историје*, у: Домети српске и европске историографије у последње две деценије (1990–2009), ур. С. Мишић – М. Радојевић, Београд 2010, 155–178.
- Миљковић, Александар А., *Библиографија радова Миленка С. Филиповића о Јужној Србији*, ВЗ 7 (2010) 483–490.
- Миљковић, Александар А., *Кратки осврт на библиографију Александра А. Миљковића према његовом казивању*, ВЗ 7 (2010) 491–497.
- Миљковић, Ема, *Власи у домаћој историографији (1960–2010)*, БГ 7 (2010) 5–22.
- Миљковић, Ема, *Историографија о Србима под турском влашћу*, у: Домети српске и европске историографије у последње две деценије (1990–2009), ур. С. Мишић – М. Радојевић, Београд 2010, 89–104.
- Миљковић, Ема, *О Пурковићевој књизи „Историја српске православне цркве у Трсту“*, у: Миодраг Ал. Пурковић – живот и дело, ур. С. Мишић, Пожаревац 2010, 93–100.
- Мишић, Синиша, *Историјска географија у делу Миодрага Пурковића*, у: Миодраг Ал. Пурковић – живот и дело, ур. С. Мишић, Пожаревац 2010, 27–34.
- Мишић, Синиша, *Ситни прилози Љубомира Ковачевића*, Глас САНУ, год. 164, 15 (2010) 63–67.
- Мишић, Синиша, *Српска историографија о средњем веку на размеђи миленијума (1990–2009)*, у: Домети српске и европске историографије у последње две деценије (1990–2009), ур. С. Мишић – М. Радојевић, Београд 2010, 61–78.

- Мргић, Јелена, *Проучавање историјске географије српских средњовековних земаља (1990–2009)*, у: Домети српске и европске историографије у последње две деценије (1990–2009), ур. С. Мишић – М. Радојевић, – Београд 2010, 79–88.
- Надовеза, Бранко, *Стеван Радосављевић Бдин о Старој и јужној Србији*, Културно наслеђе Косова и Метохије. Научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања, ур. Ч. Ребић, Лепосавић 2010, 71–96.
- Павловић, Мирослав, *Интерпретација и употреба историје: Доба лала као парадигма архетипског у прошлости*, Споменица ИАС 9 (2010) 224–240.
- Pavlović, Momčilo, 'Zločini oslobodilaca' – zadatak srpske istoriografije visokog prioriteta, *Istorija 20. veka 3* (2010) 9–22.
- Pavlović, Srđa, *Odsustva – o osporavanju prošlosti i konstrukciji društvenog zaborava*, *Istorija 20. veka 2* (2010) 117–134.
- Petrović, Vladimir, *Prilog proučavanju konstituisanja savremene istorije*, *Istorija 20. veka 1* (2010) 167–182.
- Поповић, Љубодраг, *Архив Србије (државна архива) и Љубомир Ковачевић*, Глас САНУ, год. 164, 15 (2010) 87–93.
- Раденковић, Небојша, *Античка прошлост Балкана у издањима Балканског института (1934–1941)*, у: Античка култура, европско и српско наслеђе, ур. К. Марицки Гађански, Београд 2010, 408–417.
- Радић, Радмила, *Историографија о верским заједницама у Југославији*, у: Домети српске и европске историографије у последње две деценије (1990–2009), ур. С. Мишић – М. Радојевић, Београд 2010, 221–236.
- Радојевић, Мира, *Други светски рат у савременој историографији*, у: Домети српске и европске историографије у последње две деценије (1990–2009), ур. С. Мишић – М. Радојевић, –Београд 2010, 211–220.
- Радојчић, Милорад, *Библиографија некролога у ваљевском листу „Напред“ 1946–2010*, Гласник ИАВ 44 (2010) 109–184.
- Рамач, Јанко, *Иштван Удвари у историографији Русина*, у: Извори о историји и култури Војводине 2, ур. Д. Микавица, Нови Сад, 2010, 211–224.
- Растовић, Александар, *Неколико нових података о Миодрагу Пурковићу*, у: Миодраг Ал. Пурковић – живот и дело, ур. С. Мишић, Пожаревац 2010, 111–120.
- Самарцић, Никола, *Идеје за српску историју: обрасци и посебност*, БИГ 1 (2010) 7–32.
- Самарцић, Никола, *Рана модерна у синтезама макро-историје и светске историје*, у: Домети српске и европске историографије у последње две деценије (1990–2009), ур. С. Мишић – М. Радојевић, Београд 2010, 105–122.
- Селенић, Слободан, *Историјски садржаји у зборницима радова „Српска теологија у 20. веку 1–7“*, Српска теологија у двадесетом веку 8, Београд 2010, 92–101.
- Смирнов-Бркић, Александра, *Милош Н. Бурић о жени у античкој Грчкој*, У: Античка култура, европско и српско наслеђе, ур. К. Марицки Гађански, , Београд 2010, 431–445.
- Станић, Миле, *Библиографија часописа „Српска школа“*, ВЗ 7 (2010) 395–460.
- Стефановић, Данијела, *Историографија Старог Истока и Старе Грчке, Блеквелови Приручници за свет антике*, у: Домети српске и европске историографије у

- последње две деценије (1990–2009), ур. С. Мишић – М. Радојевић, Београд 2010, 11–22.
- Stojanović, Dubravka, *Istorija uzvraca udarac – nova istorija savremene Evrope* у: Домети српске и европске историографије у последње две деценије (1990–2009), ур. С. Мишић – М. Радојевић, Београд 2010, 195–210.
- Танасић, Никола, *Голгота руског народа и државе. Разматрање дела Наталије Нарочницке*: Русија и Руси у светској историји, Богословље 1–2 (2010) 230–250.
- Танчић, Драган, *Историјски метод у друштвеним и политичким наукама*, ТИ 1 (2010) 181–207.
- Тимофејев, Алексеј, *Бледе слике царске Русије – историографија руске индустрије немог филма*, Годишњак ДИ 17–1 (2010) 107–115.
- Ђирковић, Сима, *Допринос Љубомира Ковачевића хронологији српских повеља*, Глас САНУ, год. 164, 15 (2010) 17–21.
- Узелац, Александар, *Друга Европа – источна и југоисточна Европа у савременој британској и англо-америчкој медијевистици*, у: Домети српске и европске историографије у последње две деценије (1990–2009), ур. С. Мишић – М. Радојевић, Београд 2010, 43–60.
- Узелац, Александар, *Историја средњовековне цркве у делима Миодрaга Пурковића*, у: Миодрaг Ал. Пурковић – живот и дело, ур. С. Мишић, Пожаревац 2010, 35–42.
- Ферјанчић, Снежана, *Блеквелови приручници за историју старог Рима и токови савремене историографије*, у: Домети српске и европске историографије у последње две деценије (1990–2009), ур. С. Мишић – М. Радојевић, Београд 2010, 23–32.
- Шимуновић-Бешлин, Биљана, *Издавачка делатност Одсека за историју Филозофског факултета у Новом Саду*, Истраживања 21 (2010) 487–501.
- Шуица, Марко, *Вук Бранковић у делу Љубомира Ковачевића*, Глас САНУ, год. 164, 15 (2010) 9–15.
- Шуица, Марко, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић у делу Миодрaга Пурковића*, у: Миодрaг Ал. Пурковић – живот и дело, ур. С. Мишић, Пожаревац 2010, 51–61.
- Шулетих, Небојша, *Историографија о Србима у Хабзбуршкој монархији од почетка XVI до краја XVIII века (1991–2009)*, у: Домети српске и европске историографије у последње две деценије (1990–2009), ур. С. Мишић – М. Радојевић, Београд 2010, 123–136.

РАЗНО

- A *DISTANT Accord: Russian-Serbian links in the fields of science, humanities and education: the 19th – the first half of the 20th century*, editors Aleksandar Petrović, Eduard I. Kolcinsky, Kragujevac – St. Petersburg, 2010, 197 str.
- Abens, Aija, *Historical Memory and Citizenship – Latvian Identity in Crisis*, Шумадијски анали 6 (2010) 192–201.

- Avdić, Selvedin, *Istorijsko-pravni pogled na razvoj maloletničkog krivičnog zakonodavstva kod nas*, НЗ 33 (2010) 355–368.
- Avramović, Sima, *From General Legal History and Political Phenomenon towards Comparative Legal Traditions*, *Анали ПФБ* 3 (2010) 20–39.
- Александрић, Мирослав, *Фотографски атеље „Енглезовић“ – Лесковац*, ЛЗ 50 (2010) 217–224.
- Андрејић, Живојин, *Размишљања поводом историјских сцена живописа и зиданог иконостаса Беле цркве у Карану*, УЗ 34–1 (2010) 7–39.
- Арсић, Радивоје, *Кула Ненадовића и шанац на Кличевцу из угла историјске археологије*, *Гласник ИАВ* 44 (2010) 5–19.
- БАНАТ кроз векове: слојеви култура Баната: зборник радова, ур. М. Матицки – В. Јовић, Београд 2010, 972 стр.
- Барктај, Халил – Мургеску, Богдан – Карас, Костас – Бусек, Еркхард – Шифтер, Ричард – Стојановић, Дубравка, *Историјска читанка 1, Османско царство*, Београд–Солун 2010, 141 стр.
- Батаковић, Душан Т., *Историја: за седми разред основне школе*, Београд 2010, 175 стр.
- Батаковић, Душан Т., *Историја за 7. разред основне школе [Брајево писмо]: у две свеске. Св. 1*, Београд 2010, 191 стр.
- Батаковић, Душан Т., *Историја за 7. разред основне школе [Брајево писмо]: у две свеске. Св. 2*, Београд 2010, 201 стр.
- Батаковић, Душан Т., *История: за седму класу основней школи / Душан Т. Батакович, додаток з историј Руснацох написа Јанко Рамач*, Београд 2010, 199 стр.
- Батаковић, Душан Т. – Протић, Милан Ст. – Самарцић, Никола – Фотић, Александар, *Нова историја српског народа*, приредио Душан Т. Батаковић, Београд – Lausanne 2010, 400 стр.
- Бачкуља, Чедомир, *Архитектура Раике у светлу урбанистичког развоја града до 1941. године*, НЗ 33 (2010) 157–192.
- BEOGRADSKI stranci: priča o kosmopolitizmu i energiji grada koja traje*, приредила Vesna Aleksić, Beograd 2010, 252 str.
- Берко Савић, Велибор, *Љубомир М. Ковачевић (1848–1918)*, Глас САНУ, год. 164, 15 (2010) 69–85.
- Бецић, Иван М., *Лесковчани у Министарској афери*, ЛЗ 50 (2010) 247–260.
- Благојевић, Милош, Сима Ђирковић – историчар и академик, Глас САНУ, год. 164, 15 (2010) 249–254.
- Бован, Владимир – Лазаревић, Велибор, *Усмена књижевност Срба на Косову и Метохији и њена улога у српској култури*, у: *Културно наслеђе Косова и Метохије. Научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања*, ур. Ч. Ребић, Лепосавић 2010, 97–102.
- Богдановић, Бранко Ж., *Дијамантско оружје кнеза Арсена Карађорђевића у Војном музеју*, *Весник ВМ* 37 (2010) 113–122.
- Божанић, Снежана, *О пореклу земљишне својине и међаша – историјски, археолошки и антрополошки аспект*, *Годишњак ФФ НС* 35–1 (2010) 217–226.
- Бојовић, Александар, *Никоље под Кабларом – иконографске особености најстаријег зидног сликарства*, *Саопштења* 42 (2010) 113–130.

- Бојовић, Драгиша, *Манастири у Старом Колашину*, Ниш 2010, 98 стр.
- Бојовић, Злата, *Средњовековни манастири као поетска инспирација*, у: Средњи век у српској науци, књижевности и уметности, ур. М. Пантић, Деспотовац 2010, 17–26.
- Бонцић, Драгомир, *Радмило Вучић – професор Богословског факултета*, Српска теологија у двадесетом веку 5, Београд 2010, 125–140.
- Бубало, Ђорђе – Бечановић, Бранка, *Историја 6: уџбеник за шести разред основне школе*, Београд 2010.
- Бубало, Ђорђе – Митровић, Катарина – Радић, Радмила, *Јурисдикција Католичке цркве у Срему*, Београд 2010, 326 стр.
- Буловић, Гордана, *Апотека код Златног орла у Петроварадину*, Рад МВ 52 (2010) 191–198.
- Васић, Мирољуб, *Хранислав А. Ракић, покретач Лесковачког зборника*, ЛЗ 50 (2010) 9–14.
- Васић, Растко, *Археолошко благо из Србије у страним музејима*, У: Античка култура, европско и српско наслеђе, ур. К. Марицки Гађански, Београд 2010, 79–84.
- Велојић, Милош, *Најстарији културно-историјски објекти у Зајечару*, Зајечар 2010, 36 стр.
- Веселиновић, Андрија, *Ип тетогіат Сима Ђирковић*, ССА 9 (2010) XI–XV.
- Веселиновић, Андрија, *Сима Ђирковић*, Глас САНУ, год. 164, 15 (2010) 263–266.
- Веселиновић, Рајко Л., *Историја Српске православне цркве са народном историјом: уџбеник за ученике богословије. Књ. 2, (1219–1766)*, Београд 2010, 166 стр.
- Вишекруна, Данка, *Свадебни обичаји мостарских муслимана почетком двадесетог вијека*, НЗ 33 (2010) 253–278.
- Вујковић, Сарита, *У грађанском огледалу: идентитети жена босанскохерцеговачке грађанске културе: 1878–1941*, Београд – Бања Лука 2010, стр. 209
- Вуковић, Видак, *Историјат збирке ватреног оружја у Народном музеју Зрењанин*, Рад МВ 52 (2010) 217–222.
- Вукосављевић, Сретен В., *Историја сељачког друштва. 1, Организовање сељачке земљишне својине*, Београд 2010, 359 стр.
- Вуловић, Владимир, *Ковиље: кроз историју и сјај краљевске Бање Ковиљаче*, Лозница 2010, 68 стр.
- Вуловић, Наташа – Ђинђић, Марија – Радоњић, Данијела, *О називима за занимања, звања и занате на епитафима Српског Сентандрејског гробља*, Прилози за КЈИФ 76 (2010) 131–136.
- Гавриловић, Славко, *О Србима Хабзбуршке монархије*, Београд 2010, 418 стр.
- Гаљак, Коста, *Демографске последице исељавања српског и осталог неалбанског становништва на Косову и Метохији под притиском албанских националиста и сепаратиста*, Културно наслеђе Косова и Метохије. Научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања, ур. Ч. Ребић, Лепосавић 2010, 209–224.
- Gombos Szabó, Zsófia, *Zenta katolikus egyházközségeinek története*, Novi Sad 2010, 80 стр.
- Граховац Видосава – Бечановић, Бранка, *Историја: приручник за наставнике: за 5. разред основне школе*, Београд 2010, 88 стр.

- Грковић-Мејџор, Јасмина, *О глаголима аудитивне перцепције у старословенском*, Зборник МС за класичне студије 12 (2010) 37–46.
- Grlica, Mirko, *Galenovi sledbenici: subotičke apoteke i apotekari kroz istoriju = Galénosz követői: a szabadkai gyógyszerárak és gyógyszerészek történeti Áttekintése*, Subotica 2010.
- Грујић, Томислав М., *Радоје Марковић капетан, начелник среза Левачког*, Шумадијски анали 6 (2010) 380–384.
- Гудац-Додић, Вера, *Рад жена у домаћинству – пракса у Србији*, ТИ 2 (2010) 152–167.
- Damjan, Zsolt, *A kereszt árnyékában: a pacséri római katolikus egyházközség Története*, Subotica 2010, 89 str.
- Дилпарић, Предраг, *Ђирилски алфабет као тип писма*, у: Средњи век у српској науци, књижевности и уметности, ур. М. Пантић, Деспотовац 2010, 137–155.
- Димић, Жарко, *Руско-српске везе од IX до средине XVIII века: са освртом на почетак развоја модерног школства код Срба: преглед*, Бачка Паланка – Нови Сад, 64 стр.
- Думић, Оливера – Ђокић, Небојша – Мишић, Синиша, *Манастир Света Петка Изворска код Параћина*, Света Петка Изворска, 104 стр.
- Ђенадић, Александар, *Деведесет година ФК „Мачва“ Шабач*, *Museum* 11 (2010) 297–334.
- Đerlek, Semina, *Zbirka čarapa i Muzeju „Ras“ i Novom Pazaru*, НЗ 33 (2010) 291–300.
- Ђокић, Небојша – Думић, Оливера, *Варварински мостови: десет година после*, Варварин 2009, 58 стр.
- Ђокић, Небојша, *Војноуправни командант у Србији и командант Србије*, ЛЗ 50 (2010) 289–338.
- Ђурић, Ђорђе – Павловић, Момчило, *Историја 8: за осми разред основне школе*, Београд 2010, 191 стр.
- Ђурић, Ђорђе – Павловић, Момчило, *Историја: за трећи разред гимназије природно-математичког смера и четврти разред гимназије општег и друштвено-језичког смера*, Београд 2010, 256 стр.
- Đurić-Milovanović, Aleksandra, *Multikulturalizam i religijski pluralizam – Rumuni nazareni kao manjina manjine u Vojvodini*, *Religija i tolerancija* vol. 8, br. 14 (2010) 357–376.
- Ђуровић, Арсен – Граховац, Вида, *Кључна знања из прошлости у наставним предметима свет око нас и природа и друштво, основа за учење историје*, Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања, Београд 2010.
- Ђурчић, Драган, *Бокешка љубав Св. Трифуну у наше дане*, У: Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори, ур. П. Кондић, Београд – Цетиње 2010, 278–287.
- Екмечић, Милорад, *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у Новом веку: (1492–1992)*, Београд 2010, 606 стр.
- Живановић, Звездан, *Семантичка антиномија поетике Слова љубве*, у: Средњи век у српској науци, књижевности и уметности, ур. М. Пантић, Деспотовац 2010, 27–38.
- Живковић, Јасмина, *Територијална подела Пожаревачког (Браничевског) округа: пројекат Историјског архива Пожаревац*, Пожаревац 2010, 131 стр.

- Живојиновић, Драгољуб Р., *У потрази за заштитником: студије о српско-америчким везама 1878–1920. године*, Београд 2010, 546 стр.
- Žutić, Nikola, *Liberalno jugoslovenstvo i rimokatoličko hrvatstvo*, Istorija 20. veka 1 (2010) 41–56.
- Žutić, Nikola, *Zavod sv. Jeronima – ilirski, srpski, jugoslavenski ili hrvatski 1453–1901*, Istorija 20. veka 3 (2010) 23–44.
- Запјесоцки, Александар С., *Култура у руском и европском контексту*, Зборник МС за друштвене науке 130 (2010) 119–124.
- Зечевић, Емина, *Накит из Цркве Св. Богородице у Курумџији*, Саопштења 42 (2010) 7–38.
- Ивановић, Владимир, *Друштвена историја у фокусу X*, Годишњак ДИ 17–1 (2010) 103–107.
- Ивановић, Владимир, *Друштвена историја у фокусу XI*, Годишњак ДИ 17–2 (2010) 115–119.
- Ивановић, Љубица – Ђурђевић, Бранислав С., *Промена броја становника Шајкашке у периоду 1869–2002. године*, Зборник МС за друштвене науке 131 (2010) 293–304.
- Ивезић Гашић, Мирјана, *Традиционално народно градитељство на падинама источног Копаника*, ЖЗ 5 (2010) 57–74.
- Илић, Драгић, *Из историје цркве Свете Петке у Мајдеву*, Мајдево 2010, 185 стр.
- Иштванић, Живан, *Споменица Српске православне цркве у Белој Цркви*, Бела Црква 2010, 96 стр.
- Јањић, Драгана, *О неким питањима Етиопске цркве*, ЦС 7 (2010) 297–305.
- Јањић, Душан А., *Књижевни рад Димитрија Момировића Стојановића*, ЛЗ 50 (2010) 159–168.
- Јашовић, Предраг, *Две песме „Бој на Варварину“*, у: *Историја Поморавља и два века од Варваринске битке*, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 299–304.
- Јашовић, Предраг, *Димитрије П. Петровић, књижевник и хроничар*, *Културно наслеђе Косова и Метохије. Научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања*, ур. Ч. Ребић, Лепосавић 2010, 237–246.
- Јеличић, Аранђел Ц., *Црква Светог Преображења Господњег на Брусу: монографија једине цркве у граду*, Брус – Београд 2010, 200 стр.
- Јовановић, Иван, *Село и манастир Орашје код Варварина*, у: *Историја Поморавља и два века од Варваринске битке*, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 201–206.
- Јовановић, Миодраг, *Комеморативни скуп посвећен успомени на академика Дејана Медаковића*, Глас САНУ, год. 164, 15 (2010) 237–240.
- Јовановић, Миодраг, *Српска уметност – Балкан и Оријент*, у: *Ниш и Византија – зборник 8*, ур. М. Ракоција, Ниш 2010, 37–48.
- Јовић, Момир, *Покушаји разумевања прошлости*, у: *Античка култура, европско и српско наслеђе*, ур. К. Марицки Гађански, Београд 2010, 221–225.
- Јовичин, Мирослав, *Синдикати кроз историју: историја синдиката у капитализму до Другог светског рата*, Нови Сад 2010, 358 стр.

- Јокић, Слободан, *Прослава Светог Саве у Никшићу*, у: Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори, ур. П. Кондић, Београд – Цетиње 2010, 377–387.
- Кадијевић, Александар, *О архитектури спомен-обележја на Зејтинлику и Виду*, ЛЗ 50 (2010) 197–206.
- Кадијевић, Александар, *Палата Курсулића у Рашкој и њено место у новијој српској архитектури*, НЗ 33 (2010) 125–134.
- Кадијевић, Ђорђе, *Уметност у постхуманизму*, НЗ 33 (2010) 91–102.
- Калај, Бењамин, *Историја српскога народа*, Београд 2010, XXII, 162 стр.
- Калић, Јованка, *Улица наших предака – Господар Јевремова*, Гласник Друштва конзерватора Србије 34 (2010) 315–316.
- КАПЕЛА Свете Петке и црква Ружица, Београд 2010, 250 стр.
- КАРТЕ Баната, приредили Драгољуб Ташлић, Иван Стојановић, Вршац 2010, 74 стр., XX стр. с геогр. картама
- Каџорог, Sait, *Prilozi za proučavanje životnog puta i pedagoškog rada Pavla Čubrovića*, НЗ 33 (2010) 223–236.
- Ковачевић, Душко М., *Црква и капела манастира Бешенова*, Споменица ИАС 9 (2010) 24–36.
- Kovačević, Radovan, *Arheologija i istorija opštine Indija: od prve pojave čoveka do turskog osvajanja*, Indija 2010, 168 str.
- Ković, Miloš, *La Révolution française et l'élite serbe (1889–1935)*, у: La Serbie et la France : Une alliance atipique. Relations politiques, économiques et culturelles, 1870–1940, ур. D. T. Bataković, Belgrade 2010, 187–205.
- Колев, Валериј – Кулури, Кристина – Козул, Хелена – Стојановић, Дубравка, *Историјска читанка 3, Балкански ратови*, Београд – Солун 2010, 135 стр.
- Kočan, Nadžib, *Đulad iz Muzeja „Ras“ i Novom Pazaru*, НЗ 33 (2010) 103–110.
- Koljanin, Milan, *Srpska pravoslavna crkva i jevrejsko pitanje*, Istorija 20. veka 1 (2010) 23–40.
- Королија-Црквењаков, Даниела, *Иконе св. Димитрија и св. Георгија из ликовне збирке Народног музеја у Шапцу*, *Museum* 11 (2010) 287–296.
- Королија-Црквењаков, Даниела, *Историја конзервације и рестаурације у Галерији Матице српске*, Нови Сад 2010, 87 стр.
- Костић, Ана, *Храм Светог Георгија у Сурдулици*, ЛЗ 50 (2010) 137–152.
- Костић, Мирослава, *Иконостас са трновима цркве манастира Војловица*, Саопштења 42 (2010) 149–166.
- Коцић, Марија, *Оријентализација материјалне културе на Балкану: османски период XV–XIX век*, Београд 2010, 430 стр.
- Кочић, Драгољуб М., *Историја: за први разред средњих стручних школа*, Београд 2010, 212 стр.
- Krešić, Mirela, *Inestate Succession of Female Descendants According to the Austrian General Civil Code in the Croatian-Slavonian Legal Area 1853–1946*, *Анали ПФБ* 3 (2010) 121–136.
- Кркљуш, Љубомирка, *Аутономија Војводине до 1918. године – да ли је постојала, када и каква?*, *Анали ПФБ* 2 (2010) 5–35.
- Кркљуш, Љубомирка, *Правна историја српског народа*, Београд 2010, 341 стр.

- Krstić, Branislav Đ., *Spomenička baština, svjedočanstvo i budućnost prošlosti : tematska enciklopedija*, Beograd – Sarajevo – Zagreb 2010, 544 str.
- Кудрявицкий Исаевич, Анатолий, *Ирландские графы на царской службе*, у: *Историја Поморавља и два века од Варваринске битке*, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 375–378.
- Кулаузов, Маша, *Правила обичајног права о деобама породичних задруга Јужних Словена*, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду 2 (2010) 281–290.
- Лабош-Гайдук, Леона, *Руснаци у Шидзе: 1900-1950*, Шид 2010, 588 стр.
- Лазих, Мирослав, *Саборна црква у Пожаревицу у светлости архивских извора*, *Саборност IV* (2010) 273–310.
- Лакић, Зоран, *Свети Сава као идеал вјере – кроз призму школске наставе*, У: *Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори*, ур. П. Кондић, Београд – Цетиње 2010, 342–350.
- Лакић, Зоран, *Улога науке у утврђивању статуса Косова и Метохије, Косово и Метохија у цивилизацијским токовима, Књига 3: Историја, Историја уметности*, Косовска Митровица 2010, 433–437.
- Лековић, Жарко, *Светосавска традиција у Дробњаку*, у: *Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори*, ур. П. Кондић, Београд – Цетиње 2010, 324–336.
- Лесек, Мирјана, *Црква Светог апостола Петра и Павла у Беркасову*, *Гласник СПЦ ХСI* (2010) 133–136.
- Lilge, Karol, *Stará Pazova: monografia*, Stara Pazova 2010, 261 str.
- Липовац, Јоаникије, *Култ Светога Саве у Боки*, у: *Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори*, ур. П. Кондић, Београд – Цетиње 2010, 288–296.
- Listmayer, Martin, *Osada Jánoší: z mójho uhla: 1810–2010*, Báčsky Petrovec 2010, 216 str.
- Lis-Wielgosz, Isabela, *Hagiografija i ikonografija w funkcji kulturowej mnetografii*, Прилози за КЈИФ75 (2009) 3–12.
- Лончар, Драгомир, *Пчеларство Шапца и околине у двадесетом веку*, *Museum* 11 (2010) 153–208.
- Лукић, Радомир В., *Уставни положај српског народа у Босни и Херцеговини*, Два века српске уставности, Београд 2010, 309–327.
- Luković, Niko, *Prčanj*, Beograd 2010, 463 str.
- ЉЕТОПИС *Матице српске у Дубровнику: зборник радова. 1, Реферати и Саопштења*, приредио Момчило Суботић, Београд 2010, 416 стр.
- Љушић, Радош – Димић, Љубодраг, *Историја: за осми разред основне школе: уџбеник, историјска читанка, радна свеска*, Београд 2010, 248 стр.
- Љушић, Радош, *Задужбинарство код Срба*, Задужбине и задужбинарство у традицији српског народа, Београд 2010, 10–28.
- Љушић, Радош, *Историја: за седми разред основне школе: уџбеник, историјска читанка, радна свеска*, Београд 2010, 223 стр.
- Максимовић, Љубомир, [Сима Ћирковић], *Глас САНУ*, год. 164, 15 (2010) 255–257.
- Манастир Придворица*, текстове приредили Драган Миленковић, Јелена Кужетић, Придворица 2010, 111 стр.
- Mandić, Đerđ, *Orgulje i orguljarstvo u Vojvodini*, Рад МВ 52 (2010) 207–216.

- Мандић, Љупче, *Књига о Кистањама. Дио 1, Историја, људи и догађаји*, Београд 210, 693 стр.
- Манојловић Николић, Весна, *Вино у обредима прелаза и у обичајима о неким празницима*, у: Извори о историји и култури Војводине 2, ур. Д. Микавица, Нови Сад, 2010, 3–14.
- Маринковић, Радован М., *Лозница под Јелицом*, Чачак 2010, 807 стр.
- Марицки Гађански, Ксенија, *Хеленске студије у Европи*, у: Античка култура, европско и српско наслеђе, ур. К. Марицки Гађански, Београд 2010, 276–281.
- Марковић, Веселинка, *Пивара у Великом Бечкереку*, Рад МВ 52 (2010) 199–206.
- Марковић, Жељко, *Једно писмо Миладина Радовића (Прилог утврђивању стварних чињеница из новије прошлости града Ужица)*, Историјска баштина 19 (2010) 193–202.
- Марковић, Оливера, *Поглед кроз филм на бугарско-српске односе: анализа бугарског играног филма Крадљивац бресака, Годишњак ДИ 17–2* (2010) 49–73.
- Марковић, Саша, *Сомборски лист „Нови Србин“ у трагању за културним обрацем у националној идеји*, у: Античка култура, европско и српско наслеђе, ур. К. Марицки Гађански, Београд 2010, 288–301.
- Матић, Милован, *Хронологија Бруса и Копаноника*, Ниш – Брус 2010, 234 стр.
- Мацура, Љубица, *Фонд проте Милана Ђ. Ђурића и инг. Здравка М. Ђурића*, УЗ 34–1 (2010) 199–216.
- Миз, Роман, *Парохиј у Старим Вербаше: кратка историја*, Нови Сад 2010, 70 стр.
- Микић, Слободан Б., *Темнић у борбама за слободу*, Београд 2010, 543 стр.
- Миливојевић, Дејан, *Митраљез Збројевка М. 40*, Весник ВМ 37 (2010) 185–190.
- Милојевић, Момир, *Парламентарна контрола закључивања међународних уговора*, у: Два века српске уставности 1, ур. А. Фира – Р. Марковић, Београд 2010, 77–204.
- Милорадовић, Горан, *Глас „ликвидиране генерације“: Ауторизовани интервју са филмским редитељем Јованом Јоцом Живановићем*, Годишњак ДИ 17–2 (2010) 73–115.
- Милосављевић, Драгиша, *Манастир Дубница код Нове Вароши у светлу историјских трагова, предања и легенди*, Саопштења 42 (2010) 251–278.
- Милошевић, Милева, *Одликовања проте Милана Смиљанића 1913–1971*, Историјска баштина 19 (2010) 255–270.
- Милутиновић, Светланка, *Луле са шабачке тврђаве*, *Museum* 11 (2010) 55–80.
- Миљковић, Александар А, *Академик Миодраг Јовичић (1925–1999)*, ВЗ 7 (2010) 505–508.
- Миљковић, Јован С., *Златно доба лесковачког школства*, ЛЗ 50 (2010) 225–246.
- Мирковић, Ена, *Власи у пописима двадесетог века у Браничевском округу*, БГ 7 (2010) 149–159.
- Mirković, Zoran S., *Die Anfänge des Rechtsstudiums im Serbien der Neuzeit und die Juristenausbildung in der Habsburgemonarchie (Ein Beispiel des Rechtstransfers)*, *Анали ПФБ* 3 (2010) 151–162.
- Михаљчић, Раде – Веселиновић, Андрија – Шуица, Марко, *Историја за 6. разред основне школе*, Београд 2010, 139 стр.

- Михаљчић, Раде – Шуица, Марко – Кнежевић, Снежана, *Приручник за наставнике историје: за шести разред основне школе*, Београд 2010, 107 стр.
- Мургеску, Мирела-Луминица – Стојановић, Дубравка, *Историјска читанка. 2. Нације и државе у југоисточној Европи*, Београд – Солун 2010, 143 стр.
- Najhold, Branko, *Zemup da(v)našnji*, Zemun 2010, 208 str.
- Наумовић, Слободан, *Кадрирање културне интимности: неколико мисли о динамици самопредстављања и самопоимања у српској кинематографији*, Годишњак ДИ 17–1 (2010) 7–39.
- Недељковић, Бранислав М., *Три краћа прилога из Божишићеве заоставштине*, Глас САНУ, год. 164, 15 (2010) 191–211.
- Недељковић, Вук, *Црква Светог Илије у Врањској Бањи*, ЛЗ 50 (2010) 113–124.
- Нетај, Зорица, *Збирка фотографија Петра и Милице Димитријевић*, Архив 11, 1–2 (2010) 134–139.
- Николић, Сања, *Црква Св. Вазнесења Господњег у Кучеву*, Пожаревац – Кучево 2010, 191 стр.
- Ниношевић, Мира, *Збирка оружја и војне опреме Народног музеја у Лесковцу*, ЛЗ 50 (2010) 401–428.
- Нихоритис, Константинос, *Културното наследство на балканските страни и европската интенцијност*, у: Ниш и Византија – зборник 8, ур. М. Ракоција, Ниш 2010, 49–60.
- Обућински, Дејан, *Порекло и исход криза*, Зборник МС за друштвене науке 130 (2010) 97–108.
- Орловић-Чобанов, Милица, *Збирка одликовања Павла Бељанског*, Весник ВМ 37 (2010) 123–134.
- Пајковић, Веско, *Основни типови студеничких мермера са посебним освртом на плочаста камен*, НЗ 33 (2010) 209–222.
- Пејић, Ирена, *Парламент у Србији и правни положај народних посланика*, у: Два века српске уставности, ур. А. Фира – Р. Марковић, Београд 2010, 137–158.
- Пејчић, Јован, *Почеци и врхови: историографија српске књижевности и њени системи*, Београд 2010, стр. 323.
- Перић, Ђорђе, *Јелена Балишић и усмена књижевност*, у: Средњи век у српској науци, књижевности и уметности, ур. М. Пангић, Деспотовац 2010, 53–92.
- Петрановић, Бранко, *Без бојазни од табу-тема*, прир. М. Митровић – С. Даутовић, Београд 2010, 508 стр.
- Петровић, Драган, *Српске политичке странке*, Београд 2010, 329 стр.
- Петровић, Милосав, *Завичај у огледалу времена: историјско-демографска и поетска слика Беле Паланке и њених насеља*, Бела Паланка 2010, 178 стр.
- Петровић, Нада, *Др Милош Борисављевић – прилог за заборављену биографију (1855–1934)*, Историјска баштина 19 (2010) 39–54.
- PIVNICA: kultúrne tradície Slovákov v Báčke*, autori Martin Boltžiar et al.; editor Jaroslav Čukan, Báčsky Petrovec 2010, 301 str.
- Пилиповић, Радован, *Црквена прошлост на подручју Епархије бихаћко-петровачке*, Гласник СПЦ ХСЦ (2010) 172–199.
- Пјевац, Јелена, *Иконостас и зидно сликарство храма Рођења Богородице у Богатићу*, Museim 11 (2010) 265–286.

- Пјевац, Јелена, *Храм Светог Николе у Владичином Хану*, ЛЗ 50 (2010) 125–136.
- Попадић, Милан, *Новопазарски себиљ: понављање и разлика*, НЗ 33 (2010) 193–208.
- Попов, Чедомир, *Сима Ћирковић и Матица српска*, Глас САНУ, год. 164, 15 (2010) 259–262.
- Поповић, Богдан Љ., *Дипломатска историја Србије*, Београд 2010, X, 620 стр.,
- Поповић, Љубодраг, *Трстеник – срез и општина: (1860–2010)*, Трстеник 2010, 160 стр.
- Поповић, Милутин, *Генеологија породице проте Јордана Поповића са освртом на манастир Свети Прохор у Горњој Пчињи*, ВЗ 7 (2010) 331–341.
- Поповић, Радомир, *Историјски и богословски оквири «датиране вере»*, Гласник СПЦ ХСЦ (2010) 100–113.
- Поткоњац, Никола М, *Наши велики претходници: чланови академија наука и научних друштава*, Београд 2010, 274 стр.
- Премовић-Алексић, Драгица, *Археолошко истраживање средњовековних хумки на подручју Сјенице у 2010. години*, НЗ 33 (2010) 411–418.
- Премовић-Алексић, Драгица, *Богумил Храбак (1927–1910)*, НЗ 33 (2010) 219–221.
- Протић, Душан, *Стереотипи о Балкану у филмовима о Дракули*, Годишњак ДИ 17–2 (2010) 23–39.
- Пузовић, Предраг, *Др Душан Кашић – историчар СПЦ*, Српска теологија у двадесетом веку 5, Београд 2010, 141–144.
- Пузовић, Предраг, *Прота Стеван М. Димитријевић историчар СПЦ*, Српска теологија у двадесетом веку 7, Београд 2010, 53–59.
- Пузовић, Предраг, *Српска патријаршија: историја Српске православне цркве*, Нови Сад 2010, 636 стр.
- ПУЛС вароши: прилози за монографију Обреновца*. 3, ур. А. Поповић, Обреновац 2010, 257 стр.
- Радић, Радивој, *Два писма Драгутина Анастасијевића Владимиру Бенешевичу из јануара 1936. године*, ЗРВИ 47 (2010) 323–330.
- Радић, Радивој, *Сима Ћирковић (1929–2009)*, Прилози за КЈИФ 75 (2009) 231–235.
- Радојевић, Мира – Живковић, Тибор – Шуица, Марко, *Кратка историја Срба*, Београд 2010, 191 стр.
- Радојчић, Милорад, *Бабићи из Ваљева*, Гласник ИАВ 44 (2010) 20–49.
- Ребић, Чедомир, *Византијска мисао и умјетност у култури православних Словена*, у: Културно наслеђе Косова и Метохије. Научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања, ур. Ч. Ребић, Лепосавић 2010, 13–30.
- Ређеп, Драшко, *Поверљиви сигнали о расану – На белинама књига и успомена Дејана Медаковића*, Глас САНУ, год. 164, 15 (2010) 241–245.
- Ређеп, Јелка, *Три романтичарске драме о Милошу Обилићу*, у: Средњи век у српској науци, књижевности и уметности, ур. М. Пантић, Деспотовац 2010, 7–16.
- Рокаи, Петар, *IN MEMORIAM Сима Ћирковић (29. јануар 1929–14. новембар 2009)*, Истраживања 21 (2010) 503–504.
- Ружесковић, Саша Ђ., *Трагом једне фотографије Ристе Марјановића*, Весник ВМ 37 (2010) 171–176.
- Samardžić, Nikola, *Barilli: „magični realizam“ i neorenesansa „Nove“ Italije*, у: Milena Pavlović Barili. 1, *Vero veritus: vreme, život, delo*, Beograd 2010, 26–59.

- Сатон, Инес, *Приручник за додатне наставне материјале: историјска читанка за „Наставу модерне историје југоисточне Европе“*, Београд 2010, 48 стр.
- Selimović, Salih, *Svadba kod muslimana na području Kladnice*, НЗ 33 (2010), 279–290
- Скурат Ефимович, Константин, *Сношения сербской и русской православных церквей*, у: *Историја Поморавља и два века од Варваринске битке*, ур. С. Мишић – А. Шемјакин, Крушевац 2010, 361–366.
- СРБИЈА - *културна спона Истока и Запада*, ур. Ч. Попов, Нови Сад 2010, 247 стр
- Stanimirović, Vojislav, *Re-emergence of the Dowry amongst Serbs*, *Анали ПФБ* 3 (2010) 185–202.
- СТАРЧЕВО: *културни идентитет и континуитет*, Весна Потпара и др.; сарадници Тибор Картали, Јасмина Станчевић, Панчево 2010, 60 стр.
- Стевановић Хедрих, Катица, *Проф. др Данило П. Рашкових (28. август 1910 – 29. јануар 1985) – Поводом 100 година од рођења знаменитог Ужичанина*, *Историјска баштина* 19 (2010) 155–192.
- Стевановић Зоран, *Црква Свете Тројице у Горњем Адровцу - Спомен црква руском пуковнику Николају Николајевичу Рајевском*, Алексинац 2010, 46 стр.
- Стефановић, Данијела – Ферјанчић, Снежана – Недељковић, Зорица, *Историја: за пети разред основне школе*, Београд 2010, 91 стр.
- Sto pedeset godina Kragujevačke bolnice: hronika prve stalne bolnice u Srbiji*, ур. Zoran D. Matović, Kragujevac 2010, 504 str.
- Стојановић, Дубравка – Вучетић, Радина – Петровић Теодосијевић, Сања – Манојловић Пинтар, Олга – Радић, Радмила, *Новости из прошлости: знање, незнање, употреба и злоупотреба историје*, Београд 2010, 158 стр.
- Стојановић, Иван, *Конзервација наушница из Археолошке збирке Народног музеја у Лесковцу*, ЛЗ 50 (2010) 85–112.
- Стојанчевић, Владимир, *Академик Младен Србиновић (1925–2009)*, ВЗ 7 (2010) 501–504.
- Стојић, Игор, *Грачица, Црква и некропола код Ваљева*, Београд 2010, 130 стр.
- Stupavsky, Stanislav, *Slováci v Šíde: 1810-2010*, *Báčsky Petrovec* 2010, 409 str.
- Суботић, Војислав – Сковран, Аника – Влаховић, Петар, *Бисери старе Рашке*, Београд 2010, 374 стр.
- Танчић, Драган, *Положај националних мањина на Косову и Метохији, као један од чинилаца културног и политичког развоја*, *Културно наслеђе Косова и Метохије. Научно виђење исходишта, развоја, значаја и чувања*, ур. Ч. Ребић, Лепосавић 2010, 181–194.
- Таталовић, Владан, *Осврт на проблематику историјског Исуса у српској теолошкој средини (део I)*, *Српска теологија у двадесетом веку* 7, Београд 2010, 9–18.
- Таталовић, Владан, *Осврт на проблематику историјског Исуса у српској теолошкој средини (део II)*, *Српска теологија у двадесетом веку* 8, Београд 2010, 9–18.
- Татаринов, С. И. – Тутова, Н. А., *Срби у Бахмутском срезу*, *Глас САНУ*, год. 164, 15 (2010) 213–221.
- Терзић, Славенко, *О светосавској традицији у источном делу Старе Херцеговине*, У: *Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори*, ур. П. Кондић, Београд – Цетиње 2010, 337–441.

- Тимотијевић, Мирослав, *Између сећања и историје: предање о чудотворној икони Богородице Шиклушке*, Саопштења 42 (2010) 167–188.
- Тимофејев Алексеј, *Човек на Балкану. Друштвена историја Балкана у Русији*, Годишњак ДИ 17–2 (2010) 119–125.
- Тимофејев, Алексеј, *Америчка, британска, совјетска и немачка филмска визија*, Годишњак ДИ 17–2 (2010) 39–49.
- Тихомиров, Павел Вјачеславович, *О крсту светог владике Николаја: српска историја у епохи светог Николаја Српског*, Београд 2010, 247 стр.
- Тодић, Миланка, *Историја српске фотографије: (1839–1940)*, Београд 2010, 210 стр.
- Тодоровић, Владислав, *Античка баштина у докторској дисертацији Саве Текелије*, у: Античка култура, европско и српско наслеђе, ур. К. Марицки Гађански, Београд 2010, 459–464.
- Тодоровић, Јелена, *Ентитет у сенци: мапирање моћи и државни спектакл у Карловачкој митрополији*, Нови Сад 2010, VIII, 194 стр.
- Томић, Илија, *Др Милош Ердељан – рад и дело*, Српска теологија у двадесетом веку 7, Београд 2010, 45–52.
- Trifon, Nikola, *Cincari, narod koji nestaje*, Beograd 2010, 559 str.
- Тонковић, Радмила, *Тадија Соденмајер: темељи нашег ваздухопловства*, Београд 2010, 152 стр.
- Ђирковић, Сима, *Историја: за II разред гимназије природно–математичког смера*, Београд 2010, 240 стр.
- Ћоровић, Emir, *Istorijski osvrt na mere bezbednosti kao sui generis vrstu krivičnih sankcija*, НЗ 33 (2010) 343–354.
- Филеки, Стјепан, *Писмо: историја и типографија: са поукама за уметничку и педагошку праксу*, Београд 2010, 316 стр.
- Fogel, Milan – Ristović, Milan – Koljanin, Milan, *Pravednici među narodima: Srbija*, Zemun 2010, 295 str.
- Fogel, Milan – Ristović, Milan – Koljanin, Milan, *Righteous Among the Nations: Serbia*, Zemun 2010, 329 str.
- Фргунић, Драган, *Шехер-Митровица под Звечаном*, Београд 2010, 331 стр.
- Храбак, Богумил, *Из старије прошлости Босне и Херцеговине. Књ. VII*, Београд 2010, 430 стр.
- Hrvatsko-srpska saradnja u politici i kulturi u 20. veku. Treći međunarodni naučni skup o hrvatsko-srpskim odnosima u Golubiću 2010*, glavni i odgovorni urednik Darko Gavrilović, Novi Sad – Golubić 2010, 229 str.
- Цвејић, Небојша, *Недовршено путовање*, *Museum* 11 (2010) 127–152.
- ЦРКВЕНА општина Светог Саве у Бечу: 1860–2010*, Милош Станковић и др., Беч – Београд 2010, 251 стр.
- Csanyi, Erzsébet, *Lírai szövegmezők: vajdasági magyar versterek, kultúraközi kontextusok*, Novi Sad 2010, 89 str.
- Čelovsky, Samuel, *Z kultúrnych dejín Slovákov vo Vojvodíne, výber textov, autor edičných poznámok, doslovu a registrov Jaroslav Čiep, Báčsky Petrovec 2010*, 510 str.
- Дžоговић, Алија, *Књига од значаја за историјску ономастику (Лично име као историјски документ)*, НЗ 33 (2010) 389–407.

- Џомић, Велибор, *Фалсификовање и прећуткивање древног хришћанског и светосавског предања на простору данашње Црне Горе*, у: Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори, ур. П. Кондић, Београд – Цетиње 2010, 297–307.
- Шево, Љиљана, *Неке посебности у програму и иконографији живописа у Враћевиници*, Саопштења 42 (2010) 131–148.
- Шијаковић, Богољуб, *Хеленски дарови из хришћанских руку*, у: Античка култура, европско и српско наслеђе, ур. К. Марицки Гађански, Београд 2010, 491–497.
- Шовљаков, Мара, *Галерија ликова Хрватске православне цркве*, Споменица ИАС 9 (2010) 66–86.
- Шуица, Марко – Кнежевић, Снежана, *Историјска читанка и радна свеска: за шести разред основне школе*, Београд 2010, 135 стр.
- Шуица, Марко – Радић, Радивој, *Историја: за шести разред основне школе: уџбеник, историјска читанка, радна свеска*, Београд 2010, 176 стр.
- Šuica, Marko, *Dejepisná čítanka a pracovný zošit : pre 6. ročník základnej školy /Marko Šuica, Snežana Kneževićová; dodatok z dejín Slovákov a Slovenska napísala Gabriela Gubová; preložili Anna Došová, Anna Hrková*, Београд 2010, 163 стр.
- Шуица, Марко, *Историјна читанка и роботна тека: за шесту класу основней школи / Марко Шуица, Снежана Кнежевич: додаток з историј Руснацох написал Јанко Рамач*, Београд 2010, 151 стр.
- Шуица, Марко, *Тестови из историје: за 6. разред основне школе*, Београд 2010.
- Шуљагић, Љубомир, *Пријеполска гимназија: 1913–2008*, Пријеполје 2010, 865 стр.
- Šurlan, Tijana, *Konstituisanje međunarodnog pravosuđa*, Istorija 20. veka 2 (2010) 149–162.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Редакција БИГ-а прихвата оригиналне научне радове засноване на критичком истраживању историјских извора, који доносе нове научне резултате и проширују фонд историјског знања, у складу с модерним тенденцијама у историјској науци.

Радови могу бити написани на српском или енглеском језику, али скрећемо пажњу ауторима да, уколико желе да се њихови радови читају и, посебно важно, цитирају у иностранству, изаберу овај други језик.

Радови се шаљу електронском поштом, на e-mail (имејл) редакције часописа bel.hist.rev2010@gmail.com. Редакција шаље потврду о пријему текста, а затим се радови прослеђују рецензентима.

Како би се обезбедила **објективност рецензије**, од аутора се тражи да своје податке ставе само на посебну — насловну страну рада, која се не предаје рецензентима, тако да аутори остају анонимни. Две позитивне рецензије, састављене према одређеном обрасцу за рецензенте (в.), неопходне су да би текст био штампан.

Дужина рада не треба да прелази два штампана ауторска табака, односно 32 стране по 1.800 словних карактера с празнинама ('with spaces'), што је укупно 57.600 карактера.

Форматирање текста: Текст треба да буде откуцан **ћириличним или латиничним писмом** у Microsoft Wordu, искључиво фонтом Times New Roman, дупли проред, 12 pt величина слова у основном тексту, 10 pt величина слова у фуснотама, у списку Литературе, и у Закључку. Ако се користи старо/новогрчки — све се ради у овом истом фонту, док се за старословенски језик искључиво користи фонт Храм Студеница (на молбу аутора, секретар БИГ-а ће га послати мејлом).

Начин цитирања у радовима на српском

У фуснотама се користи скраћени облик цитирања, јер се потпуне библиографске јединице налазе у списку Литературе, иза основног текста, а испред Резимеа (Summary) (в. ниже: Формални елементи научног рада). Ако је исте године један аутор објавио више радова, онда се уз годину додају слова: a, b, c, d, а његови радови су уређени хронолошки. За зборнике радова, колективна дела, наводе се уредници. Пожељно је после места издавања навести и издавачку кућу.

-
- Благојевић, Милош (2000): О 'Земљишту радње Немањине'. у: Калић, Јованка (ур.) *Стефан Немања — Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, Научни скупови САНУ, Београд, 67–73.
 - Благојевић 2000, 69.
 - Ђирковић, Сима (1964а): *Херцег Стефан Вукчић-Косача и његово доба*. Београд: САНУ
 - Ђирковић 1964а, 153.
 - Ђирковић, Сима (1964б): *Историја средњовековне босанске државе*. Београд: СКЗ
 - Ђирковић 1964б, 215.
 - Ђирковић, Сима — Михаљчић, Раде (ур.) (1999): *Лексикон српског средњег века*. Београд: Knowledge
 - Владалац, ЛССВ, 54. (Благојевић, М.)
 - Калић, Јованка (ур.) (1994²): *Историја српског народа II*. Београд: СКЗ
 - ИСН II, 51. (Ђирковић, С.)
 - Ферјанчић, Божидар (1970): Севастократори и кесари у српском царству. *Зборник Филозофског факултета у Београду*, **XI/1**, 255–262.
 - Ферјанчић, Божидар (ур.) (1959): *Византијски извори за историју народа Југославије II*. Београд: Византолошки институт САНУ
 - Константин Порфирогенит, Спис о народима, *ВИИНЈ II*, 54.

Радови написани на српском језику треба да поседују следеће формалне елементе:

1. **Насловна страна** — име и презиме аутора, титула, запослење; е-маил и поштанска адреса, и наслов рада на српском и енглеском језику; **текст који ће ићи у првој фусноти под ***, у којој аутор изражава захвалност одређеним лицима, институцијама и наводи наслов пројекта на коме је ангажован;
2. **Текст рада** — Пун наслов; превод наслова на енглески језик;
3. **Апстракт** — од 150 до 250 речи на енглеском језику, који пружа кратак садржај чланка и садржи термине потребне за индексирање радова;
4. **5–8 кључних речи** — српских и енглеских;
5. **Литература** — азбучни/абецедни списак свих коришћених дела, уз посебно издвајање необјављене архивске грађе на почетку листе;
6. **Закључак** — на енглеском језику, обима до 1/10 укупне дужине рада.

INSTRUCTION FOR AUTHORS

BHR Editorial Board accepts original scientific texts based on critical research of historical sources, which produce new scientific results and expand the quantity of historical knowledge, following the modern trends in historical science.

Contributions can be written in Serbian or English language, however, we would suggest the usage of the latter to those authors who wish that their texts be cited in the works of foreign colleagues. Texts should be sent to the following e-mail: bel.hist.rev2010@gmail.com, and every author receives a mail confirming its reception, and then they are distributed to peer-reviewers. To allow **blind refereeing**, authors are asked to identify themselves only on the separate, title page, which should show their names and full postal address for editorial correspondence. This page is not given to reviewers, thus the authors remain anonymous. Two positive reviews, made according to peer-reviewing pattern (cf.), are prerequisites for publishing.

Formatting: Text should not exceed 32 pages with 1.800 characters, i.e. total of 57.600 characters. It should be typed in Microsoft Word, Times New Roman, double spaced, 12pt for text, 10pt for footnotes, the List of references, and the Summary. For Old/Greek language authors are required to use this same font, and for Old-Slavic we recommend 'Hram Studenica' (it can be obtained from the secretary of BHR).

Citation rules for English texts and works written in English or other foreign languages — authors are free to use any of the standard types of citation (Chicago, AHR et al.), only to follow it consequently throughout the text.

For citing Serbian texts, their titles should be translated in English [in brackets]

A full list of references is required at the end of the text, before Summary, and therefore, citations in footnotes are given in shortened form. If there is more than one work of the same author published in the same year, with year is added: a, b, c, d, and the publications are given in chronological order:

Doe 2007a, 332.
Doe 2007b, 65.
Doe 2008, 164.

Contributions written in English should have the following formal parts:

1. **Title page** — author's name, title, position, employment, e-mail; title of the text; **text of the first footnote under** * — contains acknowledgments and/or the title of the project she/he is currently engaged in
2. **Text** — full title with/without subtitle

-
3. **Abstract** — 150 to 250 words — gives a short overview of the text, with terms usually used for indexing
 4. **5 to 8 key words** — terms which are usual for indexing articles
 5. **List of references** in alphabetical order, with archival material given separately, at the beginning of the List,
 6. **Summary** — can be written in Serbian, or language other than English, and should be extensive, up to 1/10 of the whole text

Рецензенти / Reviewers

Академик др Милош Благојевић

Академик др Љубомир Максимовић

Академик др Десанка Ковачевић-Којић

Академик др Јованка Калић

Академик др Михаило Војводић

Академик др Момчило Спремић

Др Андрија Веселиновић, Др Радош Љушић, Др Милан Ристовић,
Др Смиља Марјановић-Душанић, Др Љубомир Димић, Др Маријана
Рицл, Др Недељко Радосављевић, Др Синиша Мишић, Др Никола
Самарцић, Др Влада Станковић, Др Јелена Мргић, Др Мира Радојевић,
Др Ема Миљковић, Др Славенко Терзић, Др Ненад Лемајић, Др Момир
Павловић, Др Момчило Митровић, Др Оливер Јенс Шмит, Др Иво
Голдштајн, Др Еђидио Иветић, Др Селџук Акшин Сомел,
Др Константин Владимировић Никифоров, Др Ханс-Михаел Мидлиг,
Др Христос Ставракос

**БЕОГРАДСКИ ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК (БИГ)
BELGRADE HISTORICAL REVIEW (BHR)**

Vol. II (2011)

Издавач

Филозофски факултет — Одељење за Историју
Универзитет у Београду
Чика Љубина 18–20/V, 11000 Београд, Србија
bel.hist.rev2010@gmail.com
тел.: + 381 11 3206 270, факс: + 381 11 2639-356

Лектура и коректура српског текста

Александра Антић (alex44@eunet.rs)

Компјутерска припрема за штампу

Давор Палчић (palcic@eunet.rs)

Штампа

Sapient Graphics doo
Нехруова 2а, 11070 Нови Београд

Тираж

500

Content

Neokoroi in the Greek world – Marijana Rici

A Note on the History of the Legion IV Flavia – Snežana Ferjančić

Зашто је плакао Свети Сава – Драгиша Бојовић

Comnenian Monastic Foundations in Constantinople: Questions of Method and Context – Vlada Stanković

Протопоп Прохор, свештеник и властеличић на дечанском властелинству у 14. веку – Марија Копривица

Разлози побуне Андроника IV Палеолога 1373. године – Зорица Ђоковић

Medieval Vlach Soldiers and the Beginnings of Ottoman Voynuks – Vladimir Aleksić

Who was rich and who was poor? Creation of the new Serbian “elite” in the Serbian 15th century society – Ema Miljković

Сремски викар Лука Наталис (1681–1720) – Катарина Митровић

Criss-crossing the Danube with Marsigli – Jelena Mrgić

Nadzor i kontrola stranaca u 18. veku. Slučaj Habsburške monarhije – Jovan Pešalj

British Diplomacy and the Celebration of the Fiftieth Anniversary of the Second Serbian Uprising – Jelena Paunović Štermenski

Serbia and Russia During the Second Rule of Prince Miloš Obrenović (1858–1860)
– Danko Leovac

The Married Couple Dickinson–Berry on Serbia – Aleksandar Rastović

Critics

Reviews

Bibliography